

A BUDAPESTI
TÖRTÉNETI MÚZEUM
VAROSTÖRTÉNETI
ÉVKÖNYVE

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MULTJÁBÓL

XX.

BUDAPEST 1974.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XX.

A szerkesztőbizottság elnöke: DR. HORVÁTH MIKLÓS

A szerkesztőbizottság tagjai: DR. BERTALAN VILMOS
DR. GEREVICH LÁSZLÓ
DR. KABA MELINDA
DR. KŐSZEGI FRIGYES
DR. KUBINYI ANDRÁS
DR. MEZEI GYULA
DR. NAGY LAJOS
RÉVÉSZ FERENC
DR. SÁGVÁRI ÁGNES
DR. SZÉKELY GYÖRGY

Főszerkesztő: DR. HORVÁTH MIKLÓS

Szerkesztő: DR. NAGY LAJOS

Segédszerkesztő: GÁL ÉVA

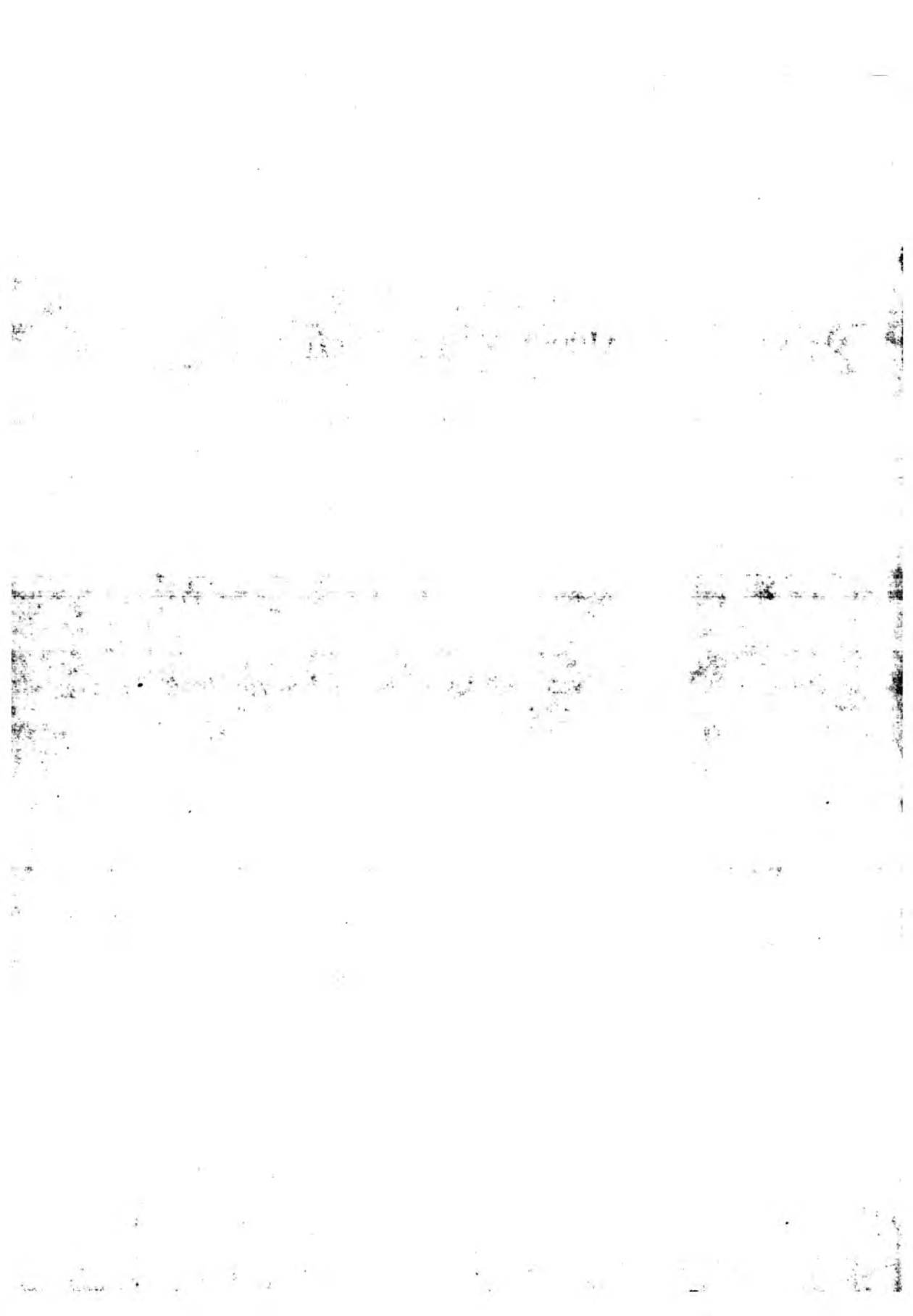

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM VÁROSTÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

XX.

BUDAPEST 1974

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
HORVÁTH Miklós: Előszó	7
<u>MEGNYITÓ ÜLÉS</u>	9
HORVÁTH Miklós a BTM főigazgatójának megnyitója	11
SZÉPVÖLGYI Zoltán, Bp. Főv. Tanács VB elnökének megnyitó beszéde	12
ERDEY-GRUZ Tibor, a MTA elnökének megnyitó beszéde	13
SZÉKELY György: A várostörténeti kutatás eredményei és feladatai	15
PERÉNYI Imre: Budapest városépítésének fejlődése 1873-1973.	25
Hozzászólások Perényi Imre előadásához:	
GRANASZTÓI Pál	36
PREISICH Gábor	38
<u>A. SZEKCIÓ (Kapitalista korszak)</u>	45
RÁNKI György: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében	47
Hozzászólások Ránki György előadásához:	
KUBINYI András	58
TÓTH Imre	59
Prof. Felix CZEIKE (Wien)	60
SPIRA György	63
BÁCSKAI Vera	64
RÁNKI György válasza a hozzászólásokra	66
L. NAGY Zsuzsa: Politikai erők, politikai harcok Budapesten a századfordulótól a második világháború végéig	69
Hozzászólások L. Nagy Zsuzsa előadásához:	
ERÉNYI Tibor	78
DOLMÁNYOS István	80
GERELYES Ede	82
Tofik ISZLAMOV (Szovjetunió)	84
SZABÓ Ágnes	86
Manuel CASTELLS (Paris)	89
GÁL Éva	91
TARJÁNYI Sándor	93
L. NAGY Zsuzsa válasza a hozzászólásokra	95
VÖRÖS Károly: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873-1945) Hozzászólások Vörös Károly előadásához:	
VITÁNYI Iván	107
NÉMETH G. Béla	108
FALVY Zoltán	113
KATONA Ferenc	114
SEENGER Ervin	116

	Oldal
VÖRÖS Károly válasza a hozzászólásokra	117
DÁNYI Dezső: Budapest a nemzetközi összehasonlítások tükrében(1873-1945)-----	119
Jan HARVANEK (Prága) hozzászólása Dányi Dezső előadásához	124
DÁNYI Dezső válasza	128
HANÁK Péter: Budapest polgárosodásának sajátosságairól (a kapitalista szekcióban elhangzott vita összefoglalása)	131
B. SZEKCIÓ (Szocialista korszak)	135
HADHÁZI Gyula: Budapest népesedési viszonyai a nemzetközi összehasonlítás tükré- ben, 1945-1970	137
Hozzászólások Hadházi Gyula előadásához:	
CZÉTÉNYI Piroska	149
BORA Gyula	150
NAGY Ervin	153
SÁGVÁRI Ágnes	155
HADHÁZI Gyula válasza a hozzászólásokra	156
FODOR László: A főváros szerepe az ország gazdasági életében (1945-1973).....	159
Hozzászólások Fodor László előadásához:	
TÓTH Imre	177
KOVÁCS Gyula	178
SZÁNTÓ László	180
FODOR László válasza a hozzászólásokra	182
SÁGVÁRI Ágnes: A szocialista várospolitikai problémái 1945-től napjainkig	187
Hozzászólások Ságvári Ágnes előadásához:	
UJLAKI Péter	202
NAGY Lajos	204
SÁGVÁRI Ágnes válasza a hozzászólásokra	206
KOVALCSIK József: A művelődés és a kulturális élet változásai Budapesten (1945-1973)	209
Hozzászólások Kovalcsik József előadásához:	
RUTKAI Ferenc	221
NÉMETH Lajos	223
Janusz DURKÓ (Lengyelország)	225
SZELÉNYI Iván: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten	229
Hozzászólások Szelényi Iván előadásához:	
MEZEI Gyula	233
LÉTAY Miklós	237
KÖRMÖCZI Katalin	238
SZELÉNYI Iván válasza a hozzászólásokra	239
MESTERHÁZI Lajos: A budapesti hazafiság és a közigazgatás demokratizmusa	243
ZÁRÓÜLÉS	245
HORVÁTH Miklós: A várostörténeti muzeológia néhány főbb kérdése	247
KÖPECZI Béla, a Magyar Tudományos Akadémia főtárgya: Zárszó	253
SÁGVÁRI Ágnes, Budapest Főváros Levéltárának igazgatója: Zárszó	255

Budapest egyesítésének 100 éves évfordulójára a Magyar Tudományos Akadémián 1973. október 24-26. között külföldi kutatók részvételével tudományos ülésszakot rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Várostörténeti Albizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum.

Ennek a konferenciának a rangját nemcsak a főváros egyesítésének centenáriumi ünnepei közé való sorolás adta meg, hanem a tudományos jelentőségét növelte, hogy ez a konferencia volt a felszabadulás óta az első széles kitekintésű várostörténeti kutatások, eredmények és problémák összefoglalója.

Terjedelemben is jelentős anyagot tehát azért közöljük le a "Tanulmányok Budapest multjából" c. évkönyvben, hogy így mind a szakemberek, mind a széles olvasóközönség számára rendelkezésre álljon a konferencián elhangzott előadások, hozzászólások és viták anyaga.

A konferencia plenáris ülésén és kapitalista-szocialista szekcióban folytatta tanácskozását. Az előadások és az azt követő viták széles alapon elemezték a városegysítés előtti gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési és kulturális problémákat, s mélyebb alaposággal tették meg ezt az 1873-as Pest, Buda, Óbuda egyesítése után. Az előadások jelentős része az európai összehasonlítási alapról kiindulva vizsgálta a fenti kérdéseket és így túllépve a szűk, hungarocentrikus várostörténetiráson, mutatta be Budapest életének jelentős 100 esztendejét és izgalmasan, eredményesen tárta a nyilvánosság elé.

Sokszor hangoztatott, s valóban közismert Budapest szerepe az ország életében és fejlődésében. Komoly érdeme a konferenciának, hogy erről az alapról kiindulva nemcsak Budapest nemzetközi helyzetét, hanem sokszor az egész Osztrák-Magyar Monarchiában, majd a Horthy-Magyarországon s végül a Népi Demokratikus Magyarországon betöltött szerepét is meghatározta.

A konferencia taglalta a nemzetközi agglomerációs összehasonlításokat a főváros viszonylatában, melynek hazánkban eddig nem sok előzménye volt. Elemezte részletesen a centenárium előtt, s az évfordulóra megjelent munkákat, melyek sorából kiemelkedik a Budapest Főváros Levéltára kiadásában megjelent "Források Budapest multjából" c. négykötetes munka és a Fővárosi Tanács kiadásában, a Budapesti Történeti Múzeum szerkesztésében megjelenő "Budapest története" hat kötetes sorozatának eddig megjelent első két kötete, amely 1686-ig tárgyalja a város egyesítése előtti korszakokat.

A konferencia Budapest városépítésének és topográfiájának fejlődéséről beszélve megállapította, hogy a budapesti agglomeráció szerkezetének fejlesztése olyan szükségsszerűség, melynek révén a részben spontánul kialakult és fejlődő településhalmaz tervszerűen fejlődő településrendszerré alakulhat át. De természetesen mindez csak akkor történhet meg, ha a jövőbeni átépítések megőrzik a mult történetét és városépítészeti értékeit. A konferenciának ez a megállapítása, melyet tudományosan, sokoldaluan bizonyított, rendkívül tanulságos a város politikai vezetésének, mert éppen a napjainkban folyó hatalmas lakótelepek építésénél, a fővárosi tömegközlekedés korszerű megteremtésénél gondos tervezéssel kell megőrizni a régi főváros történeti emlékeit. Kétségtelenül ennek a munkának sokkal nagyobb a költségvetési kihatása, de mindezek ellenére erre kötelezi a város vezetését annak az évezredes kulturának a tisztelete, amelyet fővárosunk területén élő népek teremtettek a ma emberének kulturális horizontjának szélesítésére és erre kötelezi a szocialista lokálpatriotizmus a nemzeti értékek megőzésére.

Komoly vita alakult ki az urbanizációval járó problémák hazai és külföldi megítélésének kérdésében. E kérdésben is alapvető konkluzióként az kristályosodott ki, hogy a kapitalista urbanizációval szemben az összlakosság érdekeit egyeztető szocialista urbanizáció teljes kibontakozásának vagyunk tanui, de csak úgy, ha figyelembe vesszük a sajátos történelmi mult és jelen igényeit.

A két szekció munkája nemcsak kiegészítette egymást, hanem a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális témákat kapitalista és szocialista relációban, mindkét szekcióban megvitatták.

Sokoldaluan elemezték Budapest centrális szerepét 1945-ig. A jelzett időpontig a Budapestre centralizált politikai és gazdasági funkció következtében, az iparnak egyedül a fővárosban történő gyors fejlődése folytán a falu és város ellentétét ez a helyzet eltorzította és kiélezte, magában hordva a kapitalista nagyvárosi fejlődés összes szociális ellentmondásait. Kétségtelen, hogy a főváros centrikusság a felszabadulás után is elég sokáig megvolt és bizonyos mértékben még ma is beszélhetünk erről, mégis a felszabadulás óta eltelt 30 esztendő hihetetlen mértékben meggyorsította a vidék iparosítását és kulturális életének fejlődését. Alapvetően megszűnt ezen a téren Budapest monopolisztikus helyzete.

Sokoldalú vita elemezte Budapest társadalmát a századfordulótól a felszabadulásig. A társadalmi mozgalmak megoszlottak részben a Városházán belüli, ugynevezett községi politikára, részben a Városházán kívüli pártpolitikára, amelyek egyrészt összefüggtek egymással, de igen sokszor ellentétesek is voltak. Budapest politikai története önmagában nem egy város, hanem az ország története is. A felszabadulás után a fővárosi várospolitiká hordozói a demokratikus pártok lettek. 1950 és 1960 között már jól érzékelhető volt a várospolitikai folytonosság és a szocialista berendezkedés kezdetei: Nagy-Budapest megteremtése, a Fővárosi Tanács megalakítása, valamint a hosszútávú, várospolitikai kérdésekkel részletesen megtervezett elvek és módszerek kidolgozása. 1960 után pedig napjainkig már előtérbe kerülnek a modern szocialista várospolitikai követelményei és távlatai.

Rendkívül fontos eredményei a várostörténeti konferenciának azok a részben nagyvolumenű, részben még rész kérdésekre vonatkozó megállapítások, kutatások, amelyeket a budapesti népességi koncentráció növekedésének folyamataira és tényezőire, a népmozgalmi tendenciákra, a fővárosnépesség demográfiai arculatának jelenlegi és jövőbeni változásaira, azok előidézőire tettek.

Széleshorizontú előadások vizsgálták a főváros művelődés és kulturális élet kérdéseit. Érdekes és élénk vita alakult ki a két kultúra, az ún. "intézményes kultúra" és "a spontán kultúra" kialakulásáról, ellentétükről és egységükről. A két kultúrát sokan 1945-ig jó és rossz szeműen akarták egyesíteni, de mivel a társadalmi bázisuk tendenciája szembenállt, ezen kísérletek csak a szocialista kultúrforradalom folyamatában lehettek eredményesek.

A konferencia egyik legfőbb tanulsága, hogy a főváros történetének kutatásában szükséges a társadalomtörténeti közelítés pontosítása. Az azonban a jelenlegi tudományos eredmények alapján is vitathatatlan, hogy Budapest a Habsburg abszolutizmus ellenére, elsősorban saját erejéből vált végérvényesen tulajdonképpen már a reformkorban az ország tényleges fővárosává, Vállalkozó szellemű lakói, a munkásosztály és a radikális értelmiség tette Budapestet a századfordulóra a magyar progresszió központjává, sőt 1919-ben - ha rövid ideig is - a világ leghaladottabb társadalmi rendszerének, forradalmának második központjává. E forradalmi, progresszív folyamatosságnak, hagyománynak a főváros munkássága és értelmisége komoly tartalékait őrizte meg a két világháború között, melyek hozzájárultak 1945 tavaszán a szocialista eszmék megvalósításához.

A várostörténeti konferencia évkönyvünk e kötetében közölt rendkívül széles, sokoldalú anyagával, el- és megvitattott kérdéseivel - szerény véleményünk szerint - komoly sorvezetőt jelent Budapest történetének további kutatásához.

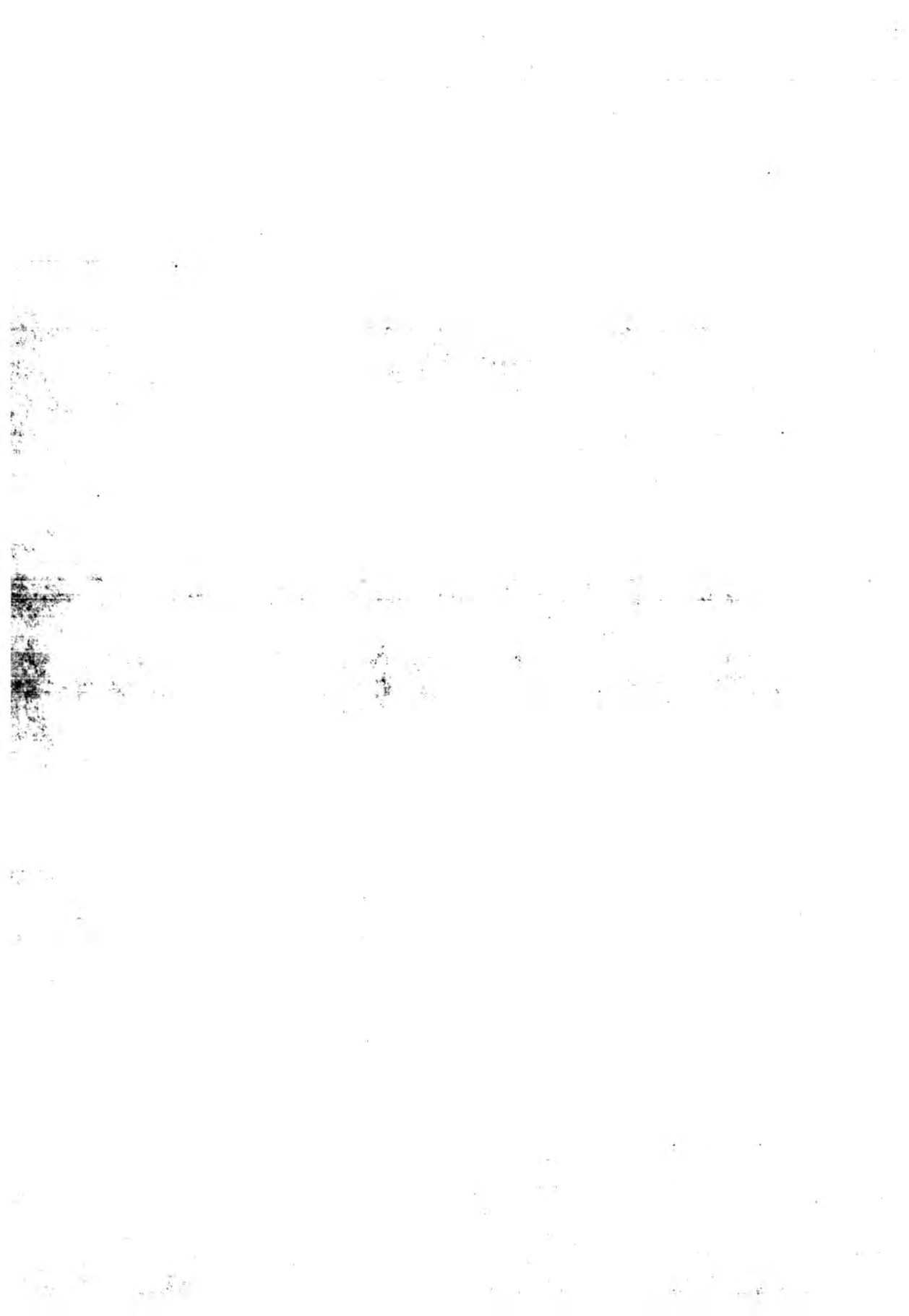
A konferencia anyagát olvasva feltétlenül felmerül az emberben a gondolat: várostörténeti kutatásunk számára nemcsak centenáriumi jubileumkor van szükség a tudományos eszmecserére, hanem ünnepi alkalmak nélkül is minél gyakrabban kell gondolatokat váltanunk.

A szerkesztőbizottság nevében ezúton mondok tisztelettel köszönetet a konferencia minden egyes külföldi és hazai előadójának, a vitában résztvevőknek értékes, tudományos munkájukért.

dr. Horváth Miklós

**Az 1973. október 24-26. között Budapest egyesítésének
100 éves évfordulójára rendezett
nemzetközi várostörténeti konferencia anyaga**

MEGNYITÓ ÜLÉS

HORVÁTH MIKLÓS

a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója

Engedjék meg, hogy szeretettel és tisztelettel üdvözljem Önöket a várostörténeti konferenciánkon a Magyar Tudományos Akadémia Várostitörténeti Albizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum nevében.

Holnap lesz száz éve, hogy ténylegesen létrejött Pest, Buda, Óbuda egyesítéséből Budapest, hazánk fővárosa.

A feudálkapitalista strukturájú Magyarországnak Budapest adta meg a kapitalista vonást. A történelmi körülményekből természetesen következett, hogy Budapest lett nemcsak a magyar munkásmozgalom bölcsője, hanem száz év történelmi küzdelmei után a Magyar Szocialista Munkáspárt vezette munkásosztály történelmi győzelmének, a magyar proletárdiktaturának is a szocialista fővárosa.

Budapest várostörténetének, jelenének és jövőjének sokoldalú tudományos vizsgálatára, elemzésére tartjuk a konferenciánkat. Engedjék meg, hogy ebből az alkalomból szeretettel üdvözljem Erdey-Gruz Tibor akadémikus elvtársat, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, Szépvölgyi Zoltán elvtársat, a Budapesti Fővárosi Tanács elnökét, országgyűlési képviselőt, Köpeczi Béla akadémikus elvtársat, a Magyar Tudományos Akadémia főtákarát és Farkasinszki Lajos elvtársat, a Budapest Fővárosi Tanács elnökhelyettesét. Ugyancsak tisztelettel köszöntjük a várostörténeti konferenciánkon résztvevő külföldi történészeket, s kívánjuk, hogy általában a várostörténet, s különösen Budapest története szempontjából hasznosan cseréljünk gondolatot, és érezzék jól magukat hazánkban.

MEGNYITÓ BESZÉDE

Tisztelt Várostörténeti Konferencia!
Tisztelt Vendégeink!

Budapest Főváros Tanácsa és fővárosunk lakossága nevében szeretettel és nagyra-becsüléssel köszöntöm a Nemzetközi Várostörténeti Konferencia résztvevőit. Megtisztelés számunkra és különös örömünkre szolgál, hogy Budapest történetének néhány kiemelkedően fontos témáját ilyen tekintélyes résztvevőkből álló nemzetközi tanácskozás tárgyalja meg.

A konferencia tanácskozása arra az időre esik, amikor fővárosunk életének egyik legjelentősebb évfordulóját ünnepeljük. Száz évvel ezelőtt egyesült Pest, Buda és Óbuda, a három addig különálló város, és országunk fővárosa lett. Az elmúlt száz év alatt Budapest egy közepes szintű városból kétmillióos világvárossá fejlődött. A város fejlődése különösen az utolsó negyedszázadban, felszabadulásunk után pártunk és kormányunk nagymértékű gondoskodása alapján a budapesti dolgozók százezreinek munkája eredményeként gyorsult meg. Erről az évről-évre bekövetkező fejlődésről mindenki meggyőződhet, aki megtekinti az új alkotásokat és azokat a nagyszabású építkezéseket, amelyek napról-napra alakítják, gazdagabbá, szebbé teszik városunkat. Városunk lakói szeretik az újat, a fiatal városrészeket, modern alul- és felüljárókat, a korszerű, kényelmes lakásokat és mindazt, amit századunk és országunk technikai fejlettsége megvalósíthatóvá tesz számunkra.

Budapest azonban nevezetes arról is, hogy lakói olyan lokálpatrióták, akik szenvedélyesen szeretik, óvják és ápolják a múlt hagyományait, amelyek az előrehaladásért, a városiakok életének szebbé tételéért folytatott erőfeszítésekre, a városépítő munka, az alkotni tudó ember szüntelenül új teremtő erejére emlékeztetnek bennünket. Ezek az emlékek népünk kulturájának olyan maradandó kincsei, amelyek bensőségesebbé teszik városunk hangulatát és megszépítik külső képét.

Az elért nagymértékű fejlődés mellett azonban még igen sok megoldásra váró gondunk és feladatunk van. Elég, ha utalok a lakásellátással, a közlekedéssel, az egészségügyi ellátással és a környezeti ártalmakkal kapcsolatos gondjainkra. De mi bizakodással tekintünk a jövőbe, mert bizonyosak vagyunk abban, hogy országunk egyre gyarapodó anyagi és szellemi erőforrásai alapján pártunk és kormányunk továbbra is kiemelt figyelmet fordít a főváros fejlődésére, és biztosítani fogja számunkra a dinamikus fejlődés feltételeit.

A centenáriumi alkalmából a fővárosi üzemek, intézmények, intézetek, szövetkezetek kollektívái, de ezen túlmenően a budapestiek tízezrei anyagiakkal, társadalmi munkával, konkrét vállalásokkal, várostörténeti kutatással, a városról és a városhoz szóló új irodalmi, zenei és képzőművészeti alkotásokkal járulnak hozzá a főváros gazdagításához, szépiítéséhez, igen sok gyermekintézmény tervén felüli megvalósításához. Ezzel a centenáriumi méltó, munkával és új alkotásokkal való megünnepléséhez.

Pest, Buda és Óbuda egyesítésének centenáriuma azonban nemcsak városunk lakóinak ünnepe. Az évfordulóról velünk együtt emlékezik meg az egész ország, szemléltetően mutatva ezzel azt, hogy Budapestet az ország népe magáénak vallja. A centenáriumi ünnepsorozat egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy a főváros és a megyék kapcsolata még szorosabbá, elmélyültebbé vált. Budapest és a vidék közelebb került egymáshoz, folytatva és erősítve ezzel a történelem során kialakult, országunk fejlődését szolgáló hagyományokat, a munkás-paraszti szövetség erősítését.

Az Önök tanácskozását ünnepsorozatunk egyik kiemelkedő jelentőségű eseményének tartjuk. Bizonyosak vagyunk abban, hogy a konferencia munkája hozzásegít bennünket városunk történetének jobb megismeréséhez, és további ösztönzést fog adni a várostörténeti kutatás fejlődéséhez és eredményeinek fokozásához. A Fővárosi Tanács, Budapest lakossága és a magam nevében is eredményes, jó munkát kívánok a konferencia valamennyi bel- és külföldi résztvevőjének, és tudományos sikerekben gazdag munkát a konferenciának.

ERDEY-GRUZ TIBOR,

a Magyar Tudományos Akadémia elnökének megnyitó beszéde

Tisztelt Elvtársak!

A Magyar Tudományos Akadémia nevében köszöntöm a konferenciát, amely a várostörténeti kérdésekről szólva bizonyos mértékben befejezi és megkoronázza Pest, Buda és Óbuda egyesítésének száz éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeket. Az Akadémia nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy ezen befejező aktusok között szerepet kapott a várostörténet kérdéseinek a megvitatása.

A történet vizsgálata, a történelemből levonható tanulságoknak a megvitatása nagy jelentőségű. Nemcsak azért, mert megtanuljuk belőle azt, hogy multunkban mi minden történt, megtanuljuk multunk haladó hagyományainak becsülését, megtanuljuk azt, annak a megismerését, hogy hazánk és városunk mivel járult hozzá az emberiség fejlődéséhez, megtanuljuk azt, hogy meghajtsuk zászlóinkat a mult nagy férfiai és női előtt, hanem nagy jelentőségű azért is, mert a történelemből nagyon sok tanulságot vonhatunk le jelenlegi cselekedeteinkre, jövő terveinkre vonatkozólag, amit felhasználhatunk a szocializmus további építése érdekében.

Azért nagy jelentőségű, hogy ezen a konferencián nyilván bírálni fogják az eddigi eredményeket, meg fogják bírálni a történettudományi kutatásoknak az eddigi eredményeit, marxista véleményt fognak kialakítani multunkra vonatkozóan, és mindezt fel fogják használni a konferencián résztvevő szakemberek jelenlegi tevékenységükben, s a jövő alakításában is.

A VÁROSTÖRTÉNETI KUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

A várostörténeti kutatás szilárd és hosszú időre szóló alapjai elsősorban a forráskiadványok, amelyekre - ha kellő szempontgazdagsággal állították egybe - a legkülönbébb diszciplínák támaszkodhatnak. Budapest főváros levéltárának az elmúlt esztendőben megjelent forráskötetei ilyen szempontból is méltók a kiemelésre. Jelentőségüket aláhúzza a korábbi elmélyült, forrásközli irodalom régi volta: Gárdonyi Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye (Bp., 1913); Gárdonyi Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873-1923) (Bp., 1925); Siklóssy László: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Hogyan épült Budapest? 1870-1930 (Bp., 1931). A Források Budapest történetéhez 1873-1919 (szerk. H. Kohut Mária. Bp., 1971) (Források Budapest multjából. Szerk. Ságvári Ágnes. II. k.) 522 oldalon tárja elénk az egyesített főváros életének számos vonatkozását, a forradalmak koráig, ugymint a város- és társadalompolitikát, a közlekedést, a gazdasági életet, a művelődést és iskolatügyet, a munkásmozgalmat. Legyen szabad e mellé állítanom a korszakhatár miatt a Tolnai György munkájával megjelent A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében (Bp., 1969.) c. 686 oldalas bibliográfiát, amelyet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár jelentetett meg. Források Budapest történetéhez 1919-1945 (szerk. Szekeres József. Bp. 1972.) (Források Budapest multjából. Szerk. Ságvári Ágnes. III. k.) 646 oldalon tárja elénk az ellenforradalom korának fővárosi életét, és pedig a jobboldali kereszténypártok városvezetését, a fővárosi önkormányzat összehangszerelését, a nagy gazdasági válságot, a szélsőjobboldali pártok megerősödését, a második világháború és német megszállás időszakát, az egész időszak várospolitikáját és társadalompolitikáját, Nagy-Budapest terveit 1942 és 1944. évekből, a munkásmozgalmat és ellenállási mozgalmat; a bonyolult és fordulatossá anyagban az eligazodást segítik a statisztikai táblák és az időrendi táblázat.

Ezeknek a forráskiadványoknak fényében lényegesen bővül - a két kötet felölelte korra - az a problematika, amelyet immár két évtizede Kiss György dolgozott ki: A budapesti várospolitikai 1873-1944 (Bp., 1954.) A Nagy-Budapestre irányuló korábbi törekvések elakadása okaira, valamint a felszabadulás előtti mélypontra, pusztulásra is anyagokat tartalmazó Források Budapest történetéhez 1945-1950 (szerk. Gáspár Ferenc) (Bp., 1973) (Források Budapest multjából. Szerk. Ságvári Ágnes IV. k.) 569 oldalas kötet, a felszabadulás utáni esztendő forrásanyagával fejeződik be egyelőre a Fővárosi Levéltár forráskiadványsorozata. Mint a kötet bevezetése találóan foglalja össze a kötet célkitűzését: "Az öt év kiindulópontja a romokban heverő, kettészakított Budapest, végpontja a szocialista tulajdonviszonyokat győzelmesen megvalósító, tanácsvezetésű megnagyobbodott főváros." (5. o.) A kötetben mindenkor tömör, világos, a párt szövetségi politikája bonyolult eseményekben való megvalósulását végigkövető bevezetésekkel találkozunk az olvasó, amivel a sokoldalú forrásanyagban világos fejlődési vonalakat rajzol, a valóságnak megfelelően nyíltan említve a kor különféle politikai erőit és személyiségeit. Fő egységei: Budapest újjászülése; a népi erők a város élén (1945. január-október); a koalíciós városvezetés a fordulat évéig (1945. október - 1948. január); a főváros szocialista berendezkedése, Nagy-Budapest megvalósulása, a tanácsrendszer bevezetése (1948. január - 1950. november). A figyelmet az eredeti levéltári anyag még kiterjedtebb kiaknázására felhívja Felhő Ibolya: Budapest fővárosi Levéltára (Bp., 1973) c. ismertetője, amely a levéltár történetét, publikációs tevékenységét, iratanyaga mutatóját, segédleteit, a levéltár kiadványait is tartalmazza, továbbá érdekes iratok másolatait. A gazdag forrásjellegű és könyvészeti kiadványok, a megjelenés előtt álló Budapest története megfelelő kori kötetek, az itt nem részletezhető tárgyi emlékgyűjtés és feldolgozás, a 100 éves Budapest kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum keretében egyaránt maradandó eredmények, de kutatási feladatjelölő munkák is. Mindkét szempontból illeti köszönet a főváros mindhárom tudományos gyűjteményét.

Az egész problematika vázlatát nyújtja Gerelyes Ede: A Főváros Egyesítésének Centenáriumára 1873-1973 (Bp., 1972) c., rotaprintkiadásban megjelent 76 oldalas, érdemes munkája. Ez mindenekelőtt utmutató metodológiai kérdésekben. Leírja a főváros egyesülését. Bemutatja az agglomeráció fejlődését peremvárosokkal és peremközségekkel. Szól a Nagybudapestre irányuló 1908. és 1942. évi várostervekről. Elemzi az 1949. évi közigazgatási törvényt. A várospolitikát 1873-tól 1973-ig tekinti át. Végül felhívja a figyelmet a várostörténeti emlékek megőrzésére. Ez utóbbiak egyik fontos csoportját maguk a városmagok, történeti városrészek teszik ki. Több munka is tárgyalja ezt többé-kevésbé budapesti vonatkozásokkal: Gerő László: Történelmi városrészek (Bp., 1971) c. munkája a történelmi városrészek magyarországi védelméről, a történeti városmagok rekonstruálásáról, a Buda műemlékeinek napjainkig áttekintett sorsáról szól; egyetemes keretben tárgyalja Buda és a vidék műemléki eredményeit, feladatait rövidebb áttekintésben Gerő László: Védett területek (Magyar műemlékvédelem 1969-1970. 441-449. o.). Perényi Imre: Town Centres. Planning and Renewal (Bp., 1972.) c. műve az urbanizálódás multját és jelenét, a városmagok helyreállítását, a történeti városmagok védelmét, a magyar városhálózat fejlődését elemzi. Az ilyen urbanisztikai tevékenység nemzetközileg is korszerű. A történeti megközelítés párhuzamul említem V. Martorell Portas - A. Florense Ferrer - V. Martorell Otzet: Historia del urbanismo en Barcelona (Barcelona, 1970) 153 oldalas kötetet.

A történeti érzékű magyar földrajzszakutatók közül pedig emlitem meg Somogyi Sándor munkásságát, aki Budapest földrajzi helyzete (Budapest természeti képe, Bp., 1958), Budapest vízrajza (Budapest természeti földrajza, Bp. 1959) fejezeteket írt meg.

A várostörténet különböző ágazatainak (településtörténet, társadalomtörténet, munkásmozgalomtörténet, művelődéstörténet, urbanisztika) együtműködése, ill. eredményeik összesítése nyomán elég jó áttekintéssel rendelkezünk Budapest népesedési fejlődéséről, osztályösszetételének százados változásairól, a magyar városhálózatban játszott szerepéről ill. e vezető szerep arányairól. Az egyesített város olyan viszonyok között keletkezett, amikor az ipari jellegű városok munkahelybővülése még megosztotta szerepét az intenzív mezőgazdasági, piacra termelő városok magas munkaerőigényével. Budapest 3 alkotóelemének népeisége 1869-ben 280-300 ezer fő volt, az ország törzsének legfontosabb városai együtt még vetekedtek ezzel. Hogy a különbség egyébként sem volt éles, mutatja a főváros műveltség foka (1873-ban egy muzeum, három színház, de a 6 éven felüliek 30 %-ának írástudatlansága), a közlekedés (1873-ban omnibuszok 556 lóval és 32 km-es pályán). Szeged és Debrecen mellett állt a 41 ezer lakosu Hódmezővásárhely; a 31 ezer lakosu Kecskemét még meghaladta Miskolc vagy Pécs lélekszámát. A 27 ezer lakosu Győr és 22 ezer lakosu Szekesfehervár még nem emelkedett az ipart nélkülöző Makó, Szentes, Cegléd fölé. Az egyesített Budapest azonban hatalmasat ugrott, 1869-1910 között csaknem négyeszeresére nőtt, az 1900. évbéli 800 ezer után tíz évvel a peremvárosokkal együtt elérve az 1 110 000 főt. Ez a nagy ugrás még nem bontotta meg a településhálózatot, mert egy 20 milliós ország gazdasági központjáról volt szó. A Dunántul és Alföld városai viszont azalatt alig 60 %-kal gyarapodtak. Budapest 800 ezer fős növekedésével (az együttes gyarapodás 58 %-a) szemben 570 ezer fővel (42 %-a) növekedtek. S mivel a főváros mellett főleg az akkori ország peremén voltak a most statisztikailag számba nem vett bányá- és iparvidékek, 1910-ben már Budapesten összpontosult az ország középső vidékei iparban foglalkoztatott népességének 54 %-a, de az egykori ország teljes gyáripari munkásságának is 1/4-e. S már 1900-ban a budapesti nagyipari munkásság létszáma (70 ezer) meghaladta a kisipariakét (60 ezer), a munkásság 65-70 %-a 20-nál több munkást foglalkoztató üzemben dolgozott. Már egy-egy fővárosi kerület ipara megelőzte a vidéki városok iparát és munkaelétszámát. A szinte amerikai ütemű fejlődés egy éppen nem amerikai utat járó országban játszódott le. Ezért fejlődése kezdettől magában hordta a városhálózat fejlődésének ellentmondásait. 1910-ben csak minden harmadik fővárosi lakos volt született budapesti, a bevándorlás az ország, sőt az össz-monarchia számos részéről irányult a fellendülő magyar fővárosba. Megugrott a peremtelepülések népességszáma is a kiegyezéstől 1910-ig: Rákospalota 3 458-ról 25 ezerre, Kispest néhány százzól 30 ezerre, Erzsébetfalva néhány százzól 31 ezerre, Újpest 6 722-ről 55 ezerre nőtt, együttesen 227 257-re nőtt a peremövezet népessége, benne több ezer munkás. A gyorsan gyarapodó munkásosztályt magyarosította el Csepelt, ahol a Weiss Manfréd-művek kialakulása előtt 2 246 falusi lakos negyede volt magyar anyanyelvű, 1900-ban a már munkástöbbségű település népességének 44 %-a, 1910-ben a 9 462 főnyi lakosság 83,7 %-a. Ennek az átalakulásnak felel meg, hogy az 1903. évi szociáldemokrata pártkongresszuson 50 fővárosi szervezet 92 küldöttje mellett 182 vidéki szervezet 257 kül-

dőtje jelent meg, de a vidéken szerepelt Budafok, Csepel, Erzsébetfalva, Kispest, Pusztaszentlőrinc, Rákospalota, Rákospalota, Soroksár, Újpest is. Ám a városi szint elsősorban a jogi értelemben is fővárosban gyarapodott: 1915-ben indult meg az első két autóbussz a mai Népköztársaság-uton. Az 1910 és 1941 között lejártszódtott fővárosi népességnövekedés már az ország területi átalakulásai, fokozódó városhálózat torzulása közepette folyt. Ezalatt Budapest lakossága 600 ezer fővel, de a vidéki városoké csak 370 ezer fővel gyarapodott. Ilyen egyidejűleg a Brit Birodalom fővárosáról mondható el: a London környéki grófságok és általában Anglia délkeleti részei gyorsan népesültek be az elmaradt övezetek, Lancashire, Dél-Wales, stb. területéről való eláramlással összefüggésben. Így 1921 és 1931 között a "Nagyobb London" népessége drámai módon nőtt 9,7 százalékkal, hogy elérje a 8 millió feletti népességet a 39 952 000 lakosu Anglia és Wales keretében (a teljes lakosság egyötöde a fővárosban). (David Thomson: *England in the Twentieth Century /1914-63/*, Bungay, 1970) 19, 120, 121. o.) A német fejlődés a több sulypont egyidejű felemelkedését mutatta akkor is jellemzően: 1910-ben Berlin 3 734 000, Hamburg 930 000, München 600 000, Leipzig 586 000, Dresden 550 000; 1939-ben Berlin 4 340 000, Hamburg 1 710 000, München 840 000, Leipzig 713 000, Dresden 630 000, Essen 670 000 népességre rugott. Leipzig 1889 és 1936 között jogilag is végrehajtotta 45 peremtelepülés bekebelezését. (Karl Czok: *Die Stadt Ihre Stellung in der deutschen Geschichte /Leipzig-Jena-Berlin, 1969/* 105, 114. o.) Már a szocializmus viszonyai között folyt a magyar városiasodás 1949 és 1970 között. Ekkor a megnövelt területű, peremvárosokkal és -községekkel egyesített főváros népessége 350 ezer, de a vidéki városoké együttesen 474 ezer fővel gyarapodott. Először vált egészségesebbé ez az arány az országos városhálózat szempontjából. De az is tény, hogy az 1960-ig kétféle millióra nőtt főváros az egész országnépesség Európászerte párját ritkító magas hányadát teszi ki. Az ötvenes években elméleti megfontolások, vagy olykor torzulások folytán túlzottan koncentráldott a fővárosba az ipar is. A szakirodalom joggal tartja egészségesebbnek, hogy az újra bővülő budapesti agglomeráció térségében él az országos népesség egynegyede, itt dolgozott az iparban foglalkoztatottak több mint 40 %-a. Más kérdés az a hihetetlen társadalmi erő, ami 600 ezer munkásnak a fővárosban tömörüléséből adódik. S a környezeti is nagyot emelkedett. (Mégis figyelmeztet, hogy az 1971-ben 7 380 000 lakosu London és környéke konglomerátum népessége már nem jelent ekkora aránytalanságot a városhálózatban, a Manchester, Wolverhampton és Birmingham, Leeds és Bradford, Liverpool konglomerátumok 7 810 000 lakosa méltó ellensúly.) A városi fejlődés utját lassabban járó Cegléd Budapest vonzáskörének szélén helyezkedik el. A főváros tágabb környéke is átrendeződött. A megye átalakult, Kecskemét más megye székhelyévé emelkedve dinamikusan gyarapodott. Vác, Szolnok a szocialista ipartelepítésből és forgalomnövekedésből alaposabban kivethette részét. (Zoltán Zoltán: *Késleltetett-e a magyar városfejlesztés? Valóság, 1972. 7. sz. 90-92. o.*; Tarjányi Sándor: A fővárosi munkásság helyzete és forradalmasodása az első világ-háború alatt. Tanulmányok Budapest multjából. XVII. Bp. 1966. 197. o.; Erényi Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867-1904. Bp., 1962. 112, 209, 213, 246. o.; Baksay Zoltán: A csepeli munkásosztály harca a kenyérért és szabadságért 1892-1945. kandidátusi értekezés tézisei, Bp., é.n. 4-5. o.; Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903-1917. Tanulmányok Budapest multjából XVII. Bp., 1966. 182. o.; Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve. Bp., ... ismerteti Szilágyi János: Fővárosunk történetéhez. Népszabadság, 1972. dec. 21.; Kóródi József - Kőszegfalvi György: Városfejlesztés Magyarországon Bp. ... ismerteti Gali Sándor, Népszabadság, 1972. márc. 16.; Apáti-Tóth Sándor - Szilágyi Miklós: Ceglédi képek. Szolnok, 1972. 6. o.)

A főváros és a városhálózat, az ipartelepítés arányainak gyökerére és megújult problémáira figyelmeztet Magyarországon, ha egybevetjük a lengyel fejlődéssel. Ott már a második világháború előestéjén voltak kezdeményezések egy új iparvidék kialakítására, tágas méretben, Lublin, Kielce, Krakkó, Rzeszów sulypontokkal. A főváros és a vidéki nagyvárosok egyensúlyáról beszélhetünk a népi Lengyelországban, ahol 1971-ben Varsó 1 308 000 lakosa mellé sorakozik Lódz 762 000, Krakkó 583 000, Wrocław 523 000, Poznań 469 000, Gdansk 364 000, Szczecin 337 000, Katowice 303 000 lakosu nagyvárosa (Wiesław Iskra: *Le développement industriel de la Pologne. /Varsovie, 1970/* 11. o.; Natalia Swidzinska - Jerzy Maternicki: Pologne. Chiffres et Faits /Varsovie, 1971/ 6-7. o.) A francia fejlődés már nem ennyire arányos, de több sulypontu. Párizs 1850: 1 200 000, de 10 város volt 50 000 lélekszám felett; 1876: 2 000 000, de 9 város volt 100 000-nél nagyobb népességű; 1911: csaknem 3 000 000, de 15 város volt 100 000 lakos felett; 1968: 8 200 000, mellette

Lyon és Marseille 1-1 000 000 körül, de 20 város vagy városi agglomeráció van 200 000 felett. Párizs és Szajna megye (Conseil municipal, ill. Conseil général de la Seine) sokáig bonyolult viszonya, a csak 1964 óta fennálló Conseil de Paris, a városalózat-demográfiai határoltságát a Seine prefektúra polgármestereivel, a rendőrprefektussal, a párizsi arrondissement-ok kinevezett polgármestereivel (Philippe Wolff, France. A Guide International d'Histoire urbaine c. kötet francia anyaga 4. o.) egy, a polgári fejlődésben meg nem oldott speciális helyzetet jelentenek. A sokközpontúság mind a városalózat-demográfiai és földrajzi megoszlása, mind a fasiszta rendszer bukása utáni városszabadság kiterjesztés szempontjából jellemzőbb Olaszországra, ahol már 1860-ban Nápoly 437 000, Róma 153 000, Velence 140 000, Milano 135 000 ezer lakossal jelezték a történeti kiindulópontokat a modern nagyvárosi élethez. A sorrend csak némileg változott 1901-re: Nápoly 491 000, Róma 403 000, Torino 277 000, Milano 230 000, Genova 155 000, Firenze 152 000, Velence 148 000 lakossal. A főváros még 1931-ben is alig tört az élre: Róma 904 000, Milano 824 000, Nápoly 630 000, Torino 566 000, Genova 348 000, Firenze 266 000, Bologna 190 000, Velence 171 000 fővel. A politikai központ és az ipari centrumok sorrendje csak az utóbbi évtizedekben alakult ki szilárdan: 1961-ben Róma 2 043 000, Milano 1 569 000, Nápoly 1 114 000, Torino 1 021 000, Genova 747 000, Bologna 427 000, Firenze 411 000, Velence 337 000 lakossal, 1971-ben Róma 2 799 000, Milano 1 724 000, Nápoly 1 724 000, Torino 1 177 000, Genova 812 000, Bologna 490 000, Firenze 461 000, Velence 365 000 lakossal. (G. Fasoli: Italia. A Guide International d'Histoire Urbaine c. kötet olasz anyaga 2-3. o.)

Az egyedülálló ipari nagyváros és munkások lakta magyar főváros multjának feldolgozásában nagy szerepet játszik az üzemtörténetírás, a szaktörténetkutatás és a társadalmi mozgalom előnyeit egyesíteni képes várostörténeti ágazat. A főváros peremkerületeiben öntevékenyen alakult ki ilyen jellegű munka (vö. Stier Miklós - Vida István: A Népfőnt csepeli helytörténeti bizottságának munkájáról. Századok, 1966. 2-3. sz. 614-615. o.) A feladatokkal ismételtlen foglalkozott a Hazafias Népfőnt Budapesti Bizottsága. 1970 március 3-ai elnökségi ülésén, az "Irányelvek a Budapesti Helytörténeti-Honismereti Bizottság megalakításához" c. napirendi anyag hangsúlyozta, hogy a helytörténeti munka keretében különös figyelmet kell fordítani a fővárosi forradalmi munkásmozgalomnak, munkáshagyományok és demokratikus hagyományok kerületi vonatkozásainak feltárására és fővárosi szintű összefoglalására; ugyancsak a helytörténeti munka keretében jobban ösztönözni kellene az üzemtörténeti kutatásokat, hogy jelentős ipari üzemek és vállalatok története hozzáértők bevonásával, s a jogutód üzemek hathatós támogatásával belátható időn belül elkészíthetők legyenek; a muzeális megőrzést érdemlő épületek, helyiségek, berendezések megvédését elő kell segíteni, egyebek között üzemi muzeumok, irattárak, könyvtárak keretében vagy létesítésével. Amikor a Hazafias Népfőnt Budapesti Helytörténeti és Helyismereti Bizottsága 1970. október 5-én megalakult, utalva a fővárosi ipari gócpont jellegére, programba vették az imént említett feladatokat. A Hazafias Népfőnt Budapesti Bizottsága 1971. január 5-én elnökségi ülésén foglalkozott a fővárosi helytörténeti munkáról szóló jelentéssel és javaslatokkal. Itt már megállapíthatták, hogy elvértve, de már néhány üzemben is alakulóban volt üzemtörténeti szakkör, amelyben azok vettek részt, akik elkezdtek üzemük történeti anyagainak gyűjtését. Az addig megjelent monográfiák megírásához segítséget nyújtottak anyagok felkutatásával, gyűjtésével. A létrejött munkacsoportok körében már említhették a fővárosi munkásmozgalom, az üzemtörténet, a fővárosi életmódkutatás munkacsoportjait. A megállapítást igazolja, hogy 1970. októberben a XIX. kerületi helytörténeti gyűjtőmunka eredményeként, tanácsai és muzeumi támogatással, társadalmi aktívák lelkes munkájával helytörténeti kiállítás adhatott számot az egykori Kíspeszt és Wekerle-telep százéves történetéről. A tízéves gyűjtés során feltárt többszáz dokumentum és tárgyi emlék érzékeltette Kíspeszt életét a századfordulón, forradalmi munkásmozgalmát a két világháború között. (Helytörténeti kiállítás a 100 éves Kíspesztéről. Népszabadság, 1970. IX. 29.). Mégis az üzemtörténet és az életmód problémái addigi elhanyagolt témaként kellett, hogy az említett elnökségi ülésen szerepeljenek, ezért is javasolva centenáriumi pályázat kiírását, ilyen témákat beleértve. A munkaterv az üzemtörténeti gyűjtő, kutató és feldolgozó tevékenység segítségét a fő feladatok sorába helyezte, utalva az államosítások 25. évfordulójának 1973. évi feladataira. (Az országos üzemtörténeti pályázatra sor is került.) Ezeknek a törekvéseknek kiemelkedő állomása volt a Budapesti Helytörténeti Konferencia, amelyre 1971. november 11-12-én került sor a Fővárosi Népművelési Tanács és a Hazafias Népfőnt Budapesti Bizottsága rendezésében. Rendezői közül személy szerint is emlékezzünk kegyelettel Kovács Máté professzorra, a konferencia első referensére. A plenáris ülés és a várostörténeti,

kerületi helytörténeti, üzemtörténeti, iskolai szekciók munkája nagy aktivitást mutatott. Az addigi tartalmi és módszertani eredmények tükröződtek a konferenciára megjelentetett Budapest helytörténeti kézikönyve c. kiadványban, ami további nivőemelésre biztatta a kerületek kutatóit. Az ezt követő helyi kiadványok közül, mint felépítése, szerzői gárdája szempontjából egyaránt sokoldalú és színvonalas tanulmánykötetet emelhetem ki a Lakatos Ernő és mások szerkesztésében megjelent Pesterzsébet, Soroksár, Budapest, XX. kerületének múltja és jelene. (Bp., 1972) c. 445 oldalas kerületi tanács kiadványt, amely a régészeti koroktól máig tekintti át a városrész fejlődését.

A segítség eszközei sorában szerepeltek a budapesti helytörténeti mozgalom tervei-ben az üzemtörténettel foglalkozók számára rendezendő tapasztalatcserék, az üzemtörténeti kiállítások megvalósulásához segítése. A budapesti helytörténeti mozgalom kézikönyve tematikájába egyttal felvették az üzem- és gyártörténet problémáit. Amikor ezután a Fővárosi Művelődési Házban 1973. áprilisától megkezdődött az üzemtörténeti aktivisták képzése, hogy az évfordulók alkalmából miként gyűjtsék a dokumentumokat és írják meg egy-egy vállalat történetét vagy az üzem krónikáját, a leglényegesebb témák kerültek napirendre. Sipos Péter kandidátus, a Párttörténeti Intézet munkatársa "Üzemtörténetírás és munkásmozgalom kutatás" címmel tartott előadást, későbbi alkalommal pedig Incze Miklós kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője "Kortörténetírás és üzemtörténetkutatás" témából, Gáspár Ferenc, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője pedig "A népi demokratikus korszak üzemtörténetírásának problematikája" címmel adott elő. Nincs itt lehetőség arra, hogy az üzemtörténetírás eredményeiről részleteiben emlékezhessenem meg. A módszertani segítség adásból csupán Sárközi Zoltán: Honsímeret és vállalat-történet (Bp., 1972) c. honismereti utmutatóját emelem ki, amely a Népművelési Intézet jóvoltából látott napvilágot. Csak két munkát említenék, mint az üzemtörténeti munkák két értékes típusát. Fülöp János: A Láng Gépgyár száz éve 1868-1968 (Bp., 1968) c. munkája esetében a szerző maga is volt Láng-gyári munkás, a gyárhoz kötődő régi család sarja, az előszó írója a gyári pártbizottság titkára, a kiadó maga a gyár. A munka az üzemalapító Láng László élettörténetét, a gyár telephelyeit, a munkásosztály kialakulásában játszott szerepét fordulatok módon, gazdag illusztrációs anyaggal tárta olvasói elé. (vö. Komáromi Ferenc: Öt helytörténeti műről. Nép-szabadság, 1968. okt. 10.) Történész szakemberek kollektívája készítette a 188 éves Goldberger-gyár történetét: Jenei Károly - Gáspár Ferenc - Sipos Péter: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től (Bp., 1970). A szerzők 127 szövegoldalon, tíz oldalnyi grafikon, 86 oldalnyi dokumentumanyag, 73 képpalca kíséretében napjainkig mutatták be a gyár fejlődését, a Goldberger család üzletpolitikáját, a munkásság életét a tőkés üzemben és a felszabadulás utáni aktív lehetőségei nyomán. Ezt a könyvet az üzem és a Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szakosztálya egyttesen adta ki.

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917 (kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1972. 22 oldal; I. fejezete megjelent Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. k. 1971. 249-308. o.; IV. fejezet megjelent i. m. XVII. k., 1966. 145-196. o.) Budapest legnagyobb adófizetőinek, mint a város gazdasági vezetőrétege jelentős alkotóelemének bemutatása a munka célja és eredménye a főváros egyesítésétől az első világháború végéig. A virilizmus megadta a modern nagytőke képviselőinek azt a lehetőséget, hogy beleszóljanak a város vezetésébe. A virilizmus reakciós volta tisztán és egyértelműen csak az 1890-es évektől kezdve érvényesült, amikor a választójogosultak tömegének társadalmi összetételében már tulsulyra jutottak a valóban a modern polgári fejlődés talaján álló elemek. A virilis réteg vizsgálatával, a különböző országos fontosságú ipari, kereskedelmi és hitelügyi vállalkozások csaknem egészében budapesti vezetőségének bemutatásán át lehet legjobban észlelni a város országos gazdasági hatóerejének kibontakozását. Az egymást szervesen kiegészítő tényezők Budapestet valóban az ország fővárosává tették, másrészt azok révén a nagyváros ki tudta terjeszteni befolyását az egész országra. Budapest legnagyobb adóóinak története így az egész magyarországi kapitalizmus gazdasági alapjának éppúgy, mint az arra ráépülő társadalmi szerkezetnek mintegy egyetlen közös ponton igen konkrét és komplex közös vizsgálatát tette lehetővé. Már az 1873. évi legnagyobb budapesti adóók vagyoni viszonyaiból és rétegződéséből megállapította Vörös Károly Pest döntő gazdasági fölényét Buda felett. Pest viriliseinek főbb foglalkozási csoportjai a háztulajdonosok, az építőipari vállalkozók, a termény- és vaskereskedők voltak. Budapest már országos terménykereskedelmi központ, hatalmas lendülettel folyt városépítése, urbanizációja, mindennek világos következményeként a pesti ingatlanbirtoklás szerepe hirtelenül és különös mértékben megnövekedett a polgári vagyontöbbletében. A reformkorig visszamenően elemezte Vörös Károly a virilisek és a

háztulajdonosok alsóbb kategóriába tartozó polgárok származási, nyelvi, vallási eredetét, egyszersmind a változást az egyéni cégektől a részvénytársaságok elharapódzásáig. A főváros és egyuttal az ország legnagyobb hitelügyi intézményeiben betöltött szereppel olyan területet vontak befolyásuk alá, amely a XIX. század végére a fináncióke terjeszkedése révén biztosítja e rétegnek (illetve e funkciók akkori betöltőinek) az akkor felépülő modern gyárpari feletti befolyást. 1873 és 1888 között két nemzedék váltja egymást, a város régi polgársága kiszorult a gazdasági és ezzel együtt a politikai vezető pozíciókból. A háztulajdonban a Belváros csökkenő értékű régi házai mellé emelkedtek a Lipótváros aránylag új bérpalotái, a századfordulóra pedig a nemrég kijelölt főutvonalak ekkor már építés alatt álló házai. A gazdasági élet egyre nagyobbra nőtt területei már különleges szakértelmet és foglalkozási specializációt igényeltek. Virilista pozíciókat értek el a vasgyárak műszakilag szakértő igazgatói, a bankcégek vezetői, ügyvédek és orvosok. Nemcsak anyagi helyzet, de ennek megfelelő társadalmi pozíciók - nemesség, a századfordulótól bárói rang szerzése -, összezáródó házassági és üzletársági kötelékek jelzik a többé-kevésbé összefüggő vagyonkomplexusokat. Megfelelően annak, hogy a gazdasági életben megjelennek a monopolkapitalizmusra jellemző egyes ismertetőjegyek, a főváros virilizmus által meghatározott gazdasági vezetőrétege is kezd zárta válni. 1888 és 1917 között - közbeeső 1903 és 1910. évi elemzéssel kiegészítve - megállapíthatja Vörös Károly, hogy az ingatlantulajdon, az építőipari és az értelmiségi foglalkozás stabilizálta a virilisek pozíciót, a természetesen a gyárpari; viszont teljesen jelentéktelenné lett a kézműipar és a vendéglátóipar stabilizáló arányával, a kézműipar és a vendéglátóipar szinte teljes hiányával. 1903 és 1910-1917 években az első 200 adózó közé számítható helyeken 707 személy fordult elő. Bank- és gazdasági kapcsolatok, belső családi összefonódás alakítják a legmagasabb adóösszegeket fizetők közül a világháború előtti évekre létrejött sajátosan budapesti érdekelt ségű csoportot, amely már a várospolitikai befolyásolására törekedett. Nagy szerepet játszanak közlekedési állalatokban is. Így válik világossá a várospolitikai és a budapesti nagytőke kapcsolata. Az eredmények módszertanilag is igazolták ennek a forrástípusnak kritikai hasznosítását, amit korábban sem a magyar, sem a külföldi szakirodalomban nem alkalmaztak.

De ez a budapesti vezetőréteg már kezdettől nem volt politikailag egységes, gazdasági érdekek, eltérő kapcsolatok, vallási kötődések, műveltségi orientációk motiválták a dualizmusba visszanyúló politikai hasadást. Éppen ezért helyesen járt el újabb történetírásunk, amikor a munkásmozgalom elmélyült és árnyaltságra törő feltárása mellett nem valami egységes reakciós masszának állította be a budapesti polgárságot, hanem annak reális politikai szinképét igyekezett meghatározni. Ehhez járult hozzá L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919-1944 c. munkája (Értekezések a történeti tudományok köréből 59, /Bp., 1972/), amikor képet adott a főváros helyzetéről az ellenforradalmi rendszerben, analizálva az ellenforradalmi ideológia Budapest-képét, a "bűnös Budapest" megítélés valódi tartalmát, a fővárosra rátelepülő "keresztény kurzus" viszonyát a liberális ellenzékhez. Nagy Zsuzsa sikerrel mutatta be a különféle erőcsoportosulások ellentétei mögötti érdekeket, azok hatását Budapest városvezetésére, valamint az államhatalom részéről mind erősebben jelentkező összefüggő törekvést egyfelől a fővárosi önkormányzati jogok korlátozására, másfelől az ellenzéki pártok háttérbe szorítására. Annak tükrében, hogy a jeni egyetem történeti szekciójában milyen kiterjedt monografikus kutatások folytak már 1969 előtt és folynak a német polgári pártok, ipari és kulturális egyesületek (első nagyobb méretű eredménye a Dieter Fricke és mások szerkesztésében megjelent Die bürgerlichen Parteien in Deutschland 1830-1945. Handbuch. /2 Bände. Leipzig, 1968, 1970/ enciklopédiaszerű, de a fő pártokra egész tanulmány méretű címszavakkal, mindenkor forrásanyag és irodalom közlésével), ezeken belül is 1969 óta a nemproletár demokratikus erők (kispolgári, értelmiségi, paraszti törekvések) feltárására, nemzetközileg is aktuális feladatot vállalt Nagy Zsuzsa, amikor életszerűen nyújtotta a budapesti liberális ellenzéki pártok elemzését, politikai működésük társadalmi háttérrel, ti. a klubokat és más társadalmi szervezeteiket, a bennük folyó társadalmi érintkezéseket.

A főváros rangját nemcsak az egyesítés jogi formái, gazdasági élet, kialakuló és szerveződő proletariátusa adta meg, hanem művelődési központ jellege is. Budapest mindenekelőtt egyetemi város. Az ilyen jellegű feladatnak számos felsőoktatási intézmény kutatói szentelték munkásságukat.

A Csűrös Zoltán és mások szerkesztésében megjelent A Budapesti Műszaki Egyetem Vegyészmérnöki Karának centenárius emlékkönyve 1871-1971 (Bp., 1972) 244 oldalon nyújtja a kor és a tanszékek történetét feldolgozó tanulmányokat. Ennek az egyetemnek egyik fontos intézményét egészen 1846-ig visszatekintve, de napjainkig kiterjedve mutatta be Héberger Károly: 125 éves a Műgyetemi Könyvtár (Felsőoktatási Szemle, 1973. május. 308-313. o.) Részletesebb elemzést a tudományegyetem könyvtártügyéről Vértessy Miklós nyújtott a dualizmus második felének és a Tanácsköztársaság hónapjainak bő anyaga alapján: Az Egyetemi Könyvtár története 1899-1919 (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 1972. 43-85. o.) A tanszéki történetek közül igen alapos a Láng Sándor tollából megjelent A földrajzoktatás multja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870-1970 között (Acta Geographica... edita ad centesimum annum Instituti Geographici fundati celebrandum. Bp., 1970. 9-50. o.). Az orvosegyetemi oktatás az egész tárgyalt korszakot érintő történetére és tárgyi emlékeire kitér az Emlékkönyv. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem fennállásának 200 éves jubileumi ünnepeiről. (Bp., 1971) című album, Zoltán Imre rektor visszatekintő megemlékezéseivel.

Az oktatástörténeti kutatás nem rekedt meg a csúcson. Magyarfalvi Lajos: A budapesti tanítóképző intézet multjából: a Budai Pedagógium (Pedagógiai Szemle, 1970. 12. sz.) a dualizmus korának oktatásügyi törekvéseire nyújt adatokat és szempontokat. A Tanácsköztársaság rendelkezéseinek budapesti vonatkozásait legújabbban Pelle József tárgyalta: A Tanácsköztársaság közoktatásügyi intézkedéseinek tanulságai (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI., 1972. 223-238. o.)

Az újabb egyetemtörténet egyik legrészletesebb feldolgozása a Balogh Sándor - Horváth Pál - Sinkovics István (főszerk.) - Erdey-Gruz Tibor szerkesztésében megjelent: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945-1970 (Bp., é.n. /1970/ c., 760 oldalon közzétett tanulmánykötet). A munka áttekinti az egyetem központi intézményeit és társadalmi szervezeteinek munkáját, olykor a dualizmus koráig nyulva vissza, rendszeresebben a Horthy-korszakra visszatekintve, a felszabadulás utáni fejlődést tartalmi és statisztikai szempontból elemezve. Bemutatja az egyetemi szervezet, a felsőoktatási feladatok, a hallgatóság változásait. A kötet sorra veszi az egyetemi pártszervezetek, az egyetemi szakszervezet, az egyetemi ifjúsági mozgalom, majd az idegennyelvi lektorátusok, az egyetemi gyakorlóiskolák, a kollégiumok, az Egyetemi Könyvtár, az egyetemi kulturális élet, sport és testnevelés felszabadulás utáni történetét. Ezt a népi demokratikus fejlődésnek az állam- és jogtudományi oktatási reformok tükrében való elemzése követi, az egyes jogi tanszéki ágazatok történetével egyetemben. Majd a Bölcsészettudományi Kar és tanszéki ágazatainak története következik. A Természettudományi Kar létrejötté és fejlődésének fő vonásai már kifejezetten a szocialista egyetemi fejlődés elemei, itt is kapja az olvasó a tanszéki ágazatok történetét. A kötetet kiegészíti a tisztségviselők, a disz doktorok, az aranygyűrűs doktorok listája, a hallgatói létszám adattára, valamint gazdag képmellékletek az egyetemi dokumentumokból, épületekről, arcképcsarnokból. Igazi jelentősége azonban abban van, hogy az egyetem ideológiai szerepét, az egyes tudományágak ideológiai történetét mélyen-szántóan kidolgozza a kötet. Külön jelent meg Mátrai László: Az Egyetemi Könyvtár fejlődése a felszabadulás után. (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 1972. 7-11. o.) c. előadása.

Bár a történettudomány elvileg a multat kutatja, a várostörténet sajátos módon a jelent, sőt a jövőt is vizsgálja. Így a feltartóztathatatlan méretű városi fejlődés jövője foglalkoztatja a közismert történészt, Arnold J. Toynbeet, amikor visszatekint, mint kulturfilozófus elemzi a helyzetet és futurologusként kísérletet tesz a jövőbepillantásra (könyve németre fordítva is megjelent: Unaufhaltsam wächst die Stadt, Stuttgart, ... 212. old). A szerző a város lényegét kereste, a városok közös vonásait és a várostípusok különbségeit egyaránt kutatta ebben a könyvében évezrednyi multjukból merítve. Toynbee mint polgári tudós közelítette meg a modern városfejlődés nagy veszélyeit, a belvárosok sorsát, a városperifériák munkakeresők várakozóhelyévé válását, a teljes közlekedési káoszt, azzal a céllal, hogy még időben háritsák el a feltűnő veszedelmeket. De a legnagyobb veszélyként a növekvő stresszt jelölte meg Toynbee, aminek a városlakók általában ki vannak téve. Jól-lehet az emberiség sorsáért elkötelezte magát, behatóan bírálta a jelenségeket a humánus

felelősség hatja át könyvét, a terveket és javaslatokat polgári korlátok között vázolta: az eljövendő világvárosok humanizálását tűzte célul, a jövő víziójával. Felültesen járnánk el mégis, ha azt állítanók, hogy Toynbee gondolai és veszélyeztete polgári beállítottságából erednek. Magyar településföldrajzszakutók is szembekeřtők effele gondokkal, amikor áttekintették Európa, részben a világ nagyvárosait, amidőn a nagyvárosi fejlődés legfőbb jelenségeit óhajtották feltárni. Bernát Tivadar - Bora Gyula - Fodor László: Világvárosok, nagyvárosok (Bp. ...) c. munkája a világ legnagyobb városait sorra véve azok sajátosságait, különleges szerepét nemkevesébe megragadni igyekezett, mint a közös tendenciákat. London, a világvárosi agglomeráció első példája, Chicago, a tipikus amerikai nagyváros, Moszkva, az első és legnagyobb szocialista főváros, Budapest, Közép-Európa legnagyobb városa, Prága, a történelmi nagyváros, Varsó, a szocialista újjáépítés nagy városa, Stockholm, a megtervezett agglomeráció, Koppenhága, az ország peremén található főváros kerültek egymás mellé, a túlnépesedés nagyvárosának példája pedig Calcutta lett tárgyalásukban. De mindent egybevetve tekintették át ők is a nagyvárosok fejlődésének kedvező és kedvezőtlen folyamányait. Izzalmas és ellentmondásos jelenségekről adtak számat a magyar szerzők: a nagyvárosok kibontakozásukat az ipar, a technika, a közlekedés nagyméretű fejlődésének, a gazdasági élet koncentrálódásának, az irányítás központosulásának, a szolgáltatóipar fellendülésének, a demográfiai fejlődésnek és bevándorlásnak köszönhetik. De maguk is hangsúlyozták a nem kívánatos következményeket, a levegő és a víz fokozódó szennyeződését, a vízellátás gondjainak növekedését, a közlekedés fenyegető csődjét, a lakáshiányt, egyes városnegyedek nyomortanyává alakulását. Az egyenleget ismertetőjük (Angyal Viktória: A jövő "települései". Népszabadság, 1973. IX. 27.) szerint a kellenél borulátóbban vonták meg, mert mellőzték a szociológiai nézőpontot. A nagyvárost a települési típuson túl sajátos társadalmi jelenségnek is tekinthették volna, ahol koncentrálódnak a társadalmilag megtermelt értékek, javak, ismeretek, információk, ahol fejlett az életmód, ahol kialakult a kultura központja. Viszont tény, hogy a településföldrajzszakutók is a nagyvárosban látják a jövő települési formáját, a nagy problémák rendkívül magas technikai szinten megoldhatása esetén. Egyébként is, ha már elhatárolódtak a fantasztikus tervektől, a tengerre vagy a térbe épült városoktól, a felelősségre és feladatokra serkentő borulátás még mindig jobb, mint az emberi kapcsolatok remélt megoldásában kimerülő optimizmus. Közösen jártak el az egyes áttekintett vagy odasorolható nagyvárosok monográfusaival, akik szintén csak egy-egy szükséges tevékenység megragadására szorítottak a várospolitika, a városfejlesztés, várostervezés nagy összefüggéseiből. Ezek rövid időben sorozatos megjelenése mutatja, milyen élő és mindenféle jelentkező problémáról van szó. Hadd említsük fel ezért Donald Leslie Foley: Governing the London region: reorganization and planning in the 1960's. (Berkeley-London, 1972); André-Hubert Mesnard (Textes choisis et pres. par...): La planification urbaine. (Paris, 1972); José Maria de Porcioles: Barcelona ano 2000. Estudio de Ordenación Urbana. (Barcelona); Robert E. Gamer: The politics of urban development in Singapore (Ithaca-London, 1972.).

Szovjet kutatók is kiterjesztették figyelmüket ezeknek a jelenségeknek összefüggéseire (A.Sz. Achijezzer - L.B. Kogan - O.N. Janickij: Urbanizacija, obszcesztvo i naucsno-technicseskaja revolucija. Voproszi Filozofii, 1969. 2. füzet). Abból a statisztikai tényből indultak ki, hogy 1800 és 1950 között a világ népessége 2,6-szorosára nőtt, a városok lakossága azonban a 25-szörösére. 1800 körül a világ népességének 1,7 %-a élt 100 000 lakosnál nagyobb városokban, 1960-ban viszont a teljes népességnek már 19,6 %-a élt ilyen városokban. Ez a folyamat pedig nem zárult le. Alig van a világban olyan társadalmi probléma, amit az urbanizálódástól elvonatkoztatva meg lehetne érteni. A szocialista társadalomban egyre újabb társadalmi rétegekre és területekre terjed ki az urbanizáció folyamata, így - vallják helyesen az említett szovjet tudósok - a szocialista országokban igen fontos kutatási terület lett. Utaltak arra, hogy a nyugati szociológia a "város" komplexum mérnöki-technikai oldalát, a szocialista társadalmi jelenségeket állítja vizsgálódása központjába. Ezek szerint a nagy információs központok jelentősége nő az urbanizálódással. Az utálózat, a közlekedés, a hírszolgálat, a tömegkommunikációs eszközök, a népesség nagyobb mobilitása azonban a nagyváros és más települési helyek elkülönültségét is csökkentik! Az urbanizálódás az egyént egyre jobban összeköti a teljes társadalommal, az életmód különbségei és a kulturális fejlettség eltérő szintje mindjobban eltűnik. Az urbanizálódás és a tudományos-technikai forradalom összefüggéseinek elemzése után Achijezzer és kutatótársai is felvetik a kérdést, vajjon átok vagy áldás-e az urbanizálódás? Egyik mellett szólnak a költségtöbbletek, a természettől való elszigetelődés, a lakás-, tervezési, közle-

kedési, egészségügyi problémák növekedése. Csak a szocializmus társadalmában látják a gondokat megoldhatónak! Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a nagyvárosok közlekedési, tervezési, egészségügyi kérdéseivel szemben a kisvárosok kisebb gazdasági és művelődési fejlettsége, a hivatásválasztás ottani korlátozottsága áll. Végül azzal igyekeznek feloldani a felmerült kérdéseket, hogy a kis- és középvárosok problémái épp a nagyvárosokhoz, mint természetes központhoz kapcsolódva oldhatók meg.

Bizom benne, hogy ez a konferencia előadásaival, vitáival ezt a végső kicsengésében optimista szemléletet fogja igazolni.

BUDAPEST VÁROSÉPÍTÉSÉNEK FEJLŐDÉSE 1873-1973

Budapest, illetve a fővárost alkotó agglomeráció területén létesült települések az ezeréves magyar városépítés jelentős tényezői. Egy részük a Duna-medence városépítésének egész története során kiemelkedő szerepet játszott. Erre a lehetőséget elsődlegesen a terület földrajzi fekvése, kommunikációs helyzete, urbánus potenciája, történelmi folyamatosága és nem utolsósorban környezeti adottságai nyújtották.

A Budapest térségében fekvő települések fejlődésében az adottságoknak sokféle előnye érvényesült: fontos tényező a nyugati és déli-délkeleti közlekedés természetes útját képező Duna, amelynek széles vízmedre ugyanakkor elválasztóvédelmi szerepet is betölt, vízmennyisége és a folyóvíz energiája az ipar lokalizálására is mindenkor hatott. A települések kialakulásában jelentősége volt egykori bőséges halállományának is. A védelem és átkelés a két part településeinek egymásrautaltságát fokozta. Hozzájárult ehhez a két oldal eltérő földrajzi jellege: az egyhangubb, mocsaras-homokos pesti oldallal szemben a budai oldal törésvonalakkal tagolt hegyei, a völgyek és a hegységek peremei a közlekedési vonalakat néhány jelentősebb pont felé irányították, ahol átkelőhelyek és települések jöhettek létre. A pesti oldallal való kapcsolatok miatt e helyeken ikertelepülések sorozata alakulhatott ki. A Duna különböző szélességű völgye és a terasz-szintek fölé emelkedő dombok, hegyek, a különböző nagyságu és terjedelmű teraszok és azok építőanyaga: mindez a települések kialakítására rendkívül kedvező tényező volt. Fontos adottságot képeznek a feltörő hideg és melegvízes források, a különböző anyagu, nagyságu, lejtőjű felszínek eltérő növényvilága. A domb- és hegylejtők között kiemelkedő jelentőségűek voltak a déli és keleti tájolású oldalak, melyek a szőlő-gyümölcsstermelésre kitűnő lehetőséget nyújtottak. E sokféle adottság szórt, mozaikszerű elhelyezkedése Budapest területének, szinte minden részének sajátos előnyöket adott. Ezeket gazdag tartalmu egységbe foglalta a kialakuló, növekvő városi szervezet.

Tágabb vonatkozásokban vizsgálva Budapest földrajzi helyzetét, még jelentősebb városfejlesztési adottságokat találunk: Budapest az országot alkotó három legjelentősebb földrajzi tájegység találkozási zónájában fekszik. A Pesti Síkság révén Budapestig felfnyulik a Nagyalföld, a budai oldalon pedig itt végződik a Dunántuli Középhegység vidéke, ill. kezdődik az Északi Középhegység tájegysége. E hegységeket átvágó törésvonalak, folyóvölgyek pedig a távolabbi tájegységekkel való kapcsolatokat is természeti adottságként biztosítják (Kisalföld, Dunántul, Felvidék stb.). E tájak eltérő irányba fejlődő termelési szerkezete a közös érintkezéspontnál: Budapestnél jut egymással legjobb kapcsolatba. Így a helyi adottságokon túl, az országot alkotó tájegységek egymásközi kapcsolata Budapestnek mint gazdasági központnak a fejlődési energiáit növeli. Központi fekvése, valamint védelmi jelentősége révén a politikai központ szerepkörének betöltésére is kiválóan alkalmas.

Budapest jelentőségét tovább fokozza, hogy tőle délre és keletre a Kijevig, Konsztantinápolyig terjedő térségben - földrajzi, politikai és gazdasági okokból - hosszú történeti periódusokban nem tudott hasonló méretű és súlyú város kialakulni. Ez a körülmény Budapestnek a mindenkori országhatárokon túl nyuló jelentőséget adott.

Igy fővárosunk területe Eurázsia legrégebben lakott helyeinek egyike, az emberi tartózkodás nyomain végigvezethetők a kőkorszak, rézkorszak, bronzkorszak és a vaskorszakon keresztül. Illirek, kelták kedvelt letelepedési helyei. A Római Birodalom e helyen építi fel katonai és polgári városát, Aquincumot, amely egy időben Pannónia Inferior fővárosa lesz. A nagy népvándorlási időszakban e térség rövidebb vagy hosszabb tartózkodási helye a hunoknak, germánoknak, avaroknak és szlávoknak.

A magyarság honfoglalásától kezdve történelmét szorosan összekapcsolja e terület sorsával. A tatárjárást, a török hódoltságot, a Habsburg elnyomást, a két világháborút, a fasiszta terror utalmát is túlélte agglomeráció városai évszázadokon át őrizték, fejlesztették a magyar kulturát, tudományt. Itt volt a magyar ipar és a magyar forradalmi munkás-

osztály bölcsője. Az ezeréves magyar városépítés egész története elválaszthatatlan e térség településeinek, elsősorban: Óbuda, Buda és Pest fejlődésétől.

Amikor ma a három város jogi egyesítésének aktusával kapcsolatosan tartunk megemlékezést, ki kell hangsúlyoznunk azt a cáfolhatatlan tényt, hogy e városok igazi fővárossá válását, a világvárosi rang elérését csak ez az aktus tette lehetővé.

- - -

A városok egyesítésének útja a kiegyezés után vált zavartalanná. Nyilvánvalóvá vált, hogy tovább már nem halasztható: a városok közötti állandó közlekedést a Lánchíd biztosította, az országos intézmények mind nagyobb része Pestre települ, mely folyamatosan az ország legnagyobb ipari, kereskedelmi, pénzügyi központjává alakul. Így végre az 1872. évi XXXVI. t. c. kimondja, hogy a főváros Buda, Pest, Óbuda és a Margitsziget területéből alakul, majd 1873 novemberében összeül az egyesített főváros első törvényhatósági bizottsága, mely megválasztja a főváros első tisztikarát.

A főváros egyesítésének 1872-re eltolódott aktusát a városfejlesztés szempontjából egy nagyjelentőségű döntés előzte meg. A városrendezési tervek elkészítése és azok végrehajtása szükségessé tette hatékony szervezet és pénzügyi alap megteremtését. Andrássy Gyula miniszterelnök, Széchenyi, majd Kossuth híve, akinek a dualisztikus államszerkezet kialakításában is nagy szerepe volt, még 1869-ben életre hívta a "Buda-Pesti szépitési vegyes bizottságot". E bizottság feladata volt, többek között, a már nélkülözhetetlen kisajátítási törvény előkészítése és a szabályozás fő irányelveinek megállapítása. Ugyancsak Andrássy kezdeményezésére Pest és Buda városépítészeti elképzeléseinek kidolgozására is sor került. Ezek az okmányok több olyan elképzelést vetnek fel, melyek egy része a következő félszázadban városfejlesztési programmá válik s nagyrészt meg is valósulnak. (Többek között a Margithid és Szabadság-híd nyomvonalát, a királyi palota bővítésének, a Dunapart szabályozásának gondolatát is ezek rögzítik, illetve tartalmazza.) Minden valószínűség szerint Andrássy számos városrendezéssel kapcsolatos nyilatkozata és cselekvése mögött Reitter Ferenc elgondolásai állnak, aki többek között felvetette és sürgette Pest-Buda-Óbuda "egységes és változhatatlanul betartandó szabályozási terv megállapítását" és ezt megelőzően a város területének "helyszíni és magassági részletes felvételét". Reitter elképzelései "azon módokról és eszközökről, amelyekkel Buda és Pest városait oda lehetne emelni, hogy a magyar állam fővárosi irányában emelhető igényeknek teljes mértékben megfeleljen", hosszú évtizedeken át nyomot hagytak fővárosunkkal kapcsolatos fejlesztési elképzelések kialakításán és azok végrehajtásában. Kőrutak, sugárutak, utak, hidak nyomvonalai a pesti oldalon Reitter elképzeléseit tükrözik.

Andrássy még az egyesítés előtt, 1870 márciusában, terjeszti be a képviselőházhoz a Közmunkatanács megalapításáról szólótörvényjavaslatot. Így emelkedik törvényerőre a Közmunkatanács alapokmánya, az 1870. évi X. t. c. "a Duna folyamának a főváros melletti szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és a közmunkák végrehajtási közegeiről." A törvény a Duna szabályozásának és az ipar és kereskedés fejlődésének előmozdításához szükséges szabad közlekedés biztosításának érdekében huszonnégy millió forintos sorsolási kölcsön kibocsátását határozza el. Ebből a kölcsönből kívánja fedezni a Lánchíd megváltásának, új hidak létesítésének, a Duna szabályozásának, új főutvonalak nyitásának, valamint az ezekhez szükséges felméréseknek, terveknek, kisajátításoknak költségeit. A kölcsönből eszközölt kisajátítások és szabályozások által nyerendő telkek eladási árából fővárosi pénzalap létesül és ezzel megteremtődik a városrendezés állandó anyagi bázisa. A beruházások végrehajtására és a fővárosi pénzalap kezelésére hivatott a törvény szerint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, amelynek tagjait Pest, Buda és a kormányzat nevezi ki.

A Közmunkatanács feladata, melynek szervezője és első elnöke Andrássy Gyula volt, az 1870. évi X. t. c. -ben szabályozott jogállása szerint:

- az egész városra, vagy egyes városrészekre kiterjedő nagyobb szabályozási munkák végrehajtása;
- az utak és utcák irányzatának és szintjének meghatározása;
- az utcák és közterek elnevezése s a házszámok szabályozása;
- az építési ügyet szabályozó javaslat kidolgozása.

Hatásköre egyrészt szabályalkotó, intézkedő és jóváhagyó. Emellett fellebbviteli joggal bír: másodfoku hatóság minden építési és építésrendészeti ügyben, és felügyeletet

gyakorol minden építési és építészrendészeti ügyben a főváros hatósága, valamint az egyes lakosok felett.

A Közmunkatanács azonnal felismerte, hogy a további munkálatokhoz elsősorban a város területének felmérésére van szükség. Ezek a munkák már 1867-ben megindultak ugyan, de most meggyorsulnak, és 1872-re a pesti rész, 1876-ra a budai rész térképei és szabályozási tervei is elkészülnek.

A szabályozási tervek elkészítését elősegíti az, hogy a Közmunkatanács 1871-ben Budapest általános beosztási és rendezési tervére nemzetközi tervpályázatot ír ki. Az első díjat Lechner Lajos, a másodikat Feszli Frigyes és társai, a harmadikat Klein és Fraser angol építészek nyerték. A díjazott (és nem díjazott tervek is) számos, értékes gondolatot vetnek fel. Erre egyébként ösztönzést adott a pályázat kiírása is. Eddig a pesti oldalon még csak egy körut volt (a mai Kiskörut), a természetes fejlődés során több sugárirányú ut alakult ki, de ilyen ut éppen a sűrűn beépített Terézvárosban hiányzik, ott, ahol a Városliget megközelítése azt leginkább megkívánta volna. Így természetes, hogy a pályázók javaslatai is elsősorban ilyen irányúak voltak, noha nemcsak Pesttel, hanem Budával is foglalkoztak. Elsősorban Lechner és Feszli tervei érdekesekek, akik a körutak és sugárutak rendszerét javasolják továbbfejleszteni. Lechner gondos, de talán túlzottan részletekbe menő megoldásával szemben Feszli terve kétségtelenül merészebb volt, sok széles új utvonalat kívánt nyitni, széles parkövezeteket tervezett a pesti oldalon stb.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa részben az előzményekre támaszkodva, és részben a pályázatból nyert gondolatok és eszmék összefoglalásával maga dolgozza ki a város szabályozási tervét. Ez a terv a további városrendezési munkák alapját képezi. Több évtizeden keresztül kiegészült és módosult, közeledve a századfordulóhoz mind több kompromisszummal.

A Közmunkatanács - melynek műszaki osztályvezetője kezdetben Reitter Ferenc volt - elsősorban két feladat megoldásával foglalkozik: a Sugár ut (a mai Népköztársaság útja) és a Külső Körut (a mai Nagykörut) létesítésével. E nagyszabású gondolatok kivitelezésének gátja volt mindenekelőtt az anyagi lehetőségek korlátozott volta, mely Budapestnek a monarchiában alárendelt szerepéből fakad. Ez világosan látszik, ha összehasonlítjuk Bécs helyzetét Budapestével. Bécs városa 1857-ben a császártól ingyen kapta meg a lebontott erőd mellett elterülő 4 1/2 km hosszú sávot, melyen a Ring épületegyüttese és mellettük nagyszabású terek és parkok épülhettek ki. Ezzel szemben Pestnek az aránylag kisösszegű állami támogatással szemben többek között óriási összegeket kellett a kincstárnak fizetnie a megváltandó katonai laktanyákért, házak százait kellett kisajátítania, hogy már elhatárolt terveit, a Sugár ut és a Nagykörut kiépítését végrehajthassa.

Az egyenes, 2 320 m hosszú új sugárut mind koncepciójában, mind gyors megvalósításában elismerésre méltó. Három egymástól eltérő, különböző keresztmetszettel kialakított szakaszt különböztetünk meg, melyek egyenként igen jó arányúak. A kifelé egyre szélesebbé váló ut beépítése is egyre lazább, és egészében változatos, harmonikus egység. Hibája a Sugár utnak a Kisköruttal való kapcsolat megoldatlansága, a rajta elhelyezett egyetlen nagy középület, az Opera esetleges elhelyezése és az Oktogon (a mai November 7. tér) kicsinyes és forgalmi szempontból kedvezőtlen megoldása. A legnagyobb hiba kétségtelenül a belvárossal való összekötöttség megoldatlansága, amely forgalmi és esztétikai szempontból egyaránt nehezen hozható helyre, továbbá a Dunával és Budával való kapcsolat teljes hiánya.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának másik nagy feladatterve a külső Körut - Nagykörut - létesítése. Építésére a külső kerületek összekapcsolásán kívül egy nagy gyűjtőcsatorna létesítése adja meg az indítékot, és ezért az új körutat a városrész mélyebb pontjain kellett keresztülvezetni. A négy és fél km hosszú és 30 m széles utvonal lényegében középületek és közterek nélkül épül (mindössze három tér van e hosszú utvonal mentén), ezért egyhangú, sőt egyes részeiben sivár. Aránylag nem nagy többletköltséget jelentő, forgalmi és architektonikus terek beiktatásával változatosabb és talán még a későbbi forgalmi igényeknek is megfelelő utca- és téri tükörképét lehetett volna kialakítani (ezek mintaképei Európa-szerte már megvoltak).

E hiányosságok ellenére a Sugárutat (épült 1871-1885 között) és a Nagykörutat (épült 1872-1906 között) jogosan a korabeli magyar városépítés koncepciózus és kiemelkedő alkotásai közé sorolhatjuk, melyeknek nagy, szinte várost formáló szerepük volt fővárosunk fejlődésében.

A fővárosnak a Nagykörut által bezárt területe - a Belváros és a Lipótváros kivételével - zömében az 1880-tól 1900-ig terjedő két évtized alatt épült be, ill. épült át és nyerte el mai alakját. A VI-VII-VIII-IX. kerület teljes belterületének kiépítése a Nagykörut léte-

sítésével szoros összefüggésben áll. A VI. kerület települt be leghamarabb, belterületének lakossága 1880-tól 1900-ig 54 416-ról 104 808-ra növekedett. A VII. kerület - az Erzsébetváros - belterületén 1880-ban 59 282 lakos él, 1900-ra a lakosok száma már 139 649. A VIII. kerület adatai hasonló képet mutatnak, a lakosságszám 1880-1900 között 63 486-ról 132 659 főre növekszik. A IX. kerület belterületének fejlődése valamivel lassabb ütemű volt.

A Sugár uttal és a Nagykörutal egyidőben kezdődött a Belső körut vagy Kiskörut szabályozása és kiépítése is. Ezt a Közmunkatanács az 1872. évben kezdte meg, befejezése egészen 1880-ig húzódott. A városfejlesztés azonban a Lipótvárost és a Belvárost is érinti. A katonai kormányzattól polgári célokra átvett Ujépület lebontásával a Lipótváros további szabályozása vált lehetővé. Egy tervpályázat - főleg Palóczy Antal terve - adja meg a vezető gondolatot, s ennek alapján 1892-ben alakul ki mai formájában a Szabadság tér és környéke.

A 90-es évek elején az új hidak építésének kérdése kerül előtérbe. A Boráros tér, a Fővám tér (a mai Dimitrov tér) és a Belvárosi templom környéke (a mai Feiszabadulás tér) a szobajött áthidalási pontok. Ezek közül az Eskü téri hid, az Erzsébet hid elhelyezésének van mélyebb hatása a város szabályozására, és a régi belvárosi tércsoport - a Sebestyén, Rózsa, Városház és Hal tér - feladását vonja maga után.

A Közmunkák Tanácsának működése a századforduló előtt támadások középpontjává válik. A fővárossal való rivalizáláson tulmenően a kifogás egyik fő tárgya a 70-es évek elejének szabályozási terve, melynek gyökeres átdolgozását igényelte Palóczy Antal indítványára és memoranduma alapján a Magyar Mérnök és Építész Egylet is. Számos európai nagyváros példájára követelték egy új tervpályázat kiírását.

Palóczy a főváros fejlődésének általános kritikája után a város jövőbeni fejlődésére vonatkozólag leszögezi, hogy a külső terjeszkedés és a belső részek átépítése egyaránt szükséges. Szerinte a főváros egyik legnagyobb hiányossága az, hogy a város nem egy, hanem még mindig két város benyomását kelti, mert a két rész között a kapcsolat hiányos és a város súlypontja a Dunától távolabb eső területre toldódott, pedig a fővárosnak természetes fő tengelye a Duna vonala. Ennek beépítését, rendezését szorgalmazza, kikötőkkel, uttal stb. való ellátását javasolja. E megállapítások után Palóczy részletes javaslatot tesz a telekek, tömbök méretére, alakjára, az utak szélességére stb. A memoranduma célja nyilván nem csupán a budapesti városrendezési terv programjának kialakítása, hanem egyben az időszerű városrendezési elvek összefoglalása is. Palóczy két évtizedes harca eredménytelen: egészen az első világháborúig testületek, bizottságok foglalkoztak a kérdéssel, sőt a pályázat kiírásának előkészítésére is sor került. A Közmunkatanács azonban elutasít minden olyan törekvést, mely egy új tervpályázat kiírásához vezetne.

A szabályozási terv elavulása, valamint a telek és házépítési spekuláció következményeképpen sokszorozódnak a városrendezési hibák: mindinkább városszerkezeti, morfológiai, városképi ellentmondások és feszültségek keletkeznek.

Az említett rivalizálás következménye, hogy az "Építészügyi szabályzat Budapest fő- és székváros területére" csak 1894-ben készült el. Addig az 1870-ben elkészült és többször módosított ún. "Utastítás" pótolta a hiányzó építészügyi szabályzatot. A szabályzat bizonyos előrehaladást jelentett, noha csak kismértékben tudta a spekulatív építkezést korlátozni.

A XIX. század második felében, tehát 50 év alatt a város lakossága erőteljesen gyarapszik, majdnem megötszöröződik. Pesten 1850-ben 106 379, Budán és Óbudán összesen 50 127, tehát Pesten-Budán összesen 156 506 lakos élt, viszont Budapesten 1900-ban 717 680 főt számolnak. A kiegyezés és a századforduló közt a lakásépítés a főváros népességnövekedésével, a nagyarányú bontások ellenére is lépést tudott tartani. 1869-ben 280 349 lakos összesen 52 583 lakásban helyezkedik el, tehát az egy lakásra eső lakosok száma 5,3 fő. 1900-ban 182 214 bérleményben 733 358 személy - lakásonként kereken 4 fő - lakik. A lakásépítés növekedésével párhuzamosan javul a szobánkénti lakosűrűség is, 1869-ben 90 693 szobában átlagosan 3,2 személy, 1900-ban 279 316 szobában átlag 2,6 személy lakik. Az épületállomány minőségi változáson megy keresztül: 1869-ben Budapesten 9 351 lakóépületet tartottak nyilván, 1900-ban 16 254-et. Az egy épületre eső lakosok száma 1869 és 1900 között 29-1-ről 46,5-re emelkedik. Ez azt mutatja, hogy a századfordulói lakóépületek átlagos nagysága erősen emelkedett, főként bérházak épültek.

A lakásállomány változásának mértékét akkor érzékelhetjük igazán, ha az 1869. évi lakásszámot az 1900. évi állapottal összevetjük; a budapesti lakásállománynak több mint hetven százaléka az 1869-1900 közötti években keletkezett.

A lakásépítés jellegének változása is szembetűnő: 1869-ben az épületállománynak több mint háromnegyed része földszintes, az I-IV. emeletes házak száma mindössze 2 108, 1900-ra a helyzet alapvetően megváltozik, a földszintes házak száma csak 1 926-tal, az I-IV. emeleteseké 4 949-cel bővül és az egész épületmennyiségnek már csaknem felét teszi ki.

A lakásszám szaporulatnak nemcsak abszolút, de viszonylagos értéke is igen magas. Így az 1869 és 1880 közötti 11 év alatt bekövetkezett emelkedés: 24 897 lakás - a fővárosnak e két időpont közötti átlagos lakosságát figyelembe véve - 1 000 lakosonként évi 7,6, az 1880 és 1890 közötti 26 567 lakásszám szaporulat 6,1, az 1890-1900 közti 78 167-es lakásszám szaporulat 12,5 lakásnak felel meg.

Budapest lakásépítésének területi megoszlására elsősorban a nagyarányú szabályozási akciónak, adómentességi rendeleteknek, a közlekedési- és a közműhálózat fejlesztésének van befolyása. Ahogy már említettük, elsősorban a szabályozások által érintett pesti VI-VII-VIII-IX. kerület indul fejlődésnek és ez töretlenül tart a század végéig. Az V. kerület - a Lipótváros - fejlődése csak a század utolsó évtizedében gyorsul meg. A Lipót körút megnyitása, az Újépület lebontása, a malmok kitelepítése, az Országház építése adnak újabb és újabb impulzust a lakásépítésnek, így a fejlődés folyamatossá válik. A X. kerület lakosság száma a kiegyezéskor még egészen alacsony, mindössze 4 353 fő. A növekedés abszolút száma kisebb, mint a külső kerületeké, de viszonylagos értéke igen magas, a lakosság száma 1900-ban 19 718. A IV. kerület - a Belváros - lakosság száma csaknem változatlan marad, itt a lakásépítés minimális, az 1869. évi 24 952 népességszám 1880-ig mindössze 28 402-re növekszik, ettől kezdve a "cityképződés" miatt csökkenésnek indul és 1900-ban csak 23 168.

A lakásépítés területének eltolódását mutatja a pesti belterületi és külterületi lakosság számváltozás aránya is. 1869 és 1880 között a külterületi építkezés még minimális, 1880 és 1890 között már emelkedésnek indul. Kőbányán kívül a VI. és VII. kerület külső részei is kezdenek beépülni, 1890 és a századforduló közt a VI. kerület külső részén rohamos letelepedés kezdődik, tíz év alatt a Városliget környékén és Zuglóban a népesség 10 000 fővel növekszik.

A budai oldal a pestinél lassabban indul fejlődésnek. Míg 1869-ben Buda lakosság száma 70 000, a pesti lakosság számának kerekén egyharmada, a századforduló idején Budának 122 412, Pestnek 610 946 lakosa van; Buda lakosság száma a pestinek alig több mint egyötöde. A nagy városépítési akciók Budát elkerülték, a közművek és a közlekedés lassabban épült ki a pesti oldalánál.

A korszak nagyarányú városodása megkívánja a városi közművek kiépítését. A közművesítés azonban igen lassan fejlődik. A vízvezeték Budapesten csak 1876-ban kezd épülni. Budapesten a csatornahálózat tényleges kiépítése csak 1891-ben kezdődik meg. A villanyvilágítás szintén a századforduló idején terjedt el: Budapesten 1893-ban. A gázszolgáltatás megelőzi a többi közmű kiépítését: Budapesten 1870-ben kezdik el.

A főváros vasuti pályaudvarai a századfordulón épülnek meg. A közuti vasutak szintén a századforduló táján létesülnek: a kiegyezés idejétől az omnibuszt a lóvasut, majd a villamosvasut váltja fel. 1887 és 1898 között épül ki a főváros villamosvasuti hálózata. 1896-ra épül fel a sugárut alatt, Európában az elsők között, a földalatti vasut.

A XIX. század második felének építészete: a romantika és eklektika kora erősen rányomja bélyegét Budapestre. A 60-as években a horizontálisan terjeszkedő klasszicista Dunasor középső részén, a régi Vigadó helyén felépül az ország egyik legszebb romantikus épülete, az új Vigadó - Feszli Frigyes alkotása. Ezzel új lépték jelenik meg a pesti Dunapart látképében, rövidesen a 2-3 emeletes klasszicista épületek mellett a romantika, majd a korreaklektika 3-4 emeletes beépítése válik uralkodóvá. Ebben az időszakban, a 80-as években - amikor a Duna-parti négyemeletes szállodasor is épül - ismét harmonikus városkép alakul ki. Igen sajnálatos, hogy a Duna-partot beépítették, de el kell ismerni, hogy a Duna-parti épületsor ritmusa és magassága már olyan, amely a folyam túloldaláról is monumentális, nagyvárosias hatást kelt. Ebben az időben még keveset bontottak le az előző korok alkotásaiból, de már felépült az Opera - Ybl Miklós műve, a Bazilika (Ybl már tervezett kupolájával), a Tudományos Akadémia - Stühler Frigyes műve - és még számos monumentális épület. A pesti városképnek ezt az előnyös állapotát kialakító jelentős építészek közül, a nevezettekén túl külön említést érdemelnek: Weber Antal, Skálniczky Antal, Petschauer Gusztáv, Schmidt Henrik, Láng Adolf, Bukovich Gyula is. A továbbiakban a kései eklektika, majd a szecesszió az eredeti összhangot már jelentős disszonánsokkal zavarja meg. Az új

városszabályozásoknak áldozatul esik a barokk és a klasszicizmus emlékeinek jelentős része. A Duna két partján azonban továbbra is olyan új monumentális épületek létesülnek, amelyben a fővárosnak már világvárosi jelentősége és léptéke jut kifejezésre. Ilyen a Hauszmann Alajos által átépített királyi palota, Steindl Imre parlamentje, Ybl Miklós fővámháza. Ezek az épületek a folyam szélességéhez jól alkalmazkodnak, a tulpártól a legelőnyösebb látószögben érvényesülnek. Ilymódon olyan városkép alakul ki az előnyös táji keretben, mely méltán vált világhírvé. Ez nem utolsósorban a kor tehetséges, sokszínű építész generációjának a műve, melynek tagjai közül kiemeljük a már említetteken kívül Schückerdanz Albert, Schulek Frigyes, Lechner Ödön, Alpár Ignác nevét. E nagy egyéniségek mindegyike egy-egy iskolát jelentett. A kialakult új városképben fontos szerep jutott a köztéri szobroknak és emlékműveknek is. Alkotóik közül mindenekelőtt Engel József, Izsó Miklós, Huszár Adolf, Stróbl Alajos említendők.

- . -

A kapitalista fejlődés a XX. század elején Magyarországon a monopolkapitalizmus kialakulásához vezetett, az iparfejlődés meggyorsul, 1913-ra az 1898. évi 2 747-ről 5 060-ra emelkedik a gyári jellegű ipari üzemek száma. Az első világháborút megelőző években az ország egész ipari termelésének 75 %-át a nagyüzemek adják. E nagyüzemek jelentős része Budapestre koncentrálódott. 1910-ben az ország 3 749 gyáripari üzeméből 1 403 működött Budapesten. A gyorsabb iparosítás ellenére 1910-ben az ország lakosságának mindössze 17,4 %-a tartozik az ipari népesség kategóriájába.

Ennek ellenére a századforduló után a lakásépítkezések abszolút száma a fővárosban erősen csökken, amelynek következményeképpen 1910-re az egy lakásra eső lakosok száma ismét emelkedett és 4,35 lett. A lakások méreteinek arányszáma is romlott, több mint a fele egyszobás, az egy szobára eső lakók száma 2,7-re emelkedett. Nagy a lakás-hiány, a lakások 57 %-ában albérlők laknak.

Az építkezést e két évtizedben továbbra is bérházépítés jellemzi; a családiházépítés csak az I. világháború utáni időszakban kezd fejlődni. A magasházak arányszáma továbbra is növekszik. A századforduló után a belső területek lakosságának növekedése lassul, sőt a lakosságcsökkenése indul meg. Ezeken a területeken az építkezés is lelassul; a tulzufolt belső területeken a magas telekárak miatt a lakóházépítés a tőkés számára már nem volt rentábilis. Erősebben fejlődik ezzel szemben az V. kerület, a Lípótváros, az iparosodó X. kerület. Az utóbbi lakosszáma 1920-ig az 1869. évinek csaknem 14-szerese lett. A századforduló utáni években az építkezések mindinkább a város külső területei felé orientálódnak. E területeken a népesség száma jóval gyorsabban növekszik, mint a belső kerületekben.

A századforduló után Buda fejlődése is meggyorsul, 1910 és 1920 között üteme már jelentősen meg is haladja a pesti oldalát. A lakosság növekedése 1880-tól kezdve elsősorban az I. kerületben jelentkezik. Az 1900-at követő két évtizedben az I. kerület fejlődése Budapest valamennyi kerülete közül a legnagyobb, tízevenként kb. 25 000-25 000 fő. 1920-ban a lakosság szám itt 96 609. A népességszám gyors növekedése nyilvánvalóan az Erzsébet-híd és a Szabadság-híd megépülésével, ezzel kapcsolatban a Krisztinaváros, a Gellérthegy-i villanegyed és a Lágymányos meginduló kiépülésével függ össze. A külterületek benépesülése Budán is a századforduló után indul meg, de egészen az első világháború végéig nem éri el a belterületi lakosság szám növekedését. Nagyobbarányú családiházépítés a külterületeken csak ezután kezdődik, az első világháborúig zömében az akkori peremközségek területére korlátozódott.

A Monarchia katonai összeomlása - mint ismeretes - maga után vonta az állam-szervezet szétesését. A kialakuló új politikai keretek között az önállóságát visszanyert Magyarországnak új államformát kellett kialakítania. Ezt a feladatot a haladó politikai erők vállalták. A polgári demokratikus forradalom által létrehozott köztársaság rövid korszakát az 1919-es proletárforradalom győzelme, a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása követi. A három hónapnál alig tovább fennálló, az ellenforradalmi erőkkel állandóan harcban álló Tanácsköztársaság városépítéséről nem számolhatunk be. Szándékait szociális, kulturális, közoktatási intézkedései tükrözik. A háború során egyre súlyosodó lakáskérdés megoldását célozta az egyik legelső intézkedés, a bérházak köztulajdonba vétele. Ezáltal 200 000 ember jut lakáshoz, egyúttal hozzákezdnek új lakótelepek építésének előkészítéséhez is, a gyermekdültetés megszervezéséhez stb. Ugyancsak felvetődik Budapest és a peremközségek

közigazgatási egyesítésének, Nagybudapest megalkotásának gondolata. Kidolgozásra kerül egy tanulmány "Budapest városépítési és építési programja" címen és nem hallgathatjuk el, hogy a Budapesti Műszaki Egyetemen a Városépítési Tanszék felállítása is erre az időre esik. A szociális irányú városfejlesztés teendőinek kimunkálásában kiemelkedik Vágó József, Molnár Béla, Kozma Lajos tevékenysége.

A Tanácsköztársaság elleni imperialista intervenció következtében a két világháború közötti negyedszázadra a Horthy-féle ellenforradalmi rendszer kerül hatalomra. A két világháború közötti korszak az ország lényegesen megváltozott nemzetközi politikai helyzetében a Monarchia idejének társadalmi strukturáját akarja fenntartani, ezért a súlyos társadalmi és gazdasági viszonyok megoldására képtelen. Fokozta a nehézségeket az 1930-as évek elején a világgazdasági válság. A rendszer fennmaradása és revizionista törekvéseinek sikere érdekében a fasiszta hatalmakkal szövetkezik, a gazdasági életet a háború előkészítése érdekében militarista érdekeinek megfelelően fejleszti. Mindez erős hatással van az ország urbanizálódására és benne Budapest fejlődésére. Az urbanizálódás menetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 1941-re a 10 000-nél népesebb települések összlakosságának száma 4 337 552-re növekedik, és míg a községek népessége 100 év alatt (1840-1941) valamivel több mint másfélszeresére emelkedik (158 %), a városok népessége több mint ötszörösére szaporodik (540 %). A városok felé irányuló nagy belső vándorlás elsősorban a parasztság proletarizálódásának következménye. Legnagyobb a tömörülés Budapesten, lakossága száz év alatt több mint tizszeresére növekedett.

Ellentmondónak tűnik, hogy Budapest fejlődése az első világháború utáni helyzetben viszonylag töretlen. Az első világháború után Budapest lakossága az 1920. évi 928 996-ról 1941-re 1 164 963-ra emelkedett. (A mai budapesti határokon belüli lakosság 1 232 026-ról 1 712 791-re nőtt.) A változás legszembetűnőbb a peremkerületekben. Ez a növekedés messze túlhaladta Magyarország népességének gyarapodását és Budapest nélkül a magyar városok népességének fejlődését. A Budapestet körülvevő települések mindjobban Budapest munkáselővárosaivá alakulnak, ami főleg arra vezethető vissza, hogy a gazdasági válság után következő fellendülés a főváros iparát megnövelte, de nagy szerepet játszott benne az is, hogy a főváros infrastruktúrája minden vidéki városnál sokkal fejlettebb volt, és ez elsősorban az előző korszak örökségeként könyvelhető el.

A város fejlődése is lényegében a korábban kialakult koncepciók szerint ment végbe. Már tárgyaltuk, hogy milyen meddő volt Palóczy Antalnak és a Magyar Mérnök és Építész egyletnek egy új városrendezési pályázat kiírásáért folyó harca. 1932-ben Harrer Ferenc a Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottságában veti fel a tervezés előfeltételéül szolgáló városfejlesztési program kidolgozását. Ugyancsak Harrer kezdeményezésére sor kerül a városrendezésről és az építésügyről szóló törvény megalkotására. Budapest városfejlesztési programja 1940-ben került publikálásra. A városfejlesztési programot azonban már nem követhette az egész városra kiterjedő általános rendezési terv készítése.

A városépítés a két világháború között elsősorban néhány belső kerület: Uj-Lipótváros, Lágymányos, Zuglói kiépítésében mutatkozott meg. Meg kell említenünk még néhány érdekese és eredményes akciót: Tabán elavult épületeinek lebontását, a Margitsziget rendezését (amelyen felépült a Nemzeti sportuszoda és a Palatinus strandfürdő, valamint a szabadtéri színpad). Az egyik legnagyobb városépítési akció, az Uj-Lipótváros felépítése a 20-as évek második felében indul és összesen 6 318 lakás épül meg. A lakások nagyobb része 14 m-es épületmélység mellett az ún. hallos lakás. A beépítés zsfoltozott, zöldterület alig van. A korszak többi városrendezési művelete többnyire az újabb beépítési területek parcellázására szorítkozik. Tovább folyik a múlt század végén már nagyarányú telekspekuláció. Hatását a rendkívül tömör, egészségtelen beépítés is mutatja. Nem sokat segített ezen az 1914. évi új építésügyi szabályzat, mely megengedte a telkek 85 %-ig való beépítését, a beépítés 70 m-ig terjedő mélységét, az utcaszélesség és épületmagasság közötti 1:2-nek megfelelő légtérarányt. Ez az előírás inkább a beépítés zsufoltoztságát, mint lazítását tette lehetővé. Bizonyos haladást jelentett az az intenció, hogy az építés a telkek körülépítése helyett csak az utcafront mentén való beépítésre korlátozódjon. Egyes területeken a meglévő beépítés "kiegészítése" továbbra is a klasszicizmus és a korai eklektika városépítészeti együtteseinek a megbontásával jár.

Budapesten ebben a korszakban további két új hidépítésre kerül sor: megépül a Bozai téri hid, de az Óbudai hidnak csak a pillérei készülnek el.

1936-ban a Közmunkatanács tervpályázatot ír ki Budapest városközpontjának kialakítására. A pályázat egyik célja volt az Andrassy ut és a Lánchíd forgalmi összekötésének

megoldása. Ezt a tervpályázatot 1940-ben a központi városház épületére kiírt pályázat követte. Ezekben az években több érdekes gondolat vetődött fel, pl. a Kiskörut rendezésére, a várostengely kialakítására (Ligeti Pál javaslata), az Árpád hid budai és pesti hidfőjének rendezésére, az óbudai Via Antiqua létesítésére (Olgyay testvérek javaslata) stb. Fölvetődött a gondolat a városházzal szemben az Erzsébetvároson át egy új ut nyitására (egyébként e gondolat már több évtizede érlelődött), de a telektulajdonosok nyomására évről-évre változtatták a tér méretét és az ut szélességét. Az építkezés csak 1937-ben kezdődött meg, felépül Wálder Gyula tervei alapján a Madách téren egy nagyszabású épület, hatalmas árkáddal, de az utvonali kialakítása a mai napig sem következett be.

Ami a lakáshelyzetet illeti, viszonylag nagyobb arányú lakásépítkezés bonyolódott le (a két világháború közötti időben Budapesten kerekén 96 000 lakást építettek), melynek eredményeképpen tovább formálódott az építkezés jellege, a város morfológiai szerkezete, a különböző társadalmi osztályok, rétegek elhelyezkedésével összhangban.

A munkások, közszolgálati altisztek az említett, erőteljesen fejlesztett területen kívüli "kültelkeken" laktak. A nagyobb munkástömegek inkább az északi és keleti peremeken (a gyáripari övezet itteni erőteljesebb kialakulásának megfelelően), az altisztek viszont inkább a nyugati és déli kültelkeken települtek nagyobb számban. Az iparosok és kereskedők elsősorban a városmag pesti oldalán, és ehhez kapcsolódóan Zuglóban tömörültek. A pesti oldalon ugyanezen a területen tömörültek a magántisztviselők és a szabadfoglalkozásúak, azzal a különbséggel, hogy lakásaik áthúzódtak a budai oldalra is. Míg azonban a szabadfoglalkozású budaiak főleg a Vár, a Pasarét környékére koncentráltak, a magántisztviselők lakásai jóval nagyobb területen oszlottak el: a Pasaréten kívül észak felé Ujlakon és Óbudán, dél felé az Alkotás utca, Böszörményi ut, Németvölgyi ut környékén, kisebb mértékben Kelenföldön laktak. A köztisztviselők a pesti oldalon a Tisztviselőtelepen koncentráltak legnagyobb mértékben, a budai oldalon pedig a Pasarét, Szabadsághegy, Vár, Böszörményi ut és Kelenföld területén.

A két világháború közötti építészet rendkívül sokirányú, de bérházépítésektől eltekintve aránylag kevés nyomot hagyott a főváros arculatában. Találkozunk a magyaros stílustörekvésekkel is, és neoelektikus épületekkel: Árkay Aladár, Molnár Béla, Pogány Móric, Hajós Alfréd és mások alkotásaira kell felhívunk a figyelmet. Ebben az időben bontakozott ki a modern magyar építészet is. A különböző irányzatok közül megemlítem Rimanóczy Gyula, Lauber László és Nyiri István, Csánk Elemér, Bierbauer Virgil és Králik László, Kozma Lajos, Wanner János és Molnár Farkas, Hajós Alfréd, Kocsis Iván, Janáky István, Szendrői Jenő alkotásait.

A századforduló utáni négy évtizedben a városfejlődés megtorpan, koncepciózus elgondolás hiányában a város építészeti és morfológiai egysége mind nagyobb veszélybe kerül. Az 1940-ben kiadott program már nem tudja befolyásolni a korszak városépítését.

- - -

A második világháború befejezése változást hoz az ország politikai, gazdasági és szociális helyzetében. A felszabadulással kezdetét veszi az ország demokratikus átalakulása. Majd 1948-ban fordulat következett be: az ország a szocialista fejlődés útjára lép.

A második világháború a magyar városoknak nagy kárt okozott. A legtöbbet Budapest szenvedte. A pusztulásra jellemző: teljesen elpusztult, vagy súlyosan megsérült az épületállomány 26 %-a, az ipari üzemek 94 %-a, jelentős a kár a középületekben (elpusztult a kórházi ágyaknak majdnem 30 %-a, hivatali épületek 24,7 %-a), szinte teljesen elpusztult a főváros közlekedése, az összes Duna-híd felrobbantották stb.

A felszabadulás utáni évek első feladata az országban és Budapesten egyaránt a háborús károk helyreállítása volt. Budapesten ideiglenes hidak építésével kezdődött a város két része közötti kapcsolat helyreállítása. A hidak végleges újjáépítése több évet vett igénybe. Aránylag rövid idő alatt sikerült a lakóházakat lakhatóvá tenni, sőt hamarosan új lakóházak, egészségügyi, oktatási intézmények építésére is sor kerül. Az építkezés a munkások lakta területekre összpontosul, ezzel gyakorlatilag megkezdődik az egyik kapitalista örökség, a sivár, avult peremkerületek elmaradottságának felszámolása e területek nagyobb arányú fejlesztése révén.

Az első építkezési területeken, mint a csepeli Béke tér, a kispesti Malinovszky utca, az újpesti Pap tér, a beépítés laza, kötetlen megfogalmazása kétségkívül a korabeli nyugati városépítési törekvések hatását tükrözi. Az 50-es évek elején az említett gyakorlat

kritikája következtében újabb irányzatok jelentkeznek a magyar várostervezésben. Az építészet egyrészt a hazai hagyományokhoz nyúlt vissza, másrészt a negyvenes évek szovjet városépítési gyakorlat hatását mutatja. Ezek az archaizáló, formalista irányzatok a magyar városépítésben nem voltak hosszú életűek, de nyomaik megtalálhatók a budapesti várostervezésben is.

Az ötvenes évek második felétől kibontakozó új, mennyiségileg és megoldási módjukat tekintve egyaránt nagyjelentőségű várostervezési és városépítési tevékenység ismeretét azzal az aktuállal kell kezdenünk, melynek eredményeképpen 1949-ben Budapest peremvárosaival és községeivel (Ujpest, Rákospalota, Pestujhely, Rákosszentmihály, Saslalom, Mátyásföld, Cinkota, Rákosliget, Rákoscaba, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Pestszentimre, Kispest, Pesterzsébet, Soroksár, Csepel, Budafok, Nagytétény, Budatétény, Albertfalva, Pesthidegkut, Csillaghegy, Békásmegyér) egyesült. Ez a területi kiegészítés általában indokolt volt, hiszen a peremvárosok többsége már régen a főváros szerves részévé vált, és az egyesítés kérdésével évtizedek óta foglalkoztak. Egyes területek kellően nem indokolt becsatolása következtében azonban kedvezőtlenül és szertelenül nőtt meg a város területe és lakossága. Különösen néhány kimondottan falusi jellegű település bekapcsolása a fővároshoz csatolt többi, fejlettebb terület jövője szempontjából is hátrányos volt. Ettől eltekintve az 1949-es egyesítés lényegében korszerű szerkezetű települési konglomeráció körvonalait jelölte ki, mert a szerkezet meglévő tagoltsága igen kedvező volt.

Az 1949. évi népszámláláskor a peremvárosaival és községeivel egyesített Budapest lakosszáma 1 590 269, területe 525 km² volt. A lakosság már az egyesítést követő első évtized végére, 1960-ban 1 800 000 főlé emelkedett. A lakosság növekedése ez időszakra évi 1,2 % volt, szemben az országos évi 0,8 %-kal. A népességszaporulat zöme az ország egyéb vidékeiről bevándorlókból adódik. Évről évre növekszik a budapesti munkahelyekre naponta bejárók száma. A beígázásban 1960-ban már 140 000-en vettek részt. E tíz év alatt a peremvárosaival és községeivel egyesített Budapest fejlődésére mindenképpen az ipar további koncentrációja jellemző. A Budapestre koncentrált ipar fejlődésének korlátozására nem volt lehetőség, mert ez egyenlő lett volna az ország ipari fejlődésének megakadályozásával. Az ipar egyoldalú fejlesztése viszont a város lakáshelyzetére, közlekedésére és közellátására igen kedvezőtlen hatást gyakorolt. A későbbi években az ipar erőteljesebb decentralizációjával párhuzamosan bizonyos korlátozások történnek a városon belüli iparfejlesztéssel kapcsolatban.

A felszabadulás utáni időszakban az első általános városrendezési tervet 1948-ban az Építéstudományi és Tervező Intézet dolgozza ki, majd 1952-54-ben a Fővárosi Tanács VB városrendezési és építési osztálya készít újabb tervet. Ezek a tervek nem kerültek jóváhagyásra. A Budapesti Pártbizottság és a Fővárosi Tanács 1960-ban meghatározza Budapest és a környék új általános rendezési tervének irányelveit, amelyek alapján még 1960-ban a terv elkészült és azt a kormány jóváhagyta. Budapest és környékének rendkívül szoros összefüggései azt kívánták, hogy a Budapest határától általában 15 km-nyire terjedő, kb. 300 000 lakosú, 1 650 négyzetkilométer kiterjedésű környék rendezési terve a főváros rendezési tervével legyen egységbe foglalva.

E terv koncepciója lényegében két célkitűzésen alapul: egyrészt olyan ipartelepítési politika kialakítása, amely az elmúlt évtizedek gyors népesség növekedését Budapest területén fékezné, másrészt olyan korszerű városszerkezet és berendezés kialakítása, mely a főváros területének megfelelő tagolását, a szolgáltatások többlépcsős rendszerének kiépítését, a túl tömör beépítés sűrűségének lazítását, növényzettel fedett nagyobb területek bővítését, a jó közlekedési és közmuellátási viszonyok megteremtését eredményezné.

Ezeknek a terveknek a keretében kezdődött meg a lakónegyedszerű lakásépítés, főleg a város munkáslakta területein, a nagyobb ipari területek közelében: Óbudán, Angyalföldön, Zuglóban, az Üllői úton, Csepelen, Ujpesten, Kispesten, Lágymányoson. Ezek a kisebb-nagyobb lakótelepek többnyire kielégítik a korszerű várostervezés követelményét: a zöldterületi ellátást, a köztisztvisélyellátást, a közmuellátást, a közlekedést stb. Megjelenésük azonban a korszak elveinek kialakulatlanságát, illetve változatosságát tükrözi, hol zártan, nagy belső tömböket körülépítve, hol lazán, szabadonállóan elhelyezve alakultak ki.

1960-1970 között a főváros növekedésének üteme évi 0,8 % volt. Emellett a természetes szaporulat negatív volt, a bevándorlás évi 14 000 fő növekedést eredményezett. Budapest környékén, a várost körülvevő 44 községben a lakosság ugyanebben az időben évi 7-8 000 fővel nőtt és ez 0,0-3 % növekedést eredményezett. A főváros igazgatási határán

belüli lakosság szám 1970-ben 1 940 000, a napi ingázók és egyéb beutazók száma 200-250 ezer főt tesz ki.

Noha az ipari foglalkozásuk arányszáma 1949 és 1970 között az országoshoz képest jelentősen: 45,8 %-ról 34 %-ra csökkent, abszolút számok azonban megkétszereződött. Ez a vidék kétségkívül növekvő iparosodása mellett a budapesti ipari koncentráció erős fejlődését mutatja, melynek következménye a város lakáshelyzetére, közlekedésére, közműellátására, kereskedelmére stb. továbbra is súlyosan hatott. Noha 1960 és 1970 között 118 000 lakás épült (13 000 lakást bontottak le), a lakáshiány jelentős, az elégtelen bontások száma miatt a lakásállomány avulása fokozódik. A tömegközlekedés fejlődésében az autóbusz és trolibusz hálózat növekedése és a gyorsvasut első vonalának kiépítése számottevő erőfeszítés, de ez sem jelentett a megnövekedett igényekhez képest jelentős előrehaladást. A hirtelen megnőtt járműközlekedésnek mindinkább akadálya az utak átteresztőképességének elégtelensége. Nagy fejlődés jelentkezett a víztermelés és a vízműhálózat építése terén. 1960-ban a vízcsőhálózat hossza 2 869,1 km volt, az értékesített víz mennyisége 174,1 millió m³. A hálózat 1971-re 3 481,4 km-re, a vízmennyiség 254 millió m³-re növekedett. A csatornahálózat elégtelensége és előregedése (1/4 része 75 év előtti) komoly problémát jelent. Rohamosan fejlődött a főváros gázellátása, elsősorban a földgázellátás révén. Jelenleg már a gázzal ellátott lakások száma 344 000. Korszerű fűtésben (távfűtésben, központi fűtésben stb.) mintegy 250 000 lakás részesül.

Az 1960. évi általános városrendezési terv tíz éven keresztül szabályozta és irányította a főváros fejlődését. Alapkonceptiójában most sem tekinthető elavultnak, noha 1970-ben felülvizsgálatra került. A felülvizsgált tervben az előző terv alapkonceptiója nem változott, a környék határa és a város területfelhasználásának bizonyos korrekciója következett be. Az újabb terv távlatára a 2 250 000 lakosú Budapest, illetve 2 750 000 lakosú budapesti agglomeráció, amely az előrebecsések szerint az ezredforduló távlatának felel meg.

Ami a város arculatát illeti, a felszabadulás óta eltelt 28 év alatt sikerült a II. világháború nagy pusztítását többnyire helyreállítani. A híres dunai panoráma a Szent István parktól a Boráros térig szinte változatlan maradt, újabb színtöltte az új Erzsébet-híd, ami pedig a budavári palota és pesti szállodasor újáértékelését illeti - lassan hozzászokunk. Számos foghíjbeépítés, árkádsor, egységes portálok, korszerű nagyvárosi világítás gazdagította a régi budapesti városképet. A legnagyobb változás a külső kerületekben ment végbe: lakásépítés nagyobb egységekben zömmel Rákospalotán, Kőbányán, Pesterzsébeten, Csepelen, Budafokon, Kelenföldön, Lágymányoson, Óbudán történt. A törekvés maga kétségkívül helyes: felbontani a belső városmagot körülvevő burkokat. Építészeti megfogalmazásuk azonban veszélyezteti a város morfológiai egységét. Ezen újabb városrészek arculata impozáns, nagytömegű megjelenésük ellenére sem mindig kedvező, hiányzik az egyéni, az adott helyhez illő megoldás. Ez talán legbántóbb Óbudán, ahol a rekonstrukciónak nem sikerült a városrész kontinuitását biztosítani, noha kétségkívül korszerű épületek épülnek, de azok tömegmegjelenése idegen a tájban. Most egy újabb fejlődés küszöbén szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy az egyensúly visszaállítása még megoldásra váró feladat.

- - -

Budapest jövőjének kutatása, zavartalan fejlődésének biztosítása komplex erőfeszítéseket igényel: egyrészt feltáró, vizsgálati műveleteket, másrészt kutatói feladatok kijelölését és végrehajtását, és végül azokat a szabályozó-szervező jellegű intézkedéseket, melyek nélkülözhetetlenek a helyes fejlődés számára.

Ugyanakkor éppen előadásunk témája bizonyítja, hogy a jövő fejlődés tervezéséhez rendkívül fontos a városfejlődés múltjának ismerete. A városépítés története szükségszerűen periódusokra tagolódik. Ezek azonban nem különülnek el élesen egymástól és csak egy nagyobb történeti egység részeként érthetőek. A főváros jövő fejlődésének kidolgozása során nem feledkezhetünk meg arról, hogy Budapestet évszázadok munkája alakította ki, és az előttünk álló jövő is egy új - bizonyosan fontos - szakasza lesz Budapest történetének.

A téma és az időszak rendkívül gazdag irodalmának bármely szűkítésével a pusztá felsorolás is lehetetlen. Ezért csak azon néhány mű felsorolására korlátozódtunk, amelyek rendszeresen kísérték figyelemmel Budapest egy-egy időszakának városfejlődését, ill. amelyek szerzői tevékenységükkel befolyást gyakoroltak rá.

A magyar városhálózat kialakulásához és fejlődéséhez áttekintést ad PERÉNYI Imre: "A városépítés története" (Budapest, 1961) című műve, amely a magyar városépítés multját az egyetemes városépítés történetében tárgyalja. Továbbá RADOS Jenő: "Magyar építészettörténet" (Budapest, 1971) című műve napjainkig foglalkozik a főváros építészeti alkotásaival. Az egyes korszakokat magában foglaló tanulmányok közül kiemeljük: MAJOR Jenő: "A magyar városhálózatról" (Településtudományi Közlemények, Budapest, 1964) és "A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei" (Településtudományi Közlemények, 18.sz. Budapest, 1966).

A budapesti agglomeráció létrejöttét, városépítéstörténetét bemutatja és elemzi PREISICH Gábor: "Budapest városépítésének története" c. nagyszabású, háromkötetes műve. Az első kötet "Buda visszavételétől a kiegyezésig" (Budapest, 1960), második kötet "Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig" (Budapest, 1964) és a harmadik kötet "A Tanácsköztársaságtól napjainkig" (Budapest, 1969). Munkánk szempontjából jelentős művek még: EDVI ILLÉS Aladár: "Budapest műszaki utmutatója", Budapest, 1896; THIRRING Gusztáv: "Budapest félévszázados fejlődése", Budapest, 1925; VÁMOS Ferenc: "Budapest városképeinek kialakulása József nádor korától napjainkig", Budapest, 1926; ILLYEFALVY Lajos: "A székesfőváros multja és jelene" Budapest, 1934; Dr. HARRER Ferenc: "A Fővárosi Közmunkák Tanácsa", Budapest, 1941; KISS György: "A budapesti várospolitikai 1873-1944", Budapest, 1954; BORSOS-SÓDOR-ZÁDOR: "Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei" (Budapest, 1959). "Magyarország műemléki topográfiája" sorozatban jelent meg POGÁNY Frigyes szerkesztésében: "Budapest műemlékei" I. és II. kötet, Budapest, 1955 és 1962.

A két világháború között Budapest fejlődéséről, városrendezési kérdéseiről számos tanulmány jelent meg: BORBIRÓ Virgil, GRANASZTÓI Pál, HARRER Ferenc, KAFFKA Péter, LÁZÁR Jenő, RADOS Jenő, THIRRING Gusztáv és mások tollából, különböző építészeti folyóiratokban (Magyar Építőművészet, Tér és Forma stb.). Itt említjük meg a "Tanulmányok Budapest multjából" és a "Budapest régiségei" c. évkönyveket, melyek évtizedek óta közlik a főváros történetével, régészeti és művészeti emlékeivel foglalkozó tanulmányokat. Külön kiemeljük HARRER Ferenc munkájából: "Elnöki előterjesztés Budapest városfejlesztési programjához" (Városi Szemle, 1933) és "Budapest városfejlesztési programja" (Városi Szemle, 1940), valamint BORBIRÓ Virgil: "Budapest városépítészeti problémái" (Tér és Forma, 1933).

A felszabadulás után Budapest városrendezési terveiről nagy számban közreadott tanulmányok közül megemlítjük: GRANASZTÓI Pál: "Nagy-Budapest városrendezése" (Városi Szemle, 1948. 1-2. sz.); GRANASZTÓI Pál - POLONYI Károly: "Budapest holnap" (Budapest, 1959); PERÉNYI Imre: "Budapest és környékének általános városrendezési terve a nagyvárosok fejlesztési problémáinak tükrében" (Településtudományi Közlemények, 13.sz. Budapest, 1961); PREISICH-FODOR-GYÖRFFY-SZABÓ: "A budapesti Belváros rendezési terve" (Városépítés, 1966, 3.sz.); PREISICH Gábor szerkesztésében: "Budapest jövője" (Budapest, 1973.) c. munkákat. Ezen túlmenően számos mű jelent meg: BERCZIK András, BORBIRÓ Virgil, BORSOS Béla, BRENNER János, GERŐ László, GENTHON István, GRANASZTÓI Pál, HARRER Ferenc, HEIM Ernő, KOVÁCSHÁZY Frigyes, POGÁNY Frigyes, PRINCZ Gyula és mások tollából. Budapest fejlődéséről gazdag statisztikai anyag található a "Budapest statisztikai évkönyve" c. kiadványsorozat kötetében.

GRANASZTÓI Pál:

Perényi Imre előadása, az adott keretek között szükségessé váló sűrítésben áttekintette e hatalmas, külön monográfiát igénylő időszak minden lényeges városépítési tényezőjét, mozzanatát. Hozzászólásomban két, általa is több ízben érintett témával kívánok foglalkozni. Mondandóm főként előadásának befejező részéhez kapcsolódik.

Az egyik téma Budapestnek az az összképe, mely az előadás által összefüggéseiben kitűnően ismertetett városépítési folyamatok során alakult ki. Erről az összképről sok és sokáig vitatott vonásai ellenére mindinkább bebizonyosodott, hogy a legszebb nagyvárosi összképek egyike. Mibenléte, összetevői, értéktényezői több könyvben, tanulmányban elemzésre kerültek. Az összkép a dunai panoráma egésze és mindaz, ami még hozzákapcsolódóan többé-kevésbé egybelátható, - mint például a budai hegyvidék, a Dunához közeleső pesti belső városrészek, sőt magasabbról tekintve a kívülbb hatalmas méretekben épülő ujjak is. S ha mindez egyetlen szemszögből ritkán érvényesül is, mégis összképpé válik a tudatban, e helyek, városrészek megismerésével és átélésével.

Ugyanezért itt mégis meg kell említeni az egyik legfőbb értéktényezőt, ami ezt az egybelátást megkönnyíti: Budapest, mint a Dunával kettészelt, hegyvidék és síkság közötti nagyváros, nagyszabású, de ugyanakkor egybelátható. Egyrészt a kiterjedt és összefüggő dunai látkép, a magaslati kilátóhelyek révén, másrészt hidjainak, főútvonalainak organikus kialakult rendszere folytán is. Kevés nagyváros dicsekedhet az egybeláthatóságának ilyen fokával.

Ez egyik fő oka, hogy Budapest a turisztikának mind kedveltebb célpontja lett, amit az idelátogatók növekvő száma tanusít. De talán még fontosabb azáltal, hogy hozzájárul a helybeli lakosságunk mindinkább tapasztalható ragaszkodásához, kötődéséhez városa iránt. Az ilyen tárgyú könyvek kelendősége, a tervek, kiállítások, a városfejlődés és a városkép problémái iránti érdeklődés megnövekedése egyaránt bizonyítja ezt. Alapjában véve arról van szó, hogy a város lakói tul azon, hogy korszerűen, háborítatlanul lakni, közlekedni akarnak, megfelelő szolgáltatásokban részesülni - és persze dolgozni is korszerű körülmények között - jól is akarják itt érezni magukat, felismerni és kihasználni a város adta értékeit. S ezeknek az értékeknek a sorában kétségtelenül egyik legjelentősebb a látvány, a város képe, részleteiben is és még inkább összképében.

Mint említettem, inkább a jövő felé fordulva kívánnék szólni, mert ebben a témában, emígy közeledve hozzá, sok a felelősségünk és a feladatunk. Az értékek tulnyomóan feltártak, de feladataink vannak a megőrzésük és méltó fejlesztésük, kiegészítésük módjaiban. Csak példaként: a dunaparti szakaszok mikénti át- vagy felépítésében, a budai hegyvidék értékei, képe, növényzete megőrzésében, a külső ujjak városrészek változatosabb, lazítottabb, kulturált kialakításában, az elavult belső városrészek olyan megújításában, amely jellegüket, értékeiket megóvjá. Korunk urbanisztikájának általános és ugyanakkor jellegzetesen budapesti feladatai ezek és persze még sok más.

A száz év megszívlelendő tapasztalatokkal szolgál e feladatokhoz. Elsősorban azazal, hogy Budapest fejlesztői, építői gyakran tudtak nagyvonaluak, előrelátóak lenni, aminek eredményeit itt láthatjuk. Képesek voltak a városban nemcsak magát a várost, hanem a fővárost is látni, azt fővárosként emelni, gazdagítani, ami kétségtelenül többletáldozatokkal járt és jár. A táj adta kereteket kihasználni, kitölteni, sőt mi több, éppen a tájat magát emelni, az összképet a természeti és az emberi művek páratlan együttesévé tenni. S ha ennek voltak is kimutatható tervi alapjai, - jelentős, sőt alapvető tervszerű kezdeményezések -, az egész, az összkép mégis nőtt, mondhatni organikus jellegű lett, hiszen mindent ekként részletesen előre megtervezni nem is lehetett. Az élet, a fejlődés száz év alatt sokszor beleszólt, nem kevszser feszítően, sőt rombolóan. S ilyen esetekben, a város egészére kiható, a város egész képét alakító létesítmények helyének, méretének, megoldása módjának eldöntése gyakran kívánt, és fog kívánni a jövőben is egyedi döntést, egyben nagy felelősséget, körültekintést követel: a szakszerűség szempontjainak és a lakosság igényeinek ismeretét, egyeztetését. A város képe, ugy ahogyan ma látjuk, közösségi alkotás; nem egyetlen tervből, nem néhány alkotó eszméből fakadt, hanem tükörözi mind vezetőinek, építőinek, mind egész lakosságának szerepét, igényeit, képességeit.

Ha tehát valami, akkor éppen száz év és ilyen száz év áttekintése adja nyilvánvaló bizonyosságát annak, hogy egy város, s még az oly hirtelen naggyá, sőt nagyszabásúvá fejlődött Budapest összképének kialakulása is időbeli folyamat. Ugyanezért történeti téma is. Időbeli lesz azonban akkor is, ha előretekintünk, - sok-sok változásból, mozzanatból, ütemből összetett. Ez persze elsősorban a városépítésre, egészére, számtalan feladatára, mozzanataira vonatkozik, amikből az újabb összkép, a mainak a változása majd összeáll. Akkora lélegzetet előretekintve nem is vehetünk, mint amilyent vehettünk száz évre visszatekintve; előrelátásunk aligha haladhat meg néhány évtizedet. De vonatkozik - éppen száz év tapasztalatai szerint - a társadalmi tudat, megítélés, értékelés alakulására is, s már szó volt arról, hogy ez mily jelentős tényező egy város képének alakulásában.

Okulhatunk például a korábbi városépítésből annyiban, hogy oly szükségtelen mértékben ne romboljuk a mult értékeit, amint azt a fejlődés lázában a századforduló idején tették, - mai szemléletünk ebben talán kiegyensúlyozottabb. Sőt olykor mintha nosztalgikusabb is volna, éppen a megnövekedett és örökölt értékállomány miatt. A fővárost száz éve mondhatni alapították, hatalmas lendülettel, igen elmaradott kisebb városok helyén. Ma viszont azt inkább fejlesztenünk és értékeivel gazdálkodnunk kell. E vonatkozásokban tehát kétfelé huz a tudat, és az egyensúly megteremtése nem könnyű feladat. Az idősebb, a törzslakosság gyakran idegenkedik az újulástól, nem egyszer csak szokatlansága miatt, amint arra Perényi Imre is utalt. A frissen urbanizálódott, vagy még nem is urbanizálódott jelentékeny rétegek, általában a fiatalabb nemzedékek pedig a megújulás érdekében áldoznak, vagy áldoznának a mult értékeiből. A tapasztalat - és éppen e száz év rohamos alakulása során - azonban azt mutatja, hogy az eleinte ujszerű, az idegenkedéssel fogadott megszokottá vált, válhat, sőt megszeretetté, viszont a fiatalabbakban, a városba frissen költözettekben is előbb-utóbb felébred a becsülés, az érdeklődés a multból örökölt értékek iránt. Nem szólva arról, hogy hovatovább multtá válik az is, amit az elmúlt évtizedekben utoljára alkottunk. Az idő tehát ilyen szereppel is bír. S méginkább az a tényező, amit előljáróban említettem, fontosnak jeleztem: a növekvő patriotizmus, a város lakóinak növekvő szeretete, becsülése városuk iránt. Ennek a két tényezőnek - az időnek és a lakosságnak mint patrióta közösségnek a figyelembevétele nélkül előrelátásunk hiányosabb, városesztétikai, városképi, sőt általában városfejlesztési elgondolásaink, elméleteink meg-alapozatlanabbak volnának.

Hozzászólásom hátralévő részében röviden érintenék még egy témát, mely nemcsak Perényi Imre egész előadásával, főként befejezésével, hanem az általam imént mondottakkal is összefügg. S ez az, hogy az urbanisztikai elméletek, elvek terén, az előttünk álló feladatokat tekintve milyen főbb tapasztalatokat meríthetünk az elmúlt száz év gyakorlatából, Budapest és a közelebbi jövő vonatkozásában.

Ami az elmélet és gyakorlat viszonyát illeti - elméleten értve ez esetben a kor általános, nemzetközi elvei alapján készített városrendezési tervek is - főként olyan tervek viszonylag gyors és határozott megvalósulását figyelhetjük meg, amelyek egyrészt egybeestek egy nagyfokú építési lendülettel, másrészt megfelelő pénzügyi erő és végrehajtási szervezet állt mögöttük. Itt különösen a korábbi Közmunkatanácsra gondolok és pénzalapjára. Ezt megszívlelni jövő feladatainkban is érdemes volna. Mert megfigyelhetjük azt is, különösen később, az első világháború után, hogy ilyen szervezet, erő, építési lendület hiányában a tervek megvalósulása elhúzódik, elmosódik, a terveknek is gyakori és többnyire kicsinyes szempontokból történő módosulásai következnek be.

De már a századforduló idején és méginkább később felmerült sok olyan gondolat, javaslat, elv, amely nagyvonalabb igazgatás esetében követendő lett volna, további értéket hozott volna létre, mégis javaslat maradt. Gondolok itt például a Dunapartok méltóbb kiépítésére, nagyobb belső parkok, parcsávok létesítésére, a városközpont nagyobbvonalu kialakítására, - ezekről Perényi Imre előadása is megemlékezik. Rendszerint parciális szempontok érvényesülése, vagy kellő építési és szervező erő hiánya miatt nem váltak valóra. Mig tehát az urbanisztikai elvek a századfordulóig egy nagy lendületű gyakorlattal párosulva jórészt megvalósultak, addig később mindinkább tapasztalható az elvek, elméletek és a gyakorlat különválása, sajnos napjainkig tartósan is. Ugy vélem, ennek a témának az eddigi megközelítéseken túlmenően is a további feltárása szükséges, éppen Budapest száz éves kialakulása és annak tapasztalatai tükrében.

Nagyobbrészt inkább a gyakorlat felől, a lehetőségek reális felmérése folytán érvényesültek a századforduló előtt olyan szempontok, elvek és eredmények, amelyeket - mutatis mutandis - ma is korszerűeknek és figyelembeveendőknak vélhetünk. Ilyen például az,

hogy a főváros kialakuló és megnövelt szerkezete nagymértékben illeszkedett a már addig kialakult, nőtt és organikus szerkezethez, voltaképpen azt fejlesztette tovább. Ez a szempont azóta megsokasodott adottságaink, értékeink folytán, megnövekedett városterületünkön különösképpen figyelembe vehető és veendő. Ugyanakkor az is, hogy az így létrejött akkori városszerkezet - a körutak és sugárutak rendszerére gondolok - már akkor egy mondhatni ma is időszerű elvet tükrözött, sőt valósított meg: - a fejleszhető, mai szóval a nyílt rendszerek követelményét, mégha ez valaha talán nem is volt ennyire tudatos. Gondolata pedig később egy időre elsikkadt.

Míg a kialakított városszerkezet az addigi adottságokat emigy nagyrészt figyelembe vette, azokat fejlesztette, ezt sok helyen olyan módon és hatásfokkal tette, amit mai szóval városrekonstrukciónak nevezünk. Ez voltaképpen a megújulás szükségességéből, a korszerűsödés igényéből fakadt, és az addig kialakult silányabb külső településrészek helyén - így a Nagykörut tájékán - csaknem teljes átépítést hajtott végre. Mindemellett ésszerűségi okokból sok adottságot, korábbi utcavonalakat, épületeket például megőrzött és folyamatosan is volt végrehajtható, ezáltal e városrészeket nem vetkőztette ki hirtelen korábbi jellegükből. Különösen figyelemre érdemes ez most, amikor újból előregedett városrészek, és részben ugyanezek - így a Józsefváros, az Erzsébetváros - rekonstrukciója előtt állunk.

Végül a talán leglényegesebb városalakító elvről, problematikáról és ennek gyakorlati aspektusáról emlékeznék meg egészen röviden, inkább utalásszerűen. Ez az, hogy a város mikénti általános alakulását nem egy esetben határozott, előrelátó és nagyszabású kezdeményezések, fontos létesítmények határozták meg, mondhatni évszázadokra szólóan. Ezek közül, amint arra Perényi Imre is rámutatott, a Lánchíd építése volt már korábban kiemelkedő példa, vagy a Duna mentén észak felé való fejlesztés már Hild tervében is, aminek gondolata később elsikkadt s ma újra éled. Továbbá a már említett körutas sugárutas rendszer, összefüggésben a fő közműhálózat megteremtésével, a Dunapartok kiépítése és a város két oldalának szerves összekapcsolása a hidak rendszerével. Persze még felsorolhatnék több mást is. Mindez az akkori törvényes egyesülés folyamánya, egyben a tényleges egyesülés létrehozója is volt. Budapest nemcsak így válhatott egy várossá, hanem nagyszabású és korszerű metropolisszá is. Ma újabb fejlődési irány előtt állunk: - egyrészt a kialakult belső negyedek körül új városrészek születése jellemzi ezt, másrészt mindinkább kirajzolódik a környező agglomerációval való kapcsolatok sokféle tényezője, s a vele való összetartozás szervezettebb, tervszerűbb megoldásának szüksége. Itt főként a távolságok nagymérvű megnövekedése, a településhálózati összefüggések kialakult volta miatt alapvetően a fő közlekedési hálózat nagyvonalú és koncepciózus fejlesztése az, ami ennek az agglomerációnak az egybefogását lehetővé teszi. Ezzel együtt a központrendszer kiépítése, különösen központok fejlesztése. Ezekre már vannak elgondolások, de megvalósulásuk még kezdeti lépéseknél tart. Holott ilyen alapvető, szervező erejű kezdeményezések, létesítmények terén kellene leginkább a múlt példaadását, tapasztalatait követnünk, s ilyenek terén mielőbb előre lépünk.

Bizonyos ugyanis az, hogy Budapest egy újabb és tágabb, egyben bonyolultabb települési képződmény irányában fejlődik. A múlt tanulságai igen hasznosak és fontosak e tekintetben is. Mert ez a fejlődés határozott irányt, megalapozottságot kell hogy nyerjen, hasonló ahhoz, mint amilyen - ha nem is hibák és mulasztások nélkül - a száz évvel ezelőtti egyesülést követően bekövetkezett. Mindezt azért gondoltam ideillőnek elmondani - az igen tartalmas előadáshoz, gondolataihoz kapcsolódóan - mert a centennárium nemcsak ünnepség, hanem tanulság is - történetírásunknak és városépítésünknek egyaránt.

PREISICH Gábor:

Perényi Imre professzornak a budapesti városépítés egészét átfogó, megvilágító előadásához csatlakozva, a városépítés fejlődési folyamatának egy részterületét, az építészeti fejlődésének tendenciáit szeretném röviden megvilágítani. Ezt is csupán egy olyan időre leszűkítve, amelynek szemlézőként, részben tevékeny részeseként magam is tanuja voltam. Ez a két világháború között eltelt periódus.

Az első világháború utáni években a Lechner Ödön, valamint követői és utódai által képviselt, gyűjtőnévvel ma "magyar szecesszió" nevezett irányzat helyett, hogy átnőtt volna a modern építészetbe, elsekélyesedett. A modern építészet értékes kezdeti alkotásait, Lajta Béla épületeit, Tóry és Pogány, Málnai Béla háború előtti műveit nem követték e nyomokon továbbfejlődött építészeti alkotások, a budapesti építészetet a háború utáni első évtizedben az elkésett eklektika, elsősorban a "neobarokk" jellemezte. Lehetetlen nem látni az összefüggést a politikai reakció és az általa támogatott stílusirányzat között, amelyhez még hangzatos elmélet is járult. Eszerint a barokk a török idő után az az építészeti stílus, amely Magyarországot az európai, különösen a német kultúrával összekapcsolta "az újból nemzeti életet élő magyarság stílusa, ezért is oly kedves a magyar szemnek."

Ez az irányzat, amely a huszas évek végén fellépő modern építészeti áramlattal szemben - politikai érvekkel is - fellép, a modern építészetet gyökértelennek, kozmopolitának, a magyar tradíciókkal ellenkezőnek igyekszik megbélyegezni. Segítségére van a hivatalos kultúrpolitika, amely minden új, legcsekélyebb mértékben is forradalminak látszó elgondolást elnyomni törekszik.

A neoelektikus - neobarokk - épületekben hiába keresnénk a korai eklektika építészeti fantáziáját, művészi alkotóerejét; a mind változatosabbá váló igényeknek nem felelnek meg, ezért minden hivatalos ellenállás dacára elkerülhetetlen a modern építészet fokozatos térhódítása. Mégis - bár a harmincas évek elejétől fogva mind gyengébb színvonalú alkotásokat produkálnak - a korszak végéig nem tűnnek le a színről. Amikor a modern építészet szerkezeti és formai elemei a bérházépítésben gazdasági és funkcionális igények következtében csaknem székszálékosan elterjednek (ami nem azt jelenti, hogy a "modernnek" nevezett bérházak arányaikban, részletformáikban nem őrzik tovább az eklektika megszokott stílusjegyeit), ugyanakkor a középületek egy része, különösen a templomok, a lakóépületek közül a pénzarisztokrácia villáinak a többsége továbbra is a mind silányabbá váló eklektika jegyében épül.

A modern építészet tárgyalását megelőzően még több kisebb-nagyobb mértékben eklektikus jellegű építészeti irányzatról kell megemlékeznünk, hogy a korszak alkotásait át tudjuk tekinteni. Az egyik irányzat az építészeti romantikának újjáéledése a holland Berlage, a svéd Östberg, a német Behrens hatására. Az irányzat a modern építészet felé viszonylagos átmenetet jelent.

A romantikus jellegű épületek közül egyik legelső és legjelentősebb alkotás a Dob utcai "Hősök temploma". Elvitathatatlan építészeti értékei, a hozzá csatlakozó műemlék hangulatához alkalmazkodó formai megjelenése, a korszak más alkotásaihoz képest egyszerű, "modernnek" nevezhető tömegalakítása révén színvonalában kiemelkedik a vele egykorú budapesti épületek közül. Ide sorolható a Györgyi Dénes és Román Ernő által az Elektromos Művek számára épített Markó utcai bérház, valamint Wálder Gyula késői munkái: a Fritz Höger hamburgi építész modorában tervezett Rákóczi uti "Guttman"-ház és a Madách tér torkolatának beépítése.

Az építészeti romantikától lényegében nem különböztek azok az irányzatok, amelyeket - gyűjtőnévvel - "magyaros stílustörekvéseknek" nevezhetünk. Lechner Ödön követői közé sorolható Sebestyén Arthur a Gellért hullámfürdőt építi, Jakab Dezső Sváb-hegyi szanatóriuma (1925) csupán óvatos kísérlet a magyar szecesszió egyes motívumainak alkalmazására. Az OTI-székház utolsó, anakronisztikus kicsengése ennek az irányzatnak.

Az építészeti törekvések másik változata a magyar történelmi és népi motívumoknak alkalmazása az épületek homlokzati kiképzésében. Ezek közé tartozik a "felső-magyarországi reneszánsz" díszítőelemekkel tervezett postapalota és Lechner Jenő "magyar reneszánsz"-nak nevezett Rezső téri temploma. Kós Károly és Thoroczkay Weigand Ede székelly motívumokat gyűjtő tevékenységének hatása érződik Árkay Aladár Városmajori-kápolnáján.

Legjelentősebbek a két világháború közt fogant szecessziós jellegű épületek közül Medgyaszay István művei, aki egész pályáján hű maradt egyéni, magyar népi motívumokon alapuló stílusához.

Korszakunk utolsó éveiben ismét feléled a "magyaros" építészet utáni törekvés, amely részben az irodalmi "népiesek" építészeti partnereként, népi-paraszti építészeti motívumokat alkalmazó épületein. A nacionalista érzelmek erősödése, másrészt az anyaggazdálkodási megszorítások következtében (lapostetőt, nagy fesztávolságu kiváltást nemigen lehet csinálni) ez az irányzat erősödik, és itt-ott az egyébként modern felfogású építészeti munkáin is észlelhető.

Budapesten az ebben a modorban épült épületek száma kevés, követői inkább vidéken építettek, köztük nem egy jó alaprajzra támaszkodó, puritán építészeti megjelenésű értékes épület is akad.

Elsősorban az akadémiákkal vette fel a harcot Budapesten is mint világszerte, az új - a "modern" - építészeti. Jelszavai: a hamis pompa és reprezentáció elkerülése, az épületet használók funkcionális igényeinek kielégítése, az egészségi szempontok: napfény, levegő biztosítása; alapvetően demokratikus, humanisztikus elvek tükrözése, ezért általában a modern építészeti egyben a haladó törekvések szolgálatában áll.

Ez a fő oka annak, hogy a magát nyíltan ellenforradalminak valló, demokratikus reformoktól irtózó Horthy-korszak Magyarországon a modern építészeti csak lassan, elkésve, a hatalmat gyakorlók részéről gátolva tud tért bódítani.

A modern építészeti térhódítása egyrészt gazdasági-műszaki, másrészt társadalmi okokkal magyarázható; ez utóbbi elsősorban az épülettel szemben támasztott igények változásában jelentkezett. A világháború utáni első években, amíg az általános tokezegységben az építési tevékenység kis mennyiségű, a munkaerő viszonylag olcsó és a műszaki színvonal alacsony volt, egyszerű, megszokott szerkezetű épületek létesítésére törekedtek, ezek munkaigényessége nem volt jelentős. Az épületek reprezentatív megjelenésével igyekeztek a figyelmet a mennyiségi hiányról elterelni. Ezek a körülmények a modern építészeti nem kedveztek. Amint azonban a termelés növekedésével együtt a műszaki színvonal emelkedett, lassanként kialakult az a polgári réteg, amely - külföldi tapasztalatai alapján - az épülettel szemben növekvő funkcionális és gazdasági igényeket támasztott, ezeket csak a modern építészeti elégíthette ki. A "modern" formaalakítás igénye kezdetben az értelmiség haladóbb gondolkodású rétegei által épített családi házakon jelentkezett, ezekkel párhuzamosan az üzleti reklám előtérbe hozta a nagy üvegfelületű, a figyelmet az árura irányító portálok építését. Ilyenekre több vasszerkezetű üzem is berendezkedett. A modern portálok építése az a terület volt, ahol a korszerű művészi törekvések legkorábban érvényesülhettek, az építészek egy része portáltervezések során ismerkedett meg a modern építészeti formaalkotási lehetőségeivel. Az üzletportálnak nem becsülhető le közönségnevelő hatása sem, mert megszokottá tette az új formákat és kívánatossá a nagy világítófelületeket. A reklámhatás fokozására alkalmas lehetőségek bátorították a modern építészeti elterjedését az ipari vásárok pavillónépítésében.

A bérházépítészeti a modern építészeti irányzat a korszerű lakáshigiéniái követelmények felismerésével együtt terjedt el, a körülpített-udvarok megszüntetése szükség-szerűen vonta maga után az utcai menet jobb kihasználása érdekében a "hall"-t, ennek megvilágítási követelményeit, a nagyobb ablakokat. A "modern" lakásért a bérlők kisebb alapterülete ellenére többet fizettek, mint a régimódiért.

A centiméterekért folytatott harc hozta előtérbe a vázas rendszert, a szellőzőkürtös mellékhelyiségeket. A homlokzatok egyszerűsödése lehetővé tette, sőt igényelte a "nemesvakolatot" és az eddig ismeretlen vékonyságú kőburkolatokat. Az asztalos- és lakatos-üzemek versenyeztek a takarékosabb és ugyanakkor jobb megvilágítást adó ablakszerkezetek megoldásában, a tömlépcsők helyett elterjedtek a könnyű szerkezetű és burkolatu vasbeton lépcsőházak, amelyek előfutárai a mai előregyártással készülteknek.

A középületek közül a modern építészeti először a különleges, újfajta programot és szerkezeteket igénylő épületfajtákkal terjedt el (uszoda, autógyárás).

Két modern templom megjelenése sokat segített abban, hogy az új irányzat "szalonképessé" váljon. Az irodaházak, kórházak, végül az iskolák és a gyárüzemi épületek esetében a funkcionális igények vonták maguk után a modern szerkezetű és formai megoldásokat.

Építészeti oldalról az új építészeti elterjedésében több tényező játszott közre. Elsőnek Kotsis Iván műegyetemi tanár tevékenységét kell említeni. Kotsis a városligeti Regnum Marianum templomot még eklektikus irányzatban tervezte, de már 1928-tól a funkcionális modern építészeti hívűl szegődik, és tanítványait ebben a szellemben nevei. Nagy szerepe van a modern építészeti magyarországi elterjedésében Bierbauer Virgil folyóiratának a "Tér és Formá"-nak, amely 1928-ban indul meg, az eklektikus és magyarkodó építészeti támadva, helyet ad a modern építészeti magyarországi művelőinek és a külföldi építészeti új alkotásainak. Első számában a CIAM 1928. évi La Sarraz-i konferenciájáról ad hírt, - ennek nyomán alakul meg a magyar CIRPAC-csoport.

A modern építészeti első követői közé tartoztak - a CIRPAC tagjain kívül - az idősebb építészek közül Kozma Lajos, aki Lajta Béla tanítványaként és munkatársaként már az első világháború idején részt vesz a Szervita téri "Rózsavölgyi-ház" tervezésében, továbbá néhány fiatal építész. Ez utóbbiak elsősorban a francia modern építészeti (Perret, Le Corbusier, Lurcat) tanítványainak vallották magukat; a német "Bauhaus" hatása alatt álló, a

tiszta funkció elsődlegességének jegyében tervező CIRPAC-osokkal szemben könnyedebb, mozgalmasabb épületek tervezésére törekedtek.

A CIRPAC-tagok - elsősorban baloldali politikai beállítottságuk miatt - középületet ugyyszólván nem építhetnek, építészeti tevékenységük főként családi házak és kisszámú bérház építésében merül ki. A magyar építészetre gyakorolt hatásuk inkább a Tér- és Formában megjelent publikációiknak, vitacikkeiknek és az általuk szervezett kiállításoknak köszönhető, mint ténylegesen kivitelezett épületeiknek.

Az 1931. év jelentős eseménye - a modern építészet budapesti elterjedése szempontjából - a Közmunkatanács támogatásával létesített pasaréti kislakásos mintatelep, amelyben az egyes családiházakat más-más építész tervezi. A lakótelep üzleti vállalkozás; kivitelezője a kísérletre való tekintettel az övezeti telekminimumok alól felmentést kap, a terület közművesítése és az egyes épületek felépítése után a telepet nyilvános kiállítás keretében mutatja be, majd az egyes épületeket telekkel együtt eladja. A vállalkozás egyben kitűnő reklám, nagy sajtója folytán mind a nagyközönség, mind az építészek előtt ismertté teszi a vállalkozó cég nevét. A tervezőépítészek kiválasztásánál az ismert nevű építészek mellett szőhöz jutnak a lakótelepen a CIRPAC-csoport tagjai is.

A Pasaréti uti mintatelep építésével veszi kezdetét a modern családi házak építése Budapesten. Építetői főként az értelmiség haladó gondolkodású tagjaiból kerülnek ki, tervezőik között a CIRPAC-szekció tagja szerepel. Így jelentős családiház-építési tevékenységet fejt ki Molnár Farkas - 1931 és 1938 között tizenkét családi háza jelenik meg a Tér és Formában -, épületei funkcionális tisztaságuk mellett könnyed, egyre ötletesebbé váló formaalakításukkal tűnnek fel. Fischer József családi házait (14 épület) inkább az építészet logikája jellemzi, formaalakításának elvei munkája kezdetétől egészen az 1943-as évben megjelent épületéig szinte változatlanok. A CIRPAC-szekcióba tömörült építészek által tervezett családi házak közül építészeti színvonalával különösen két épület tűnik ki: Révész Zoltán rózsadombi játszóiskolája és Kósa Zoltán Széher uti villája.

Az építészeti értékű, korszerű megjelenésű épületek egész korszakunk alatt is csupán töredékét jelentik a főváros területén épülő családi házaknak. Az építészek közbejötté nélküli épületeken kívül számos építész tervez az építetők mindenkori izlésének és kívánságának megfelelően. Cifra neobarokk családi házakkal ugyanugy találkozunk, mint a modern építészet "formaelemeit" belső logika nélkül alkalmazó, lényegükben eklektikus épületekkel.

A bérházépítkezés helyét, jellegét az építésügyi szabályok és az adómentességi rendeletek befolyásolták. A "modern" bérház a keretes beépítési móddal együtt terjed el. Az építkezés rentabilitása az adómentesség mértékétől függött. Az új építkezések un. 15 évi részleges adómentességén felül bizonyos időszakokban és a lakások alaprajzára, felszereltségére előírt feltételek betartása esetén 25 vagy 30 évi teljes adómentességet adtak. Az építkezés rentabilitását növelte az is, hogy amíg a korábban épült lakások béreit rögzítették, az új lakásokat szabadon lehetett megállapítani; ez 3-4-szerese volt a régi lakások béreinek. Az új lakások magas bére a társadalmi szegregációt segítette elő, a lakosság nagy jövedelmű rétegei költöztek az új lakásokba. Ezért a lakásépítés elsősorban azokban a városrészekben volt előnyös, ahol az elérhető bérek magasabbak voltak. Az adómentességi rendeletek eleinte az építkezés helyére vonatkozólag nem tartalmaztak korlátokat, a harmincas évek közepétől először a főutvonalak beépítésére (mai Mártírok utja, Krisztina körút, Bartók Béla ut stb.), majd egyes fejleszteni kívánt területekre (Lágymányos, Ujlipótváros, Viziváros) adták meg a maximális adómentességet.

1935-ben épül meg a két háború közötti bérházépítés érdekes, egyedinek maradt kísérleteként, a Tisza Kálmán téri (ma Köztársaság téri) OTI-bérházcsoport. Első esetben valósul meg az utcavonalra építés, ill. keretes beépítés helyett az egymással párhuzamos épületek sávós beépítési rendszere.

A harmincas évek közepétől kezdve a modern építészet a bérházépítés terén általánossá válik. Szinte tipusként alakul ki a budapesti bérház, tizennégy méter traktusmélységgel, hallal, utcai zárt és nyílt erkéllyel, a földszinti előcsarnokoknak lehetőleg márvánnyal burkolt, az épület egyéb részeihez képest luxusos kiképzésével.

Gerlőczy Gedeon Párizsi utca-Petőfi Sándor utca sarkán felépült bérháza a korszak utolsó, magas színvonalu építészeti alkotásai közé tartozik.

A két világháború között épült közintézmények száma a lakásépítéshez képest viszonylag csekély, ez alól csak az egyházi épületek száma kivétel. A stílusfejlődés korántsem olyan egyenesvonalu, mint a lakásépítés terén. Az eklektika uralma hosszabb ideig tart,

és a modern építészeti csak esetenként - bár az évek folyamán fokozódó mértékben érvényesül. Érdekes módon a templomépítészet az, amely két alkotással a harmincas évek első harmadában a budapesti modern építészetre jelentős hatást gyakorol. Az egyik Árkay Bertalan Városmajori-temploma, a másik a Pasaréti-templom, Rimanóczy Gyula alkotása. A Városmajori-templom hatásos kubusai a francia Perret és a köréje csoportosult építésszek felfogását idézik. A kecses Pasaréti-templom fő értéke sima, világos építészeti megfogalmazásán felül az a harmonikus térkialakítás, amelynek a templomon kívül az ut tengerszélébe állított karcsu torony, a templommal együtt tervezett rendház és autóbusz-végállomás az elemei. E két modern templomot nem követték hasonló felfogásúak. A templomépítésben egészen a második világháború végéig az eklektika marad uralkodó.

Az OTI pestujhelyi kórházának személyzeti épülete az egyetlen olyan középület, amelyet CIRPAC-tagok terveztek. Világos, egyszerű tömege, homlokzatainak kristálytisza logikája korszakunk egyik legértékesebb épületévé teszi.

Az 1940. és 1941. években épült meg az a néhány modern középület, amely a két világháború közötti fejlődés viszonylagos tetőfokának tekinthető. Időrendben elsők az OTI Fiumei uti baleseti kórháza, központi rendelője, utána a Csánk Elemér által tervezett Kutvölgyi Kórház, a Rimanóczy Gyula tervezte Dob utcai Postavezérgazgatóság (mai KPM), majd a Janáky I. - Szendrői J. által tervezett Fő utcai Anyaghivatali Székház (ma Könyv- és Ipari Minisztérium). Végül mint méreteinél fogva is legjelentősebb új középület, épül meg a Szabadság tér déli oldalán a mészkőburkolatú Pénzüntézet Központ (a későbbi KGM), Lauber László és Nyíry István alkotása. Nyugodt, arányos tömegével, építészeti modern, de tartózkodó megoldásával méltó lezárását adja fővárosunk egyik legjelentősebb terének, a Szabadság térnek.

Végigtekintve a két világháború közötti negyedszázad magyar építészetén, az első szemünkbe tűnő jelenség az a törés, ami építészetünkben az első világháború után bekövetkezett. A magyar építészet, amely a kiegyezés utáni években európai színvonalat ért el, a világháború utáni években provinciálissá vált; régi stílusok utánzásában, hamisan nacionalista törekvésekben merült ki; amikor a korszerű, modern építészeti hazánkban is követőkre talált, ez az irányzat csak lassan, kezdetben a hivatalos körök, a "stílusokban" tervező építésszek ellenállása, és mindvégig a kispolgári izlés által gátoltan tudott lassanként tért hódítani. A tervezői munka lehetőségei a háború után szinte a semmivel voltak egyenlők, és amikor a huszas évek végén, majd a harmincas évek közepétől kisebb konjunktúra keletkezett, ez elsősorban a bérházépítkezésre, kisebb mértékben a családiház-építésre terjedt ki. Utvonalak, terek egysége beépítésére egyáltalán nem, jelentős középületek létesítésére - nagyszámú templomépítésen kívül - alig került sor. Ez az oka annak, hogy bár a korszak második felében az épületek általános műszaki minősége javult, a modern építészet elvei elterjedtek, néhány építészeti is jelentős középület létesült, nem alakult és a lehetőségek hiányában nem is alakulhatott ki Budapesten magas építészeti színvonal, sem olyan építészegység, akinek művei a világ építészetére hatással lettek volna.

A két világháború közötti építészeti alkotások Budapesten viszonylag kis számuknál fogva és összefüggések hiánya folytán a város arculatát jelentős mértékben nem változtatták meg; és a közizlésre viszonylag csekély hatást gyakoroltak. Kivétel a bérházépítés, amelynek sikerült néhány modern utcasort (Krisztina körút, Margit körút egy-egy szakasza) és egységes teret (Szent István park) létrehozni. A modern építészeti irányzat néhány városrész arculatát jelentősen megváltoztatja (Lágymányos, Ujlipótváros), de a beépítés korszerűtlen, túlszűfolt voltát nem enyhíti. Az új családiházak területek legtöbbje sivár, építészeti szempontból kisigényű (Zugló, Kőbánya, Kelenföld), egyes villanegyedekben (Németvölgy, Pasarét) a modern építészeti alkotások kisebb számuk ellenére erősebben érvényesülnek, de nem elegendők ahhoz, hogy a városképet egészében korszerűvé tegyék. Néhány középület azonban városkép domináns elemévé válik.

Nagy szerkezeteket igénylő létesítmények csak kivételesen épülnek (autóbuszgarázs, Nagyvásártelep stb.) építészetünk egészét nem befolyásolják. Korszakunk jellemzője a 4-6 méteres feszítávokból összeálló szerkezet-rendszer. Ezért és megfelelő építészeti feladatok hiányában a modern belső téralkotás igénye kevésbé merül fel.

Az építészetnek az a - ma már világszerte felmerülő - igénye, amely a szabad külső világból elindulva építészeti formált térsorozatokon át belső térélményig vezet, ez időben még világszerte várat magára.

Ha feltesszük a kérdést, hogy ez időben épült épületeinknek van-e közös hazai vonásuk, talán megállapíthatjuk, hogy a kisebb stíluskülönbségek mellett a két világháború kö-

zötti modern magyar építészetre a viszonylag egyszerű, zárt tömegalakítás jellemző, annyira, hogy még a modern építészet vonalából kieső, művészileg, műtörténetileg kevésbé értékelhető épületeken is ez a közös vonás tűnik szembe. Az építészeti feladatok kisebb léptékűek, az építőipar kevésbé fejlett, mint Nyugat-Európa országaiban, ezek a körülmények az épületek megjelenésében megmutatkoznak. Ugyanakkor számos építészünk izlése, találékonysága, kompozíciós készsége, felzárkózása a modern építészet elvei mellé, olyan építészeti színvonalat eredményez, amely messze magasabb annál, mint amit a politikai-gazdasági nyomás ismeretében várni lehetne, és alkalmas arra, hogy felszabadulásunk után szinte töretlenül vezessen át új, megnövekedett feladataink megoldásához.

A. SZEKCIÓ (Kapitalista korszak)

BUDAPEST SZEREPE AZ ORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉBEN

Ha valamely ország fővárosának gazdasági jelentőségét mérleljük, helyes szempontjainkat csakis a történeti fejlődés távlataiban találjuk meg. Elmaradott, tradicionális vagy feudális jellegű gazdaságok, melyekben a mezőgazdaság a domináns szektor, kevés indítékot nyújtanak jelentős főváros kialakítására. Ezzel szemben az iparosodás - már merőben gazdasági összefüggések alapján - ösztönzi, teremti és feltételezi a városiasodás processzusát, nagy főváros kialakulását. Gazdasági sikon mindig az ország gazdaságának fejlődési fokától függ a főváros szerepe. Az összefüggés azonban nem mechanikus: mint minden gazdasági törvényszerűségnek, ennek is tág érvényesülési határai vannak, melyek akár az alul-, akár a tullejlettség lehetőségeit is posztulálják.

A szatmári béke után Buda és Pest mai falunak felelt meg.¹⁾ A XVIII. század végén viszont Schwartner Márton leírása Pestet magyar Londonnak nevezi, s ezt írja: "...nem szabad elfelejtenünk, hogy Pest Magyarországnak első kereskedelmi gócpontja, Magyarországnak Londonná fejlődő városa"²⁾. Pedig ekkor még csak 1 416 mesterember volt a városban, s inasokkal, legényekkel együtt mindössze 5 862 egyén foglalkozott iparral. Igaz, a pesti vásárok már híresek voltak, és Pest a korabeli Magyarország majdnem természetes középpontjában mindinkább kereskedelmi és közlekedési csomóponttá vált.

De az ország hivatalos központja még Pozsony; egyes határmenti városok kereskedelmi forgalma pedig jóval túlhaladja még a jövőd fővárosét. A gondolat, hogy a minden külső beavatkozás, támogatás nélkül is gyorsan fejlődő Pestet Budával összekapcsolva az ország központjává - hivatalos, politikai, kulturális és gazdasági értelemben egyaránt -, fővárosává kell emelni, Széchenyi Istvántól származik. Sőt, maga az elnevezés: Budapest is. A főváros megszületése tehát a magyar polgári átalakulás követelményeinek volt szerves része, de egyben hordozója és mindinkább előmozdítója is.

Budapest rohamos gazdasági fejlődése, lakosságának gyors gyarapodása ténylegesen tehát a 19. század második negyedében indul meg. Ekkor emelkedik ki minden értelemben az ország városai közül, azzal az igénnyel, hogy hamarosan az ország gazdasági életének centrumává válják. A 30-as, 40-es évek azok, amikor - tekintsünk az ország gazdasági életének bármely területére: a kereskedelemre, legyen az buza, gyapju, bor; a közlekedésre, legyen az a Széchenyi-féle Duna-Gőzhajózási Társaság vagy az első, nyugatra vagy keletre irányuló vasutak; a hiteléletre és az iparra, melynek fejlesztésére Kossuth már Pestre telepíti a Pozsonyban alapított Védegyletet; - minden modern tényező Pest felé vonzódik. A gazdasági, politikai és kulturális faktorok a várost tekintik természetes központjuknak, egy új, modern Magyarország természetes kiindulópontjának. Budapest tehát a modern történeti folyamat eredménye; azt mondhatnók, a történeti fejlődés három mély és egymással összefüggő folyamata hozta létre. Nevezetesen:

1. a modern polgári állam kialakulása,
2. a gazdaság átalakulása tradicionális feudális gazdaságból modern polgári gazdasággá;
3. a technikai fejlődés eredménye, mely leküzdte a távolságot, meggyorsította a migrációs folyamatot, megkönnyítette az urbanizációs processzust.³⁾

Budapest története tehát nem elsősorban kontinuitás. Eredetét, fejlődését nem annyira belülről, inkább kívülről lehet megérteni. Ha a 18. század végéig Pest és Buda vá-

1) Balla Antal: Budapest szerepe Magyarország történetében. Statisztikai Közlemények 77. 72. 1.

2) Schwartner Márton: Statistik des Königreichs Ungarn. Ofen, 1809.

3) A problémára lásd Oscar Handlin: The Modern City as a Field of Historical Study; The Historian and the City című munkában. Boston, 1963.

városának fejlődéséről úgy szólhattunk, hogy nem egyszer elvonatkoztathattunk az országban lejátszódó folyamatoktól, a modern korban a városfejlődés eleinte az ország fejlődésének eredménye, később meghatározó, döntő faktora.

Midőn 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesülésével hivatalosan is megszületik Budapest, a formális aktus csak megerősítette az elmúlt évek eredményét. Nem csupán már előtte éveken át a független magyar kormány székhelye volt, de az ország népesség, gazdasági súly szempontjából egyaránt kiemelkedő városa.

Aligha szorul bővebb magyarázatra, hogy bármily gyakran kezelik a mezőgazdaságot és az ipart, illetve a várost és a falut poláris ellentétként, a főváros gyors fejlődésének végső gyökerei a mezőgazdaság termelésének növekedésében rejlenek.⁴ A megfelelő mezőgazdasági illetve falusi háttér volt az a forrás és támasz, amelyre Budapest épülhetett. Az egyesülés előtti két évtizedben Budapest lakossága közel kétszeresére, majdnem másfélszáz ezer emberrel növekedett. Nincsenek adataink a természetes szaporodás és a tényleges szaporodás arányáról, de mivel 1880 és 1890 között, amikor a főváros lakossága 135 000 fővel gyarapodott, ebből csak 18 000 - nem egészen 14 % - volt a természetes szaporulat eredménye, a következő évtizedben pedig 227 000 emberből 67 000, 5) semmi esetre sem becsüljük alá a természetes szaporulatot, ha azt legfeljebb 30 %-ára tesszük a ténylegesnek, azaz közel 100 000 embert a falu bocsátott ki. Erre pedig részben azért kerülhetett sor, mert a 48-as forradalom lebontotta az esetleges jogi akadályokat, a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése pedig lehetővé tette, hogy a munkaerő egy része szabadabbá váljon, mivel a városlakók eltartását (sőt ennél többet) a mezőgazdaság fedezni tudta.

De nemcsak a munkaerőkinálatti oldal indult ki a mezőgazdaságból, a munkaerő-kereslet feltételei is jórészt itt teremtődtek meg, ha nem is közvetlenül, de közvetve. Az a tőkefelhalmozódás, amely jórészt az abszolutizmus idején lejátszódott és nem kismértékben Budapesten csapódott le, elsősorban mezőgazdasági eredetű volt. A tőkefelhalmozás élén járó dinasztiák, melyek az épülő Budapest háztulajdonosai és ipari vállalkozói között fellelhetők, túlnyomó többségükben vagyonukat mezőgazdasági termények árusításából szerezték. Mint ahogy Budapest gyárváros is a mezőgazdasági termények feldolgozásával, világhírű halomipara kiépítésével alapozta meg egyszerre az ország és a város ipari fejlődését.⁶

A megfelelő mezőgazdasági alap mellett a centripetális vonzókör lehetőségét emelhetjük ki Budapest fejlődésének második fontos tényezőjeként. Nem egyoldalú hatásról van ugyanis szó, amit kizárólag a mezőgazdaság, a vidék nyújtott és teremtett a főváros számára, hanem olyan kölcsönhatásról, melyet Budapest a maga gazdasági teremtőkészségével bőven viszonzott. Ha Budapest fejlődését a társadalmi mobilitás forradalom-teremtette lehetőségei indították el, a munkamegosztás teljesebbé tétele adott neki ismét és ismét ösztönzést, akkor Budapest tágitotta ki igazán a társadalmi mobilitás lehetőségét és mélyítette el a társadalmi munkamegosztást. Egy város, mely négy évtized alatt közel félmillió embert szivott fel az ország különböző vidékeiről (1910-ben a város 880 000 lakosából 520 000 ember - 59 % - nem Pesten született; ez kiegészült 49 000 külföldi születésűvel),⁷ a társadalmi mobilitás lehetőségét és célját egyidőben testesítette meg. A város szivó hatása, a társadalmi mobilitást megkönnyítő effektusai azonban még nem feltétlenül határozzák meg a városfejlődés jellegét és irányát. Nem dönti ezt el a politikai döntés sem. A főváros fejlesztése nem egy ország esetében volt a nemzeti öntudat fejlesztésének része, s különösen az lehetett a hosszú elnyomás után önállósága alapvető attribútumait visszaszerző Magyarországon, ahol Budapest fejlesztése mögött joggal állhatott Bécs ellensúlyozásának érthető igénye. Elméletileg így ilyen városfejlesztésre - ha Budapest fejlődése mögött kizárólag vagy elsősorban tudatos politikai szándék húzódott volna csupán - nyílt volna ut. Végső-

⁴ A mezőgazdaság döntő szerepére a modern gazdasági folyamatokban gazdag irodalommal rendelkezünk. Lásd többek között Charles K. Warner: Agrarian Conditions in Modern Europe an History. New York, 1966.

⁵ A székesfőváros jelene és multja számokban. Budapesti Statisztikai Közlemények 87. kötet. 240. l.

⁶ Vörös Károly: Egy világváros születése. Budapest, 1972. Sándor Vilmos: A budapesti nagyipar kialakulása. Tanulmányok Budapest multjából.

⁷ A székesfőváros multja és jelene számokban. 240. l.

soron Európában is akadtak olyan fővárosok, melyek úgy szívtak fel jelentős vidéki tömegeket, hogy társadalmi összetételükben megtartották a kontinuitást, adminisztratív - esetleg kulturális - központokká váltak, melyek bizonyos mesterséges életet éltek, s inkább fogyasztó mint termelő funkciójuk volt. Ilyen volt mindenekelőtt az új olasz város, Róma fejlődése, mely végig megőrizte a maga adminisztratív és szolgáltató jellegét⁸, - a harmadik szektor túlnyomó súlyával kettős értelemben: egyrészt a régi szolgáltató szektor, amely a régi ázsiai s a mai délamerikai típusu túlnépesedett városokat teremtí, valamint a modern politikai adminisztratív, pénzügyi és kereskedelmi szolgáltatásokat. Jóllehet nem mindegy, hogy a szolgáltatás melyik típusa dominál, mégis egészében az ilyen város egyoldaluan felvevő - bár nem feltétlenül parazita - jellegű, produktív hatása a vidék vagy az ország egész fejlődését tekintve legalábbis csekély.⁹)

Más típusu modern városfejlődést részben gyarmatokon vagy elmaradott országokban (ma különösen Dél-Amerikában) találhatunk. Ezek a városok enclave jellegűek, abban az értelemben, hogy egyrészt modern várost képviselnek az elmaradott faluval szemben, anélkül azonban, hogy maguk a falu fejlődésre hatást gyakorolnának, másrészt valamilyen egyoldaluan fejlett gazdasági szektor: ültetvények, bányák, olaj stb. nem szerves következményei. A vagyon lerakódásának helyei a mezőgazdasági túlnépeség felszívásának nem gazdasági eszközei. Igaz, ez a típus a 19. századi Európában nem alakult ki, de amikor a városfejlődés lehetséges útjait és irányait számbavesszük, aligha hagyhatjuk figyelmen kívül.

Nem kétséges, hogy Budapest fejlődése elsősorban egy harmadik típus, az ipari város vonalán haladt előre (bár szerencsésen kombinálta az első típus elemeit is). Az iparvárosi fejlődés irányába három tényező lökte:

1. a kézműves elem kezdettől fogva jelentős szerepe; 10

2. a magyar gazdasági fejlődés az 50-60-as években elérte azt a szintet, mely legalább egy nagyváros kialakulását tisztán gazdasági szempontok - optimális üzemméret stb. - miatt megkívánja;

3. közlekedési centrum lévén, legalkalmasabb volt akár a mezőgazdaság és ipar kapcsolatának megteremtésére, akár a mezőgazdaság iparosodási folyamatának elsődleges előmozdítására.

Az ipar vált tehát Budapest jellegének meghatározó, bár sohasem kizárólagos mozzanatává. Ezt a tendenciát fejezte ki, hogy már az 1869-es népszámlálás a kereső lakosság 33 %-át találja az iparban, s ez az arány 1910-re 45 %-ra növekedett.

Ha eltekintünk a kisipar messze visszanyúló kezdeteitől, Budapest ipari várossá alakulásának legdöntőbb mozzanata ahhoz a malomiparhoz kapcsolódik, mely egyben az elmaradott gazdaságból kivetkőző Magyarország modernizálásának is első állomása. A 60-as évek erőteljes fellendülése nyomán Pesten már a kiegyezés idején kilenc malom működött, mely azután 1870-ig 14-re szaporodott. Igaz, e 14 malom közel 3 000 munkása nem tűnik soknak a város 50 000 ipari keresője között, s a 30 gőzgép és 120 kazán 7 400 lóereje¹¹ is még csak csekély töredéke a mintegy 100 000 ipari lóerőnek, de a pár esztendő alatt megötszöröződött és 6 millió q-ra rugó őrlőkapacitás már jelzi a perdöntő mozzanatot. 1870-ben már Magyarország egész buzatermésének 1/7-ét a budapesti malmok őrlték lisztté. Ennek következtében 1865-74 között évente átlag 6 millió mázsa gabona érkezett a fővárosba, melynek közel felét Budapest a világpiacra továbbította. A malomipar fejlődése mindenekelőtt tehát Budapest áruforgalmát lendítette fel. Funkciója közvetlenül a közlekedés fejlesztésében mutatkozott, egyfelől szükségessé, másfelől gazdaságossá téve a kiépülő vasutvonalakat. A 70-es évek közepén már 12-14 millió mázsa áru érkezett vonaton és hajón Budapestre. A malomipar jelentős profitja a tőkefelhalmozás egyik leglényegesebb elemévé vált. Az export-bevételek eredményei részben a város gyors fejlődésében realizálódtak; pár év alatt több mint ezer új ház épült Budapesten, melynek mintegy 40 %-a már két- és többemeletes volt. Az új építkezések részben a pesti és Pest környéki építőanyagipar fellendülését eredményezték, másrészt ismét az áruforgalom és közlekedés kiépítésére hatottak

⁸ Alberto Caracciolo: Rome in the past hundred years: urban expansion without industrialisation. *Journal of Contemporary History*. 1963. 3.

⁹ Bert Hoselitz

¹⁰ Lásd például Kőrösi József: Pest szabad királyi város leírása az 1870-es évben. 85-100. l.

¹¹ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1954. 66. l.

ösztönzően. De a malomiparból származó profit ösztönzi a pesti terménykereskedőket egy másik iparág, a gépipar felé is, mely hamarosan Budapest fejlődésének másik leglényegesebb eleme lesz. A malomipar természetesen exportipar volt, de nem olyan enclave típusu, mely egy kis szektor modernizálása mellett lényegében érintetlenül hagyja a gazdaság tulnyomó részét. A malomipar generatív hatása ugyanis egyik legdöntőbb mozzanata a 67 utáni fejlődésnek, mindenekelőtt előmozdítva a földbirtok kapitalista gazdálkodásának kibővítését, s ezáltal a magyar mezőgazdaság termelésének gyors emelkedését; emellett elősegítette a kereskedelem, a közlekedés és más iparágak fejlődését. A budapesti malomipar gyakorlatilag tehát nem enclave irányban fejlődött, hanem a vezető szektor szerepét töltötte be,¹² a maga előre- és hátramutató kapcsolataival. Nem lezárta, hanem elindította a gazdasági fejlődést.

Bizonyos mértékig kapcsolódott a malomiparhoz az a másik iparág, amely Budapest ipari fejlődésében kezdetben hasonló, majd később munkaerő, termelés stb. szempontjából még döntőbb jelentőséggel bírt: a gépipar és a vasipar. Az 1875-ös gőzgép-statisztika szerint a Budapesten található 15 000 lóerőből 1 500 tartozott ide (10 000 élelmiszeripar). Fejlődése részben olyan technikai újításokkal is összefüggött, mint a porcelánhenger, mely közvetlenül a malomiparhoz kapcsolódott, vagy a kéregöntésű vasuti kerék, mely a vasut-hálózat erősen buza- és lisztcentrikus kiépítésének magyarországi technikai és piaci kihasználását segítette elő.¹³ De nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy a gépjáratás eredete is a mezőgazdasághoz kapcsolódik, magyarországi piaca jórészt ebből származott. A Ganz, a Röck, a Schlick, Oetl és Vidáts gyárak mellett az Obudai Hajógyár, a vasuti javítóműhelyek és a Mávag teremtették meg a budapesti gépipar kezdeteit. Kétségtelenül a közlekedés kiépítése vált a nagy gyárak ösztönzőjévé, de azért mind a Ganz, mind a Schlick, mind a Mávag dolgozott a mezőgazdaság számára is, a kisebb üzemek pedig szinte kizárólag a mezőgazdaság és az élelmiszeripar számára termeltek. Tekintettel arra, hogy a gépipar egyben munkáigényes iparág is volt, munkáslétszáma 1873 körül Pesten 9-10 000 fő körül mozgott. Ez a 9-10 000 ipari munkás mind a város fejlődésére, mind a magyarországi munkásmozgalom kibontakozására a továbbiakban döntő hatással volt.

Röviden összefoglalva két megjegyzés kívánkozik még ide.

1. Budapest gyáriparának kialakulása tehát a legszorosabban a magyar gazdasági fejlődés első szakaszának természetes fejleménye volt, amit a külső osztrák hatás csak befolyásolt, de nem teremtett meg. Ezért semmilyen formában sem hasonlít ez a kiindulás a gyarmati vagy félgyarmati országok enclave típusu modernizálásához.

2. Éppen mivel maga is szerves fejlődés eredménye, nem szakad el, hanem viszszahat a keletkezését meghatározó gazdasági körülményekre és generatív hatásával sokoldalúan hozzájárul mind a belső piac további bővüléséhez, mind a társadalmi munkamegosztás funkcionális bomlásához, mind exportképességével a tőkefelhalmozáshoz. Ez utóbbi által pedig mind Budapest, mind az ország szintjén más termelési ágak gyors fejlődéséhez.

Budapest fejlődésének ezen első, többé-kevésbé a 90-es évekig terjedő szakaszában e két iparág domináns és húzó szerepe meghatározó volt. 1875-ben Budapesten a gyáripari munkások száma 22 000 fő, az ország gyári munkásainak 30 %-a.¹⁴ 1890-ben 37 000 fő, ami az ország gyáripari munkásainak 35 %-át jelenti. A belső arányok annyiban módosultak, hogy 1880 után Kőbánya és Angyalföld gép- és fémáru gyárjai munkáslétszámukat bővítették, nem így a Dunapart melletti malmok. Így míg 1873-ban még kb. 1/3-1/3 arányban részesül a két iparág a budapesti munkásságból, addig 1890-ig összarányuk ugyan alig változik, de a vas- és gépipar már több mint kétszerannyi munkást foglalkoztat, mint az élelmiszeripar.

1869 és 1890 között több mint 3 és 1/2 ezer új épület emelkedik Budapesten, ebből több mint 2 000 emeletes ház. Az 1890-ben található 13 000 házból 4 383 11-50, 659 pedig 60 szobánál többet tartalmazó nagy bérház. Az egy épületre eső lakók száma már 34 fő¹⁵ volt. Budapest 100 000 lakása közel félmillió embernek adott helyet, igaz, ennek 55,7 %-a még egyszobás lakásban lakott és 70 000-re volt tehető az ágy- és albréplők száma.

¹² A kérdésre lásd L. Katus: Economic growth in Hungary. Socioeconomic research. Studia Historica 72.

¹³ Technikai fejlődésünk története. Bp. 1927.

¹⁴ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bp. 1954. 253. old.

¹⁵ A székesfőváros multja és jelene számokban. 20. old.

Világos tehát, hogy bár a gyors növekedésben a gyáripar játszotta a leglényegesebb szerepet, önmagában, más gazdasági ágak fejlődése nélkül a város ilyen ütemű növekedését még nem idézte volna elő. Az évenként kiadott, átlagosan 2-3 000 iparjogositvány utal arra, hogy a gyáripar fejlődése nem járt általában a kisipar visszaszorulásával. Ellenkezőleg, a strukturális átalakulás mellett megszakítatlan növekedési folyamat tapasztalható. 1890-ben a kisipari munkáslétszám valamelyest meghaladta még a nagyiparit, mely mintegy 35 000 fő volt, a kisiparosok létszáma pedig kb. 30 000. Az ipar tehát mintegy 100 000 keresőt alkalmazott Budapest 250 000 körüli kereső népességéből.¹⁶

A vasutak és hajók 1890-ben 24 millió q árut szállítottak Budapestre és 13 millió q árut szállítottak el innen. Az érkezett áru 1/3-a volt élelmiszer, mezőgazdasági termék és kb. 30 %-a tüzelőanyag. Az elszállított áru nem egészen 1/5-e mezőgazdasági termék és mintegy 70 %-a iparcikk.

A hitelintézetek tőkéje 200 millió korona körül mozgott.

A nagyvárosi fejlődésben - magyarországi viszonylatban páratlanul - előrehaladó Budapest a századforduló körül nagy vonzerőt gyakorolt, amelynek eredményeképpen az ipar jelentős részében Budapestre települt és a lakosság növekvő hányada itt összpontosul. A főváros különleges vonzóerejét mindenekelőtt az adta meg, hogy Budapest nemcsak közigazgatási és kulturális központ volt, hanem egyben az ország gazdasági életének centruma is. Számos európai országban e két tényező nem esett egybe, Prága, Bern, Berlin, Varsó és más fővárosok nem váltak egyben kiemelkedő ipari központtá is. A közigazgatási és kulturális élet centrumai önmagukban is nagy vonzóerőt gyakorolnak a vidék lakosságára, s Magyarországon ez a hatás annál is erősebb lehetett, mivel a vidéki városok erősen kisvárosi jellegűek, kulturális téren is igen elmaradtak voltak. Ehhez azután hatványozó tényezőként járult a gazdasági központ szerepéből adódó vonzerő. Budapesten voltak a gazdasági élet intézkedésével foglalkozó szervek - minisztériumok, amelyek pl. az állami ipar-mogatással, a vállalatoknak nyújtandó támogatások, szubvenciók kiutalásával foglalkoztak stb. -, itt működött az ország egyetlen áru- és értéktőzsdéje, s így sajátos módon minden lényegesebb vidéki vállalat, sőt helyhez kötött bányatársaság is budapesti székhellyel létesült, s a vidéki üzemek mellett budapesti központot tartott fenn (Rimamurányi Vasmű, Magyar Általános Kőszénbánya, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.). A kialakuló kartellszervezetek és szindikátusok ugyancsak a fővárosban tartottak fenn irodát vagy eladási szervezetet.

Budapest legfőbb vonzó hatását azonban, a fővárosi gyáripar hatalmas arányú kiépülését és a város ehhez kapcsolódó fejlődését a természeti, gazdasági és társadalmi tényezők együttes hatása alakította ki. Ezek a tényezők olyan szoros összefüggésben, kölcsönös egymásrahatásban állnak, hogy szétválasztásuk aligha lehetséges.¹⁷

A gazdasági fejlődés számára rendkívül kedvező volt már a főváros földrajzi fekvése is. Az ország középpontjában elhelyezkedő, a különböző tájegységek találkozási pontján és a Duna utvonalaán fekvő település eleve alkalmas volt arra, hogy ipari gócponttá fejlődjék.

Budapest központi fekvését a magyar közlekedési rendszer még csak alátámasztotta; az ut- és vasutálózat és ezen belül a nemzetközi vasutvonalak középpontja a főváros volt, s a dunai víziut a víziközlekedésben is vezető szerepet biztosított Budapestnek. A különböző ipari és mezőgazdasági nyersanyagok külföldről és belföldről egyaránt rendkívül gyorsan és könnyen jutottak el a fővárosba, ahonnan igen kedvező elosztási, továbbítási lehetőség is volt. Budapest a közlekedési rendszer révén átlagosan közelebb volt a nyersanyagforrásokhoz, mint a legtöbb vidéki város. Ezzel kapcsolatban említést érdemel a szénterületek közeli fekvése; a 30 km-re fekvő Dorog, a 80 km-re fekvő Tatabánya, ahol a szénkincs feltárása éppen a századforduló körül vesz nagy lendületet, s a vasut révén ugyancsak közel fekvő Salgótarján a fővárosi ipar olcsó szénellátását biztosította.

A természeti feltételek külön előnyeként kell kiemelni, hogy a Duna vonala nemcsak mint víziut játszott szerepet a főváros fejlődésében, hanem kedvező feltételeket teremtett a magas vízigényű elektromos-, bőr-, sőr-, papír- és vegyipar számára.¹⁸

¹⁶ A kisipar kérdésére lásd Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalizmus fejlődésében. Történelmi Szemle, 1964.

¹⁷ Berend T. Iván - Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp. 1961. 536-537. l.

¹⁸ Vö. Bora Gy.: Budapest ipara. Lakóhelyünk; Budapest. (Budapest élete.) Bp. 1958. 68-69. l.

A tőkés fejlődés eredményeként - s ez a további iparosodás fontos feltétele volt - Budapest vált az ország legfontosabb piacává. A létrejövő illetve fejlődő gyárak rendkívül széles munkaerőpiacra építhettek. Az iparban elhelyezkedést kereső tömegek állandó hullámokban özönlöttek a főváros felé, állandó munkaerőkinálatot teremtve. A vidékkel ellentétben a Budapesten létesülő gyár könnyűszerrel találta meg a legkülönbözőbb szakmájú tanult munkások és a tanulatlan munkaerő szükséges tömegét. A tőkések Budapesten megtakaríthatták a vidéken sok esetben szükségessé váló munkástelepités költségeit is.

De nemcsak mint munkaerőpiac, hanem mint áru piac is vezető szerepet játszott Budapest az ország gazdasági életében. A nagytömegű városi lakosság fogyasztási szükséglete mellett az ipari fogyasztás, az építkezések, a közművek kiépítése és fejlesztése, a városi közlekedés, s nem utolsósorban maga a meglévő budapesti ipar teremtett nagy keresletet a legkülönbözőbb vállalatok számára.

Végül a gazdasági fejlődés fontos mozzanataként szerepet játszott a főváros mint az ország legnagyobb főkepiaca is. A magyarországi tőke legnagyobb része a vezető budapesti nagybankok révén a fővárosban összpontosult, de Budapest volt - s ez a magyar gazdasági fejlődésben fontos szerepet játszott - a külföldi tőke közvetítője is. Ennek ellenére, hogy a tőke rendkívül mozgékony, s az uralkodó részvénytársasági forma különösen azzá tette, mégis megfigyelhető, hogy szívesebben eszközöltek befektetéseket a fővárosban, s a vidéken felhalmozott tőke tulajdonosai is előszeretettel keresték a budapesti letelepedés lehetőségét.¹⁹

Mindezen feltételek elősegítették, hogy Budapest gazdasági, ipari fejlődése rohamosan haladt előre. A századforduló idejétől Budapest egyre inkább világvárosi színvonalra emelkedett, s ezzel járt együtt, hogy egyre erőteljesebb hatást gyakorolt a környező helységekre, azokat mintegy saját fejlődésének részévé tette. Budapest gazdasági vonzóköré, értve ez alatt azt a területet, amelyen belül a főváros közelsége és a fővárossal való kooperáció határozta meg a gazdasági és kulturális fejlődést, mintegy 40-50 km-es sugárban terjedt ki, s magában foglalta Vácot, Szentendrét s több mint 40 községet.²⁰ Ezen belül azonban a közvetlenül Budapesthez kapcsolódó helységekből egy szűkebb övezet is kialakult. Ezek esetében nem csupán arról volt szó, hogy a főváros közelsége és hatása alapvetően éreztette hatását, hanem arról, hogy ezek a környező helységek egyre inkább hozzákapcsolódtak Budapesthez, hogy fokozatosan, azzal egységes egészet alkotva, beletagozódtak a fővárosba. Itt nem Budapestnek a környékre gyakorolt gazdasági hatásáról, hanem annak modern világvárosi fejlődése egyik legfőbb mozzanatáról van tehát szó.

A nagyvárosok kifejlődése tehát a gazdasági növekedés gyorsulásából következik, melynek adatai akár a nemzeti jövedelem növekedése (évente 3 %), akár a gyár ipar fejlődése (évenként 4 %) vonatkozásában ismeretesek.²¹ Budapest esetében sem csupán az ipar és mezőgazdaság fokozatos különválása idézi elő a növekedést, de az a tény is, hogy az egyre nagyobb számú népesség kiszolgálásához és a termelőtevékenység fejlődéséhez a szolgáltató hálózat kifejlődésére volt szükség. Az infrastruktúra kiépülése az ipari tevékenység önmagát indukáló folyamatává válik.

Ha Budapest fejlődésének alapvető gazdasági-társadalmi folyamatát emeljük ki, akkor arra a strukturális fejlődésre is utalnunk kell, amely az iparon belül a feldolgozóipar előtérbe kerülésében jelentkezik. Igaz, az ismert okok (osztrák verseny stb.) miatt ez a tendencia Budapesten csak vontatottan jelentkezik, mégis a századforduló körül már ezt a tendenciát kell kiemelnünk. A feldolgozóipar számára már a munkaerőbázis, valamint a növekvő népesség fogyasztási igénye²² alkotja a döntő szempontot. Emellett a századforduló körüli fejlődésnél utalnunk kell a technikai fejlődés szerepére, arra, hogy éppen a városok jelentik többnyire ennek primer hordozóit, a közművek építését, a víz- és gázszükséglet fedezésén túl a háború előtt már a villamosenergia terjesztésében is.

¹⁹ Surányi-Unger T.: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925-1934. Budapest, 1936. 88. l.

²⁰ Surányi-Unger T.: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925-1934. Budapest, 1936. 21-22. l.

²¹ Berend T. Iván - Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. Történelmi Szemle 1969.

²² Bernát T. - Bora Gy. - Fodor J.: Nagyvárosok, világvárosok. Budapest, 1973. 26-31. l.

Ha egy pillantást vetünk Budapest gazdasági életének legfontosabb mutatóira, akkor plasztikusan jellemeztük az új fejlődési tendenciákat egyfelől, Budapest mindinkább meghatározó szerepét az ország egész gazdasági növekedésére másfelől. Két évtized alatt ismét közel 300 000 fővel gyarapodott a város lakossága, a háboru előtt elérve a 900 000 főt (a peremvárosokkal együtt már túlhaladva a milliót). (Tegyük hozzá témánk szempontjából zárójelbe, hogy 1880-ban 45 %, 1910-ben 86 % volt magyar anyanyelvű.) A 300 000 fős tényleges szaporodásból negyedmillió a vándorlási többlet, tehát a mezőgazdaság népességfelegéből újabb tekintélyes részt volt képes a főváros felszívni. A lakosságszaporulat, bár egyre súlyosbodó lakásviszonyok mellett, mégis 5 000 új ház építésére ösztönzött, s tekintettel arra, hogy ebből már csak 20 % volt földszintes és 20 % egyemeletes ház, a modern városkép kialakulása, elsősorban Budapest belső lakónegyedeit illetően, jórészt ebben az időben történt. A szobák száma 140 000 egységgel gyarapodott az adott időszakban. Míg 1880-ban még csupán a házak egynegyedében volt vízvezeték, addig 1910-ben már 85 %-ában. Az utak aszfaltja és kövezete 1890-1910 között 450 ha-ról 70 ha-ra emelkedett, a 200 km hosszú új csatorna és 400 km új vízhálózat, a megháromszorozódott gázfogyasztás, a megjelenő villamosvonalak hálózata, a modern középületek (közigazgatási, kulturális és oktatási) gyarapodó száma gyökeresen megváltoztatta a városképet. Budapest lüktető életét mi sem jelezte jobban, hogy míg 1890-ben 24 millió q árut hoztak és 13 millió q árut vittek el Budapestről, ez a mennyiség 1900-ban 41 millió, illetve 21 millió q-ra, majd 1911-ig - háboru előtti csúcspont - 86 millió, illetve 35 millió q-ra emelkedett; ezen két évtized alatt több mint megkétszereződött. 1890 és 1913 között 700 új részvénytársaság alakult Budapesten, amiből 200 volt ipari részvénytársaság; a befektetett tőke 200 millió k-ról 1,2 milliárd k-ra emelkedett.

Az ipar vezető mozzanatát a kereső lakosság foglalkozási strukturája tükrözi: míg 1860-ban a lakosság 33, 1910-ben 45 %-a volt ipari foglalkozású. 1910-ben 35 000 kisiparos mellett 62 000 kisipari és 128 000 nagyipari munkás dolgozott Budapesten.²³

A budapesti munkáslétszámban a századforduló után még inkább a gépipar dominál. 1910-ben a munkások 1/3-a dolgozik a vas- és gépiparban és alig 12 % az élelmiszeriparban; a könnyűipar feldolgozó ágai már 22 %-ot tömörítenek. Budapest gyáripari jellegét mutatja, hogy míg az országban a kis- és nagyipari munkások aránya jórészt egyenlő, addig Budapesten 2:1 az arány a gépipar javára.

A gyáripar területi megoszlása - a bányászatot mint teljesen helyhez kötött iparágat leszámítva - 1910-ben a következő képet mutatja:²⁴

Terület	Telepek száma	Motorok hajtóereje	Munkások száma	Lakosság
	%-ban			
Nagy-Budapest	22,7	25,4	27,7	5,1
Törvényhatósági városok	20,6	17,6	19,4	6,3
Vidék	56,7	57,0	52,9	88,6

A fenti adatok szerint tehát míg Budapesten az ország népességének 5 %-a lakik, addig az összmunkáslétszámnak jóval több mint az egynegyede, a gyáriparban alkalmazott motorok lóerőszámának pedig az egynegyede összpontosult itt. Ezen belül még a legnagyobb üzemek aránya Budapest javára.²⁵

²³ Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz.

²⁴ Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara 1900-1914. Budapest, 1955. 86. l.

²⁵ Az 1910-es üzemi és munkásstatisztika. 129-135. l. (Közli: Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara 1900-1914. Budapest, 1955. 86. l.)

Nagyságkategória munkáslétszám szerint	Budapesti üzemek az összes üzem %-ában
21 - 100	22,3
101 - 500	27,2
501 - 2 000	28,6
2 001 - 3 000	28,6
3 000 -	33,3

Az ország területén - a bányák nélkül - 37 olyan iparvállalat volt, amely ezernél több munkást foglalkoztatott, s ezekből 17 Budapesten volt. Itt összpontosult a gép- és villamosipari munkásság 48, a vas- és fémipari munkások 21, s a vegyipar munkásainak 24 %-a.

Az ország áruforgalmának 50 %-át lebonyolító, ipari termelésének 1/3-át szolgáló és nemzeti vagyonának közel 40 %-át ellenőrző főváros tehát a háború előtt nem egyszerűen centruma a gazdasági életnek, hanem bizonyos fokig egyoldalú hordozója is.

Nem kétséges, bár az első világháború előtt még nem tapasztalható a későbbi túlzott egyoldalúság, Budapest szerepe már ekkor döntővé, uralkodóvá vált, s ezt távolról sem kísérte nyomon az ország egész területén hasonló városiasodás. Nem teljes meglepő ez a jelenség. A kapitalizmus spontán fejlődése, a profitmaximalizálási szempontok érthetően váltottak ki bizonyos egyoldalúságot, melyet még inkább alátámasztott, hogy az elmaradottságból a fejlettségbe való átmenet első szakasza során még mindig az erőforrások integrálása mutatkozott a leggazdaságosabbnak, s ez pillanatnyilag még nem járt együtt szélesebb differenciálódással, több nagyobb városközpont kiépítésével. Kisebb területű és népességű országban a korlátozott gazdasági források által megszabott keretek ezt eleve szükségessé teszik, de nagyobb országban sem ritka a hasonló példa.

Budapest egyedülálló fejlődésének tehát nem csupán előnyös oldalai voltak. A város és falu közötti kapcsolatokat, melyeket Magyarországon a feudális maradványok, az elmaradottság annyira meghatároztak, nem tette egyszerűbbé, hogy csak egy komoly városa volt az országnak. Ellenkezőleg, a különbség a fejlett, világvárosi, kelet-európai szinten egyedülállóan modern, kissé nyugat-európai főváros, s az elmaradottabb, lassabban mozgó, sokkal inkább még az agrárviszonyokban gyökerező vidék között nemcsak elmélyült, de gyakran ellentété is fajult, melyet sok irányban igyekeztek kihasználni. Budapest szerves fejlődésének a kétségbevonása azonban - mint bizonyítani igyekeztünk - éppen úgy nem felel meg a tényeknek, mint ahogy hamis és egyoldalú, történetietlen az olyan nézet, mely arról beszél, hogy Budapest elvonta az erőforrásokat más területek fejlődése elől, s megfélekedzik arról, hogy az egyenlőtlenség, aránytalanság e történelmi szakasz gazdasági fejlődésének általános, mutatis mutandis mindenütt érvényesülő útja, szinte természetes velejárója.

A proletárdiktatura leverése után a restaurált kapitalizmus keretei új feltételeket teremtettek a főváros fejlődésének, egyidejűleg pedig módosították az ország fejlődésében betöltött szerepét is. Nemcsak arról az új szakasról volt szó, melybe az Októberi Forradalom sikere, de a világorradalmi hullám elmúta után a világkapitalizmus általában, s Magyarország különösen került, de arról is, hogy az új országhatárok és az azokból fakadó gazdasági körülmények, az ország területének közel kétharmados, lakosságának 60 %-os csökkenése nem maradhatott hatástalan a fővárosra sem.

Ez mindenekelőtt abból következett, hogy a békeszerződésben megállapított új határok a korábbi terület gyáripari munkásságának mintegy a felét, a gyárak 49 %-át, a termelési érték 56 %-át hagyták az új országterületen belül.²⁶ Ez azt jelentette, hogy az új

²⁵ Az 1910-es üzemi és munkásstatistika. 129-135. l. (Közli: Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara 1900-1914. Budapest, 1955. 86. l.)

²⁶ Buday L.: Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923. 91. kk.

országterület ugyan eleve iparosodottabbá vált, mégis Budapest szerepe az ipari termelésben automatikusan megnövekedett. A szlovákiai és az erdélyi ipari centrumok különválása Budapest gyáriparának részesedését az ország össztermelésében a korábbi 28 %-ról 50 %-ra emelte! Ha tehát Budapest az ipari termelés nagy hányadát összpontosítva korábban is mintegy vonzotta az újabb létesítményeket, most ez a hatás megsokszorozódott. Korábban - bár megközelítően sem Budapesthez hasonló jelentőséggel - akadt még néhány nagyobb iparosodott város - Pozsony, Temesvár, Arad, Kolozsvár stb. -, amely egyes országrészek ipari és kereskedelmi központja volt, s a helyi piac keretein túlemelkedve nagyobb területekre éreztette felszívó hatását. Most azonban ez a helyzet megváltozott. Az új országterületen egyedül Budapest maradt olyan központ, amely az ország más területeire hatványozott mértékű vonzót gyakorolt. Az országon belüli távolságok rendkívül lecsökkentek és gyakorlatilag a legtávolabb fekvő vidéki város is legfeljebb 200 km-re volt a fővárostól. Budapest ugyan korábban is az ut- és vasúthálózat középpontja volt, most a lecsökkent távolságok következtében ez a központi szerep rendkívül megnövekedett. Ez maga után vonta a nyersanyagelőhelyek ipartelepítő hatásának elhalványodását, hiszen a rövid távolságok és a könnyű vasuti közlekedés Budapestet minden nyersanyagforráshoz közel hozta. Sőt, gyakorlatilag a főváros került legközelebb a nyersanyagforrásokhoz, amennyiben az új országterület nyersanyagszegénysége következtében a gyáripár legtöbb ága jelentős mértékben külföldi nyersanyagra épült, amely - akár víziúton, akár vasúton jött az országba - Budapestre futott be. A főváros még a nyersanyagok és bányászati termékek elosztóhelyének szerepét és betöltötte.²⁷

A kérdés, hogy az adott körülmények között milyen lesz Budapest fejlődése, azonban még nyitva volt. Elméletileg számolni lehetett bizonyos visszaeséssel is a főváros fejlődésében. Budapest túlméretezettsége az új helyzetben kétségtelenné vált, s a világosan mutatkozó egyensúlyi zavarok előidézhetnék volna a főváros hanyatlását, országos gazdasági jelentőségének csökkenését. (Tegyük hozzá, hogy az új helyzetben a főváros részesedésének relatív csökkenése sem jelentett volna feltétlen negatívumot az ország egész gazdasági fejlődése szempontjából.)

Az adott gazdasági helyzetben még konjunktúra - melynek hosszú ideig nem voltak meg a feltételei - esetén sem lehettek elégségesek a spontán gazdasági erők valamiféle tudatos belső átcsoportosításhoz. Hiszen a korábban említett szempontok miatt lényegében a profitmaximalizálási szempontok s az egyszerű gazdasági ráció is Budapest vagy a Pestkörnyék mellett szólt az ipartelepítés helyének kiválasztása során. Tudatos állami gazdaságpolitika esetleg eltekinthetett volna olykor a gazdaságosság közvetlen szempontjaitól és a szociális vagy politikai szempontokra tekintettel tehetett volna kísérletet a vidék gyorsabb fejlesztésére. Erre azonban gyakorlatilag nem volt lehetőség, mivel az állam nem rendelkezett a gazdaságirányítás eszközeivel, sőt az infláció stb. következtében az államháztartás korábbi eszközei is jórészt megcsappantak.²⁸

Igy tehát Budapest szerepének csökkenése valójában csakis az ország általános gazdasági hanyatlása esetén következhetett be. Ezzel szemben minden konjunkturális mozzanat részben Budapestben keresztül közvetíthetett a vidék felé, részben magának a fővárosnak a révén jelentkezett, az töltötte be az indikátor szerepét az ország gazdasági életében.

Az inflációs időszak talán még nem mutatta meg a tényleges kapcsolatot Budapest és a vidék gazdasági fejlődése között. (Az ellenforradalmi korszak kezdetének fővárosellenes s mobil tökeellenes demagógiájának is volt ebben, különösen 1921-ig, szerepe). A 20-as évek közéjétől ez azonban egyértelműbbé vált, hiszen az államháztartás és pénzügyi szanalás után egyértelműen Budapest rendelkezett azokkal a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal, amelyek révén a 20-as évek második felének gazdasági fellendülésében nagy szerepet játszó külföldi tőkét közvetíthette. Bár a fellendülés gyümölcseit a vidék is élvezte, de csak a főváros nyomán. Annál is inkább, mivel a kedvező agrárárak ingatagsága, a me-

²⁷ Fellner F.: Budapest szerepe a dunai forgalomban. Bp. é. n. 7. 1.

²⁸ A probléma egyébként is bonyolult, hiszen felszabadulás utáni fejlődésünk, amikor az állam megfelelő eszközökkel rendelkezik, az átcsoportosítás a népgazdaság károsodása nélkül csak igen kis ütemben következett be.

zőgazdasági értékesítések lehetőségeinek veszélyeztetettsége a vidék számára a fellendülést eleve bizonytalan talajra építették.²⁹

A nagy gazdasági válság kitöréséből a nemzetközi folyamatok, az agrárárok rohamos csökkenése révén kezdetben a vidéket sújtották jobban.³⁰ Nem kétséges, hogy az ipari és agrárárok közti olló szűnyílása révén - ami egybként nem hazai, hanem nemzetközi folyamat volt - a fővárost, de az egész országot gazdaságilag ellenőrző nagytőke olyan gazdaságpolitikai helyzetet alakíthatott ki - és erre törekedett is -, melyben a válság terhét erősebben a mezőgazdaság és a vidék, mint az ipar és a főváros viselte. A gazdasági válságnak ezt a nemzetközi tényezőktől alátámasztott tendenciáját azonban a hitelválság kudarca ítélte. A helyzet most már a nemzetközi tőkekapcsolataitól megfosztott, s ipari válság által sújtott fővárosban is romlott. A válságból való kilábolás azonban ismét Budapesten mutatkozott hamarabb. A mezőgazdaság válsága súlyosabbnak bizonyult, a vidék teke-szegénysége pedig egyenesen nyomasztóvá vált. A harmincas évek állami beavatkozása a hitelpolitika vonatkozásában vidéken csak a teljes csőd áthidalására volt elegendő. A mezőgazdaság, mely nem volt képes korábbi hiteleit visszafizetni, s állami beavatkozással csökkentették törlesztési és kamatterheit, természetesen nem jutott új hitelekhez. A bankokban és takarékpénztárakban felhalmozott betétek nagysága nem érte el a válság előtti szintet. Az agrárárok ugyan valamelyest javultak, de az agrárróló távolról sem zárult össze. Pesten a helyzet valamivel jobban alakult. Bár külföldi tőke nem jött az országba, de az erősödő belső felhalmozás itt jelentkezett, s az állami beavatkozás importcsökkentő hatása, párosulva az ujonnan kibontakozó autarkias irányzattal, az ipar újabb fellendülését is erősen ösztönözte. Részben ilyen irányban hatott a háborus készülődés is, jóllehet ennek már voltak ipari decentralizációs mozzanatai is.³¹

- - -

Budapest tehát az ellenforradalmi rendszer éveiben is megtartotta központi szerepét az ország gazdasági fejlődésében. Régi dinamizmusát azonban részben elvesztette, s ez tagadhatatlanul rányomta bélyegét az ország egész gazdasági fejlődésére.

Lakosságának növekedése meglassult. Míg 1890-1900 között 230 000, 1900-1910 között 230 000, 1900-1910 között 150 000, addig 1920 és 1930 között csak 76 000 fővel gyarapodott a népesség; igaz, a 30-as években bizonyos gyorsulási folyamat van, de ennek jó-része az 1938-tól kibontakozó háborus konjunktúra következménye. Az 1941 január elején végrehajtott népszámlálás 118 500 lakost számol a fővárosban, amely ismét több mint 150 000 főnyi lakossággyarapodást jelent.³² Tekintettel arra, hogy a tiszta szaporulat ezekben az években Budapesten jórészt megszűnt vagy teljesen jelentéktelenné vált, a tényleges szaporulat jórészt felvándorlást jelent. (Figyelemre méltó nagy-Budapest - mai közigazgatási terület - népességének alakulása. Szaporulat:

1890 - 1900	301 000 fő
1900 - 1910	251 000 fő
1910 - 1920	122 000 fő
1920 - 1930	210 000 fő
1930 - 1941	270 000 fő.)

Jóllehet az inflációs konjunktúra időszakában a budapesti kereskedők és kisiparosok száma többezer fővel gyarapodott - 1935-ben az iparban 33 657, a kereskedelemben és hiteléletben 28 279 önállót irtak össze -, ténylegesen a város áruforgalma nem érte el soha a háboru előtti szintet. A maximum 70 millió mázsás áruforgalom 65-70 %-a csupán a háboru előtti csúcspontnak. Ez a visszaesés, illetve a régi szint mögötti elmaradás azonban logikusan következik a területi változásokból. Az új országterület áruforgalmának kö-

²⁹ Surányi-Unger T.: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében. Budapest, 1936.

³⁰ Az 1929-33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1953. II. 388.

³¹ Minderre mind pénzügyi, mind ipari vonatkozásban lásd: Berend Iván - Ránki György:

³² Magyarország gyáripara a második világháboru előtt és annak időszakában. Bp. 1958. Magyarország népessége a két világháboru között. Bp. 1965. 86.

zel fele így is Pestre jutott, s az arány az egyre nagyobb jelentőségre szert tevő Pest-környék figyelembevételével nyilván tovább módosul.

Budapest gyarapodása 13 000 új lakóházban töltött testet, amit 20 év alatt építettek. Igaz, ezek zöme - mintegy 8 000 - még földszintes, a város külső kerületeire jellemző kis családi ház volt, de mind a két-, mind a három- illetve négyemeletes házak számának gyarapodása egyenként 1 000 körül mozgott. 1920-ban 206 467, 1930-ban 244 251, 1939-ben 278 698 lakást írtak össze (ebből 10 000 volt pincelakás). A lakások több mint fele, 151 496 volt egyszobás, 74 743 kétszobás és a többi ennél tágasabb.³³ Bár a lakások több mint fele még fürdőszoba nélküli volt, a fürdőszobás lakások száma kerekén 61 000-ról 126 000-re emelkedett. Nagyjából az összes házban volt már vízvezeték és a 10 km hosszú új csatornahálózat a közművesítés kiterjesztésére is utalt. (Javulásról a régi vezetékek elavulása folytán csak részben lehet beszélni.) A városi gázfogyasztás mintegy 50%-kal emelkedett, a villamoshasználat teljesen elterjedt. A fogyasztók száma 1920-ban 112 000 volt, 1940-ben 297 000. A városban mintegy 10 000 személykocsi és 500 autóbusz közlekedett. A villamosok évente 3-400 millió, az autóbuszok 50 millió utast szállítottak.

A régi budapesti élelmezési ipar hanyatlott, a malmokat lebontották vagy átalakították. A termelt liszt 1929-es maximuma egyharmada sem volt (2,1 millió q) az 1913-asnak. A sörtermelés is ugyanilyen arányban csökkent, s a szeszgyártás is mintegy 40%-a volt a háború előttinek. A főváros területén lévő 1 200 nagyipari üzemből termelésüknek már csak közel egyharmadát adta az élelmiszeripar.

A hagyományos vas- és gépipar tartotta jelentőségét, amennyiben a budapesti gyáripari termelés 1/4-e származott e két iparágból. Viszont jelentősen nőtt a textilipar termelése, mely értékben a gépipart már utol is érte. A nyomdaipar volt leginkább a fővárosra koncentrált iparág az országos termelés 90 %-ával, ezt követte a ruházati ipar 73, a gépipar 68, majd a vegyszertári ipar 48 %-kal. Ezeket az arányokat azonban Pestkörnyék termelése feltétlenül módosítja, tekintettel arra, hogy itt az élelmezési ipar jelentéktelen volt, s a termelés szinte kizárólag a nehéz- és könnyűipar között oszlott meg.³⁴

Pest-környék fejlődésének benyomásunk szerint - a már említett, a háborús készüldéssel kapcsolatos ipari decentralizációs törekvések mellett - egyik lényeges oka volt, hogy a szorosabban vett főváros részesevé az ország ipari termelésében a 30-as évek folyamán valamelyest csökkent.

1938-ban Budapesten 1 553 üzem működött, amelyekben 125 486 gyári munkás dolgozott. A budapesti gyárak erőgépeinek és villamosmotorainak teljesítőképessége 551 402 lóerőt tett ki, termelésük értéke pedig 1 272 029 P volt. De valójában a budapesti koncentráció még ennél is jelentősebb volt, ugyanis a fenti adatok nem foglalják magukba a Budapest környéki iparvidéket, amely közigazgatásilag nem tartozott a fővároshoz. Budapest környékén 306 gyár működött, melyek 60-100 ezer munkást foglalkoztattak, vagyis a gyáripari munkásoknak közel 20 %-a dolgozott itt. Így azután az ipar területi elhelyezkedésénél Nagy-Budapestet vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy az összes gyárak 46,6 %-a, a gyári munkások 61,9 %-a, a termelésnek pedig nagyjából hasonló aránya, mintegy 61 %-a itt összpontosult.³⁵

Budapest tehát a két világháború között is megőrizte központi szerepét az ország gazdasági életében. S ha ez a gazdasági élet ebben a szakaszban már különböző belső és nemzetközi okok folytán nem is rendelkezett a háború előtti dinamizmussal, ez nem jelentette a főváros szerepének csökkenését. Az új tendencia, a fejlődésbeli lelassulás sokkal inkább abban jelentkezett, hogy a főváros fejlődésének gyűrűző hatása vált kisebbé, hogy még kevésbé volt képes a vidék fellendülését előidézni, s így a gazdasági élet továbbra is egycentrumú volt, a Budapest és a vidék közötti különbség nem csökkent, hanem növekedett, már-már szakadékká tárgult.

- . -

³³ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1940. 260. 1.

³⁴ Berend T. Iván - Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. 566. 1.

³⁵ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvének 1931., 1935. és 1940. évfolyama alapján. Nagy-Budapestre nézve: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1939., 120.; a termelési értéket tekintve csak Pest megye egészére van adat.

Az európai országokat áttekintve - jóllehet a főváros és vidék közötti feszültség távolról sem kivételes - nehéz lenne még egy olyan esetet találni, ahol a főváros növekedése annyi ellenséges indulattal, félreértéssel, lekicsinylő megjegyzéssel találkozott. Politikailag igen széles skála: jobboldali reakciók, agrárius és baloldali forradalmi, népies találkozó olykor ezen a fővárosellenes platformon. Az egyik a kapitalizmus diadalát, a másik annak egyoldalúságát kritizálta a jelenségben. Az egyik a falu uralmát siratta egyszerűen vissza a város felett, a másik - olykor maga sem ismerve fel, amit Lenin a modern kor jellemzőjének mondott; a város vidék feletti uralmának szükségszerűségét -, a torzulás és egyoldalúság jogos kritikáját a folyamat egészének elvetésével, kárhóztatásával tévesztette össze. Mindez azonban a folyamatok lényegén és irányán nem sokat változtatott. Agrárius vagy merkantilista gazdaságpolitika csak segíthette vagy ideig-óráig gátolhatta, de nem változtatta meg az alapvető folyamatot. Budapest gazdaságilag növekedett, s a 20. században az ország sorsának gazdasági szempontból is döntő faktorává vált.

Mérlege ma már aligha vitatható: város és falu között végsősoron nem az érdekellentét, hanem az érdekközösség a domináns elem. Bármily súlyosak voltak a kapitalizmus korszakában egyfelől a mezőgazdaság, másfelől az ipar és a bankok között az ellentétek, bármily súlyos ellentmondásokat vetett fel a gazdasági növekedés szociális problémáinak elhanyagolása a munkásosztály részére - melyről ebben az előadásban nem szóltam -, Budapest gazdasági szerepe Magyarország fejlődésének természetes következménye volt. Szerepének egyoldalúságában az ország fejlődésének gyengéi és ellentmondásai is tükröződtek, de kisebbithek-e, kétségbevonhatják-e ezek a történeti produktum nagyszerűségét?

Hozzászólások RÁNKI György előadásához

KUBINYI András:

Engedtessek meg, hogy úgy is mint medievista, hozzászóljak a XIX. század problémájához visszatekintve a középkori fejlődésre. A város és a peremvárosoknak a kapcsolatairól szeretnék szólni.

A XV. század fejlődését összehasonlítva a XIX. század fejlődésével, két, egymással ellentétes irányú mozzanattal találkozunk. A török korig a város szívó hatása a város környéki falvakban olyan mértékben érvényesül, hogy a város körül fekvő falvaknak egy része elnéptelenedik, mivel a falusi lakosság beköltözik a városba. A megmaradt falvakba viszont a távolabbi vidékről költöznek be parasztok, ezek a falvak mintegy közbeeső állomások a fővárosba költözés útján.

A XIX. századtól kezdve azonban ezzel ellentétes irányzattal találkozunk. A XIX. század első felétől egészen a szabadságharcig, 1848-ig a Budapest környéki falusi övezet lakossága sokkal nagyobb mértékben fejlődik, sokkal nagyobb lélekszámu lesz, nagyobb arányu a lakosság számának a növekedése, mint Pest megye többi részén, illetőleg az ország többi részén. Ugyanakkor egy másik mozzanattal is találkozunk, éspedig azzal, hogy ez a népességszám növekedés elsősorban a szellér lakosság növekedését jelenti. Amiből arra kell következtetnünk, hogy a városkörnyék falvaiba az ország minden részéből költöznek be, mint ahogy erre egyes helyeken konkrét adataink is vannak, parasztok, akik azonban elsősorban már nem is annyira a földművelésben működnek, hanem nyilvánvalóan a városban találnak munkaalkalmat. Ennyiben hasonlít a kép a XV-XVI. század fordulóján láthatóhoz.

Ennek a fejlődésnek egyik legpregnansabb kifejezése Ujpest alapítása. Ujpestet az 1830-as évek végén már azzal a céllal alapítják, hogy ez a település elsősorban olyan iparosoknak és kereskedőknek a települése legyen, akik a céhes keretekbe vagy nem tudnak valamilyen okból bekapcsolódni, vagy pedig akiknek a városba való költözésének bizonyos nehézségei vannak. Ilyen formában már 1848 előtt Ujpesten egy elég jelentős iparos kolónia jön létre, ahol a legjellegzetesebb iparág a később is oly fontos bőripar, amely ekkor még

kézműves formában folyik, hogy azután később a század végén egy komoly gyáriparrá fejlődjék.

Ugyanez a fejlődés megmutatkozik azonban már a XIX. és tovább a XIX. század második felében. Kimutatható például az Csepelen, ahol a század végén alakul meg csak a gyáripár, ennek ellenére a csepeli lakosságnak a fejlődési aránya szinte megközelíti a városi lakosság fejlődésének az arányát is. Tehát a kezdődő kapitalizmusnak a hatása folytán - amire az előbb itt Ránki elvtárs utalt, - fölszabadul bizonyos mezőgazdasági munkaerő felesleg, amelyet egyrészt a főváros, másrészt a mellette fekvő települések szívnak fel, és így kialakul az elővárosi övezet.

Arra akartam ezzel a rövid felszólalásomban utalni, hogy az elővárosi övezet létrejött már a késő feudalizmus korában bekövetkezett, és ez nyújtott azután alapot arra, hogy a XIX. század második felében és a XIX. század végén, a XX. század elején a későbbi nagy ipari külvárosok létrejöjjenek.

TÓTH Imre:

A város történetének kutatásánál elsődlegesen a levéltári, tervtári forrásokat, a kiadott vagy ki nem adott statisztikai közleményeket, adatokat és a könyvtárakat szokás felhasználni. Forrásul szolgál még maga az élő város, a meglévő épületek, épületmaradványok, műemlék-épületek, az uthálózat, a látható és a láthatatlan közművek sora is. Szeretnék most egy másik forrásról beszélni, amelynek felhasználása most kezd előtérbe kerülni a várostörténeti kutatásoknál. Nevezetesen arról a történelmi jelentőségű anyagról, melyet a múzeumok őriztek meg. Tekintettel a meghallgatott előadás témájára, természetesen elsősorban a történelmi, gazdasági, ipari vonatkozású anyagokról szeretnék beszélni.

A múzeumokban megőrzött ipari, gazdasági jellegű anyagot a film és a televízió előbb fedezte fel, mint a történetirással foglalkozó kutatók. A közelmúltban volt a televízióknak egy nagyon érdekes, népszerűsítő tudományos történelmi sorozata, ahol rangos történészeink ismertették a városfejlődést, a város gazdaságának a fejlődését és ezt sikeresen egészítette ki a múzeumokban lefényképezett és az előadáshoz szervesen hozzáilleszkedő anyag.

Az ilyen jellegű anyagról szeretnék most én itt egy néhány szót szólni, kapcsolódva az előadáshoz. A főváros életére vonatkozóan rengeteg anyag található az országos szakmúzeumokban is. Nagyon gazdag anyagot őriz a Közlekedési Múzeum a főváros közlekedését illetően, a Postamúzeum, a Tűzoltómúzeum és a Műszaki Múzeum. Az ezekben található fővárosi anyag természetesen elsősorban a közlekedéssel, a hiradással, s a technikatörténettel kapcsolatos.

Most arról szeretnék néhány szót ejteni, hogy miként tükröződik, s - most idézem az előadás címét: "Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében" című téma a Budapesti Történeti Múzeum gyűjtőtevékenységében, kiállításain és raktár-anyagában. Az ilyen irányú gyűjtőtevékenység évtizedekre nyúlik vissza. Az előadás említette a város fejlődésében a mezőgazdaság szerepét. A főváros mezőgazdaságával kapcsolatosan a Budapesti Történeti Múzeumnak is elég tekintélyes anyaga van, különösen a budai szőlőműveléssel kapcsolatosan.

A tárgyalt téma és tárgyalt időszakunk előzményeül szolgál a céhes idő. A céhes anyag gyűjtése már a múlt században megkezdődött a Budapesti Történeti Múzeumban. Különösen gazdag a céhláda, a céhzászló anyagunk és a céhekkel kapcsolatos kisipari szerzőmunkák együttes.

Említette az előadás a gépipart is, a gépiparhoz kapcsolva az öntésnek a modern technológiáját. Ezzel kapcsolatosan a hengersizéken kívül Ganz-féle kéregöntésű vasuti kerék is van a Múzeum tulajdonában.

A XIX. század harmadik harmadában a villamosipar indult igen gyors fejlődésnek, ezzel párhuzamosan a villamos gépipar. Múzeumunknak a tulajdonában van a Déry-Bláthy-Zipernovszky-féle kétfajta őstrafó, különböző generátoroknak, dinamóknak és motoroknak egész sora, az egykori Ganz villamossági Múzeum anyaga szinte teljes egészében.

A gépipar különböző ágai is jelen vannak gyűjteményünkben, van a birtokunkban gőzgép, generátor, különböző fajta robbanó motor, - a gépipar kezdeti korszakából.

A XIX. század utolsó harmada a villamos gépipar velejárójaként a villamos világítást is meghozta. E téren is gazdag anyag áll a Múzeum rendelkezésére. Az elektromos világítást megelőző korábbi világítási módokat is be tudjuk mutatni. Gazdag gázlámpa gyűjteményünk van. A villamos világítással kapcsolatosan nemcsak a szénszálas izzóink vannak, hanem a villamos világítás - technikai fejlődésében ma már alig ismert, de akkoriban nagy jelentős szerepet játszó Nerrast-lámpáink is vannak.

Közismert, hogy a wolfram-szálas izzó Budapestről indult világhódító útjára, az Egyesült Izzóból. A wolfram szálas izzólámpáknak az eredeti kísérleti példányai az ugynevezett Just-féle kísérleti égők is a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében található. A wolframmal párhuzamosan futó egyéb fémszálas izzó lámpáknak is elég gazdag gyűjteményével rendelkezünk.

A vákuum technika egyéb jellegű termékei is megtalálhatóak Múzeumunkban. Az Adócsógyár, mely a közelmúltban rendezte meg az "Ötven éves a magyar rádiócső gyártás" című kiállítását, ennek az anyagát zömében a BTM raktárából kölcsönözte. Gazdagon állnak rendelkezésünkre bárium csövek is, melyek szintén az Egyesült Izzó termékei. Ezek tették lehetővé a tömeges rádiózást az 1920-as, 1930-as években. A rádiók legkülönbözőbb típusai is megtalálhatók a gyűjteményünkben.

Az Egyesült Izzó az 1930-as években radar rezgéseltető csövekkel is folytatott kísérleteket, sőt ilyen jellegű termékeket elő is állított a második világháború alatt. Ilyen radar rezgéseltető csövünk jelenleg a "Budapest ezer éve" című kiállításunkon tekinthető meg.

A századforduló táján jelentős szerepet vívott ki magának a műszeripar. Ennek a termékei is fellelhetők gyűjteményünkben.

Az előadásban szereplő időszak életmódjával kapcsolatosan is tekintélyes anyag áll rendelkezésünkre, ruházat, háztartási, használati cikkek, órák, butorok formájában. A városi fejlődéshez hozzátartozik a közmű fejlődés is, ami annak elsődleges velejárója. Ezen a téren is jelentős anyaggal rendelkezik a Budapesti Történeti Múzeum. A vízművek fejlődésére elsősorban tervrajzok állnak rendelkezésünkre. A gázművek fejlődése termékekben is megmutatkozik. A közlekedés fejlődést részint tárgyi, részint igen gazdag fényképanyaggal tudjuk bemutatni.

Prof. CZEIKE (Wien):

Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Wiens ist - wie die jeder grossen Stadt - abhängig von der Beteiligung bestimmter Bevölkerungsgruppen am öffentlichen Leben und damit an den wirtschaftspolitischen Entscheidungen. Unter diesem Gesichtspunkt wird das in der jeweiligen Periode geltende Wahlrecht zu einem entscheidenden Kriterium. Vor hundert Jahren galt in Wien ein Kurienwahlrecht, das nur einer vermögenden oder beruflich qualifizierten Oberschicht massgeblichen Einfluss sicherte. Nur etwa vier Prozent der Bevölkerung, ausschliesslich Männer, besaßen damals das aktive Wahlrecht. Die Macht lag in der Hand der Liberalen. Wohl gelang es in den achtziger Jahren der christlich-sozialen Opposition, die Basis etwas zu verbreitern und damit dem Kleinbürgertum politische Rechte zu verschaffen, aber zu einer weiteren Demokratisierung kam es nicht; die Einführung eines vierten Wahlkörpers um die Jahrhundertwende gleicht mehr einem politischen Alibi.

Im Jahre 1873, dem Beginn unserer Betrachtung, stehen wie auf dem Höhepunkt der liberalen Ära. Als nach Revolution und Neoabsolutismus 1861 durch das Februarpatent endlich die verfassungsmässigen Grundlagen für eine Neuwahl des Gemeinderates geschaffen wurden, entwickelte sich dieser zu einer Domäne der liberalen Partei, wobei das "rückwärtslose Streben des einzelnen nach Befreiung von allen Bindungen" sowie das Prinzip des "freien Spiels der Kräfte" und die Fixierung der "Selbstverantwortlichkeit" des einzelnen für sein Schicksal für die sich allmählich bildenden Parteirichtungen eine gemeinsame Grundlage bildeten. Im speziellen vertraten die Mitglieder der führenden "Mittelpartei" und einige ebenfalls rechts stehende Radikale das Grosskapital, die Äusserste Linke hielt an den Idealen von 1848 fest, und die Demokraten, denen sich zunächst auch Lueger

anschluss, vertraten die Interessen des Mittelstandes; sie allein nahmen eine etwas positivere Haltung gegenüber der Arbeiterbewegung ein und standen einer Erweiterung des Wahlrechts wohlwollend gegenüber. Die für die Wirtschafts- und Kommunalpolitik massgebende Gruppe war allerdings die "Mittelpartei", die bis in die achtziger Jahre stark genug war, alle Bürgermeister aus ihren Reihen zu stellen.

Das Wirtschaftskonzept der auf Grossbürgertum und Industrie gestützten Liberalen führte sehr bald zu starker politischer Opposition. Diese stellte sich vor allem gegen das liberale System des unbeschränkten Wettbewerbs, gegen den wirtschaftlichen Existenzkampf in individueller Form und gegen die das Wohl der Allgemeinheit missachtenden liberalen Prinzipien. Die Überhitzung der Konjunktur führte jedenfalls 1873 zu Wirtschaftskrise und Börsenkrach.

Wie wirkte sich die Grundhaltung der Liberalen auf die Kommunalpolitik aus? Auf dem Gebiet der Finanzpolitik suchten die Stadtväter durch ein möglichst kleines Budget und die Schonung privaten Vermögens die Bildung neuen Kapitals zu fördern. Die Steuern - unter denen sich keine städtischen befanden - hielt man deshalb niedrig, weil man die privaten Investitionen nicht beschränken wollte. Ebenso hielt man den Konsum niedrig, weil man nach den damaligen Anschauungen in einer Ausweitung desselben eine Gefahr für die Kapitalbildung erblickte. Die Wirtschaftstheorien scheiterten in der Praxis daran, dass die Budgets nicht ausgeglichen werden konnten.

Den Kampf um die wirtschaftliche Abwicklung der Stadterweiterung von 1857 hatte der Staat für sich entschieden. Die Gemeinde konnte aus ihr keinen Nutzen ziehen - im Gegenteil: die grossen Arbeitsvorhaben verschärfen die Situation beträchtlich. Die Einnahmen konnten mit den Ausgaben nicht Schritt halten. Als man sich zur Aufnahme von Anleihen entschloss, war man von einer Sanierung weit entfernt. Zudem litten die 1866 und 1873 aufgelegten Anleihen unter der Ungunst der Verhältnisse. Man hatte 126 Millionen Gulden benötigt, musste das Programm jedoch auf 65 Millionen reduzieren. Dazu eine Vergleichszahl: 1866 verfügte die Gemeinde im ordentlichen Budget über Einnahmen von 7 Millionen Gulden. Die Finanzierung mittels Anleihen entsprach keiner zufälligen Entscheidung; man wollte grundsätzlich Investitionen, die das Vermögen der Stadt erhöhten, nicht der jeweils lebenden Generation allein aufbürden. Damit beginnt in Wien eine unheilvolle Entwicklung, die in den nächsten fünf Jahrzehnten zu einer unverantwortbaren Überschuldung führte. Die Anleihen wurden zum Teil für Projekte verwandt, die man aus den laufenden Einnahmen nicht hätte verwirklichen können; dazu gehören die erste Hochquellenwasserleitung, die Donauregulierung (für die noch eine zusätzliche Anleihe benötigt wurde), der Zentralfriedhof, aber auch der Bau des Rathauses, von Markthallen, Schulen und Weltausstellungsbauten. Einige der letztgenannten Objekte hatten anders finanziert werden müssen.

Die Wirtschaftspolitik forderte seit der Mitte der siebziger Jahre eine sich verstärkende Opposition heraus. Während der Zusammenschluss der Arbeiterschaft infolge äusserer Widerstände noch in weiter Ferne lag, gelang es dem Kleinbürgertum, sich als "zweite Kraft" gegen den liberalen Block zu formieren. 1895 erlangte die Christlichsoziale Partei die Mehrheit im Gemeinderat, seit 1896 stellte sie auch den Bürgermeister. Es war seit 1897 Dr. Karl Lueger, dessen Amtszeit prinzipiell neue wirtschafts- und sozialpolitische Aspekte aufweist. Nicht in allen Belangen deckten sich die Massnahmen des verwaltenden Lueger mit den Forderungen des oppositionellen Lueger. Aber auf dem Wirtschaftssektor blieb er konsequent. Ohne Hemmungen nahm er den Kampf gegen das Grosskapital auf und suchte die Stadt Wien vor allem auf den Gebieten der Energieversorgung und des innerstädtischen Verkehrs unabhängig zu machen. Bereits in seiner Antrittsrede bekannte sich Lueger zu einem Wirtschaftsprogramm, das in einzelnen Punkten - Kommunalisierung von Privatbetrieben, Verbesserung der Marktversorgung - einen Umsturz in der Verwaltung versprach, auf anderen Sektoren - so in der Armen und Gesundheitsfürsorge - immerhin neue Ansätze erkennen liess. Lueger löste die Stadt aus dem Vertrag mit einer englischen Gasgesellschaft, liess städtische Gas- und Elektrizitätswerke bauen, verstadlichte die Pferdetrassenbahnen und sorgte für die Elektrifizierung der Linien.

Die Liberalen reagierten äusserst scharf und trachteten die Aufnahme von Anleihen, die Lueger zur Realisierung seines Konzeptes benötigte, durch geschlossenen Boykott inländischer Banken und systematische Untergrabung der Kreditwürdigkeit der Stadt zu unterbinden. Sie hatten damit keinen Erfolg. Damit kommen wir allerdings auch zum Nachteil der Luegerschen Wirtschaftspolitik: zur Art seiner Finanzierung. Da die Einnahmen nicht ausreichten, musste Lueger, obwohl er dies als Oppositioneller angeprangert hatte, ebenfalls Anleihen aufnehmen: 1898 für das Gaswerk, 1900 für die Elektrizitätswerke,

1902 für die Strassenbahn und die II. Hochquellenwasserleitung. Bei dieser wurde sogar eine Goldparität vereinbart, die sich während der Inflation der zwanziger Jahre katastrophal auswirkte und die sozialdemokratische Verwaltung vor schier unlösbare Probleme stellte. Zwischen 1908 und 1918 wurde weitere Anleihen in Höhe von fast einer Milliarde Kronen aufgenommen. Das führte zu einer enormen Belastung des städtischen Budgets. So wurden beispielsweise 1901 nicht weniger als 26 Prozent des gesamten Haushalts für die Tilgung und Verzinsung der Anleihen aufgewendet - das war viermal so viel als etwa für das Gesundheitswesen, wenngleich auf diesem Sektor dennoch besondere Leistungen erbracht werden konnten. In der kommunalen Armenfürsorge kam man über bescheidene Anfänge nicht hinaus, anerkannte aber doch erstmals das Interesse der Gemeinschaft am Schicksal des einzelnen Mitbürgers. Einer Einführung des allgemeinen Wahlrechts widersetzte sich die christlichsoziale Verwaltung auch dann, als 1907 allgemeine Wahlen für den Reicher ausgeschrieben wurden; zweifellos in der richtigen Erkenntnis, dass allgemeine Wahlen die christlichsoziale Mehrheit gebrochen hätten.

Tatsächlich errangen die Sozialdemokraten, als nach dem Ende des Ersten Weltkrieges Männer und Frauen ohne Rücksicht auf Stand und Vermögen das Wahlrecht ausüben durften, 1919 die absolute Mehrheit im Gemeinderat. Gestützt auf ein in den Jahren der Opposition ausgearbeitetes Kommunalprogramm konnten sie nun auf einem wichtigen Gebiet ihre Grundsätze erproben und ihre Fähigkeiten unter Beweis stellen. Über die rein finanz-, wirtschafts- und sozialpolitischen Massnahmen weit hinausreichend haben wir es mit einem gesellschaftspolitischen Experiment zu tun, dem mehr als lokale Bedeutung zukommt.

Der Aufbau eines tragfähigen kommunalen Steuersystems wurde zu einem Eckpfeiler der Verwaltung. Die Sozialdemokraten stellten sich auf den Standpunkt, dass die Finanzpolitik die Voraussetzung für eine tatkräftige Wirtschaftspolitik bilde und zur Erreichung der Vollbeschäftigung, zur Hebung des Lebensstandards und zur Durchführung sozialer Reformen eingesetzt werden müsse. Die wesentlichsten Änderungen waren folgende: Übergang von der indirekten zur direkten Besteuerung, Staffellung der Steuern nach sozialen Gesichtspunkten, Einführung von Steuern auf Luxus jeder Art und auf Wertzuwachs, Schonung aller festen Vermögenswerte der Gemeinde sowie Finanzierung von Investitionen aus dem ordentlichen Budget. Das Steuersystem belastete überwiegend die wohlhabenderen Bevölkerungsschichten und wurde daher stark angegriffen; durch die Notverordnung der Regierung Dollfuß wurde es 1933 systematisch ausgehöhlt, nachdem bereits zuvor durch Wien benachteiligende Abgabenteilungsgesetze die Anteile aus den Bundessteuern konsequent vermindert worden waren.

Die Arbeit der sozialdemokratischen Verwaltung konzentrierte sich im wesentlichen auf zwei Sektoren der Sozialpolitik, von denen einer allerdings starke wirtschaftliche Impulse auslöste. Es handelt sich um den Ausbau des Wohlfahrts- und Gesundheitswesens sowie um den kommunalen Wohnungsbau. Mit Hilfe einer zweckgebundenen Wohnbausteuer und unter Einsatz beträchtlicher Mittel aus der laufenden Gebarung gelang es, in drei grossen Wohnbauprogrammen über 63 000 Wohnungen und Geschäftslokale zu errichten. Solange grössere zusammenhängende Grundflächen erworben werden konnten - der Grundkauf wurde in grossem Massstab auch deshalb betrieben, weil man damit der Bodenspekulation entgegenwirken wollte -, schuf man jene grossen Wohnblocks, als deren markantestes Beispiel der über einen Kilometer lange "Karl-Marx-Hof" zu bezeichnen ist. In bewusstem Gegensatz zu den Zinskasernen der Gründerzeit und gestützt auf eine völlig neue Bauordnung wurden grundlegende Neuerungen eingeführt. Dazu gehören: die Verbauung eines geringen Prozentsatzes der Grundfläche, die Anlage von grossen Innenhöfen mit gärtnerischer Ausgestaltung, die Unterbringung von Sozialeinrichtungen wie Kindergärten und Beratungsstellen für Mütter, Kranke und Unterstützungsbedürftige, die Versorgung jeder Wohnung mit Wasser und Energie, die Einplanung sanitärer Anlagen im Wohnungsverband, die direkte Belüftung jedes Wohnraumes und die Ausrichtung der Hauptfassaden nach dem günstigsten Sonneneinfallswinkel.

Die zweite revolutionisierende Änderung ergab sich in der Armen- und Gesundheitsfürsorge, wobei der Jugendfürsorge sowie der Bekämpfung der Tuberkulose und der Kindersterblichkeit absoluter Vorrang eingeräumt wurde. Tageskindergärten, Horte, Kinderfreibäder, Volksbäder, Schulfürsorge, Schulzahnkliniken, Mutterberatungsstellen, kostenlose Säuglingswäschepakete sowie Einrichtungen der geschlossenen Fürsorge - seien es Versorgungshäuser oder die vorbildlich gestaltete Kinderübernahmestelle - bilden weitere Glanzpunkte der Verwaltung der zwanziger Jahre. Unter den rein wirtschaftlichen Massnahmen - die neben dem Wohnbau- und Sozialsektor etwas zurücktraten - sind immer-

hin erwähnenswert: die Umwandlung der Versorgungswerke in reine Wirtschaftsbetriebe, die nicht mehr verpflichtet waren, Überschüsse zu erzielen, die der allgemeinen Verwaltung zugutekamen; die Übernahme und Elektrifizierung der Stadtbahn; die Motorisierung des städtischen Fuhrparks; die Modernisierung der städtischen Müllabfuhr durch das System "Colonia" sowie die Intensivierung der städtischen Strassenreinigung.

Als die sozialdemokratische Verwaltung im Februar 1934 ein gewaltsames Ende fand, stand sie trotz Wirtschaftskrise keineswegs am Ende ihrer Möglichkeiten. Jedenfalls wurden auch im Ständestaat die in der Oppositionszeit geforderten Steuerermässigungen keineswegs verwirklicht. Hingegen kam der Wohnhausbau schlagartig zum Stillstand; an seine Stelle traten einige wenige Familienasyle von schlechter Qualität und ein Assanierungsfonds für Privathäuser. Die wirtschaftlichen Schwerpunkte der Stadt Wien lagen im Bau der Höhenstrasse, im innerstädtischen Strassen- und Brückenbau sowie im Bau von Kirchen. Die Besetzung Österreichs durch das nationalsozialistische Deutschland beraubte dann Wien auch noch seiner Hauptstadtfunktion. Die historischen Grenzen sollten fallen, der Wiener Wirtschaftsraum hätte eine unnatürliche Erweiterung erfahren sollen; nur die Katastrophe des Zweiten Weltkrieges ersparte es allerdings Wien, vom Nationalsozialismus gepragte städtebauliche Akzente zu erhalten. Nach Kriegsende kam es in Zusammenarbeit mit der österreichischen Widerstandsbewegung zur Wiedereinsetzung der demokratischen Verwaltung unter der Führung der Sozialdemokraten.

Gleichgültig, welches Teilgebiet der Wirtschafts- und Sozialpolitik wir herausgreifen, stehen wir vor einer Entwicklung, die identisch ist mit den Wünschen der jeweils wirkenden sozialen Kräfte. Politik und Wirtschaft sind jedoch unlösbar miteinander verbunden, wirtschaftspolitische Grundsätze prägen das Bild jeder Zeit; dabei ist es von entscheidender Bedeutung, wie die für die Schwerpunkte der kommunalen Tätigkeit erforderlichen Mittel aufgebracht werden und wofür sie Verwendung finden. Die sozialen Kräfte wiederum sind es, die eine Demokratisierung der Verwaltung bewirken. Betrachten wir die Geschichte Wiens in den letzten hundert Jahren, so führte die Entwicklung in konsequenter Folge von dem die Feudal- und Adelherrschaft ablösenden liberalen Grossbürgertum zum christlichsozialen Kleinbürgertum, um schliesslich ihr Ziel in einer durch das allgemeine Wahlrecht ermöglichten, von der gesamten Bevölkerung gelenkten Verwaltung zu finden.

SPIRA György:

Csak egy kérdést szeretnék felvetni, amely engem mint egy a most tárgyaltnál valamivel korábbi, de nem sokkal korábbi időszak, 1848-49 kutatóját már régen foglalkoztat, amelyet azonban megoldanom eddig nem sikerült.

Ránki György előadása során, amely számomra nagyon érdekes és teljesen meggyőző volt, hangsúlyozta, hogy az 1873 utáni Budapest elsődlegesen ipari város, amely további fellendülését is mindenekelőtt iparának köszönheti, s felhívta a figyelmet azokra a jelenségekre is, amelyek ebbeli megállapításainak helyességét kétségtelenné teszik. A probléma mármost az, hogy hasonló jelenségek már az 1848-i, sőt az 1848 előtti Pesten is megfigyelhetők. A kereső népesség legnagyobb foglalkozási csoportja például már ekkor is az iparból élőké, sőt az iparból élők viszonylagos súlya ekkor talán még nagyobb is (nem utolsósorban - gondolom - azért, mert a szolgáltató tevékenységet folytatóké viszont ebben az időben még egészen elenyésző). S, igaz, az iparból élők óriási többségét ez idő tájt még a kisipar foglalkoztatja, de már ekkor is léteznek olyan nagyipari létesítmények, mint például a József-hengermalom vagy a Miesbach-féle téglaegető vagy az obudai hajógyár. A kortársak azonban az ekkori Pestet még ennek ellenére is elsődlegesen kereskedővárosként, kereskedelmi központként tartják számon, s ebben - azt hiszem - nem is tévednek (akkor sem, ha a kereskedelmi forgalom lebonyolításában még ez idő tájt is kiemelkedő részük van az országos vásároknak, ha tehát a kereskedelmi tevékenység időbeli állandósága valamelyest még ekkortájt is alattamarad a későbbinek). Hiszen ha példának okáért szemügyre vesszük, kiknek a kezén halmozódnak fel ezekben az években komolyabb vagyonok, találunk ugyan az illetők között nagyiparosokat is, sokkal nagyobb számban találunk azonban köztük

kereskedőket. De hasonló megfigyeléseket tehetünk a politikai életet vizsgálva is: a kereskedők szerepe ekkor - nagy általánosságban véve - a politikai harcok porondján is sokkal jelentősebb és előbbremutató, mint az iparosoké. S talán mindennél jellemzőbb, hogy ha ebben az időben valamelyik pesti országos vásár rosszul üt ki, akkor ezt nemcsak a helybeli kereskedők sínylik meg és könyvelik el valóságos sorscsapásként, hanem legalább ugyanennyire megszenvedik és megsiratják az itteni iparosok is.

Kérdésem tehát az, hogy az 1848 körüli Pestet eszerint még elsődlegesen kereskedő-városnak kell tekintenünk, mi teszi ezt a várost egy negyed század leforgásán belül mégis elsődlegesen ipari várossá.

Első pillantásra persze kézenfekvőnek látszik az a válasz, hogy a fordulatot mindenekelőtt a külső körülmények átalakulása idézi elő. Hiszen a külső körülmények síkján 1848 és 1873 között olyan nagyszabású változások zajlanak le, mint a jobbágyfelszabadítás és a céhkötélékek felszámolása vagy az osztrák-magyar vámhatár eltörlése meg a Budapestet az ország más vidékeivel összekötő vasutvonalak hosszának megsokszorozódása. Csakhogy a valóságban ezek a változások mégsem nyújtanak kellő magyarázatot. Mert például a nagyipari munkásság és a nagyipari tartaléksereg felhalmozódása már az 1848-at megelőző években sem ütközött akadályokba, holott akkor még létezett mind a jobbágy-, mint a céhrendszer. Az osztrák-magyar vámhatár eltörlése és a vasuthálózat gyors növekedése pedig kétségtelül jótékony hatást gyakorol a budapesti iparra, de hasonlóképpen jótékony hatást gyakorol az itteni kereskedelemre is.

Meggyőződésem tehát, hogy az átalakulás legfőbb okozóit belső tényezőkben kell keresnünk. S hogy mik ezek a belső tényezők: éppen ezt szeretném most vizsgálatot igénylő kérdésként felvetni.

BÁCSKAI Vera:

Spira elvtárshoz kapcsolódva szintén a főváros kapitalistakori fejlődésének történelmi előzményeivel kívánok foglalkozni, hiszen nyilvánvaló, hogy a Budapest utolsó száz évének fejlődését meghatározó körülményeket, általános törvényszerűségeket erősen befolyásolták azok a történelmi előzmények, amelyek a főváros és az ország, Budapest és a vidék, illetve Budapest és a többi város viszonyát meghatározták a korábbi korszakban.

Budapest fejlődésének egyik közismert, sajátos vonása, hogy a népesség növekedésének rohamos, "amerikai" tempója nemcsak a gyáripar kifejlődésének korszakára, az ipari kapitalizmus korszakára jellemző, hanem a megelőző évek fejlődésére is. 1787 és 1846 között - szándékosan választottam az 1846-os évet, a vasut elterjedése, a közlekedés forradalmasítása előtti időpontot záróévszámul - Budapest lakossága háromszorosára, a növekedésben vezető szerepet játszó Pesté pedig csaknem ötszörösére emelkedett. Ez idő alatt az ország népessége körülbelül 55 %-kal, a városok népessége pedig kb. 70-80 %-kal növekedett. A jelentősebb városok közül Miskolc, Várad, Temesvár és Fehérvár népessége megduplázódott; ezt a növekedési arányt még megközelítette Debrecen, Szabadka és Kassa is. Ha nem csak a szabad királyi városokat, hanem a kétezer főnyi népességet meghaladó települések összességét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a népesség számának növekedése az agrár jellegű településekben jóval gyorsabb ütemű volt. Ezek között a kétszeres, sőt háromszoros, de általában a két- és háromszoros közötti népességnövekedés sokkal gyakrabban fordult elő, mint a városoknál. Ez a megállapítás nem csak azokra az agrártelepülésekre vonatkozik, amelyek egy kisebb körzet csereközpontjaiként városi funkciókat töltöttek be, hanem azokra is, amelyeknél ilyen funkciókat kimutatni, legalábbis pillanatnyilag, nem tudunk.

Az agrárjellegű települések növekedése tehát meghaladta a tradicionális, kézműipari, kereskedő-városok, a jogi értelemben vett városok növekedését. Ez alól egyedül Pest volt kivétel, annak ellenére, hogy e város ipara is kézműipar volt, amely, ha a kézművesek számát, és főleg a mesterségek számát tekintve fölülmulta a többi városét, de jellegében nem különbözött azoktól.

Tehát az előadónak igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy Budapest fejlődésének nem az volt az alapja, hogy az ország egyedüli olyan központja volt, amely felszívhatta a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőt, hiszen ugyanez a szívóerő érvényesült a többi város vagy agrártelepülés nagyarányú népességnövekedésében is. Éppen ezért fontos lenne tisztáznunk, hogy milyen munkalehetőségeket, milyen megélhetési lehetőségeket kínált a főváros, milyen jellegű és volumenű munkaerőpiacot jelentett Budapest; erről viszont még nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Azt tudjuk, hogy a népesség gyors ütemben növekedett, de azt, hogy a keresőknek az 1840-es években már mintegy egyharmadát kitevő, a napszámos, szolga és ismeretlen foglalkozású kategóriákba tartozók tízezres tömegének milyen volt a foglalkozási, alkalmazási megoszlása, arról már nagyon keveset tudunk. És arra sem tudunk választ adni, hogy mennyire, és milyen arányban volt tartós ennek a bevándorló népességnek a betelepülése, és milyen mértékű fluktuációval kell számolnunk.

A betelepülők összetételéről is hézagosak az ismereteink. Legfeljebb helyel-közzel származáshelyi összetételükről rendelkezünk adatokkal, de arra vonatkozóan, hogy mi készítette őket a városba településre, csak általánosságokat tudunk mondani. Pedig e kérdések tisztázása nélkül aligha tudjuk megfelelően értékelni a főváros és a többi város fejlődését és szerepét akár az 1873 előtti, akár az 1873 utáni korszakban. Ha ezeket az előzményeket nem mérjük fel pontosabban, nem követhetjük nyomon és nem értékelhetjük helyesen a főváros és más városok gazdasági és társadalmi strukturájában végbemenő változásokat a kapitalista korszakban, mint ahogy a kialakuló munkásosztály összetételének vizsgálatához is elsődlegesen fontos lenne a már korábban a városba áramlott rétegek összetételének és helyzetének pontosabb ismerete.

Nem véletlen, hogy e kérdések ennyire tisztázatlanok. Ennek oka részben az, hogy éppen e társadalmi rétegről szólnak legkevesebbet forrásaink; de szerepet játszik ebben az is, hogy még nem egészen jutottunk túl azon a helytelen kiindulóponton, hogy egy város fejlődésének szinte egyedüli mutatóját az iparfejlődésben keressük. A feudális korszakban a kézműipar fejlődése, pontosabban a kézművesek száma és számaránya ez a mérce, anélkül, hogy legalább kísérlet történe a termelés mennyiségének, piaci lehetőségeinek felmérése is.

Kétségtelen, hogy ezekhez a vizsgálatokhoz a forrásadottságok kedvezőtlenek, de nem reménytelenek. A számításba jöhető források, mint pl. az egyházi anyakönyvek, kórházi anyakönyvek stb. e társadalmi rétegről sok fontos adatot tartalmaznak, igaz hogy feldolgozásuk aprólékosabb, munkaigényesebb más forrásokénál. Éppen ezért feltárásukban feldolgozásukban eredményt csak a történettudomány területén sajnos még nagyon ritkán előforduló összehangolt csoport-kutatástól, valamint a kvantitatív vizsgálatoknak az egyedi, családkutatási vizsgálatokkal való kombinációjától várhatunk. A csoport-kutatás számára kínálkozik pl. néhány, átgondolt terv alapján kijelölt település társadalmi, gazdasági szerkezetének azonos szempontok alapján, azonos időmetszetekben történő egyidejű vizsgálata, vagy egy-egy város migrációs körzetének, esetleg a körzet egy-egy csomópontjának a vándorlás irányára és okaira kiterjedő vizsgálata, amely egyúttal a város és körzete kapcsolatainak megismeréséhez is fontos adalékokat szolgáltatna. Persze számos ilyen kutatási témát lehetne még felsorolni.

Az előbbiekből már kitűnt, hogy az az óriási különbség, ami Budapest és a többi magyar város fejlődését és szerepét tekintve fennállt, a kapitalizmus kialakulása előtt is megvolt, amikor még természetesen városfejlesztésről szó sem lehetett. Így joggal merülhet fel az a kérdés, mennyire megalapozott az a várostörténeti irodalomban gyakran előforduló tétel, hogy Budapest a többi város rovására fejlődött, s ezért az ország belső gazdasági fejlődése szempontjából egyértelműen negatívnak ítélni a többi város fejlődése, a magyarországi városhálózat alakulása.

Erre az utóbbi kérdésre megnyugtató választ csak a keletközépeurópai városoknak, ez országoknak a nyugateurópaiakétól eltérő agrár- és iparfejlődéséhez, gazdasági kapcsolataikhoz alkalmazkodó városfejlődésének, várostípusainak behatóbb ismerete alapján adhatunk. De annyi bizonyos, hogy mióta az európai várostörténetírás fokozottabban kiterjesztette a figyelmét a kis- és középvárosokra és a városhálózat egészére, egyre elterjedtebbé válik az a nézet, hogy a kapitalista korszak előtt a város tipikus formája egy szűkebb körzet csere- (és egyéb) központja volt. A nagyváros, amelynek funkciói ilyen régiókon túl országos, vagy nemzetközi méretekben érvényesültek, inkább kivételnek tekinthető, és csupán néhány kereskedő-kikötő-város, és egyes fővárosok tudtak ilyen funkciót betölteni.

Magyarország földrajzi helyzete és egész gazdasági fejlődése az utóbbi típusú nagyváros kialakulásának nem kedvezett. De a tágabb-szűkebb körzetek központjainak s al-

központjainak szerepét betöltő települések, városok hálózata normálisnak mutatkozik a nyugateurópai fejlődéssel összehasonlítva. (A körzeten természetesen nem a kis középkori városok 4-6 kilométeres körzeteit értem, egyébként sem volna helyes a városok körzetét csak kilométerekben mérni, hiszen a kiszolgált népesség száma nélkül a körzet sugara nagyon keveset mond, sőt megtevesztő is lehet.)

Az 1828. évi országos összeírás adatai alapján Debrecennek, Aradnak és Pécsnek a tágabb, más városok vonzókörével osztozó piackörzetébe százezernél több adózó háztartás tartozott. Váradéba 90 ezer, Miskolcra 86 ezer, Gyulára 70 ezer, Pápára több mint 60 ezer. Ezeknek a városoknak a tágabb piackörzetébe tartozó adózó háztartásoknak a száma a városi háztartásokénak 9-30 szorosát tették ki. Ha csak azt a szűkebb körzetet vizsgáljuk, amelynek a város egyedüli eladó- és vásárlóhelye, és egyben más tekintetben is szinte egyeduralgató központja volt, a legnagyobb hatósugarú városok közül Pécs körzetében 84 ezer, Bajánban 56 ezer, Sopronban, Szegedben, Földvárban, Zomborban, Kanizsánban, Váradban és Ujvidéken 30 ezren felül volt az adózó háztartások száma, s ez a piacközpontok lakosságának 3-18-szorosát tette ki.

Budapestnek az ország belső cseréjében is kiemelkedő szerepe volt. Tágabb piackörzetéhez 233 ezer adózó tartozott, ami az ország egész adózó népességének 8,8 %-a, a város adózóinak pedig hétszerese volt. Az arányokra jellemző, hogy a következő legnagyobb piacközpont százezer, tehát csak fele annyi háztartást tudott ellátni, mint a főváros. Budapest szűkebb, tehát csak a város által uralt körzetébe 107 ezer háztartás tartozott, ez az ország adózó háztartásainak 4 %-át tette ki. Ezt a kiemelkedő szerepet a főváros nem ipárnak, kézműipárnak köszönhette, amely termelékenység szempontjából lényegében alig multa felül a többi városét, és még azzal az előnnyel sem rendelkezett, mint az olyan fővárosoké, amelyeket mint az udvar és a kormányzat székhelyeit, olyan speciális társadalmi összetétel jellemezett, amely a luxusipar, vagy sajátos, speciális iparágak kialakulásának kedvezett. Ezt a szerepet a főváros csak azért tudta betölteni, mert az ország külkereskedelmében szinte egyeduralgató szerepet töltött be, amelynek kialakulását elsősorban a Duna, a dunai út fontossága tette lehetővé.

A fővárosnak a külkereskedelemben játszott szerepe és ennek révén az ország belső kereskedelmében is egyre táguló hatósugara eredményezte azt, hogy a gyárpar és a hitelélet a XIX. század második felében ide koncentrált, és ez indította el, és ösztönözte a továbbiakban is Budapest rohamos fejlődését, míg a többi város szerepe még hosszú ideig továbbra is megrekedt a regionális központ szintjén.

Budapest és a többi város viszonyának, az egész városhálózatunk alakulásának XX. századi, sőt bizonyos mai problémái is csak ezeknek az előzményeknek az alaposabb ismeretében, többek között a belső és külső kereskedelem, a város és körzetek, központok és alközpontok kapcsolatainak mélyebb, adatszerűbb feldolgozása alapján lesz értékelhető és megismerhető.

RÁNKI György válasza a hozzászólásokra:

Különösebb válaszolnivaló nincs. Az első két hozzászólás ugyanis részben kiegészítése volt az általam elmondottaknak. Az osztrák kollégának Bécs város gazdaságpolitikájára vonatkozó referátuma sem képezi ez alkalommal, úgy érzem, vita tárgyát. Mindössze két mozzanatra szeretnék röviden reagálni. Az egyik Spira György kérdése. Nem is hiszem, hogy ez a kérdés azért hangzott el, mivel azonnali választ vár. Talán egyetlen egy gondolatot említenék, amely azonban részben kapcsolódik már Bácskai Verának nagyon érdekes, az 1848 illetve 1873 előtti fejleményeket taglaló korreferátumához.

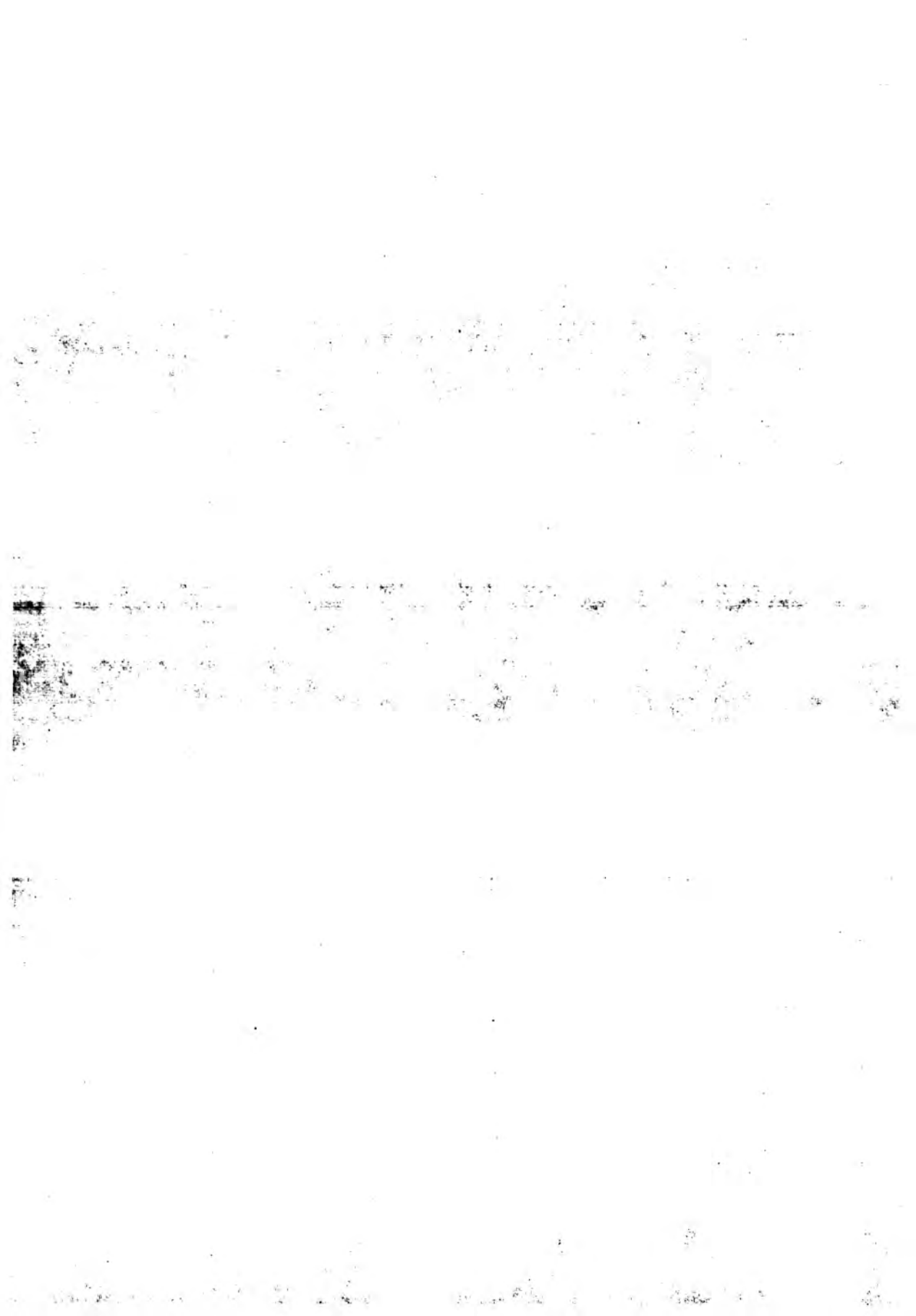
Nevezetesen Spira György azt a kérdést tette fel, mi az oka annak, hogy a gazdasági súlypont a kereskedelemről az iparba tevődött át? Vajon helyes-e, ha az iparban keressük és találjuk meg azt a legdöntőbb mozzanatot, amely Budapest fejlődését az 1860-as évektől a leginkább befolyásolta. Nézetem szerint ennek elsősorban abban lehet keresni a magyarázatát, hogy az 1860-as évekig, vagy inkább a 60-as évek elejéig, a kis- és kézműves ipar volt uralkodó Budapest iparában. Ennek természetesen országos jelentősége

igen kismértékben lehetett. Gazdaságilag tehát Budapestet kimondottan a kereskedelem, részben a külkereskedelem tette gazdasági centrummá, részben az, hogy a terménykereskedelem Budán illetve Budapesten ment keresztül. Ezzel szemben a kézműves iparnak lényegében helyi jelentősége volt. Az a két három nagyipari vállalat zömmel nagyobb export piaccal nem rendelkezett, sőt a termelése az országos piac szempontjából sem volt túlságosan jelentős. Ezért tartom döntőnek azt a fordulatot, amely a malomipar létrejöttével indul. Ismeretes, hogy ennek következménye az egész magyarországi export jellegének fokozatos megváltozása. Ismeretes az is, hogy a malomipar bizonyos értelemben áttételes folyamat a kereskedelmi tőke által felhalmozott tőkének az iparba való átáramlásához a malom, illetve élelmiszeripar, majd később további iparágak felé.

A városnál tehát a döntő mozzanat a gyárpar. Ha pedig, mint ez Magyarországon történt, ez egyben a legfontosabb iparág nemcsak a termelés értéke szempontjából, hanem az egész magyarországi külkereskedelem szempontjából, akkor azt hiszem megtaláltam a döntő mozzanatot, és ebben látom a váltást a kereskedelem és ipar között.

Amit Bácskai Vera mondott, ahhoz elég keveset tudnék hozzátenni. Ezek nagyon érdekes, értékes és fontos szempontok voltak, és rámutattak arra, hogy még olyan korszakok esetében is, amelyek gazdagságtörténelmi irodalommal rendelkeznek, bőven van kutatni való. Nemrég olvastam valahol egy francia történésznek a francia forradalomra vonatkozó megjegyzéseit, ahol azt mondta, hogy a francia forradalom különböző szervei napról-napra, vagy óráról-óra mit csináltak, már mindenki tudja és ötezerszer megírták, de arról, hogy mondjuk a francia forradalomnak mi volt a gazdasági előzménye és a gazdasági következménye - ő csak demográfiai vonatkozásban szól erről, - arról viszonylag kevés hangzott el. Talán így vagyunk a reformkorszaknak jónéhány problémájával is, amiről annyit tárgyaltunk és sok ideig arról beszélünk, hogy szinte erről már nincs is mit írunk. Igen, talán Kossuth és Széchenyi tevékenységének nagyon sok politikai momentumát vagy terveit kidolgoztuk, de olyan alapvető gazdasági folyamat, mint például a városfejlődés a XIX. század első felében, ismereteim szerint, még eléggé kidolgozatlan. A XIX. század első fele gazdasági fejlődésének újból való megvizsgálása tehát nagyon is időszerű. Új, modernebb, és nem a hagyományos szempontok alapján való feldolgozása elé nagy várakozással tekinthetünk.

POLITIKAI ERŐK, POLITIKAI HARCOK BUDAPESTEN
A SZÁZADFORDULÓTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORU VÉGÉIG

1.

A társadalmi mozgalmak és pártküzdelmek budapesti története tulajdonképpen nem egy, hanem több önálló témát foglal magában. Az egyik maga a községi politika: a Városházán belüli politikai irányzatok, a várospolitikai, a főváros és az államhatalom viszonya. A másik a Városházán kívül fellépő társadalmi erők, politikai pártok története, amely bár több ponton kapcsolódik a községi politikai élethez, annál mégis jóval szélesebb s attól sok tekintetben független. Ugyanakkor Budapest politikai története távolról sem csupán egy város problémáit öleli fel, hanem gyakorlatilag az országos, a köztörténet gerincét alkotja.

Ilyen körülmények között, ha nem köztörténeti kérdéseket kívántam előtérbe állítani, akkor előadásomat a szűkebben vett Budapest, a községi politika területére kellett korlátoznom s beérném azzal, hogy csak egyes esetekben utaljak e szűkebb kereteken kívül eső, de Budapest helyének, szerepének illetve magának a városházi politikának a megvilágításához mégis elengedhetetlen kapcsolatokra, összefüggésekre.

Témám szűkítését követelte meg az a körülmény is, hogy Budapest történetének az a félszáz éve, amelyről szólok, távolról sem egységes, hanem valójában három szakaszra bomlik. A kapitalista korszakot mintegy kettévágja, két elkülönülő fejezetre bontja az 1918-1919-es forradalmak időszaka. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Budapestjének politikai története önálló fejezet a város és a nemzet történetében is. A forradalmak bukását követő restauráció pedig, noha visszatérést jelentett a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyokhoz, távolról sem egyszerű folytatása volt a dualista korszaknak, a legkevésbé éppen Budapesten volt az.

Míndez együttesen arra indított, hogy e három periódus fővárosi-községi politikai életének csupán néhány, megítélésem szerint fontos és jellemző problémáját emeljem ki.

2.

A főváros politikai történetét, a Városháza harcait az határozta meg, hogy Budapest egyidejűleg lett a városi kispolgári-, polgári rétegek, valamint az ipari munkásság országosan legjelentősebb, legnagyobb tömeget egyesítő központja. Következésképp Budapestről indultak ki, s éppen a századforduló idején, azok az új kezdeményezések, amelyek a polgárság illetve a munkásság, társadalmi, közéleti-politikai helyének kivívását célozták, s amelyek így elkerülhetetlenül általában a polgárosodás-polgárosítás, a demokratizálódás kiterjesztését és meggyorsítását óhajtották. Ehhez a polgárságnak épp úgy, mint a munkásságnak meg kellett találnia a maga sajátos szervezeti kereteit, módszereit.

A polgári rétegek önálló politikai keretek között, önálló politikai eszmék jegyében való szervezésének irányát, tartalmát eleve meghatározta a polgárság megkésett fejlődése és sajátos szervezete; az a tény, hogy a polgárosodás minden törekvésének valamilyen mértékben szembe kellett szállnia az uri Magyarország feudális maradványokkal terhelt szellemével, politikai jogi, kulturális stb. intézményeivel; hogy a polgári szervezkedés megindulásakor a munkásosztály - a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek révén - már az ország legnagyobb szervezett erejét tette ki és éppen az időben fordult a magyar társadalom általános problémái, a politikai élet nagy kérdései felé.

A polgárság sajátos szervezete, a középrétegekkel való kapcsolatának (utánpótlás, feltöltődés) hiánya vagy lazasága megegyeztetette a polgári öntudat, az önálló polgári politikai törekvések kialakulását, szervezeti keretek közé fogását. Az a tény viszont, hogy már ekkor számolni kellett a munkásmozgalommal, meg a liberális polgári programokat is határozottabbá tette.

A polgári törekvések szervezeti-tartalmi függetlenedése a kormányzati liberalizmustól és az országos politikai pártoktól megkésve, csak a századforduló idején következett be, s nem érintette, nem bontotta meg a nagybirtok és a nagytőke hatalmi szövetségét.

E szervezkedésben ugyanis csak a hatalmi szövetségen kivülről álló polgári rétegek vettek részt, az ipari nagytőke, a fináncőtke nem.¹

1900 táján a polgárság különböző rétegeiben több vonalon és szinte azonos időben indult meg a szervezkedés szűkebb vagy nagyobb szabású politikai programmal.

Az egyik vonalat Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja képviselte, amely 1894-ben alakult. A Demokrata Párt, mint az ország első önálló városi politikára alakult polgári párta, a Terézvárosból indult ki. Igaz, hogy a század elején még biztató pártalakítások, szervezések folytak több vidéki városban, mégis, már a dualizmus idején Budapestre szűkült le a Demokrata Párt bázisa. S ha Budapestet mondunk, akkor ez esetben Pestet, sőt, néhány pesti kerületet (V., VI., VII.) kell értenünk, még tovább menve, legnagyobb részt e kerületek zsidó kispolgári-, polgári rétegeit.

A Demokrata Párt viszonylag lazán összefogott tagságát, szavazóit elsősorban a kiskereskedők, kisiparosok, lateiner elemek (főként ügyvédek, újságírók, stb.) adták. A párt tevékenysége azonban szorosan összefonódott a kereskedelmi tőkével és annak érdekeivel. Míg a dualizmus idején elsősorban a kereskedelmi tőke sajátos érdekeinek szószólója a Demokrata Párt, az ellenforradalmi rendszer idején már képviseli azokat a fináncőtkes tőrekvéseket is, amelyek az új hatalmi szövetség erőviszonyainak a polgári-tőkés vonal javára való eltolását célozzák.

A párt egészére rányomta bélyegét vezérének, Vázsonyi Vilmosnak karaktere és politikai felfogása.² A kispolgári liberálisok Vázsonyival vallották eszményképüknek a gironde-ot, amely egyaránt távol áll a "revoltálástól", valamint "az alázatosságtól és szolgáltságtól". Ezen a politikai alapon egy új, általuk sajátosan értelmezett középosztály kialakítását kívánták elvetetni, amely magába olvasztaná a középnemességet, valamint a városok lakosságát, a kereskedőt, iparost, lateinert, író, mérnököt, közhivatalnokot és magánalkalmazottakat. "Ez az igazi középosztály - mint Vázsonyi megfogalmazta - csak úgy vezethető, ha a kispolgárok és munkások sokaságával testvéri frigyre lép és egyesült erővel kitépi a középkor gyökerét."³

A Demokrata Párt városi (fővárosi) keretben gondolkodott és politizált, ez adta korabeli jelentőségét és kezdeményezésének újszerűségét. Ugyanakkor ebből fakadt az a gyengéje is, hogy kísérletet sem tett a kispolgári-, polgári érdekek egységes, tehát városi és falusi rétegeit is átfogó megfogalmazására; a magyarországi demokratizálódás kulcskérdése, a föld, mindvégig idegen maradt a Demokrata Párt számára.

Vázsonyikkal egy időben alakult meg Buda néhány kerületében egy ugyancsak kispolgári rétegekre támaszkodó párt Kasács Péter vezetésével. A párt karakterét meghatározta, hogy benne a keresztény kispolgári, tisztviselő elem dominált. A közgyűlésen a Demokrata Párt mellett az ellenzék szerepét töltötte be, de igazán jelentőssé nem vált. A liberális és radikális polgári irányzatok előretörése ezt a pártot mindinkább konzervatív, klerikális, antiszemita irányba toltá el és szinte a későbbi Wolff-párt elődjét látjuk benne megjeleníteni.⁴

Végül a polgárság köréből kiindult egy olyan mozgalom is, amely országos programot dolgozott ki, messze túltekintett a városi-fővárosi kispolgári-, polgári érdekeken: a polgári radikálisok, szabadgondolkodók mozgalma ez. A Jászi Oszkár körül tömörülő polgári radikálisok formálták a polgári demokrácia programját. A Huszadik Század, a Társadalom-

¹ A dualista korszak egészének, általános problémáinak legújabb összegezését adja a Magyarország története IV. 1849-1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Egyetemi tankönyv. Szerk. Hanák Péter, Erényi Tibor és Szabad György közreműködésével. Bp. 1972. 15-25. fejezetek. Budapest dualizmuskori történetét fogja át: Források Budapest multjából II. Források Budapest történetéhez 1873-1919. Szerk. H. Kohut Mária. Bp. 1971. E kötet anyagát és értékelő megállapításait előadásom dualizmuskori részének összeállításában alapnak tekintetem. Budapest fejlődését, helyzetét statisztikailag mutatja be: Budapest 1873-tól napjainkig. A Főváros Statisztikai Hivatalának Zsebkönyve. Bp. 1945. Budapest társadalmának és gazdaságának 100 éve 1872/73 - 1973. Szerk. Bernát Tivadar és Viszkei Mihály. Bp. 1972. A szemtanu elbeszélését adja: Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. köt. Bp. 1968.

² Lásd: Vázsonyi Vilmos beszédei és irásai I-II. köt. Szerk., jegyz. és vál.: Csergő Hugó és Balassa József. Bp. 1927. Vázsonyi Vilmosné: Az én uram. Bp. é.n. Sass Irén: Vázsonyi. Bp. 1926. L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919-1944. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59. Bp. 1972.

³ Az idézetet lásd: Vázsonyi I. k. 195. l. A gironde fogalmára, értelmezésére ugyanott 300-301., 456., 460-461. l.

⁴ Harrer 64-65. l.

tudományi Társaság, stb. befolyása azonban magára a polgárságra minimális maradt, annak főként értelmiségi elemeit vonta maga köré, viszont kezdettől fogva együttműködött a munkásmozgalommal⁵ (Szabad Iskola) és nem kis hatással volt a szociáldemokráciára.

E három irányzat és szervezkedés útja-sorsa a polgárság egészének, így a főváros politikai életének is jellemző képét adja. A polgári radikálisok csak igen későn, 1914-ben jutnak el pártalakításig; szerteágazó szellemi hatásuk ellenére mint pártpolitikai tényezővel aligha lehetett velük számolni. A városi politikába nem törekszenek, a Városházára a forradalmakig nem jutnak be. Kasics pártja jóval sikereesebb a maga mérsékelt, konzervatív programjával, de a dualizmus éveiben háttérbe szorul a demokraták mögött.

A legsikeresebb pártnak Vázsonyi Demokrata Pártja bizonyult, amely színrelépésétől kezdve gyorsan növelte befolyását egészen a forradalmakig, mi több, az ellenforradalom évtizedei alatt is meg tudta őrizni a legerősebb ellenzéki párt státusát a Városházán.

Ugy tűnik tehát, hogy a budapesti (mondhatnánk magyarországi) viszonyok között az önálló polgári igények hatására alapjában véve nem terjedt túl a liberalizmuson. A különböző polgári pártok szerepe az országos politikában igen csekély maradt, s így az önálló polgári pártpolitika első és később is legszilárdabbnak bizonyuló területe a községi politika lett. Az 1918 előtti és utáni viszonyokat összehasonlítva az sem kétséges, hogy a forradalmak levetését követően a községi politika terepuma is jórészt, ha nem is kizárólagosan, Budapestre korlátozódott.

A Demokrata Párt általános titkos választójogot, a virilizmus és a vagyoni, valamint egyéb cenzusok eltörlését, a kisebbség arányos képviselőtét, esküdtszék felállítását, a bírói függetlenség biztosítását, a várospolitikában a községesítést, adóreformot, ingyenes népoktatást, szociális reformokat követelt. Határozottan bírálta a hazai párttagolódás közjogi alapját és azt sürgette, hogy a politikai pártok társadalmi-gazdasági programja alapján, a progresszív és a konzervatívizmus nagy választóvonalára mentén szerveződjenek ujja.⁶

A Demokrata Párt színrelépésének, törekvéseinek aktualitását részben az adta, hogy a Városháza politikai szervezete, a város-igazgatás felépítése az 1872:XXXVI. t. c.-nek megfelelően nem az ország közel milliós lakosu, gazdasági-, politikai centrummá vált fővárosára volt méretezve; Budapest jogi státusa nem különbözött az ország más törvényhatóságaitól, ami elsősorban az autonóm jogok nagymérvű hiánya miatt volt sérelmes.

A Demokrata Párt városházi megjelenése más oldalról azért volt kíváncsi új jelenség, mert a közgyűlésben nem volt más községi párt. Nem pártok, főként nem községi pártok, hanem kerületek szerint és a parlamenti pártokhoz igazodva, a kerületi "törzsfőnökök" irányítása alatt tömörültek a szavazópolgárok.

Az önálló polgári igények, a liberális polgári politika néhány év alatt jelentős befolyásra tettek szert a Városházán. Ez azonban nemcsak a fővárosi viszonyokon mulott: a dualista rendszer válságával összefüggő események nagy mértékben segítettek.

A főváros 1903-tól kezdve igen aktívan kapcsolódott be az országos politikai harcokba, arra törekedve, hogy a kormánypolitika változásait a fővárosi követelések megvalósítására használja fel. A közgyűlés az ujonclétszám felemelése ellen hadakozva az önálló nemzeti hadsereg felállítását, az általános választójog törvénybe foglalását, valamint az önálló magyar vámterület megalkotását mindenek előtt azért követelte, mert ezektől általában, az önálló magyar vámterülettől pedig különösen, a magyarországi kapitalista fejlődés gyorsítását, kiszélesítését, legfőbb célként pedig a polgárság megerősítését remélte. Vázsonyi szerint: "... az önálló vámterület meg kellene csinálni azért, hogy legyen végre igazi városi polgárság, legyen végre igazi demokrácia. Csak a virágzó ipar, a virágzó hatalmas kereskedelem teremthet olyan polgári osztályt, amely jómódu, amely független, amelynek van ereje, csak az teremthet egy hatalmas munkásosztályt és ennek a kettőnek szövetsége teremtheti meg a dönthetetlen magyar demokráciát."⁷

A nemzeti ellenállás letörésére hozott kormányintézkedések hatására és következményeként 1906 júniusában Bárczy István került a polgármesteri székbe, s ezzel új fejezet, a termékeny, alkotó, liberális reformok szakasza nyílt meg a város történetében.

⁵ Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900-1918. Bp. 1960. Fukász György: Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics-páholy története. Párttörténeti Közlemények 1961. 1.sz. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896-1914. Bp. 1961. A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. 1-2. köt. Vál. és bev. Litván György, Szűcs László. Bp. 1973.

⁶ Források II. 52-57. l. Vázsonyi I. 147-157., 391-392. l.

⁷ Vázsonyi I. 301. l.

Bárczy programjában első helyen állt a főváros autonóm jogainak kiterjesztése, a fővárosi választójog alapos reformja, a rendszeres városfejlesztési politika, amely kiterjed Budapest külső kerületeire, peremvárosaira, a közművelődés és a "népkultúra" tudatos fejlesztése; városi kislakásépítési akciót indított, meggyorsította a fővárosi jelentősebb közüzemek községi kezelésbe vételét, illetve új községi üzemeket építtetett, községi iskolahálózat kiépítését és új iskolatípusok kialakítását kezdeményezte, támogatta a közművelődés, a kultúra, a művészet intézményeit.⁸

A Bárczy-éra idején a főváros fejlesztésének programján olyan kiváló tehetségű szakember gárda működött, amelyben helyet többek között Szabó Ervin, Madzsar József, Wildner Ödön, Harrer Ferenc. A főváros tisztviselői, pedagógusai között tekintélyes számban voltak polgári radikálisok, szabadgondolkodók, szocialisták. Ők szolgálják majd a forradalmakat, s ők azok, akiket az ellenforradalom 1919 őszén elsőként távolít el a város kötelékéből.

A Bárczy István polgármesterségével megindult liberális reform-éra alkotásai és tervei ma még távolról sincsenek feldolgozva a maguk jelentőségéhez méltóan, noha mindazok, akik a korszakkal vagy közvetlenül Budapest történetével foglalkoznak, tisztában vannak e periódus jelentőségével és kihatásaival.

Az, hogy a városvezetés jórészt liberális polgári kezekben volt - a meglevő konzervatív, dzsentroid irányzat ellenére - kedvezően befolyásolta a demokratikus átalakulás különböző politikai és szellemi irányzatainak tevékenységét, a város közszellemének formálódását.

A városházi politika nem utolsó sorban azért lehetett eredményes, mert erős támaszt talált a Városházán kívüli tényezőkben; a polgári radikálisokban és a Szociáldemokrata Pártban, mely utóbbi adta a polgári oldalról elérhetetlen tömegtámogatást.

A munkásmozgalom, a Szociáldemokrata Párt szervezkedésének súlypontja is Budapestén volt, itt a lakosságból már 1900-ban százezer főt tett ki a kis- és nagyiparban foglalkoztatottak száma. Ugyanakkor, noha a Szociáldemokrata Párt volt a legnagyobb létszámú, egyben az egyetlen igazán szervezett párt, sem az országgyűlésben, sem a Városháza közgyűlésében nem volt képviselve.

A liberális és radikális polgári törekvések, valamint a munkásmozgalom érdekei tehát nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tettek egy olyan szövetséget, amely a politikai jogok kiterjesztésére, a liberalizálódásra, a demokratizálódásra irányult, s amely - több tényező hatására - végső fokon a választójog követelésében summázódott.

A század elejétől, főleg 1904-től, a választójog követelésében, így a Városháza és a Szociáldemokrata Párt összerímelő tevékenysége bontakozott ki. A közös küzdelem azonban nem mosta el az ellentéteket sem a politikai célokat, sem a politikai harc módját tekintve. A progresszív tábora nehezedő kormányzati és közéleti nyomás azonban nagyobb volt annál, semhogy az ellentétek az 1917-1918-as válság előtt a maguk teljességében törhettek volna felszínre.

A polgári progresszív és a munkásmozgalom megerősödése és szövetsége, valamint a kapitalizálódás eredményeinek és hatásának is Budapesten való leglátványosabb jelentkezése már a század elején kiváltotta a konzervatív, agrárius, klerikális és antiszemita támadásokat Budapest és Budapest "szelleme" ellen. A "bűnös Budapest" fogalma nem a forradalmak után születik meg, hanem a század elején, Horthyék csak kiteljesítik és "ideológiájuk" egyik pillérévé emelik.⁹

Az első világháború és következményei a Városházán belül és kívül alapos változást hoztak Budapest politikai életébe. Már 1914-1915-től kezdve megindult az a folyamat, amely teljesen háttérbe szorította a városházi politikát és ezzel egyidejűleg megnövelte a Városházán kívüliek, elsősorban a munkásság jelentőségét.

⁸ Források II. 65-66., 78-80. l., valamint a program megvalósulására: az I/A, I/B, I/C, I/E alfejezetek. Harrer 4. és 5. fejezet. Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szigethy Endre. Bp. 1943. A "Pest-Budától" - a "bűnös Budapestig" c. fejezet K. Török Miklós tollából. Sajnálatos módon mindmáig nem készült sem életrajz, sem elemző tanulmány Bárczyról és városházi működéséről.

⁹ Horváth i. m. "Budapest és sajtója". "A klerikalizmus szervezett hadjárata" c. alfejezetek. Források II. 72-73. l. Vázsonyi I. 415-417., 419-422. l. Szabó Miklós: A szélsőjobboldali ideológia történeti gyökerei. Kézirat.

A liberális vezetés lendületes tevékenysége a háború megindulásával megtöri. A nagyszabású városépítési program megvalósítása abbamaradt, jelentősebb reformok végrehajtására nem került sor.

A háború évei meggyorsították a politikai polarizálódást. A polgári radikálisok politikai pártban tömörültek, és a liberálisoktól elhatárolódva, a Szociáldemokrata Párttal szövetkeztek. Megalakult Károlyi Mihály függetlenségi pártja, amely egyesítve a polgári és a demokratikus követeléseket a függetlenségi hagyományok egy részével, vonzerőt tudott gyakorolni a közép rétegekre is. A Szociáldemokrata Párton belüli baloldali, az antimilitaristák, - a forradalmi szocialisták csoportja is Budapesten formálódott ki, a Galilei-körből is itt lett fontos politikai tényező. Ugyanakkor a várospolitikából mindjobban kikopott a kezdeményezés, a Városháza liberális politikusai már jórészt csak az általános választójogért és az autonómia kiszélesítéséért folytatott akciókban játszottak szerepet.

3.

A politikai polarizálódás kiteljesedése, polgári liberalizmus és radikalizmus teljes elkülönülése Budapesten is, a Városháza és annak pártjai vonatkozásában is a forradalmak idején ment végbe, olyan körülmények között, amikor a polarizáló erő nem az ancien régime-hez, hanem a radikális irányzatokhoz, elsősorban a kommunista mozgalomhoz való viszony lett.

A fővárosban az őszirózsás forradalom néhány óra alatt győzött, itt elmaradtak a hatalomátvételnek azok a kísérő eseményei, amelyekre néhány nap múlva vidéken került sor.

Ugy tűnik, a polgári demokratikus forradalom idején a város vezetésének ügye, a városházi politika a megengedhetőnél jobban háttérbe szorult. A polgári demokratikus forradalom nem tulajdonított különösebb jelentőséget a főváros vezetésének, nem volt kidolgozott terve a vezetés azonnali demokratizálására és így szilárd kézben tartására.

A Városháza politikai pártjai és csoportjai kívül álltak a kormánykoalíción, amelyben a polgárságot a radikálisok és részben a Károlyi-féle függetlenségi képviselték. A Demokrata Párt súlyos válságba került. A legitimista Vázsonyi külföldre utazott, mintegy demonstrálva szembeállását a forradalommal. A párt tagjainak véleménye az új rendszerhez való viszony tekintetében megoszlott ugyan, végül azonban a párt csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz.¹⁰

A városvezetésben bekövetkezett változások kezdetben lassúak, felemásak voltak és később sem elégitették ki sem a polgári pártokat, sem a Szociáldemokrata Pártot. A kormánykoalíció pártjai bekerültek a főváros tanácsába, de a törvényhatóságok összehívását a kormány megtiltotta; a tisztviselőgárda, a főváros vezetői azonban helyükön maradtak.

Lényeges változást az 1919. VII. néptörvény hozott, amely elrendelve a néptanács felállítását, teljesen átalakította a főváros vezetését. A törvényhatósági bizottság feloszlott, minden korábbi bizottság megszűnt; megszűnt a főpolgármesteri állás is, amelyet Bárczy István töltött be ekkor. A Városháza liberális vezetése kismizmizettnek érezte magát, de elégedetlen volt a Szociáldemokrata Párt is. A főpolgármesteri tisztség megszüntetése, a néptanács kinevezés útján való felállítása, az általános balrafordulás légköre végérvényesen szembefordította a forradalommal azt a liberális fővárosi polgárságot, illetve politikai képviselőket, amely korábban a demokratizálódásért harcolt, s amely majd annyi támadást áll ki a polgári demokratikus forradalom szellemi-politikai előkészítésében játszott szerepéért. A liberálisok nagy részének félreállása előtérbe hozta a városvezetésben a polgári radikálisokat.

A Szociáldemokrata Párt már korábban is direktórium felállítását tartotta szükségesnek Budapest élén, így a törvény végrehajtását is azért bírálta, mert nem juttatta számbeli és politikai súlyának megfelelő szerephez a munkásságot.¹¹

¹⁰ Vázsonyi II. 240-241. l. Az 1918-1919-es forradalmak általános történetére: Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. Hajdu Tibor: A magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. Budapestre: Források II. "A forradalmak fővárosa 1918-1919". c. fejezet. Harrer 9. és 10. fejezet.

¹¹ Források II. 395., 397., 400-401. l. A törvényt közli: Források II. 401-403. l. Az előzményekre, a Városháza, a Nemzeti Tanács, a Belügyminisztérium álláspontjára: Harrer 337-346. l.

Előállt tehát az a helyzet, amelyben Budapest nem volt többé a polgári demokrati-
kus rendszer bázisa. Budapest liberális polgársága a kormánypolitika mérséklését kívánta
és semmiképpen sem helyeselte a balratolódást. Budapest munkássága viszont mindinkább
elégedetlenné vált mind a szociáldemokrata vezetéssel, mind a kormánnyal: a Kommunis-
ták Magyarországi Pártja Budapesten alakult meg s itt vált leggyorsabban döntő politikai té-
nyezővé.

A Tanácsköztársaság megteremtése gyökeresen megváltoztatta Budapest szerepét,
a városvezetést, a városvezetés és a kormányhatalom viszonyát. Egyrészt Budapest és mun-
kássága adta a proletárdiktatura legfontosabb és legszilárdabb támaszát; a budapesti mun-
kásság nemcsak a reformok radikális végrehajtásában, hanem az intervenció elleni harcban
is elsődrendű szerepet játszott. Másrészt a Forradalmi Kormányzótanács azonnal kézbevette
a városvezetést, majd az áptilisi ideiglenes alkotmány alapján úgy alakította át, hogy az már
önmagában véve is országos jelentőségűvé vált.¹²

Budapest vezető testülete a közvetett választások révén, a kerületi tanácsok dele-
gáltjaiból alakult 500 tagu Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács lett. Ez két kisebb
testületet választott: a 80 tagu Intézőbizottságot, valamint az operatív ügyintézésre 5 tagu
direktóriumot.

Az 500-as tanácsnak automatikusan tagjai voltak a népbiztosok, akik rendszeresen
eljártak annak üléseire, míg viszont az Intézőbizottság 80 tagja helyet kapott a Tanácsok Or-
szágos Gyűlésében. Ilyenformán az országos és a fővárosi vezetés együttműködése szerve-
zetileg is biztosítva volt.

Annak következtében azonban, hogy a Tanácsok Országos Gyűlésének összehívására
csak egy alkalommal, június derekán kerülhetett sor, a budapesti 500-as tanács helyettesít-
tette a gyakorlatban az új típusu parlamentet s a legfontosabb országos jelentőségű kérdések
e fórum elé kerültek. Elég, ha az intervenció s támadás megindulását követő ülésekre, a má-
jusi válság időszakára vagy az utolsó, augusztus 1-i ülésre emlékeztetünk. Olyan szerepet
tehát, amilyenhez 1919-ben jutott a főváros vezető testülete, sem az előtt, sem az után soha
nem játszott.

Noha a viszonyok teljesen kedvezőtlenek voltak eredményes és látványos várospoli-
tikára, az 500-as tanács mégis sokat tett a budapestiek ellátásának biztosítására; államosítá-
ssal, a lakbérek szabályozásával, a nagy lakások részleges rekvirálásával enyhíteni igye-
kezett a sokgyermekes munkáscsaládok lakás gondjain. A nehézségeknél sok területen még
az áthidalása is meghaladta a főváros vezetésének lehetőségeit, mégis készültek olyan mesz-
szenéző tervek, amelyek a milliós nagyváros urbanizációs programjához tartoztak: Buda-
pestet körülvevő zöldövezet kialakítása, az energiahálózat fejlesztése, a közlekedési vállá-
latok egyesítése, amit az ellenforradalmi rendszer is kénytelen volt elfogadni.¹³

4.

Az ellenforradalmi rendszer viszonyai és az új országhatárok Budapest helyét, sze-
repét, a főváros és a kormányhatalom viszonyát is megváltoztatták. Az új országhatárok kö-
zött még feltűnőbbé vált az urbanizáció, az ipari fejlődés Budapest-centrikussága. Az ellen-
forradalmi rendszer - 1918/1919 tapasztalatai után s egy új forradalmi kísérlettől félve - a
politikai életet általában, az ellenzéki pártpolitikát pedig szinte teljesen Budapestre, vagyis
egy általa könnyebben ellenőrizhetőnek vélt területre igyekezett korlátozni, így nyilvánvaló,
hogy a főváros jelentősége és súlya a dualizmuskori viszonyokhoz mérten is megsokszoro-
zódott.

A hatalom át-, pontosabban visszavétele 1919 augusztusában Budapesten gyorsan
történt meg; nem utolsó sorban a román megszálló csapatok jelenléte miatt is nem kerül-
hetett sor a dunántúlihoz hasonló fegyveres ellenállásra.

¹² A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, VI/A. köt. Bp.
1950. 100-103. l. Hajdu: A magyarországi Tanácsköztársaság 109., 114., 125. l. Források
II. 430. l.

¹³ Források II. 453. s köv. l.

A főváros és a központi államhatalom viszonyát a korban mindenestre egyedül álló helyzet határozta meg: a kormányhatalom birtokosai az ország fővárosát, mint ellenséges, meghódítandó, megbüntető területet kezelték. A "bűnös Budapesttel" való leszámolás politikai programmá emelkedett.¹⁴

Az ellenforradalom programjában és "ideológiájában", megtorló hadjáratában és őrsváltási terveiben központi helyet foglalt el a főváros. Budapest "bűne" abban állt, hogy a kapitalizálódás következményeként egyrészt a polgári liberális és demokratikus irányzatoknak, másrészt pedig a munkásmozgalomnak volt központja, a forradalmak fővárosa lett.

Budapest "kereszténnyé és nemzetivé" tételének programja nemcsak a forradalmi intézmények felszámolására, szocialisták, szociáldemokraták, kommunisták terrorisztikus üldözésére szolgált. Feladata volt az is, hogy a rendkívüli mértékben felfokozott antiszemita propagandával együtt indokolja és el is takarja a középrétegek legaktívabb, szélsőjobboldali elemeinek a gazdasági és politikai pozíciók megszerzésére irányuló törekvéseit. De mindezeket túl magában foglalta azt a nacionalista-revizionista ábrándot is, hogy Budapest ismét a "szentistváni Magyarország" fővárosa legyen.

A községi politika, a liberális, radikális polgári csoportok megítélése szempontjából igen fontos tényező, hogy az ellenforradalom a munkásmozgalom ellen folytatott politikáját kiterjesztette a polgári liberális és demokratikus irányzatok maradék képviselőire is. Ez esetben ugyan nem annyira a fizikai terror volt a jellemző, mint a politikai üldözés.

Az ellenforradalom fővárosi, városközi berendezkedése terrorisztikus körülmények között ment végbe és abban tulajdonképpen az 1918 előtti régi vezető gárda nagy részének sem jutott hely. A főváros élére kormánybiztost állítottak, minden választott szerv működését megtiltották.

A nemzetgyűlés egyik első jogalkotása új fővárosi törvény (1920:IX. t. c.) elfogadása volt. Ez, mivel akkor még a Friedrich István féle általános titkos választójogot adó rendelet volt érvényben, szűkítette a községi választójogot, de még így is, fővárosi vonatkozásban ez maradt az ellenforradalom legdemokratikusabb választójogi törvénye.¹⁵ A rendszer konszolidációját követő minden újabb fővárosi törvény az ebben lefektetett jogokat korlátozta, és egyben növelte a kormányzat ellenőrzési, beleszólási jogát a főváros ügyeibe.

Az új törvény alapján, de a választópolgárokat a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől mégis jórészt megfosztva (a Szociáldemokrata Párt nem indult a választásokon, a liberális ellenzék a szélsőjobboldali szervezetek terrorizálták) vetették meg az új fővárosi vezetés alapjait.

A két világháború közötti Városháza képét már most felvázolhatjuk, noha a 20-as évek derekán, majd az 1938-1939-es faji törvények következtében némileg módosult. A Városháza vezető pozícióit (a visszaállított és igen fontossá vált főpolgármesteri, valamint a polgármesteri, alpolgármesteri, stb. tiszteket), a közgyűlési helyek többségét a Wolff Károly vezetése alatt megszervezett Keresztény Községi Párt tagjai töltötték be. Ez a városvezetés konzervatív, jobboldali, antiliberális, antiszemita politikát honosított meg; kezdetben szoros kapcsolatban állt szélsőjobboldali egyesületekkel (MOVE, ÉME, stb.) és mindvégig a magas klérussal, valamint katolikus társadalmi szervezetekkel.

A fővárosi hivatalokban, intézményekben, iskolákban végrehajtott "tisztogatás" következtében az adminisztráció, a tisztviselőgárda is feltöltődött jobboldali, szélsőjobboldali elemekkel, akikre nemcsak a 20-as évek elejének, hanem a 30-as éveknek új típusú szélsőjobboldali pártjai is számíthattak.

A várospolitikára - a személyi változások ellenére - mindvégig rányomta bélyegét Wolff Károly pártvezéri és Sipőcz Jenő polgármesteri, főpolgármesteri tevékenysége.

¹⁴ Források III. 21, 66-68. l. L. Nagy: "A bűnös Budapest" és "Az ellenforradalom győzelme" c. alfejezetek. Az ellenforradalmi korszak egészére - a már idézett statisztikai kiadványok mellett - lásd: Berend T. Iván - Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. Tanulmányok Budapest multjából XIV. Bp. 1961. Az ellenforradalmi rendszer átfogó történetét adja: Magyarország története. II. köt. Szerk. Molnár Erik, stb. Bp. 1965. Budapestet mutatja be: Források Budapest multjából III. köt. Források Budapest történetéhez 1919-1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972. A városközi politikát a liberális ellenzék szempontjából vizsgálja L. Nagy i. m.

¹⁵ L. Nagy i. m. 19-23. l. Források III. 45., 46-47., 47-48-1.

¹⁶ Források III. 56-60., 69-72. l. L. Nagy 20-23., 49. s köv. l. Wolff Károly i. m. a várospolitikát a Keresztény Községi Párt szemszögéből ábrázolja.

Míndezek ellenére a fővárosnak az a meghódítása, amely az ellenforradalom célja volt, 1920-ban, a fehérterror viszonyai között sém sikerült, később pedig még kevésbé kerülhetett rá sor. Az ellenforradalmi városvezetésnek a Városháza falain belül és kívül egyaránt komoly ellenzékkel kellett számolnia, noha a baloldali ellenzék csak lassan (munkásmozgalom) vagy egyáltalán nem (liberális és radikális polgári mozgalmak) heverte ki a forradalmak bukásának következményeit.

A munkásmozgalmat sujtotta elsősorban az 1921. III. t. c., törvényen kívül helyezve a kommunista mozgalmat, egyben lehetőséget adva a kormánynak arra is, hogy bármikor a legszigorubb eszközöket alkalmazza a szociáldemokrata vagy a polgári ellenzékkel szemben is.

A szociáldemokrata centrum és baloldal, a polgári radikálisok és demokraták kényszerű emigrációja személyi összetételében, politikai következetességében teljesen meggyengítette a legális baloldali ellenzékét. A munkásmozgalomban s éppen Budapesten kialakult azonban a baloldali szociáldemokraták és az illegális kommunisták új generációja, amely a 20-as évek kísérleteitől kezdve a második világháború éveire teljesen beértek s helyére tud majd állni a mérsékelt, reformista vezetésnek. De a polgárság többé már nem volt képes - sem objektív, sem szubjektív okok miatt - a maga politikai vezetésének ilyen megújítására. Még egy olyan gárda, amely Jászaitól Károlyiig fogta át a polgári progressziót, nem született. A polgári radikális, polgári demokratikus irányzat nemcsak szellemi vezérkarát veszítette el, de mint politikai irányzat gyakorlatilag megszűnt, s a szellemi élet különböző területein keresett buvóhelyet magának. Az új helyzetben az a polgári liberalizmus vált a polgárság legbefolyásosabb baloldali pártpolitikai tényezőjévé, amely már 1918 októberének programját is csak részben, 1919 tavaszt pedig egyáltalán nem vállalta.

Ha a dualizmus korában a polgári ellenzék bázisa Budapesthez képest gyenge volt az országban, méginkább az lett az ellenforradalmi rendszer idején, amely hatalmi eszközökkel és tudatosan zárta ki a szociáldemokrata, de a liberális polgári mozgalmat is a vidékről. Ilyen módon tehát Budapest jelentősége nemcsak a kormányhatalom, hanem az ellenzék számára is nagyobb lett, mint korábban volt.

Budapest polgárságának a két háború között is maradtak olyan, részben zsidó rétegei, amelyek a liberális ellenzékét támogatták és különböző értelmiségi csoportokkal együtt életben tartották nemcsak a liberális pártokat, de a radikálisok, októbristák maradvékát, 1918 megtépázott szellemi örökségét is. Ez tette lehetővé, hogy a Városházáról, a közgyűlésből nemcsak hogy nem tudták kiszorítani az újjáéledt Vázsonyi-féle Demokrata Pártot, hanem az az egész korszakban a legerősebb ellenzéki, a Wolff-párt mögött pedig a második legbefolyásosabb közgyűlési párt maradt. Az ellenforradalom első éveiben a Vázsonyi-féle párt volt az egész legális baloldal egyedüli képviselője a Városházán, Rassay Károly liberális pártja, az októbristák itthon maradt csoportját tömörítő Kossuth-párt a 20-as évek derekán szintén bekerült a Városházára és ezzel erősítette a liberális ellenzékét. A fővárosban az a Demokrata Párt mindvégig megőrizte befolyását velük szemben is, a 30-as évektől kezdve ez adott támaszt Rassaynak is.

A polgári ellenzék súlyát általában, s a Városházán belül is két tényező növelte meg: az egyik, hogy az ellenforradalom viszonyai között a liberális polgárság ismét rákényszerült a Szociáldemokrata Párttal való együttműködésre, a másik, hogy 1925-ben a Szociáldemokrata Párt is bekerült a Városházára. A liberális polgári ellenzék és a Szociáldemokrata Párt együttműködése, választási szövetsége a Városházán akkor is jól funkcionált, amikor már parlamenti, országos szinten eltávolodtak egymástól. Az együttműködés az ellenforradalmi rendszer liberalizálására, a politikai szabadságjogok biztosítására, az általános titkos választójogra, az autonómia védelmére, a munkásságot és a kispolgári-, polgári rétegeket egyaránt érintő gazdasági, szociális intézkedések követelésére vonatkozott.¹⁷

¹⁷ A fővárosi politikai viszonyok konszolidálásának folyamatára, ezzel kapcsolatban a Szociáldemokrata Párt és a liberális ellenzék új helyzetére: L. Nagy i. m. "A siker évei - illúziók" c. fejezet, Források III. I. és II. fejezeteinek iratai. A Szociáldemokrata Pártra: Tarjányi Sándor: A Szociáldemokrata Párt városházi programja. "Budapest", 1971. augusztusi szám, valamint Szociáldemokraták a Városházán a Bethlen korszakban, u. o. szeptemberi szám. A Szociáldemokrata Párt közéleti programját közli: Források III. 133-137. l.

Az ellenforradalmi rendszer viszonyait, valamint a Városháza baloldali ellenzékének helyzetét egyaránt jellemzi az a tény, hogy miközben a hatalmi viszonyok, a kormányzati módszerek a dualizmushoz mérten lényegesen megváltoztak, a liberális és szociáldemokrata ellenzék politikai programja szinte semmit sem módosult, a régi jelszavak aktuálisabbnak tündek, mint korábban bármikor. Az általános, titkos választójogot 1922-ben megszüntették; a politikai szabadságjogokat törvényesen a rendszer nem biztosította, töredékük gyakorlása a közigazgatási és közbiztonsági szervek önkényétől függött. Ha a dualizmus éveiben idősebb volt az autonomia jogainak védelme, akkor még inkább az lett a két háború között, amikor azt a központi kormányhatalom befolyásának növelésére irányuló diktatórikus, fasiszta jellegű törekvésekkel szemben kellett oldalmazni. Az autonomia védelme a két háború között a politikai jogok védelmének ügyévé szélesedett.

A kormányzat fővárosi politikája ugyanis szerves részét alkotta az ellenforradalmi rendszer ama törekvésének, hogy elhárítsa minden 1918-1919-hez hasonló kísérlet megismétlődését. Mindehhez még sajátos budapesti tényezők is járultak. Így az, hogy Budapest sulya a munkásmozgalomban, az illegilitásra kényszerített kommunista mozgalomban az új országghatárok között még inkább megnövekedett; hogy a fővárosi munkásságot a keresztényszocialista, majd nemzeti szocialista kísérletekkel sem lehetett leválasztani a Szociáldemokrata Párttól, hogy a fővárosban mindvégig igen jelentős maradt a liberális polgári ellenzék.

De ilyen jellegzetesen budapesti tényező volt az is, hogy míg a vármegyék, a vidéki törvényhatóságokat a kormánypárt tagjai tartották kezükben, addig a főváros közgyűlésének többségét nem a kormánypárt alkotta. A Wolff-féle párt fenntartás nélkül hive volt az ellenforradalmi rendszernek, de nem azonosult az Egységes Párttal, sem pedig Bethlen politikájával; sőt, később Gömbös törekvéseitől is kénytelen volt elhatárolni magát. Az ellentétek a hatalom birtokosai közötti csoport-, rétegellentétek voltak, amelyek azonban időnként nagyon is nyíltan mutatkoztak a kormányzat és a főváros viszonyában, egyben lehetőséget adtak a baloldali ellenzéknek is bizonyos taktikázásra, az ellentétek valamelyes kihasználására.¹⁸

A Bethlen által 1925-ben szervezett fővárosi kormánypárt alig néhány helyet mondhatott magáénak a közgyűlésben s a fővárosi keresztény pártok önállóságának felszámolása, a kormánypártba való bekényszerítése csak 1938-ban, Imrédy Bélának sikerült.¹⁹

Végül: a két háború között megtartott négy fővárosi választáson a baloldali ellenzék mindig a legerősebb ellenzéki blokk pozícióját szerezte meg. Mi több, ha csupán a választott és nem a kinevezett tagok arányát vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy 1925-től kezdve tulajdonképpen mindig a baloldali ellenzéki koalíció szerezte meg a többséget. A Szociáldemokrata Pártnak például a fővárosban két-háromszor annyi képviselője volt, mint a parlamentben, s hasonló vagy nagyobb mértékben vezetett a fővárosban a liberális polgári ellenzék is. A 20-as években Bethlen nem tartotta lehetetlennek egy baloldali többség kialakulását sem a Városházán.²⁰

E röviden jelzett és sokféle tényező adja tehát az 1930-as és 1934-es törvények hátterét. E törvények révén a közgyűlés nemcsak számában, de hatáskörében is összezsugorodott. 1920-hoz mérten 250-ról 108-ra csökkent a városatyák száma, a főpolgármestert nem választották, hanem kinevezték, a közgyűléstől sorra elvett jogokat a polgármesterre, illetve egy szűkkörű tanácsra ruházták, megtiltották, hogy a közgyűlés általános-országos politikai kérdésekkel foglalkozzék, a kormányzat egyre nagyobb mértékben szólhatott bele a Városháza gazdálkodásába.²¹

Ezeket a változásokat azután betetőzte a 30-as évek végén hozott faji törvények végrehajtása. Ezek értelmében nemcsak azokat a fővárosi alkalmazottakat bocsátották el, akiket a törvények zsidónak minősítettek, hanem a városatyák egy részét is megfosztották választás utján szerzett mandátumuktól. A liberális polgári ellenzék s részben a Szociáldemokrata Párt városházi képviseletének összetétele miatt, e törvények végrehajtásával éppen a baloldali ellenzék tagjai kerültek ki a közgyűlésből. A legérzékenyebb veszteség a

¹⁸ L. Nagy: 56-66., 71. l 112. s köv. l. Források III. 112-114., 123-124., 125-127. l.

¹⁹ Az előzményekre: L. Nagy 112-113., 119-120. l. Imrédy akciójára: 144. l.

²⁰ Az egyes választások adatai: Források III. 45., 149., 237., 381. l. illetve L. Nagy 20., 71., 105., 130. l.

²¹ L. Nagy i. m. "Az 1930-i fővárosi törvény" valamint "Gömbös és a fővárosi politika" c. alfejezetek. Források III. 234-240., 240-242., 246-253. l. stb.

Demokrata Pártot érte, mely fél évszázadon át igen fontos szerepet játszott a Városházán és azt most teljesen elvesztette.²² De irreálissá vált így a közgyűlés és a városvezetés munkája is, mivel egyidejűleg a háborus körülmények az önálló kezdeményezéseket szinte teljesen lehetetlenné tették.

Az ország német megszállását követően azután teljesen új garnitúra került a város élére, az ellenzék sok tagját letartóztatták, koncentrációs táborokba hurcolták.

Míndezek ellenére Budapest volt és maradt, sőt, éppen 1944-ben vált a háboru utáni kibontakozás demokratikus erőinek mozgósító központjává. Az antifasiszta, függetlenségi mozgalom, amely itt bontott zászlót, már 1941-től kezdve egyre jelentősebb tüntetéseket szervezett, itt alakult meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság, itt jelent meg a Kommunista Párt illegális lapja, itt zajlott le a legnagyobb szabású antifasiszta tüntetés 1942. március 15-én, itt alakult meg az ellenállási mozgalom vezérkara, itt formálódott a demokratikus pártok szövetsége. A Budapest felszabadításáért folytatott harcokban szerény fővárosi erők is résztvettek.

Lehetetlen vállalkozás lenne az adott szűk keretek között megvonni fél évszázad városi-városházi politikai harcainak mérlegét. Ezért csak néhány, általános jellegű megjegyzést kockáztatok meg.

A századfordulótól kezdve a második világháboru végéig a városvezetés és a városi politika megújítása, demokratizálása illetve az erre irányuló kísérletek leszerelése, elfojtása állt a budapesti politikai harcok középpontjában. A dualizmus viszonylag kedvező körülményei, majd 1918-1919 nagy lehetősége után a két világháboru között végképpen bebizonyosodott, hogy a várospolitikában is csak úgy lehet elérni gyökeres változást, ha az rendszer-változással jár együtt. E fél évszázad tanulsága az is, hogy még a fővárosban, országosan tehát a legkedvezőbb helyen is társadalmilag igen gyenge volt a polgárságnak az a része, amely az önálló polgári érdekek, a polgári demokrácia programját vállalta; továbbá: a liberális budapesti polgárnak, ha csak minimális eredményeket akart is elérni, a munkásmozgalommal, a Szociáldemokrata Párttal kellett politikai szövetségre lépnie.

Ugyanakkor, s ez éppen a legkedvezőtlenebb viszonyok, a két háboru között tűnik ki, társadalmi gyengeségük, politikai korlátaik ellenére mégiscsak a fővárosban maradtak meg és küzdöttek tovább azok a polgári ellenzéki erők, amelyek a fasiszmus és a náciizmus árnyékában is továbbéltek voltak a liberalizmus, a polgári demokrácia programjának; Budapest volt és maradt a szocialista baloldal, a munkásmozgalom legjelentősebb központja is. Így az ellenforradalmi rendszer negyedszázadának súlyos hatása ellenére Budapest olyan társadalmi erőket, olyan politikai eszméket őrzött meg, amelyek a második világháboru utáni újradzsejt segíthették.

Hozzászólások L. NAGY Zsuzsa előadásához

ERÉNYI Tibor:

Csatlakozva L. Nagy Zsuzsa megállapításaihoz, a Szociáldemokrata Párt városi politikai elképzeléseiről kívánnék néhány szót elmondani az 1900-tól 1914-ig terjedő időszakra vonatkozóan. Nem kívánnám az egybegyűlteket általánosan ismert statisztikai adatok felsorolásával untatni, egy adatot azonban orientálás szempontjából megjegyeznék. Mégpedig azt, hogy 1913-ban Magyarország 110 ezer szervezett munkása közül 60 ezer élt Budapesten és közvetlen környékén. Ugy gondolom, hogy ez az adat, amely önmagában is jellemző, megadja bizonyos mértékig a súlyát a Szociáldemokrata Párt városi politikai elképzeléseinek.

²² L. Nagy 142-143., 146., 154-155., 157-158. l. Az 1941: XIX. t. c. -t közli: Források III. 499-500. l.

Nos, a Párt általános politikai irányvonalát ebben a körben ismertnek tételezve fel, felvetődik a kérdés, hogy milyen álláspontot képviselt a községi politikában. Ezt az álláspontot némely kongresszusi határozatból, így például az 1910-es kongresszus határozataiból, de méginkább egyes szociáldemokrata vezetők fejtegetéseiből lehetne rekonstruálni. Mindenekelőtt megjegyezném, hogy elsősorban Ágoston Péter, Kis Adolf, Somogyi Béla, Jócsák Kálmán, Szántó Béla foglalkoztak ebben az időszakban kifejezetten közséppolitikai kérdésekkel. A fejtegetéseikből kitűnő álláspont szerint, és ez teljesen szinkronban van a Párt általános politikai vonalvezetésével, számukra az ideális megoldás egy polgári demokrata-szociáldemokrata városi koalíció lenne.

Kezdetől szembe találkozott azonban ez a koncepció egy megfelelő polgári partner hiányával. Kezdetben, még a 90-es évek legvégén és az 1900-as évek elején, a szociáldemokrata politika szempontjából Vázsonyi Demokrata Pártja tűnt fel, tűnhetett fel ilyen partnerként, később azonban mindinkább kitűnt, hogy a Vázsonyi-féle mozgalom esetében sokkal inkább polgári liberalizmusról, semmint polgári demokratizmusról van szó, és így a Vázsonyival kapcsolatos kombinációk háttérbe szorultak. Bizonyos fokig változott a helyzet a Bárczy-féle városvezetés idején, amelyre itt már többször utalás történt. A Szociáldemokrata Párt, a Bárczy-féle várospolitikát esetenként bírálta és egyben támogatta, s ha ez a támogatás különböző okok következtében különösebben demonstratív módon nem is nyilatkozott, nem is nyilatkozhatott meg. A világháborút megelőző másfél évtizedben, tehát a Bárczy-érában hódította a várospolitikában a községesítésnek az elve. A községesítési irányzatot a Szociáldemokrata Párt elvileg helyeselte, és benne bizonyos fokig a szociális igazságosság létrehozásának az eszközét látta. Az egyes községesítési akcióknál, községi üzemek, vállalkozások működtetésénél nem mulasztotta el a negatív tendenciákra sem felhívni a figyelmet. Ugyanakkor az előrelépést ezen a téren, tehát a községesítés területén rendszeresen regisztrálta.

A másik ilyen terület, amelyben a Bárczy-féle várospolitika a Szociáldemokrata Párt támogatását élvezte, a kulturális és a közoktatási politika. Madzsarról, Szabó Ervinnél ebben a vonatkozásban már esett szó, annyit jegyeznék meg kiegészítésként, hogy a Bárczy-féle nagyarányú iskolaépítés, építési akció is a Szociáldemokrata Párt támogatását élvezte. Ez a támogatás azonban természetesen nem akadályozta még a Szociáldemokrata Pártot abban, hogy valamilyen külön, messzebbre tekintő önálló várospolitikai elképzelést kidolgozzon.

Ennek az elképzelésnek a különböző pontjait az előbb említett források alapján a következőkben lehet összefoglalni: Először is választójogi reform, a virilizmus intézményének megszüntetése. Ezzel kapcsolatban tényleges önkormányzat, az állami beavatkozás (az állam reakciósabb volt, mint a város) lehető kiküszöbölése. Ezek a pontok javarészt német és osztrák minta alapján kerültek be a hazai szociáldemokrata elképzelésekbe.

Több alkalommal felvetődött, így például az 1910-es kongresszuson is az önkormányzati képviselők helyi közigazgatásban való tevékeny részvételének követelése, továbbá az a kívánság, hogy a városi apparátust határozottan rendeljék a választott testületek irányítása alá. Tehát bizonyos demokratizmussal kapcsolatos követelésekről van itt szó, amelyek kidolgozásánál, megfogalmazásánál Ágoston Péter és mások, immár nem is annyira német és osztrák, mint inkább francia és olasz példákra gondoltak; nem is hiányzik a hivatkozás a korabeli francia és olasz városvezetések különböző vívmányaira.

A következő nagy témaköre a várospolitikai követeléseknek a szociálpolitika. Ezt kapcsolatba hozták a progresszív adórendszer bevezetésének igényével, azt remélve, hogy az ilyenfajta adóreform fogja biztosítani a kiterjedt szociálpolitikához szükséges anyagi erőforrásokat. Ezek a szociálpolitikai követelések az élet minden területére kiterjedtek, közoktatás, munkanélküli segély, lakásépítés, lakberendezések, üzlethálózat kifejlesztése, városi kezelés és közlekedés, stb.

Ezen a területen közeledtek leginkább a szociáldemokrata követelések a Bárczy-féle várospolitika célkitűzéseire. Érdemes talán azt is megemlíteni, hogy a különböző területi reform elgondolásokat, így például az 1908-ban megfogalmazott Bárczy-Harrer-féle javaslatot Nagy-Budapest létrehozására, a Szociáldemokrata Párt határozottan támogatta. Mintegy előre jelezte azokat az okokat is, amelyek következtében ez a kísérlet hajótörést szenvedett.

Nem lenne, azt hiszem, még hozzátétőlegesen sem teljes a kép akkor, ha csak ezekről a kérdésekről beszélünk ennek a témakörnek a felvetődése kapcsán. Úgy vélem, hogy mindenképpen regisztrálni kell a Szociáldemokrata Pártnak az urbanizációval kapcsolatos korabeli megnyilatkozásait, és habár ezek nem álltak össze egységes programmá, mégis

előremutató jelentőségük van. Somogyi Béla a Szocializmus 1912. évfolyamában polémikus élel rámutatott arra, hogy a város kétségkívül magasabb rendű alakulat, mint a falu, és a jövő útját a városiasodás jellemzi. Annál is inkább értékelendők az ilyenfajta megállapítások, mert ugyanakkor a különböző szociáldemokrata megnyilatkozásokban már szó esik az urbanizáció ártalmairól, bizonyos környezetvédelmi és egyéb problémákról is.

Ha felvetjük azt a kérdést, hogy milyen eredményekre vezetett a korabeli szociáldemokrata várospolitika, akkor ezeket az eredményeket elsősorban az említett és az említetthez hasonló, kétségkívül jövőbe mutató megnyilatkozásokban kell látnunk. Figyelembe kell vennünk ezeknek a megnyilatkozásoknak polémikus jellegét és azokat a viszonyokat, azokat a körülményeket, amelyek közepette elhangzottak. (Elég itt a légkör érzékeltetésére a koalíció kormányzatának időszakára utalni.)

A konkrét eredményeket tekintve azt kell látnunk, hogy a várospolitika területén is megmutatkozott a korabeli szociáldemokrata politikai irányvezetés általános konfliktusa. Ezt az általános konfliktust a következőkben lehetne egy mondatral röviden jellemezni: reformista velletású politika, konkrét reformok elérése nélkül. Ez önmagában is konfliktus, önmagában is zsákutca, amely valamilyen törésre vezetett volna akkor is, ha külső erők ezeknek a konfliktusoknak az előidézésében nem játszottak volna közre.

DOLMÁNYOS István:

Erényi elvtárs hozzászólásához szeretnék kapcsolódni annyiban, hogy a téma jelentőségét hangsúlyoznám. Nagy elvtársnő, mint általában, most is kevésbé bejárt és sok szempontot kínáló területre világított rá. A téma újszerűsége továbbá, hogy közbülső irányzatot vizsgál, egy liberális irányzatot. Ugy gondolom, az is érdekes; nagy ivben tekinti ezt át, nemcsak a dualizmus korszaka vonatkozásában, hanem a két világháború közti időszak tekintetében is, ami számos összevetésre ad lehetőséget.

Kiemelném a referátum, - bizonyára általunk csak kis részben ismert alaptanulmány - eredményei közül azt az eljárást, hogy a munkásmozgalommal szoros kapcsolatban vizsgál egy polgári liberális, polgári demokratikus jellegű irányzatot. Ezt az alapvető összefüggést a dualizmus vonatkozásában nem mindig hangsúlyoztuk. Gondolok itt Horváth Zoltán könyvére, illetve a művelődéstörténeti irodalmunk javarésznének ilyen irányú megállapításaira, amelynek hatása még történészeket is megérintett. A referátum ettől a szemlélet-től mentes, ezért több lényeges összefüggésre tudja felhívni figyelmünket.

Szabad legyen azonban néhány észrevételt is tenni a századelővel kapcsolatban a következő kérdésköröket illetően: a későbbi kimunkálásban jó lenne, ha a Szociáldemokrata Párt, általában a munkásmozgalom és a várospolitika, közelebbről a Demokrata Párt és a munkásmozgalom kapcsolatáról még több szó esnék, hiszen ez a kapcsolat nemcsak a közgyűlésen valósulhatott meg (ott nagyon helyesen megmutatta a referátum, hogy ez formálisan nem is jelentkezhetett). Előfordult, hogy magába a városházába nyomultak be a tüntetők, különböző pártiak, de szociáldemokrata tüntetők is, úgy hogy ezek a külső utcai kapcsolatok sokszor lényegesek a városházi határozatok megértéséhez.

Itt merül fel az a probléma, hogy vajon melyik párt volt közelebb a Szociáldemokrata Párthoz, a Demokrata Párt-e, Vázsonyi Demokrata Pártja, vagy a Függetlenségi Párt? A referátumnak van egy olyan része, ahol azt huzza alá, hogy a Függetlenségi Párt a Demokrata Párttól eltérően kereste, szorgalmazta a Szociáldemokrata Párt szövetségét. Az a véleményem, hogy a Demokrata Párt, legalábbis ami a századelőt illeti, közelebb volt a Szociáldemokrata Párthoz. A szabadelvű párti korszakban feltétlenül, de a koalíció alatt is. Gondoljunk itt a Demokrata Párt képviselőinek rendszeres megjelenésére munkásmozgalmi rendezvényeken. Okvetlenül, kétségtelenül a Demokrata Párt közelebb volt a munkásmozgalomhoz, mint a Függetlenségi Párt. 1903-tól eltékvintve a Függetlenségi Pártnak 1909-ig semmi lényeges szociáldemokrata kapcsolata nem volt a századelőn. Később a kép némileg változik, tehát 1910 után, de akkor sem oly radikálisan, mint ahogy a referátum exponálja.

Ez fölveti a kérdést, vajon milyen jellegű a Demokrata Párt? Kapcsolódnék Erényi elvtárs megfogalmazásához, aki helyesen fejtette ki azt a tételt, hogy a Demokrata Párt inkább polgári, mint polgári demokrata párt volt. A referátum ezzel szemben azt a nézetet teszi magáévá, hogy a Demokrata Párt csak liberális párt volt, nem pedig polgári demokrata párt. Én inkább Erényi elvtárs megfogalmazását fogadnám el azzal a megjegyzéssel, hogy

a jelleg kérdését szigorú történetiséggel kell nyomon követni: a század első éveiben - én úgy gondolom - lényeges polgári demokrata elemek találhatók éppen a munkásmozgalommal való szoros kapcsolat következtében a Demokrata Pártnál, később viszont ismeretes Vázsonyi elfordulása ezektől a munkásmozgalmi kapcsolatoktól, akkor fokról-fokra, de nagyon határozottan a liberális arculat mutatkozik meg. Sőt, nagyon konzervatív vonásai is lesznek utóbb a Demokrata Párt politikájának, Ovní szeretném a referenst attól, hogy a Demokrata Párt egyszersmindenkorra érvényes értékelését adja. Olyan megfogalmazást kell keresni, amely a különböző korszakok, különböző arányú elemeket tartalmazó politikáját jelzi. További észrevételem, hogy értékelni kell a Bárczy-féle periódust. Én úgy gondolom, hogy a referátum utalhatott volna Bárczy 1903-1904-es időszakára. Mivel ezt nem tette meg, nem világos, hogy a Bárczy-féle korszak és a szabadelvű párti korszak várospolitikája között szoros az összefüggés. Tehát szerves folytatásról van szó. Régi legenda Bárczy teljesen új időszak. Ezzel szemben az az igazság, hogy őt jórészt a korábbi időszak politikai vonalának folytatása miatt nem tették félre. Épp ezért Bárczy és a Demokrata Párt közé nem mernék egyszerűen azonossági jelet tenni. A várospolitikai vezetést a koalíciós kormány alatt is megkülönböztetném a Demokrata Párt politikai irányvonalától, hiszen a budapesti várospolitika a koalíciós kormány alatt egy pillanatig sem szakadt ki az alkotmánypárt vezetéséről. Ezt még az is bizonyítja, hogy amikor már a koalíciós kormány megbukott, a budapesti városháza úgy bucsuzott a koalíciós kormánytól, hogy Andrásyot diszpolgárrá választotta.

A Demokrata Párt politikai vonala ellenzéki politikai vonal lett a koalíciós kormány alatt. Ez az oppozíciós politikai vonal nem fejezte ki a főváros politikájának a lényegét, tehát Bárczy politikáját. Itt különböző irányzatokról van szó. Vagyis én nem úgy fogom fel a Budapest vezetésének várospolitikai tevékenységét, mint amelyet Wilner Ödön határozott meg, és nem is úgy, mint amelyre a Demokrata Párt nyomta rá a pecsétet, hanem úgy, mint amelyet döntően az alkotmánypárt és a Függetlenségi Párt határozott meg. Ez utóbbiak harcban állottak a Demokrata Párt befolyásával, amelyre hatást gyakorolt a munkásmozgalom, gyakran nagyon erős hatást.

Az akkori budapesti várospolitikában különböző pártok egész lépcsőzetének együtthatása figyelhető meg. A különböző pártok lépcsőzetének együttes hatásában 1909-10-ig a koalíció vezetőinek a hatása az, ami elsődleges. Ezért még egyszer visszatérek ahhoz a gondolathoz, vajon volt-e "ragyogó", "nagy" korszaka a budapesti várospolitikának a század elején? Azt hiszem, közelebb állnánk az igazsághoz, ha rámutatnánk arra, hogy a régi szabadelvű párti várospolitika eredményeihez, olyan eredményekhez, amelyek a főváros technikai fejlesztésére irányultak, amelyek sok közintézmény létrehozását eredményezték, ezekhez kapcsolódott ez a korszak, ezt szélesítette tovább, de nem szélesítette oly mértékben, hogy valóban új korszakról lehetne itt szólni, vagy éppenséggel politikai szempontból ragyogó periódusról. Ez az idő a koalíció korszaka volt a budapesti várospolitikában, megfelelő helyi színezettel. A legkevésbé koalíciós a kormány politikája a várospolitikában volt, de itt is ugyanez a politikai vonal érvényesült. Inkább új színezetről lehetne beszélni és a főváros törvényhozóinak, törvényhozó többségének bizonyos reformtörekvéséről, ami azonban nagyon kevésbé realizálódott. Ebben az összefüggésben szeretném említeni a Harrer-féle emlékiratot. Harrer emlékirata alapos memoár, a történéseknek nagyon sok támpontot ad. Jó lett volna, ha a referátum foglalkozik a Harrer emlékirattal, mindenekelőtt pozitív értelemben. Ugyanakkor a Harrer emlékirat sem mentes attól a legendától, hogy a koalíciós kormány alatt, mintegy a koalíciós kormány ellenére teljesen más minőségű várospolitikai irányvonal folyt a fővárosban. Bizony-bizony még a Harrer-féle memoár kritikai vizsgálata is hátra van.

A referátum utalt a Függetlenségi Párt Károlyi-korszakára, úgy fogalmazván, mintha Károlyi Mihály hozta volna létre a Függetlenségi Pártot. Ez elírás, hiszen a Függetlenségi Párt régóta megvolt, Károlyi csak csatlakozott hozzá. Nem világos, hogy miért Károlyi Mihály Függetlenségi Pártjáról van szó a századelő vonatkozásában, mikor Károlyi Mihály a vezetéssel csak 1913-ban kerül közelebbi kapcsolatba. A függetlenségi párti problémákhoz tartozik még, hogy szerintem nem volt döntő szerepe a Függetlenségi Pártnak az ország demokratizálására irányuló kísérletekben. A munkásmozgalom a meghatározó 1918-ban, nem pedig a Függetlenségi Párt. A Függetlenségi Párt egyik szárnya közreműködött ebben a folyamatban, de magában a demokratizálásban nem volt döntő szava.

Észrevételeimet - hangsúlyozom - a századelő vonatkozásában tettem meg. A mondtak ellenére a referátum éppen azért érte el sok tekintetben a célját, mert a munkásmozgalom és a várospolitika kapcsolatát valójában közelítette meg.

A budapesti várostörténeti konferencia előkészítőbizottságának felkérésére "A burzsoá várospolitikai jellegzetességei" c. témában végeztem előtanulmányokat. A korreferátum időbeli lehetőségei már eleve kétségessé teszik e téma főbb összetevőinek felvetését is, ezért csupán néhány személyvény-szerű gondolattal szeretnék a vitához hozzájárulni.

L. Nagy Zsuzsa előadásában több esetben is joggal említ egyes személyek tevékenysége vagy várostörténeti érdekű témák kutatási elmaradottságát s ehhez a sorhoz joggal tehetjük hozzá a magyar burzsoázia fővárosi várospolitikájának kérdéseit is. Kiss György 1954-ben megjelent munkája még a közel két évtizednyi távolság ellenére is forrásértékekkel bír, s e témát gazdagította a Fővárosi Levéltár forráskiadványainak közelmúltban megjelent négy kötete, Vörös Károlynak a virilizmusról írott disszertációja, Tarjányi Sándornak a fővárosi törvényekről írt összeállítása s néhány más tanulmány is.

A várospolitikának mint fogalomnak megítélésében is jelentős lépések történtek, különösen a két várospolitika: a szocialista és a kapitalista korszak közötti különbségek meghatározásában. A korábbinál realisabb értékelések születtek a burzsoá várospolitikai eredmények és hibák felvázolásában is. Differenciáltabban áll előtűnk a hét évtizednyi kapitalista városvezetés egymástól jól megkülönböztethető három korszaka is.

Véleményem szerint a három fő korszak csak a burzsoá városvezetés történetére vonatkozik, hiszen az 1873-1945 közötti időszak politikai és társadalmi vízvonalzója a két forradalom időszaka volt a főváros életében is.

A várospolitika alakulása szempontjából első korszakként kezelhetjük az 1873-1906 közötti időszakot, másodikként a liberális városvezetés éveit, harmadikként a két forradalom időszakát, és negyediként a kurzust, amelynek számos belső ellentéte mellett, a nyílt városvezetés kinevezéséig az azonos jellemző vonásai voltak a döntőek.

E nagyon vázlatos tagolás is jelzi már, hogy az 1950-es évek kategórikusan negatív meghatározásai a burzsoá várospolitikáról nem állhatják meg helyüket. S itt néhány szóval kitérnék magának a fogalomnak értelmezésére is.

Mint fogalom a várospolitika - községpolitika, a mindennapi értelmezésünkben, s újabban történeti irodalmunkban is, leszűkül a politikai történetre. Mai valóságunkban a gyakorlatban, s történetileg visszatekintve is a várospolitika magában foglalja az adott lakóterület gazdasági, építészeti, közlekedésügyi, kulturális és oktatásügyi, egészségügyi, kereskedelmi irányítását, igazgatását az önkormányzat elvének érvényesülése alapján. A várospolitika-községpolitika a kapitalista korszak jogelméletében is az önálló helyi politikát jelentette, tegyük hozzá, hogy az esetek többségében elvben. Azonban így is nyilvánvaló, hogy ennek az alapelvnek érvényesülése más-más módon jutott kifejezésre a városvezetés egyes korszakaiban.

Nem egyértelműen igaz tehát az 1950-es évekből az a megállapítás, hogy a kapitalista korszak várospolitikája csupán a profitszerzés eszköze volt.

Kétségtelen, hogy a háromnegyed évszázadnyi kapitalista várospolitikának megvoltak a közös jellemvonásai, melyek közül a továbbiakban annak a három kérdésnek egyikével kívánok foglalkozni, amelyet a szocialista jogalkotásunk is mint a várospolitika alapvető kérdését kodifikált. Ezek: a városigazgatás, a városfejlesztés, a városi szolgáltatások. Közülük a városigazgatás kérdését kívánom néhány vonatkozásban megközelíteni.

A városigazgatás feladatai két problémacsoportot ölelnek fel. Az egyik a városigazgatás szervezésének problémái, a másik a konkrét városigazgatási kérdések. Nyilvánvaló, hogy kapitalista viszonyok között mindkettő érvényesülésének formáit társadalmi érdeküldelmek determinálják. A két tényezőből elsőként említett városigazgatás, városigazgatás szervezés első kérdése maga az önkormányzat, tehát az, hogy hatáskörében mennyiben érvényesülhet a közönség érdeke, tehát demokratikus önkormányzatról van szó, vagy mint a későbbi évtizedek során felvetődik, közeledik az ugynevezett községi alkotmányhoz, a fasiszta típusú városigazgatási módszerhez.

A demokratikus önkormányzat nem állhatott meg a területén élő lakosság gazdasági, szociális és kulturális kielégítésénél, a helyi közigazgatás ellátásánál, hanem feladata volt az országos közigazgatás ráruházott ügyeinek vitele is.

Tárgyalt korszakunk önkormányzatának legfőbb testülete a közgyűlés, amely határozatokat hozott, megválasztotta a vezető tisztviselőket.

Az országos kormányzatot felügyeleti jog illette meg, amely azonban elvben nem terjedhetett túl az önkormányzati hatáskörben hozott határozatok törvényességének felülvizsgálatánál.

A kapitalista várospolitikai egyik sajátos ellentmondása az volt, hogy a fővárosi terület élén királyi jelölés alapján választható főpolgármester állt, aki azonban a megyei főispánokhoz hasonlóan a központi hatalom orgánuma volt. A főváros élén álló közgyűlés lett volna hivatott arra, mint azt az 1930. XVIII. törvénycikk indokolása álszent módon mondja ki: a területén lakó és tartózkodó népesség uralkodó hangulatának hü kifejezője, - írják ezt az 1930. szeptember elsejei tüntetés évében.

A törvény félrevezető indoklásával szemben a kitűnő várospolitikai szakember, dr. Wildner Ödön határozottan leszögezte: "Ez a képviselő - a törvényhatósági bizottság - annál nagyobb mértékben domborodik és érvényesül, mentül szélesebb körű választójog alapján és az akaratnyilvánítás szabadságát mentül jobban megvédő módon történő gyakorlása útján jut mandátumhoz."

Wildner Ödönnek ma is helytálló megállapítása a kapitalista önkormányzat alapvető problémájára, a széleskörű választójog hiányára hívta fel a figyelmet.

Elég, ha csak a főbb statisztikai adatait vizsgáljuk a 70 év szavazási arányának: 1873-ban a körülbelül 300 ezer lakosú városban alig több mint hatezren, tehát a lakosság 2-2,5 százaléka szavazott le.

1900-ban a több mint duplájára nőtt lélekszámú városban 3,6 százalékra emelkedett a számuk, s az első korszak végére megközelítette a 10 százalékot.

A Magyar Tanácsköztársaság idején megtartott első szabad választáson - hozzávetőleges számításaim szerint - ez a szám a hatszorosára nőtt. 1920-ban a fővárosi lakosság 50 százaléka szavazott le.

Kapitalista körülmények között az volt a legnagyobb arányú részvétele a lakosságnak, 410 ezren szavaztak. Ekkor jelentek meg kapitalista körülmények között először a nők is az urnáknál. Ettől kezdve fokozatosan csökken a választók részvétele a szavazásokon. 1930-ban már csak 27,9 százalék volt a leszávozottak aránya. Ebben már csak a felszabadulás után történt változás. 1945-ben a lakosság 72,8 százaléka vett részt a választásokon.

Ha az 1873. évi 300 ezres fővárosi lélekszámot az 1945. évi, háború utáni 885 ezres lélekszámmal, az 1873. évi körülbelül 6 ezer szavazatot az 1945. évi 612 ezres szavazattal vetjük össze, azt látjuk, hogy a város lélekszáma háromszorosára, az aktív szavazók száma százszorosára emelkedett. Nyilvánvaló, hogy az önkormányzat elvének megfelelő városi testület az utóbbi esetben jöhetett létre.

Az önkormányzat érvényesülésének, más szóval mondva az össz-lakosság számára ténylegessé válásának a széleskörű választójog hiányán kívül további jelentős akadályai is voltak.

Ezek egyike volt több mint 40 éven át a virilizmus. A fővárost alkotó városok egyesítését megelőzően az országgyűlési törvényjavaslat vitájában a vagyoni cenzus, a virilizmus jelentős ellenzékre talált, de elleneztek az egyesítés alatt álló városok vezető testületei is. Így a főváros esetében az általános gyakorlattól eltérő módozatu kompromisszum született. Nem automatikusan kerültek be a legtöbb állami egyenes adót fizetők, hanem az 1200 leg több adót fizetőkből választottak első ízben 1873. szeptember 27 és 28-án 200-at. Ezzel a kompromisszummal elérték, hogy nem csupán tőkés, ház és földtulajdonosok számára nyílt külön lehetőség a város vezető testületébe való bekerülésre, hanem jelentős jövedelmű íróknak, művészeknek, és más értelmiségi foglalkozásúaknak is. Az első virilista lista 200 neve között ott olvashatjuk Ullmant, Wolfnert, a későbbi kapitalista fejlődés ismert és hírhedt neveit, de a történelem fintora, hogy a virilizmus ellen számtalanszor szót emelő Jókai Mór is a virilista listán került a főváros vezetésébe. De ezen a virilista jegyzéken a korszak kiemelkedő építészeinek nevét is megtalálhatjuk.

Ha a létrejött bizottság társadalmi összetételét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a döntő szó a tőkés és birtokosok kezébe került. A konkrét összetétel a következő volt 1873-ban:

nagyiparos	6 %	nagykereskedő	6 %
kis- és közép iparos és vállalkozó	12,8%	kiskereskedő	11,4%
ház- és földtulajdonos	18,5%	tisztviselő	15,9%

Azaz 42%-a a törvényhatósági bizottság tagjainak tőkés érdekeket képviselt közvetlen módon is, ha ehhez hozzávesszük a birtokosok számát, akkor 55 százalékról beszélhetünk, mint olyan vezető testületi tagról, akinek jelenléte a burzsoázia várospolitikai érdekeit képviselte.

Mint Vörös Károly említett munkájában megállapítja, ez még önmagában tekintve haladó lépés volt előre a megyék nemesi, földesuri vezetésével szemben. Nem teljes ellenében Vörös Károlyal, mégis Bárczy Istvánnak kell igazat adnunk, aki 1906-ban polgármesteri székfoglaló beszédében nyíltan kimondta: "Nem igazi népképviselő az, amikor a közel 1 milliós lakosu főváros képviselőit egy néhány száz ember által, meghatalmazások alapján leszavaztatott 20-25 ezer választó választja, s a képviselők felét nem is az összes választók közül, szabadon, hanem vagyoni cenzus alapján - virilisták közül kell választani."

A haladó polgári rétegek és a liberális városvezetés összehangolt fellépése 1907-ben - más dátumokat is hozhatnák fel példának - a belügyminisztert arra készteti, hogy bejelentse: a fővárosi virilizmus eltörlése mellett van, amely mint tudjuk, csak 1920-ban következett be.

A törvényhatósági bizottság összetétele a virilizmus fennállása idején körvonalai-ban hasonult az 1873-ban kialakult összetételhez, mégis igen jelentős változásokon is átment.

Néhány kiemelt adat: az országos méretű tökekoncentrációt mintegy tükrözte, hogy a bizottság összetételében csökkent a kis és középipar képvisellete, 12,8 százalékról 5 százalékra, ugyanígy a kereskedelem középrétegeinél is 17,4 százalékról 13,9 százalékra, - viszont nőtt a nagyipar és a bankok képvisellete önmagukhoz viszonyítva átlagosan 50 százalékkal.

Már ebben a korszakban jelentkezik egy új probléma, a jogászok és tisztviselők igen magas aránya, ami 1915-ben elérte a 40%-ot. S ennek a folyamata a Tanácsköztársaság rövid időszakától eltekintve 1945-ig megállíthatatlanul haladt előre.

1920-ban a közigazgatási bizottságban az ügyvédek és tisztviselők az összes tagok 52 százalékát, 1930-ban már 65 százalékát tették ki. Ez csak igen kis részben jelenti azt, amivel a kortársak igyekeztek e jelenséget magyarázni; a közigazgatási gyakorlat szükségessége. Sokkal inkább a társadalmi bázis beszűkülését jelzik a számok, s azt, hogy a rendszer tényleges társadalmi bázisának, a keresztény középrétegeknek igyekeztek teret engedni, illetve erőszakos módon is ezt biztosítani.

Jellemző apró adalék, hogy az ugynevezett keresztény középrétegek, gyakorlatilag a hivatalnokok előretörése időszakában, a korábban igen jelentős pedagógus képviselőt 1 százalék körülire zuhant vissza. 1919 után az ellenforradalmi rendszer lényegéből következően önkormányzatról nem beszélhetünk sem jogilag, sem politikai tartalmát illetően. A Horthy-korszak törvényeinek célja nem a helyi önkormányzat léte volt, hanem az, hogy politikai rendszerüket az önkormányzat formájának a fenntartásával biztosítsák.

Tarjányi Sándor már említett összeállítás a fővárosi törvényekről ezt a folyamatot gazdagon illusztrálja. A kapitalista városigazgatás szervezésének problémái gyökereiben tárják elénk a szavakban megfogalmazott jogrendszer és a tényleges érvényesülő joggyakorlat helyenként súlyos ellentmondásait. Ezek a kapitalista városvezetés egész korszakán végigvonuló ellentmondások azonban nem azonos súlyúak, és mint L. Nagy Zsuzsa előadásában erről szó volt, a fasizmus felülkerekedésével, a nyilas városvezetés a már évek során illuzórikussá is vált autonómiát, függesztette.

A társadalmi érdekküzdelmek fokozatosabban háttérbe szorult küzdőterét most már a diktatura nyílt uralma foglalta el.

Tófik ISZLÁMOV (Szovjetunió):

Ugy vélem, hogy nem a konkrét történelmi anyag, a kötetekre menő tények és adatok felsorakoztatása a feladatunk, vagy nem csak az a feladatunk. Célszerűbbnek látszik a periodizációs kérdésekre kitérni és olyan összefüggésekre koncentrálni a figyelmünket, melyeknek kutatása két szempontból is lényeges: mind Budapest munkásmozgalmá, mind a magyarországi szocialista munkásmozgalom elmélyült feltárása érdekében.

Mint ismeretes minden nagyvárosnak, vagy fővárosnak a története nagyjából egybeesik a megfelelő ország vagy nép történetével. Azonosak a törvényszerűségek; gondolok itt elsősorban a történelmi, társadalmi, gazdasági formációkra. Azonosak, de nem mindenben. A nagy törvényszerűségek keretein belül a város fejlődésének olyan sajátosságai is vannak, amelyeknek pontosabb leírása, körülrajzolása a kutatómunka egyik feladata lehet. Ezzel szoros kapcsolatban áll egy másik kérdés, a periodizáció kérdése.

A XVIII. század vége és a XIX. század első fele mind Pest-Buda, mind Magyarország történetében egyértelműen a feudalizmus és kapitalizmus közötti átmeneti szakasz, vagy ujonnan divatba jött terminológia szerint a magyarországi tőkés fejlődés megalapozási szakasza. Itt nincs vita. Ez a periodizáció helyesen tükrözi a három városrész és az ország életében 1790-1848 közötti végbement változások leglényegesebb tendenciáit. De a város története szempontjából nézve más momentumokat is számításba kell vennünk.

Ezek közül csak egyet emelnék ki. Vajon mikor válik Pest-Buda Magyarország fővárosává? 1790-ben, 1825-ben vagy 1848 március 15-én, vagy pedig 1849 június 24-én, amikor a felelős minisztérium hivatalosan kihirdette Pest, Buda és Óbuda egyesítését? Ha e periódus fejleményeit kissé közelebről szemügyre vesszük, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Pest-Buda tényleges fővárossá válásának időpontját aligha lehet egy pontosan meghatározott dátumhoz kötni. Szeretném hangsúlyozni, hogy ami a processzus kezdetét illeti, ez nem azonos az általános periodizáció kezdetével. Mindenesetre a határok nem az 1790 és XIX. század huszas éve közötti időszakban keresendő.

Véleményem szerint Pest-Budának az ország központjává válása a szűkebb értelemben vett reformkorszakkal kezdődik. Éppen akkor válik igazán ez a viszonylag kis város az ország valódi gazdasági, társadalmi, kulturális és szellemi központjává.

A XIX. század második negyedében, pontosabban a harmincas és negyvenes években az ipar az udvar diszkriminációs intézkedései ellenére is - főképpen vám és kereskedelmi politika terén - mindinkább kiszorítja a céheket, Pesten már a gazdasági élet uralkodó tényezőjévé vált. Az ez idő alatt Pesten felépült téglagyárak, cukorfinomító, hengermalom, gyufa, gyertya, festék, szappangyár, valamint a budai Ganz vasöntőde, az óbudai hajógyár a jövő nagyipari központ jellegét máris jelezték. Párhuzamosan a termelőerők megyorsult fejlődésével megindultak olyan demográfiai szociális folyamatok, amelyek a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulásának nyitottak utat.

A három városrész szellem látható növekedése nemcsak mennyiségi, kvantitatív változásokat hozott magával, hanem jelentős minőségi, kvalitatív változásokat is. A XIX. század derekán Pest-Buda az ország legnagyobb városává fejlődött. Pesten már 120 ezer ember lakott, Buda és Óbuda lakóinak száma megközelítette a 60 ezret. Megváltozott e három város társadalmi és nemzetiségi szerkezete. A lakosságon belül jelentős szerepet jutottak olyan társadalmi rétegek, amelyek a tőkés termelési módszerrel közvetlen kapcsolatban álltak, azoknak közvetlen produktumai voltak. A kereskedőkből, iparosokból, vállalkozókból, nagybirtokosokból kialakult tőkés elem mellett létrejött a főleg inasokból, mesterlegényekből és elszegényedett parasztokból álló ipari munkásság magja.

Nem kevésbé jelentősek voltak a lakosság nemzetiségi összetételében végbement változások is. A magyar nyelv használata mind jobban elterjedt éppen ebben az időben. Néhány évtizeddel később a volt német ajkú lakók mellett megnövekedett a nemzetiségi területekről jött lakosság száma is. A harmincas, negyvenes években megindult folyamat 1848-49-ben tetőződött be. Az ujonnan kapitalizálódott Pestnek sikerült nemcsak gazdasági téren, hanem társadalmi és politikai téren is frontáttörést elérnie. Magyarország politikai élete megszűnt idegenben tartott rendi országgyűléseknek és nemesi vármegyéknek kizárólagos monopolizált színhelye lenni.

Igy a 48-as forradalom hivatalos aktusa előtt Pest-Buda Magyarország tényleges fővárosa lett. Ezt a jogot a város maga kiharcolta, kiverkedte magának az abszolutizmus és feudalizmus elleni évtizedekig tartó küzdelmek révén. Innen indult a forradalom és szabadságharc, megrázkódtatván nemcsak Magyarországot, reálisan veszélyeztetve a közép- és kelet európai összes feudális, abszolutisztikus rendszereket. Március 15-én a Petőfi, Vasvári és a fiatal Magyarország más képviselői köré csoportosuló Pest népe a döntő pillanatban magához ragadva a kezdeményezést, a döntési jogok politikai szférájában habozás nélkül átvette a pozsonyi rendektől a nemzeti ügyek vezetését.

1848 szeptemberében a pesti tömegek meghiusítva a bécsi reakció első ellenforradalmi akcióit, a felelős kormány politikáját döntő módon befolyásolva újra és újra a nép történelmi szerepéről, történelemformáló képességéről tanuskodtak. A forradalom és sza-

badságharc bukását követő Bach-korszak idején történt megtorpanás után a 60-as években Pest népe megújult erővel újra a politikai porondra lépett. Az akkori utcai tüntetőknek, ahogy 48-ban, most is számottevő részét a munkások alkották, de még mindig alárendelt szerepet játszottak.

Ezzel le is zárul a pesti munkásság, pontosabban talán előproletariátus megmozdulásainak szakasza, amely természetesen a munkásmozgalom előtörténetét is képezi. Az igazi munkásmozgalom a szocialista munkásmozgalom Magyarországon - mint ismeretes - 1868-ban kezdődik, ami az 1867-es átalakulás egyik következménye. Ugyanakkor ez a dátum, 1867, nem kevésbé fontos mérföldkő Budapest fejlődése szempontjából sem. Akkor lett a város Magyarország fő- és székvárosa, de az egyesítés, Budapest hivatalos kikiáltása csak hat év múlva történik. Ez azt jelenti, hogy a második korszak várostörténeti periodizációja sem problémamentes, más szóval felmerülhet az a kérdés, melyik dátum: 1867 vagy 1873 meghatározó Budapest történetében.

Talán nem lesz túlzás az állítani, hogy az egyesült város szerepe a kibontakozó munkásmozgalomban még nagyobb, mint a gazdaság, művelődés, kultúra stb. fejlesztésében. És ez a szerep idővel a nagyipari munkásság kialakulásával, a szocialista szervezetek létrejöttével rohamosan növekszik. Különösen elemi erővel nyilvánul meg a budapesti munkásmozgalomnak ez a sajátossága a tömeges munkáspárt megszületése óta a századfordulón.

A magyar progresszióknak a reakcióval vívott nagy összecsapásai idején Budapest már nemcsak a magyar, hanem az egész magyarországi szocialista munkásmozgalomnak vitathatatlanul feje, annak szíve és motorja egyben. Egyetlen főváros sem gyakorolt olyan nagyméretű, mélyreható befolyást az ország sorsára, mint Budapest.

Ránki elvtárs előadásában igen találó megjegyzéseket tett Budapest és az ország viszonyáról, a városnak az ország ipari, gazdasági fellendülésében játszott domináló, meghatározó szerepéről, s arról, hogy ezt a viszonyt nem érdekellentét, hanem érdekközösség jellemezte. Ezekhez a figyelemreméltó, elvileg helyes gondolatokhoz csak annyi fűzhető hozzá, ha dialektikusan próbáljuk megfogalmazni a problémát, hogy ez az érdekközösség konkrét esetben nem zárja ki az érdekellentétet. Különösen akkor, ha egy kapitalista nagyváros és egy jóval elmaradottabb, a fejlődésében félfeudális maradványokkal erősen meggátolt ország kölcsönviszonyáról van szó.

Visszatérve Budapest munkásmozgalmi szerepéhez, azt szerintem csak Párizsével lehet összehasonlítani, mert - mint ismeretes - Angliának Londonon kívül volt Manchester-e és Birmingham-e. Oroszországnak Péterváron kívül Moszkvája és néhány igen erős ipari és munkásmozgalmi központja. A magyarországi soknemzetiségű munkásmozgalomnak a proletár nemzetköziség, internacionalizmus elveitől lelkesedő élharcosai Budapesten kaptak buzditást, ösztönzést a harcokra. Így született meg a világ második munkáshatalma, negyedszázad múlva pedig az osztályontudatos munkásság visszaszerezte Budapestnek - ezuttal véglegesen - a progresszió uttörő hivatását. A szocialista munkásmozgalom tradícióit féltve őrző Budapest a szocialista Magyarország fővárosa lett.

SZABÓ Ágnes:

Amint arra előadásában Nagy Zsuzsa rámutatott, Budapest történetében nemcsak a községi politika, a várospolitikai sűrűsödik össze, székesfővárosunk története az ország köztörténetének gerincét alkotja. A két világháború között az ország területének, majd iparának strukturális változásai Budapestet Magyarország legfontosabb ipari centrumává tették és egyben a munkásmozgalom fellegvívójává. A Tanácsköztársaság megdöntését követő ellenforradalmi rendszerben mindkét munkáspártnak, a legálisan szerveződő Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak, de az illegálisan szerveződő Kommunisták Magyarországi Pártjának is Budapest jelentette a mozgalmi munkában a bázist. Az ellenforradalmi időszakban mind a két munkáspárt elsősorban fővárosi párt volt.

A szociáldemokrata párt augusztus 24-én, a proletárdiktatúrát követő első konferenciáján Budapesten, többségében budapesti küldöttek jelenlétében bontott ismét zászlót. Az elkövetkezendő esztendőkből a főváros maradt a szociáldemokrata mozgalom tevékenységének legjelentősebb színhelye. Ha a belügyminiszter időnként megvonta is a Népszava kolportázs jogát, ha időnként a főkapitány betiltotta is a fővárosi szociáldemokrata össze-

jöveteleket, elsősorban Budapest maradt az a terület, ahol a szocialista mozgalom kibontakozhatott, ahol meg voltak a lehetőségek arra, hogy az MSZDP tagjai rendszeres pártéletet folytassanak. Már a Bethlen-Peyer paktumban találkozhatunk azokkal a megfogalmazásokkal, amelyek különbséget tettek a fővárosi és a vidéki pártszervezés lehetőségei között. A paktum szövegében olvashatjuk, hogy az MSZDP-nek a szerdai pártnapokat a fővárosban az "egyszer s mindenkorra szóló bejelentés alapján" engedélyezik, míg a vidéki pártszervezeteknek a pártnapok megtartásának engedélyezéséért hétről-hétre újból kellett folyamodniuk.

Elsősorban fővárosi párt volt az illegális KMP is. Ebben sok minden mellett döntően az a fentebb már említett tény játszott közre, hogy az illegális mozgalomnak ki kellett használni a legális mozgalom adta lehetőségeket. Ezek viszont a fővárosban voltak a legkedvezőbbek. A legális munkásmozgalmat a kommunisták nemcsak tömegkapcsolataik kialakítása érdekében, hanem szervezeteik kiépítése céljából is felhasználták. Elsősorban a szociáldemokrata párt kerületi szervezeteiben, valamint a szakszervezetekben tudtak sejteteket, kommunista frakciókat kiépíteni. Az illegális KMP a huszas évek közepén Budapesten már kialakította illegális hálózatát. Csak zárójelben említjük meg, hogy az illegális pártmunkára való felkészülésnek komoly "tantárgya" volt Budapest alapos ismerete. A konspirációs szabályok megtartását mindig szigorúan megkövetelő Landler Jenő intelmeiből tanítványai, harcosársai megőrizték azt a figyelmeztetést, amelyben Budapest alapos tanulmányozására szólította fel őket. Landler arra tanította a pártmunkásokat, hogy ismerkedjenek meg azzal a Budapesttel, amely az illegális pártmunka biztonságát segíti elő. Budapest utcáinak, terineinek, házainak elhelyezkedését abból a szempontból vizsgálta és vizsgáltatta, mennyiben kedveznek azok illegális munkára. Kereste az olyan utcákat, amelyek a kommunisták találkozására a legalkalmasabbak voltak, amelyekben nem fenyegette az a veszély, hogy kelepccéválnak egy rendőrségi rajtaütés esetén. Tul tehát Budapest társadalmi, gazdasági kérdéseinek ismeretén, a kommunistáknak Budapest sokak által szinte ismeretlen oldalával kellett megismerkedniük.

Mint köztudott, az MSZDP 1921 végén feladta passzív politikai magatartását, 1922 nyarán részt vett az országgyűlési választásokon, 24 képviselővel parlamenti párttá lett. Új korszak kezdődött az MSZDP életében, a politikailag aktív korszak. A szociáldemokraták 1922 végén több Pest-környéki községben bekerültek a helyi önkormányzati szervekbe. Ezt követően a községi politika a szociáldemokraták érdeklődésének előterébe került. Az 1922 évi kongresszus utasította a pártvezetőséget, hogy dolgozza ki a párt községpolitikai programját. A programtervezet 1923 végén került vitára. A szociáldemokraták célja demokratikus szellemű községpolitika megvalósítása volt, különös tekintettel egy demokratikus főváros kialakítására. A Szocializmusban megjelent cikkek tanúsága szerint a szociáldemokraták nagy reményeket fűztek községpolitikai programjukhoz. Már a tervezet vitája alkalmával elégedetten nyugtázta Büchler József: "érdemes megnézni, hogy a budapesti pártszervezetekben milyen intenzív vitatkozások vannak e kérdés körül és jólesik megállapítani, hogy itt tisztán elvi és gyakorlati szempontok szerint itélik meg az elvtársak az egész kérdés-komplexumot". (Szocializmus, 1924 március, 154. o.)

Programjuk kidolgozásakor a vörös Bécs községpolitikai programját tanulmányozták. Szinte egyidőben a hazai községpolitikai program kidolgozásával Révész Mihály összeállításában "Szocialista községi politika" címen kiadtak egy füzetet, amely azzal a kérdéssel foglalkozott, hogyan kormányozzák a szociáldemokraták Bécsset. Részletesen ismertette ez a füzet Bécs alkotmányának és közigazgatásának alapelveit. Az osztrák szociáldemokrata párt községpolitikája már korábban is követendő példa volt a magyarországi szociáldemokrata pártvezetőség számára, 1924-ben azonban elsősorban azokat a bécsi eredményeket népszerűsítették, amelyeket a köz- és városi alkalmazottak szervezésében ért el az osztrák párt, vagyis pontosan azokról a rétegekről szóltak, akiknek a szervezéséhez a Bethlen-Peyer paktumban vállalt kötelezettségek értelmében nem jutott el a magyar szociáldemokrata párt.

Az 1924-ben elfogadott községi programnak a községi munkáspolitikai része talán a legfigyelemreméltóbb, az érte való következetes küzdelem szélesíthette a szocialista munkásmozgalom munkásbázisát éppen az ez ideig nehezen megközelíthető munkásrétegek körében. A fővárosi törvény szűk korlátok közé szorította a szociáldemokrata községi politikai programot. A törvényhatósági bizottságba bekerült szociáldemokraták harcoltak a jobboldali várospolitika ellen, de a rendszer rájuk nehezedő nyomása, politikai partnereik következetlensége és gyengesége, valamint saját reformizmusuk miatt kevés eredményt tudtak felmutatni.

Felmerül az a kérdés, volt-e a Kommunisták Magyarországi Pártjának községi politikája, reális-e az az igény, hogy illegális párt községi politikát dolgozzon ki? Kétségtelen, hogy a községi politika iránt a Kommunisták Magyarországi Pártjának érdeklődése csak abban az időben ébredt fel, amikor a legális munkásmozgalom számára lehetőség nyílt a törvényhatósági tanácsokba, elsősorban a fővárosi törvényhatósági bizottságba bekerülni. A községi politika elemei, a szociál- és kulturpolitika a Kommunisták Magyarországi Pártja politikájának a munkásosztály megnyeréséért folytatott harcában mindig része volt. A munkások nyomorúságos életkörülményei, a budapesti lakbérzsora, a munkások munkanélküliségélyezése, a munkásbiztosításért való küzdelem mindenkor szerepelt a kommunisták harci feladatai között. Rácz Béla az Uj Márciusban "Proletár községi politikát Magyarországon" című cikkében a következőkben határozza meg a községi politika helyét a kommunista párt feladatai között: "A kommunista mozgalom feltétlen forradalmi beállítottsága mellett egyúttal a dolgozók napi követeléseinek közvetlen érdekeinek és egyedüli következetes, meg nem alkuvó harcosa. Minden eszközt megragad a munkásság sorsának könnyítésére, testi, szellemi igényeinek azonnali kielégítésére, helyzetjavítására, harci képességének emelésére. Ennek folytán a kommunista munkáspártok sehol sem állnak közömbösen azokkal a feladatokkal szemben, amelyeket a rövidség kedvéért a következőkben mi is a községi politika elnevezés alá foglalunk össze. A közigazgatási önkormányzat mindenütt mélyen belenyúl a proletárok életébe. A városoknak, községeknek saját közüzemeik vannak, azonkívül szabályzatokkal, adórendszerükkel befolyásolják a termelést, megterhelik a fogyasztást, közvetett adókkal befolyást gyakorolnak az oktatásra, az egészségügyre, a szociálpolitikára." (Uj Március, 1925 szeptember.)

A 20-as évek közepén a magyar kommunisták a községpolitikai feladatokat átmeneti programjuk részének tekintették és azon fáradoztak, hogy áttörve az illegalitás körülményeit maguk is hangot kapjanak az önkormányzatban. Erre való próbálkozásul szolgált a Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenysége. Az 1925 áprilisában megalakult forradalmi munkáspárt 1925 májusában kísérletet tett arra, hogy részt vegyen a fővárosi törvényhozó bizottsági választásokon. Kísérlete természetesen nem járt sikerrel, de a választási küzdelemben való részvétel révén maga a párt és általa a kommunisták politikai elképzelései ismertekké váltak. A kommunisták a következő két fővárosi törvényhatósági választáson is hallatták szavukat.

Mivel a községi politika mindenkor a kommunista program része volt, nem lehet elválasztani az adott időszak politikai irányvonalától. Ezért az 1930 decemberében a kommunisták községi politikáját megfogalmazó röplap sem mentes az e korszakra jellemző szektás, dogmatikus kommunista szemlélettől. A KMP választási felhívása, a reális - a gazdasági világválság körülményei között reális - a munkásosztály érdekeit célzó követeléseket a szovjet Budapestért való harc jelszavával kötötte össze.

Az 1935-ös fővárosi törvényhatósági választásokra a kommunisták létrehozták a Szocialista Munkások Egységblokkját, melynek programja a községi szociálpolitikát, városfejlesztést, törvényhozást illetően igen jó javaslatokat tartalmazott. A választásokon szerezték mandátumokat, de mivel azokat a kormányzat megsemmisítette, az új törvényhatóságban nem vehettek részt.

Az 1935-ös törvényhatósági választások már arra az időre estek, amikor a fasiszmus egyre növekvő támadásaival szemben a munkásosztály egységfrontja megteremtésének szükségességét a magyarországi belpolitika a korábbi időszaknál élesebben és konkrétan vetette fel. Az egységfront kialakításához a két munkáspárt községi politikája sem tudta áthidalni a két munkáspárt ellentéteit. A kommunisták élesen bírálták a szociáldemokraták községi politikáját, bírálatuk élessége különösen a huszas évek végén szembeötlő. E bírálatok nem vették figyelembe a szociáldemokraták községpolitikai erőfeszítéseit és eredményeit. Helytálló volt viszont a kommunisták bírálatának az a része, amely a szociáldemokrata "városatyák" elvtelen hajbókolását, reformista meghátrálását illette.

A szociáldemokraták sem mozdították elő az egységfront kikovácsolását. Egymás után utasították vissza a kommunisták minden olyan ajánlatát, amely a községi politikában az egységes szociáldemokrata és kommunista fellépésre irányult.

A budapesti munkásmozgalomban, nagyobb történelmi megrázkódtatások után, a második világháború idején, amikor a háboru még a fővárost létében fenyegette, jött létre a szociáldemokraták és kommunisták összefogása. Az ellenállási mozgalomban, a felszabadulás küszöbén, majd közvetlenül a felszabadulás után kommunisták és szociáldemokraták átgondolt városfejlesztési és községpolitikai koncepció érvényesítésével láttak hozzá Budapest újrajépítéséhez.

La concentration croissante des moyens de production, la centralisation du pouvoir économique et politique, l'accélération du développement inégal entre les branches, les pays et les régions: telles sont les racines de la crise urbaine dans le capitalisme avancé. La logique contradictoire du développement du système produit des effets qui deviennent dysfonctionnels pour lui-même en rendant de plus en plus insupportable la vie quotidienne de dizaines de millions de personnes.¹

Devant une telle situation, dont la gravité est généralement reconnue, on essaie de trouver des formules techniques capables de résoudre les problèmes urbains. Or ces formules se révèlent vaines l'une après l'autre pour cette raison très simple qu'elles essaient de traiter en termes d'aménagement de l'espace des questions qui expriment en fait des rappports sociaux structurellement déterminés. Car une contradiction sociale ne peut être dépassée que socialement, c'est-à-dire par une pratique historique qui transforme les rapports sociaux à la base des crises du système urbain.

Les nouvelles pratiques historiques émergent dans les mouvements de revendication et de révolte qui éclatent un peu partout dans les pays capitalistes avancés prenant appui sur les problèmes spécifiques suscités par la crise urbaine et débouchant, parfois, sur la remise en cause de l'ordre social. D'après notre hypothèse, ce sont ces mouvements sociaux urbains encore balbutiants qui peuvent apporter une réponse scientifique réelle, c'est-à-dire un dépassement historique et social, à la crise urbaine qui s'aggrave à l'échelle mondiale, de même que c'est le mouvement ouvrier et non pas les techniques de gestion industrielle qui a permis et doit permettre à l'humanité de faire un bond en avant dans le dépassement des crises suscitées par la production capitaliste.

Ceci dit, pour dépasser le stade des affirmations doctrinaires, la seule voie est d'enquêter sur la nouvelle réalité émergente, afin de comprendre (et non pas seulement de constater) la structure et la portée de ces nouveaux mouvements sociaux.

Pour avancer dans cette voie, il faut bien préciser les éléments qui les composent, afin de casser la fausse unité de la problématique urbaine en séparant des enjeux fondus dans le discours idéologique sur l'urbain, mais dont la place dans la structure sociale est fondamentalement différente: c'est ainsi, par exemple, que les transports collectifs et les formes architecturales ne peuvent pas être interprétés sous le même registre.

Il faut donc, tout d'abord, différencier les enjeux autour desquels se forment les mouvements sociaux urbains, en déterminant leur place dans le système urbain et leur charge spécifique du point de vue de la structure sociale.

Ensuite, il faut délimiter la place des agents et des groupes sociaux intervenant dans le mouvement en fonction de leur appartenance de classe, en y incluant la spécification en termes de fraction de classe ou couche sociale.

Enfin, un troisième élément fondamental des mouvements sociaux urbains est constitué par les caractéristiques de l'organisation qui cristallise les pratiques collectives et dirige l'action. En particulier le contenu politique et idéologique de cette organisation, son agencement interne et ses rapports aux groupes sociaux, interviennent de façon décisive dans l'orientation des pratiques revendicatives.

Les combinaisons historiquement concrètes de ces trois éléments principaux, articulés à d'autres éléments secondaires, permettront d'expliquer la production de certains effets urbains, effets politiques et effets idéologiques qui nous permettront de différencier les mouvements sociaux urbains en tant que production historique et par conséquent d'en déceler objectivement leur portée dans la transformation des rapports sociaux.

En partant de ces éléments théoriques généraux, nous avons entrepris une série d'enquêtes sur des mouvements sociaux urbains particulièrement significatifs dans plusieurs sociétés capitalistes placées à des niveaux différents de développement et dans des conjonc-

¹ Ce texte est extrêmement condensé et ne permet pas un développement minimum des résultats obtenus par nos recherches empiriques dans ce domaine. Nous prions le lecteur intéressé de bien vouloir se reporter à notre livre Luttes Urbaines, Maspéro, Paris, 1973. Pour un exposé des fondements théoriques de la problématique, cf. par ailleurs notre ouvrage La Question Urbaine, Maspéro, Paris, 1972.

tures politiques diverses. C'est ainsi que nous avons pu observer et analyser les luttes populaires contre le programme de rénovation urbaine dans la Ville de Paris (1970-1971), l'activité des comités de citoyens à Montréal (1969-1971), le mouvement de squatters urbains au Chili (1970-1972), et réfléchir sur l'histoire récente du mouvement d'action écologique aux Etats-Unis.²

Nous résumerons ici les grandes lignes qui ressortent de ces enquêtes, d'abord dans chaque situation spécifique, ensuite dans leur tendance générale.

La lutte contre la rénovation urbaine à Paris concernait les habitants de plusieurs quartiers populaires dont les maisons devaient être démolies afin d'y construire des grands immeubles de bureaux et des appartements de luxe, dans le cadre d'un programme public réalisé par les grandes sociétés immobilières privées. L'enjeu concernait à la fois la création d'un nouveau Paris symbolique, image de marque de la politique urbaine du gouvernement français, l'occupation de la ville de Paris par les classes dirigeantes, l'intérêt des grands groupes financiers, l'aménagement fonctionnel du centre de la région parisienne. De l'autre côté, le droit au logement de quelques dizaines de milliers d'ouvriers (dont un fort pourcentage d'étrangers) et de retraités, inorganisés. Malgré l'intervention d'organisations syndicales et politiques, malgré des mobilisations puissantes, l'enjeu était trop important et la base sociale trop monolithique pour qu'un effet urbain ou politique ait pu être obtenu. Le programme s'est fait, les mouvements revendicatifs ont été défaits. L'essentiel: la disparité entre l'importance de l'enjeu pour le capital et l'Etat et la faiblesse des organisations intervenantes. Par ailleurs, la non-liaison entre la revendication urbaine et l'intervention politique a conduit la première à l'incapacité d'agir et la deuxième à une activité agitative non reliée à une base populaire.

L'activité des comités de citoyens de Montréal a été dominée par le passage direct d'une revendication urbaine portant sur des enjeux relativement tolérables par le système (équipements collectifs, logements sociaux, hôpitaux etc...) et appuyés par une base sociale essentiellement sous-prolétarienne et peu politisée à un mouvement politique municipal essentiellement constitué d'étudiants et intellectuels à forte tendance idéologique. D'où, dans un premier temps, constitution d'un groupe de réforme municipale, mais dont les orientations seront jugées trop timorées par les dirigeants radicaux qui finiront par faire éclater le mouvement. C'est dire que la base sociale et l'enjeu se correspondaient pour déterminer une action de participation citadine et de réforme urbaine qu'il a été impossible de développer par le caractère fondamentalement idéologique du noyau militant à la base de l'organisation, pris dans la contradiction entre leurs objectifs révolutionnaires et le statut structurel des revendications et des intérêts qu'ils avaient à défendre. C'est donc la noncorrespondance entre l'organisation, d'un côté, et l'enjeu et la base sociale de l'autre, qui expliquent la faillite d'un des mouvements urbains les plus puissants qui se soient développés ces dernières années en Amérique du Nord.

C'est au Chili de l'Unité Populaire qu'on assiste à une liaison réelle, dans la pratique, des revendications urbaines, de la transformation sociale et de la lutte politique, au sein du mouvement des squatters qui s'est développé depuis 1969 et intensifié en 1970 et 1971 jusqu'à s'étendre à l'heure actuelle à plusieurs centaines de milliers de personnes. Ces squatters ont occupé, illégalement, des terrains urbains, y ont construit leurs demeures, les ont aménagés, résolvant les différents problèmes d'eau, électricité, égouts, écoles, santé etc..., et, surtout, se sont donnés une auto-organisation politique qui constitue l'exemple le plus massif qu'on connaisse d'auto-gestion urbaine. Appartenant à toutes les tendances politiques, mais avec une prédominance nette de l'Unité Populaire, ils ont imposé leur présence physique et politique et négocié ensuite avec le gouvernement l'obtention de logements et services.

Le mouvement s'est développé sur un enjeu structurel essentiel au système urbain (la propriété foncière urbaine), s'appuyant sur une base essentiellement ouvrière mais se diversifiant suivant les lignes politiques des organisations intervenantes. Ce sont ces lignes qui ont donné une coloration spécifique aux différentes fractions du mouvement. Or, une enquête approfondie nous a permis d'établir une typologie restreinte de ces lignes politiques et d'analyser les déterminants sociaux de leur succès. Ainsi, la ligne politique-

² En 1973, nous sommes en train de réaliser une enquête systématique sur les mouvements sociaux urbains dans l'ensemble de la Région Parisienne, et de constituer un dossier approfondi sur l'expérience, unique en Europe, des luttes urbaines en Italie (Milano, Roma, Torino, Napoli).

révolutionnaire correspond à une base sociale prolétarienne en crise; la ligne de désorganisation sociale à une base sous-prolétarienne; la ligne de réformisme urbain à une base d'aristocratie urbaine et la ligne de corporatisme paternaliste à une base alternativement petite-bourgeoise ou sous-prolétarienne.

Enfin, nous avons établi dans notre enquête au Chili la différence d'efficacité du mouvement des squatters suivant l'enjeu sur lequel portait leur intervention. C'est ainsi que son intervention dans le domaine de la consommation est plus immédiate que dans celui de la production et que son articulation à la lutte politique semble plus facile qu'aux mouvements de transformation idéologique.

Quelques tendances générales peuvent être dégagées à partir d'une réflexion sur ces enquêtes et sur les contradictions qui sous-tendent les mouvements sociaux urbains.

Avant tout, chaque mouvement revendicatif urbain doit, pour être compris, être rapporté au rôle qu'il joue vis à vis des différentes classes sociales en lutte, ce qui est largement fonction de la place structurelle de l'enjeu urbain en question.

Ces effets sur les rapports de classe sont déterminés avant tout par les modes d'articulation des contradictions urbaines avec les autres contradictions de la structure sociale (économiques au niveau de la production, politiques, idéologiques). Ainsi, les mouvements revendicatifs urbains deviennent des mouvements sociaux (c'est-à-dire ayant une influence sur la transformation des rapports sociaux) dans la mesure où ils arrivent à être une composante d'un mouvement politique mettant en cause l'ordre social.

D'autre part, dans la mesure où le gérant des processus de consommation collective (à la base de la problématique urbaine) est de plus en plus l'appareil d'Etat, les mouvements urbains ont tendance à mettre en cause la gestion sociale du mode de vie, concrétisée dans la gestion des équipements de base de la vie quotidienne. Donc, le rôle plus ou moins révolutionnaire des mouvements urbains dépendra dans une large mesure des capacités intégratrices de l'Etat, elles-mêmes dépendantes à la fois des ressources économiques et des rapports de force entre les classes.

Ainsi, le point fondamental à étudier pour comprendre la dynamique de changement des mouvements sociaux urbains est la façon dont s'enchaînent la lutte urbaine et la lutte politique. Ces enchaînements dépendent d'une part de l'enjeu urbain; d'autre part des intérêts sociaux en présence, donc de la base sociale; enfin, l'organisation intervenant dans le mouvement a un rôle décisif, soit qu'elle cherche à lier les contradictions urbaines aux contradictions sociales générales (mouvement social), soit qu'elle cherche à les délier à travers la poursuite d'objectifs spécifiques et limités (revendication-intégration). La recherche devra donc expliquer aussi les déterminants sociaux des orientations propres à chaque organisation.

Et c'est ainsi, en expliquant le sens, le rythme et les objectifs des mouvements sociaux urbains, qu'on expliquera comment les hommes, à partir des problèmes qui les concernent, font et refont leurs villes, c'est-à-dire, d'une certaine façon, leur histoire.

GÁL Éva:

A XX. század eleji budapesti szocialista és radikális politikai erőknek Budapest történetében játszott szerepét nemcsak az határozza meg, mekkora befolyásuk volt annak idején a várospolitikára. Sok tekintetben máig is érvényes és mindenképpen igen figyelemre-méltó az a tudományos és publicisztikai munkásság, amellyel ezeknek az erőknek képviselői a magyarországi munkásszociográfiát megalapozták, sőt a kor szintjén álló városzociológia kezdeti lépéseit is megtették.

Nem mintha Magyarországon a városfejlődés, s különösen Budapest rendkívüli ütemű fejlődése és az ezzel járó pozitív és negatív vonások már korábban is ne keltették volna fel a figyelmet. A XIX. század második felében a kitűnő Kőrösy József, a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója és munkatársai voltak azok, akik a tudományos statisztika módszereivel, a maguk idejében igen korszerű és feltétlenül becsületos módon vizsgálták Budapest fejlődésének különböző aspektusait, s eközben óhatatlanul feltárták a kapitalista városfejlődéssel együttjáró számos visszasságot. A hivatal kiadványai már a múlt század vé-

gén felhívták a figyelmet a hallatlanul rossz budapesti lakásviszonyokra és közegészségügyi állapotokra, s bizonyos fokig kimutatták az összefüggést a demográfiai jelenségek és az osztályhelyzet között.

De a budapesti városfejlődésnek ezeket a szembetűnő - és a korabeli sajtóban is bőségesen megvilágított - zavarait először a századelő szocialista polgári és radikális teoretikusai vizsgálták úgy, hogy a jelenségek konstatálásánál mélyebbre hatoltak, az okokat, a mély társadalmi összefüggéseket is vizsgálták, és pusztá sopánkodás helyett megpróbálták a kivezető utat megkeresni. Ők voltak azok, akik kimutatták, hogy a magyarországi, s elsősorban a budapesti városfejlődés visszasságai nem a város, mint olyan, "bűnös" voltából, "züllöttségéből" fakadnak, hanem a kapitalista társadalmi rendszerből; kimutatták, hogy az urbanizálódás progresszív jelenség, s megpróbálták felvázolni a modern, egészséges - a kapitalista profithajza hatása alól kiszabadított - városfejlődés perspektíváit, még ha olykor utópisztikusan is.

Munkásságuk egyik - a mai várostörténész számára nagy forrásértékkel bíró - területe a munkásszociográfia, illetve általában a városi szociográfia. Az önálló kiadványok mellett ennek legfontosabb fórumai a korabeli haladó és polgári liberális folyóiratok voltak, elsősorban a Huszadik Század, a Szocializmus, a Társadalompolitikai Szemle, a Társadalmi Múzeum, a Közgazdasági Szemle, a Szakszervezeti Értesítő, a Munkásügyi Szemle, a Városi Szemle. Az ilyen jellegű írások közül a legérdekesebbek: Békésy Gézának a Közgazdasági Szemle 1905-ös évfolyamában megjelent cikke a budapesti lakásnyomorrról; Pikler J. Gyulának, a neves szociológusnak a Városi Szemle 1908. évfolyamában megjelent tanulmánya, (amely azután külön könyvben is megjelent), "Budapest halandósága 1906/1907-ben, különös tekintettel az egyes kerületekre"; Schubert Zsigmond cikke a Szocializmusban (1911/1912): "Hogyan élnek a budapesti asztalosmunkások?". Alpári Gyulának a Huszadik Század 1911-es évfolyamában "Egy számlálóbiztos feljegyzései" címmel megjelent cikke megdöbbentő képet festett az angyalföldi munkások élet- és lakásviszonyairól. Igen érdekes egy - a Közgazdasági Szemle 1917-es évfolyamában megjelent - cikk, "A bécsi munkások életviszonyai", amelyben Kircz Andorné igen részletesen ismertette a bécsi Arbeitsstatistisches Amt által 1912-ben és 1913-ban végzett vizsgálatok eredményeit. Budapest és Bécs sok tekintetben fennálló hasonlóságánál fogva - analóg magyar kiadványok hiányában - módszer-tanilag, s talán még adatszerűleg is sok tanulsággal járhat számunkra a 200 bécsi munkásházartás életmódjának legaprólékosabb - családleírásokat, kiadási strukturát, lakberendezést, táplálkozási szokásokat, művelődési igényeket, stb. magában foglaló - elemzése. A demográfiai tényezők és a társadalmi viszonyok összefüggését vizsgálta Madzsar József, a később kommunistává lett radikális orvos "A meddő Budapest" című, előbb a Városi Szemle-ben, később könyv alakban is megjelent tanulmányában. A külföldi és a magyarországi - elsősorban a budapesti - munkások életkörülményeit hasonlította össze a Szociálpolitikai Szemle 1912. és 1913. évfolyamának megjelent cikksorozatában Vajda Mihály. Kimutatta, hogy a munkabérek tekintetében a magyarországi építőmunkások 3-8-szor, a vasipari munkások 3-6-szor rosszabb helyzetben vannak, mint a fejlett nyugati országokban élő szaktársaik. Az árak viszont, Amerikát leszámítva, itt voltak magasabbak. "A mi állapotaink tartóhatatlansága legmegdöbbentőbben a lakásviszonyok terén mutatkozik... A budapesti lakosság elérte már a végső határt", - írta.

Az urbanisztikai jellegű írások közül mindenekelőtt Harrer Ferencnek "A város mint társadalmi alakulat" című, a Huszadik Században 1906-ban megjelent cikke említendő. Harrer a magyar közéletben akkoriban domináló szerepet játszó konzervatív, agrárius elemek retrográd városellenességével szemben leszögezte, hogy a rohamos városi fejlődés a legszorosabban összefügg az emberiség kulturális haladásával, és annak szükségszerű következménye. Ebben a cikkben Harrer már felveti Nagy-Budapest közigazgatási megteremtésének szükségességét és érdekesen elemzi az urbanizálódás hatását a városkörnyéki településekre, az agglomeráció kialakulásának azóta is ujratermelő ellentmondásait. Ebben a cikkben kifejtett koncepcióját dolgozta ki azután Bárczy Istvánnal közösen 1908-ban megjelentetett Nagy-Budapest javaslatában.

Élénk irodalmi munkásságot fejtett ki a Huszadik Század hasábjain a radikális Wildner Ödön, későbbi fővárosi tanácsnok is: rendszeresen ismertette a külföldi urbanisztikai irodalmat, "Kertvárosok" címmel cikket írt a jövő településformájáról.

A városfejlődés perspektíváit boncolgatta és némiképp utópisztikus javaslatot dolgozott ki Bauer Henrik építész a Szociálpolitikai Szemle 1917. évfolyamában megjelent "Szociáltechnika" című cikkében. Kifejtette, hogy a budapesti lakáskérdés megoldásának útja nem korszerűtlen, un. kisházak lakótelepek (mint pl. a nem sokkal korábban épült Wekerle-

telep) létesítése, hanem a korszerű, városias építésmód fejlesztése. Ezért a területi szétterülés helyett - amely megoldhatatlan közművesítési problémákkal járt, s a cikkíró által retrográdnak ítélt, nem-városias családi házas életforma erősítését jelentette, - a városból kivezető utak mentén magas, szalagházás építkezést javasolt, a házsorok mögött nagy zöldterülettel. A modern, felvonóval ellátott lakóházakba nagy közösségi konyhák és étkezőhelyiségek építését javasolta, hogy meg lehessen szüntetni az elmaradott, kisüzemi családi háztartást; olyan helyiségek építését is szükségesnek tartotta, amelyekben egy-egy ilyen lakóegységen belül megvalósítható a kollektív, korszerű gyermeknevelés, szakképzett pedagógusokkal.

Végül, ha nem is kifejezetten urbanisztikai, hanem konkrét várospolitikai vonatkozásúak Szabó Ervinnek a városi könyvtár és a városi muzeum feladatairól szóló írásai, mégis messze túlmutatnak az aktuális, konkrét várospolitikai feladatokon, és elvi megalapozást is adnak a szocialista várospolitika fontos aspektusainak. S éppen Szabó Ervin elméleti és gyakorlati tevékenysége az a terület, ahol a legjobban látható: a századelő haladó erői, ha nagy harcok és erőfeszítések árán is, mégiscsak tudtak bizonyos befolyást gyakorolni a várospolitikára, a városfejlődésre; elméleti és gyakorlati munkásságuk nem maradt nyomtalan Budapest történetében.

TARJÁNYI Sándor:

A vitában valaki azt mondotta: a centenárium nem jelenti azt, hogy a vizsgált korszak problémáiról ne beszéljünk. Én inkább megfordítanám, tudniillik egyszerűen arról van szó, hogy aki valamit mond ebben a témában, az már rendszerint újat is mond. Ennek a témának, általában a várospolitikának a kutatása elég új Magyarországon. Én magam is örülök annak, hogy viszonylag széles körben, éppen a centenárium jegyében többen, és reméljük, hogy ezután még többen fognak foglalkozni ezekkel a kérdésekkel. Én egy sajátos körülményre, egy olyan korszaknak a problémáira hívnám fel a figyelmet, amely az eddigi történeti kutatások során nem, vagy pedig más megvilágításban került a közvélemény elé. Hivatkoznék arra, illetve folytatnám azt, amit az eddigi előadások és a korreferátumok során a kollégáim már elmondtak, elsősorban arra az öt és fél esztendőre, amikor a demokratikus blokk bent volt, talán még azt is lehet mondani, hogy a két jobboldali párttal szemben többségben volt a fővárosi törvényhatósági bizottságban.

Persze a kérdés nem ilyen egyszerű, tudniillik az 1925-ös választások során - mint közismert - a demokratikus blokk 128 mandátumot kapott, ebben a Szociáldemokrata Párt is. A másik oldal, a Keresztény Községi Párt 91 mandátumot, a Ripka-féle, Bethlent támogató párt pedig 23 mandátumot. Nem vettem most pillanatnyilag figyelembe a kormányt támogató, hivatalból jelenlévő, vagy tisztüknél fogva jelenlévő tisztviselőket, illetve mandátumviselőket, akiknek száma ekkor 60 volt. Alig egy év múlva, főleg az 1926-os polgármester választás után, egy olyan sajtóságos körülmény jött létre, amelynek az eredményeként nagyjából három egyenlő csoportra oszlott a törvényhatósági bizottság. Egyrészt a demokratikus blokkból, - ennek felét ekkor már a Szociáldemokrata Párt tette ki - jőpáran, elsősorban a liberális rész Bárczy vezetésével kormánytámogató lett, vagyis egyszerűen beléptek a Ripka pártba. A Wolffistákból is néhány liberálisabb gondolkodású szintén kormánytámogató lett, hozzávéve ehhez a hivatalból jelenlévőket, nagyjából három egyenlő csoport jött létre a törvényhatósági bizottságban. Ez maga olyan érdekes szituáció volt, amely az egész ellenforradalmi korszak folyamán szinte egyedülálló. Talán egy-két példát a főváros környékén lehetne mondani, de jelentőségük nyilván sokkal kisebb, nagyon is helyi jelentőségűek, pl. néhány éven keresztül Ujpesten, Budafokon, Pesterzsébeten, de ezek is a budapesti, fővárosi körülményeknek a hatására.

Tehát sajátos körülmény jött létre, amely körülbelül öt, öt és fél éven keresztül a fővárosi politikát meghatározta. Milyen összefüggésben van ez azzal, amit az előljáróban mondtam? Elsősorban az, hogy bár továbbra is a jobboldal maradt irányadó és döntő a fővárosi politikában, de éppen ennek a furcsa, talán azt is lehetne mondani egy kis tulzással, hogy egyensúly-helyzetnek a következtében egy sor kérdésben kénytelen volt engedni a szélsőséges keresztény párt is. Érdekes módon a mérleg nyelvét a Bethlent támogató Ripka-párt

képezte. A liberális polgári baloldal és a szociáldemokraták is szinte állandóan bombázták a törvényhatósági bizottságot a legkülönbözőbb indítványokkal, javaslatokkal, amelyek általában a demokratikus közéletre irányultak, vagy pedig a várospolitikának a demokratikusabb keresztülvitelét jelentették volna.

Meg kell jegyezni, hogy ez alapvetően nem változtatott a jobboldali politikán. Fő kérdésekben, tehát olyan kérdésekben, mint a fővárosi közéletnek a demokratizálása, vagy a tisztségviselőknek nem az ultrareakciós körből való megválasztása, hogy csak ilyen kérdésekre utaljak, komoly változást nem sikerült elérni. Annak ellenére, mint az egész forradalmi korszaknak egyetlen ilyen jelensége, értékelünk kell, amikor számos apró kérdésben sikerült eredményt elérni, időzójelben eredményt, amelyek még ma is sokszor tiszteletreméltóak.

Miért mondom ezt, és miért huzom alá ennek a jelentőségét? Egyrészt azért, mert az ötvenes évek során a történeti studiumok vagy még inkább az akkori politikusoknak a megnyilvánulása folytán ezt a korszakot szinte egyértelmű reakciós periódusnak fogtuk, vagy fogták fel. Ezek az eredmények, hogy csak kapásból egy-két példát hozzak, történetesen a polgári iskolai tandíjnak az eltörlése, kapcsolódik Vörös Károly kollégámnak a témájához, vagy az iskolaegészségügyi rendszernek a megvalósítása 1926-tól kezdve, vagy az erdei iskolák rendszerének a megteremtése, amelyek még ma is, egy kissé a modern pedagógia irányvonalába esnek, és ezeknek az előzményei, részben pedig az első példái, - ebbe a korszakba tevődnek. Tehát ha erről az oldalról fogjuk fel, és tényleg a kutatások után megyünk, más megvilágításba kerülnek ezek a dolgok. A szociáldemokrata pártnak a várospolitikai tevékenységét, az eredményeket is, ha a kutatások ezeket igazolják, el kell ismernünk, méltányolnunk és el kell fogadnunk.

Talán egy gondolatot ennek a sajátos körülménynek a megítélésére engedjék meg, hogy elmondjak. Elsősorban azt emelném ki, hogy ez a városházi politika a huszas évek második felében, mert az 1930-as fővárosi törvény után ez a körülmény megváltozott, az örökös tagok rendszerével, a kinevezettekkel, stb. egész más lett az összetétele a törvényhatósági bizottságnak, a létszáma is jóval kisebb lett, tehát erről a mintegy öt és fél esztendőről beszélve, azt kell mondanom, hogy nagyjából országos politika volt.

Tehát nem az a jellemzője a közgyűlésnek és a közgyűlési teremnek, hogy ott csak kifejezetten várospolitikai, vagy közigazgatási kérdésekkel foglalkoztak, hanem nagyon sok esetben országos politikai kérdésekkel, szinte mintegy fiókparlamentként szerepelt az Újvárosháza közgyűlési terme. Maga a kormány is rosszállóan vette ezt tudomásul, és maga Bethlen is több esetben megrovóan nyilatkozott, hogy a főváros ne foglalkozzon országos kérdésekkel. Bár ennek a törvényadta lehetősége még az első fővárosi törvényben, az 1872-esben is szerepelt és ez később is megmaradt. A kifejezetten wolffista uralom idején, tehát a huszas évek első felében ez azt jelentette, hogy nagyon sok kérdésben maga a törvényhatósági bizottság még reakciósabb, konzervatívabb álláspontot foglalt el, mint maga a kormány. Hogy csak egy példát hozzak, 1924-ben például, amikor felmerült a Szovjetunióval, illetve az akkori Szovjetországgal való gazdasági viszony megteremtése, a közigazgatási bizottság igen élesen interpellált az ügyben, hogy erről szó se legyen. Vagy másik ilyen példa: - tudvalevő, hogy Bethlen bizonyos gesztusokat, főleg a pénzügyi szanálás érdekében tett, hogy a demokráciát visszaállítják, amit természetesen ő maga sem gondolt komolyan, de mégis bizonyos könnyítést jelentett. Ezzel szemben a közigazgatási bizottságban Wolffnak az egyik alvezére igen élénken tiltakozott, nehogy szó legyen arról, hogy az amnesztiát továbbra is kiterjesszék, sőt uram bocsá' a szociáldemokraták is elfoglalják helyüket a törvényhatósági bizottságban. Azért említem ezt, mert ebben az időben is betölti ezt a szerepet a közgyűlés. 1925-től számos olyan jelenséget tapasztaltunk, hogy részben a liberális polgári baloldal, részben a szociáldemokraták egy sor kérdésben gyakorolták a felirati jogot, sőt több esetben még a jobboldal is, természetesen bizva abban és tudva azt, hogy ezeket a kormány ugyem fogja elfogadni.

Történetesen például a munkanélküli segélynek a megszavazását, illetve egy föllirati írománynak az elkészítését két esetben is elfogadta a közgyűlés. Ami azt jelentette, hogy a munkásosztály szempontjából ilyen alapvető kérdésnek a megtárgyalását legalábbis elkezdték. Persze ebből semmi nem lett, nyilvánvaló, hogy a jobboldal is tisztában volt azzal, hogy ez a szavazat tulajdonképpen semmit nem jelent, legfeljebb annyit, hogy esetleg később valamilyen más kérdésben lehet arra hivatkozni, hogy mi is milyen jó fiuk voltunk, hát most rajtatok a sor, ami végeredményben több esetben elő is fordult.

Azért említem ezt, mert egy kicsit szemben áll azzal az eddigi elképzeléssel, hogy tulajdonképpen semmi sem történt ebben a fővárosi törvényhatósági bizottságban. Persze ez nem az egyéni szándékoktól függött, hanem azon társadalmi viszonyoknak és társadalmi mozgásoknak a következtében alakult így, amely éppen a huszas évek második felében, ebben az enyhébb, - időzjelben enyhébb - légkörben megvalósulhatott.

L. NAGY Zsuzsa válasza a hozzászólásokra:

A szekció elnöke nagyon megkönnyítette helyzetemet, mivel minden hozzászólást értékelt, kommentált. Így nekem nem sok feladatom maradt.

Legelőször is szeretném megköszönni türelmüket és főleg érdeklődésüket, amit úgy fogok föl, mint a korszak és a téma iránti érdeklődést. Nagyon örülök annak, hogy a hozzászólások igen sokirányúak voltak és így a községi politika, az urbanizációs elgondolások, a munkásmozgalom, a polgári radikálisok kérdésében kiszélesítették az előadást, pontosabbá tették Budapest helyének, súlyának kijelölését az ország politikai életében. Külföldi kollégáink viszont az összevetést már nemzetközivé tágitották.

Azt hiszem, valójában igen kevés olyan kérdés került szóba, amelyben tényleges ellentét vagy vita volna közöttünk. Talán leginkább arról volt szó, hogy igen sokszor ropant szűken, rövidre fogva kellett fogalmaznom és emiatt hiányérzet, sőt félreértés keletkezhetett. Nagyrészt ezt éreztem ki Dolmányos István hozzászólásából is, noha Bárczy István és a Bárczy-éra megítélésében felfogásunk különbözik. Ezért erre szeretnék röviden kitérni.

Teljesen egyetértek Dolmányos Istvánnal abban, hogy annak a városfejlesztő-városépítő szociális és kulturális politikának, amely tulajdonképpen 1906-tól bontakozott ki nagy lendülettel, természetesen meg volt az előzménye személyekben, művekben, kezdeményezésekben. Azonban úgy érzem, két dologban is ki kell tartásak a magam felfogása mellett. Így abban, hogy egy nagyobb korszakon belül mégiscsak önálló kis periódusnak tekintsem a Bárczy-korszakot azért, mert ha az előzményekkel, vagy méginkább a két világháború közötti idővel vetem össze, akkor mindenképpen azt kell megállapítanom, hogy anyagi befektetésekben, szellemiekben, koncepcióban, effektív alkotásban, akár a közművelődés területét veszem figyelembe, akár egyebeket, olyan egységesen és olyan széleskörűen nem alkotott városvezetés, mint ebben az időszakban.

Előadásomban nem volt mód arra, hogy ezekről részletesebben szóljak. Azonban úgy érzem, az önmagában véve is sokat mond, hogy milyen gárdával, szakemberekkel dolgozott a városvezetés, - s erre utaltam is.

A másik vita-pont magának Bárczynak megítélésével kapcsolatos. Semmiképpen sem érzem Bárczyt olyan figurának a város élén, akit a koalíciós kormány illetve annak politikai erői "mentettek át" a város élére. Akik Bárczyt leginkább akarták a város élén, azok elsősorban polgári, nagypolgári erők, liberális, radikális polgári körök, sőt, a szociáldemokrata munkásmozgalom volt. Dolmányos István ellenvetéseit nem éreztem kellően meggyőzőeknek, megalapozottaknak.

Ezzel összefüggésben azonban szeretnék utalni arra, amit mások is említettek, hogy részletesebb kifejtésben a városházi politikát, azon belül a liberális irányzatok, pártok helyét, felfogását, utját az egész áttekintett polgári korszakban árnyaltabban, sokrétűbben lehet és kell bemutatni.

Végülis azt hiszem, a feladat az volt, hogy számot adjunk egymásnak munkánkról és kitapintsuk azokat a további feladatokat, amelyeket meg kell oldanunk.

A magam számára nagyon hasznosnak és gondolatébresztőnek, munkára serkentőnek éreztem mindazt, amit a hozzászólók elmondtak, s azt hasznosítani is szeretném.

A MŰVELŐDÉS ÉS A KULTURÁLIS ÉLET ALAKULÁSA BUDAPESTEN
(1873-1945)

A Buda, Pest és Óbuda egyesítése és a felszabadulás között 1873-tól 1945-ig eltelt csaknem háromnegyed évszázad Budapest fejlődésében minden szempontból rendkívül jelentős korszak volt.

Budapest már a városegysítés időpontjában is Magyarország legnagyobb közlekedési csomópontja, legnagyobb áru-, hitel- és pénzpiaca, legnagyobb és legdifferenciáltabb ipari területi koncentrációja, - e bázison pedig Magyarországnak immár nemcsak legnépesebb, de egyben műszaki urbanizációját tekintve is legmodernebb, építészeti megjelenésében is legvárosiasabb városa. A rendkívül jelentős országos gazdasági központi funkciókat az ország adminisztratív-politikai központjának, a fővárosnak sajátos funkciói egészítik ki. Igy funkciói révén Budapest a magyarországi városfejlődésben már eleve olyan súlyra tett szert, mely korszakunkban is állandóan növekedni fog.

Jól fejezi ki ezt a város népességszámának emelkedése: az 1869-ben 280 ezernyi lakosság, tulnyomó részében bevándorlás eredményeképpen, 1910-ig 880 ezerre, 1930-ig 1 millióra nőtt fel; a várost körülvevő elővárosi övezetben, melyet 1949-ben majd jogilag is a fővároshoz fognak csatolni, ezen idő alatt a népességszám 21 ezerről (1869) 435 ezerre (1930) nő. Budapest népességére nézve 1869-ben Európának 16. városa, - 1930-ra a budapesti agglomeráció már az 5. helyen áll. S a társadalomszerkezetének egészét tekintve a feudális maradványok szívós konzerválódása által jellemzett Magyarországon Budapest társadalma kezdettől fogva a legtisztábban polgári szerkezetben rendeződik össze: olyanban azonban, melyet a középpolgári rétegek mindvégig viszonylagos gyengesége mellett erős kispolgári és alkalmazotti rétegek és a korszak folyamán egyre erősödő ipari proletáriátus, nagyipari munkásság jelenléte jellemez.

I.

Budapest kulturájában (a továbbiakban e fogalomkörhöz számítva természetesen a sajátlagosan tudományos és művészeti területeket is) a városfejlődés ilyen menete két vonatkozásban is éreztette hatását:

1. Egyrészt Budapest székhelyévé vált a kultura országos funkcióinak - elsősorban a kulturális élet egyes ágazatainak természetszerűen a fővárosba telepített, vagy ugyancsak természetszerűen maguktól is odatelepülő vezető intézményei révén, melyek az ágazat országosan legmagasabb, illetve hivatalosan legmagasabbnak elismert, az európai illetve a világszínvonalhoz igazodó színvonalát országos szinten hivatottak képviselni és közvetíteni. A továbbiakban ezt intézményes kulturának fogjuk nevezni, jóllehet tisztában vagyunk vele: e megjelölés nem teljesen fedi az általa jelölni kívánt fogalmat, (melyet társadalmi bázisa alapján elit kulturának is lehetne nevezni). E kultura eredetében és megjelenésében legjellegzetesebb vonását: intézményeken át történő, tudatos irányítottágát azonban mégis kifejezi.

Másrészt ugyanakkor Budapest színhelyévé válik egy, az intézményeken kívül, de azok áttételes befolyásától persze mégsem teljesen függetlenül alakuló, a kultura különböző ágazatainak e heterogén összetételű; eredetét, hagyományait tekintve, de a munkamegosztás fejlettsége folytán is igen erősen differenciálódott népességen átszűrt, elsősorban tömegjelenségeit; tehát a legszélesebb körű társadalmi befogadásra alkalmasnak bizonyult elemeket már korán szerves egységbe olvasztó sajátos, az egybeolvadás eredményeképpen sokban már önállóan is tekinthető nagyvárosi helyi kulturának is. Ezt a továbbiakban spontán kulturának fogjuk nevezni és jóllehet egészében ez sem fedi az általa jelölni kívánt fogalmat (melyet társadalmi bázisa alapján tömegkulturának is lehetne nevezni), e kultura eredetének és megjelenésének legjellegzetesebb vonását: a fentemlített vezető intézményeken kívül, a

kulturális tömegjelenségekből a társadalom spontán igényeinek megfelelően válogatva, sőt a társadalom által tovább is formálva történt létrejöttét mégis jól kifejezi.

2. E kettéválás persze nemcsak intézményesség, illetve spontaneitás külön, eltérő és különböző eszményeket követő utjait jelenti: a választóvonal közöttük alapjában - mint arra már utaltunk is - a korszakra jellemző társadalmi tagozódás nagy határvonala mentén húzódik. A kulturális központi funkciók intézményei által képviselt kultúra ugyanis hivatalosan elsősorban az intézmények jórésztét fenntartó, illetve befolyásoló uralkodóosztály igényeit elégíti ki; s ennek megfelelően felvevői és alkalmazói is elsősorban az értelmiség és a jómódu művelt polgárság soraiból kerülnek ki.

A sajátosan budapesti, nagyvárosi, a kulturális tömegjelenségeket felhasználó, azokból spontánul létrejött kultúra bázisát felvevőként és alkalmazóként elsősorban a lakosság legszélesebb tömegei alkotják: a kispolgárság és a munkásosztály.

A választóvonal természetesen sem genetikussá, sem társadalmi szempontból nem tekinthető merevnek. Hiszen egyrészt a spontán kultúrában kezdettől fogva igen jelentős szerepet játszanak az intézményes kultúrából (a műveltségnek részint általában az iskoláztatás, részint a tömegkommunikációs eszközök szélesedő hatóköre révén) leszivárgó, a XIX. században még inkább csak annak korábbi állapotára jellemző - korszakunk folyamán, s főleg a századfordulótól azonban annak már egyre korszerűbb eredményeiből is merítő - elemek. Másrészt éppen az értelmiség és a jómódu polgárság részéről is egyre több tudatos kezdeményt látunk majd a spontán kultúrában kifejeződő széles tömegigények kiszolgálására, - de így e kultúrának a tömegek közvetlen befolyása alól történő kivonására is. Ám, ha mindezekben az intézményes kultúrának a spontán kultúra felé irányuló, azt alakítani, befolyásolni akaró hatását láthatjuk is, korszakunk folyamán - elsősorban a szocialista munkásmozgalom révén - létrejönnek már azok az intézmények is, melyek képesek lesznek a spontán kultúrát kialakító és felhasználó tömegek reális problémáit és igényeit az intézményes kultúra keretei közé is beemelni. Ez míg igen nagy mértékben hozzájárul majd az uralkodóosztály e kultúrára gyakorolt befolyásának csökkenéséhez, - e kultúra az uralkodó osztály válságát tükröző vonásainak hangsúlyozásával és erősítésével magának a válságnak is egyre szélesebb körű tudatosításához, végső fokon elmélyítéséhez is elvezet. A választóvonal merevségének feloldásához hozzájárul végül az a körülmény is, hogy idővel a spontán kultúra számos - ha nem is mindig legértékesebb - eleme (például bizonyos konkrét dallamok, irodalmi, vagy képzőművészeti alkotások) a társadalom egészének is közös kulturális javává vált: itt kissé restelkedve, ott meg éppen bizonyos büszkeséggel vállalt ismeretük a társadalomban az osztálytagozódás határán mindkét irányban tulnyulva általánossá lett.

A választóvonal a két kultúra között - kivált azok peremterületein: a jellegzetesen átmeneti műfajok és stílusok esetén és kivált a fejlődés egészét tekintve - nem bizonyult tehát merevnek. De ennek ellenére is kétségtelen, hogy Budapest kulturális fejlődésére a kapitalizmus korában nagyon is e két, alapjában a szembenálló társadalmi erők irányai által meghatározott kultúra egymásmellettisége lett a jellemző. Így azután - megfelelően annak, ahogy a 3/4 évszázad folyamán Budapest társadalmának fejlődése a polgári társadalmi formáció egységén belül az ellentétes osztályerők szembenállásának és konfliktusainak során át halad előre -, a főváros kulturájának arculatára is végül a két kultúra kölcsönhatásai és konfliktusai, illetve az ellentétek egységéből adódó vonások fogják rányomni bélyegüket. És ha ez még nem egyedülálló jelenség is a korszak nagyvárosainak kultúrtörténetében, - Budapesten némileg sajátos és az átlagostól eltérő, s így a város számára végül mégis különleges helyzetet biztosító hangsúlyt fog kapni. Ennek oka egyrészt a fővárosi társadalom az átlagosnál, mint láttuk, erősebben polarizált szerkezete, másrészt a Monarchiának itt, egyik központjában, különösen érezhető válsága és végül az ezekből adódó fokozott, és a kulturális szférák konfliktusaiban is már tükröződő, sokoldalú társadalmi-politikai feszültség.

3. A Budapesten így, ellentmondásaival együtt kialakult kultúra azonban természetesen nem maradhat meg csupán budapesti jelenségnek. A magyarországi kulturális fejlődés egésze szempontjából jelentőségét nemcsak az adja meg, hogy a központi kulturális intézmények által képviselt kultúra - mint láttuk - a maga szakágazatainak országos normájává válik, - hanem az is, hogy a sajátos nagyvárosi, helyi spontán kultúra is a hazai tőkés fejlődés általános gyorsulásával és Budapest központi funkcióinak általános erősödésével együtt, az urbanitásnak, az urbánus magatartásnak, - és immár az ország legszélesebb tömegei számára - is általános érvényű, ha nem is mindig legszerencsésebb modelljét fogja jelenteni.

II.

A budapesti kulturális élet intézményeken át érvényesülő központi funkcióinak meg erősödése illetve kiépülése az egész korszakon át végig tart, - annak megfelelően alakul sorrendben és változó ütemben, ahogy a gazdasági fejlődésnek és a társadalomnak az ural kodó osztály érdekein átszűrt kulturális igényei megjelennek és intézményes kielégítést kö vetelnek.

1. E kulturális központi funkciók sorából kiemelendők azok, melyeket Budapestnek egyetemi és főiskolai város volta ad meg, s melyeknek révén a tudomány és művészet leg magasabb szintjét közvetíteni hivatott oktatói és alkotói gárda és utánpótlás is itt gyűlik össze, - valamint azok, melyek az állam legnagyobb tudományos és művészeti közgyűjté- ményeinek: levéltáraknak, muzeumoknak, könyvtáraknak, majd kutatóintézeteknek budapesti összpontosításából származnak. Más vonalon nem kevésbé jelentős az a körülmény, hogy az állam központi színházainak - és egyuttal a legjelentősebb, állandó társulattal rendelkező magánszínházaknak - is Budapest a székhelye. A kulturális élet mindezen államilag, vagy municipiálisan szervezett központi intézményeinek sorához a hasonló funkciókat ellátó és így a város kulturális központi szerepét tovább erősítő magánvállalkozások: a művelődésügy legkülönbözőbb társulatai, egyesületei, a magánosok által létesített muzeális gyűjtemények, képzőművészeti kiállító helyiségek, zenei együttesek csatlakoznak. Végül különleges szerepet játszanak az intézmények sorában az ország könyvkiadásában már az 1860-as évek óta döntő súlyra szert tett budapesti kiadóvállalatok: a legnagyobbak nagy napilapokkal, folyóíra- tokkal is rendelkeznek és ezek révén az általuk képviselt irodalmi, vagy általában kulturális irányzat számára országos körű és már szélesebb társadalmi rétegekre is kiterjedő bázist képesek biztosítani. E szempontból az első világháború után még nagyobb jelentőségre tesz szert az 1925-től rendszeresen műsorszóró sugárzó (kezdetről állami irányítás alatt álló) Ma- gyar Rádió természetszerűen ugyancsak Budapestre települése - valamint a nagyrésztben magánvállalkozásban maradt magyar filmgyártás ugyancsak Budapestre koncentrációja.

2. Az így legtágabb értelemben vett központi intézmények bázisán létrejövő kultura, forrásainak közös volta folytán legtöbb vonatkozásában együtt alakul az európai átlagszínvo- nallal, sőt időnként nem egy vonatkozásában efelett is áll: kutatási, oktatási és publikálási lehetőséget nyújtva nemzetközileg is magas színvonalat képviselő alkotóknak és, elszármaz- va innen a legmagasabb nemzetközi szintig emelkedő tanítványokat is kiképezve. Természe- tes tehát, ha a magyarországi kulturális élet vonatkozásában így koncentrációdtott intézmé- nyeinek révén már a városegyesítés korában is (és ettől kezdve még erőteljesebben) csak- hamar Budapest lesz az egyetlen fórum, melynek elismerése, állásfoglalása rangot lesz ké- pes biztosítani az országos kulturális életben: itt külön is és még fokozottabb mértékben ki- emelve a tudományos és művészeti életet. És ami még több: a kultura intézményei személyi állományukat és utánpótlásukat is elsősorban Budapestről, illetve legalábbis már Budapesten ismert, vagy vidékiként is Budapesttel rendszeres kapcsolatot tartó személyek közül válo- gatják ki. E körülmény nagyban fokozza a főváros vonzóerejét mindazok számára, akik a kulturális vonatkozásban valamilyen képességet, tehetséget éreznek magukban. Budapest így már a városegyesítéskor az országnak alkotó értelmiségiekben - hovatovább a vidéki vá- rosok, hagyományos kulturális központok rovására is - leggazdagabb városává is válik. Ezt jól mutatja az a körülmény, hogy a kulturális élet összes társulásai, egyesületei nemcsak hogy - mint említettük - Budapesten tartják székhelyüket, de tagságuk nagyobb hányada vagy legalábbis mérvadó rétegük is a központi intézményekhez kapcsolódva Budapesten él. Ez tükröződik a magyar tudományos élet legmagasabb fórumának, az 1825-ben ugyancsak Bu- dapest székhellyel alapított Magyar Tudományos Akadémiának tagsági összetételében is.

3. A felzárkózás a szükségképpen a társadalmi és politikai progresszióval azonos irányba mutató egyetemes kulturális fejlődéshez természetesen nem jelenti azt, hogy a bu- dapesti intézményes kulturában nem érvényesültek konzervatív, sőt - kivált a két háború kö- zött és főleg társadalomtudományi és részben művészeti vonatkozásokban - kifejezetten reakciós nézetek és irányzatok is. Mindezeknek szélesebb körű érvényesülését és hatását azonban részint - főleg műszaki és természettudományos vonatkozásban - a tőkés társada- lomnak a gazdaság fejlődéséhez fűződő mindennél erősebb érdekei, részint - főleg a képző- és zeneművészetben, de részben az irodalomban is - a sajátosan polgári és a századforduló körüli polgári progresszió bizonyos elemeit meg nem tagadó - döntő hányadában ugyancsak budapesti - közönségnek mint felvevő piacnak igényei erőteljesen korlátozták, illetve ellen- súlyozták. Utóbbiak ugyanakkor e kulturális élet megfelelő ágazataiban egyre erőteljesebben igénylik saját maguk és problémáik ábrázolását: egy sajátosan budapesti nagyvárosi tematika

és problematika megjelenését is. A konzervatív-reakciós, és ennek keretében a Budapest által képviselt városiasodással és ennek kulturális igényeivel szembenálló hatások így elsősorban a kulturának az uralkodó osztály által közvetlenül befolyásolt, elsősorban ideológiai vonatkozású területein, illetve ezek intézményein át érvényesültek.

Az elsősorban Budapest által képviselt intézményes kulturának ilyen megoszlása azonban arra is utal, hogy a válság, mely a polgári társadalmat a monopolkapitalizmus szakaszába történő átlépés idején megrázkódtatja, s előbb-utóbb a kulturában is érezhetőbbé válik, - megkérdőjelezve a valóság tükrözésére szolgáló régi művészeti-irodalmi formákat, stílusokat éppugy, mint a tudományos gondolkodás hagyományos szemléletét és korábbi megközelítési módszereit, - ugyancsak Budapest közvetítésével lép be a magyar kulturába és Budapesten át érezteti hatását az egész országban. A válságnak ilyen, Budapest közvetítésével történő tudatosítása azonban a hazai valóságnak részint általában az urbanitás mértékével való felmérését, részint pedig elsősorban a polgári társadalom ellentmondásait legélesebben mutató nagyvárosi valóságon történt átszűrését is jelenti: olyan körülmény ez, mely a fővárosnak a hazai kulturális fejlődés egészében játszott szerepét újabb vonásokkal bővíti. Hiszen az intézményes kultura így tudatosult válsága mögött most az egész uralkodó osztály válsága is felismerhetővé válik: az, hogy már nem tud úgy kormányozni, mint eddig tette; - és a kulturának a válságából kibontakozó új vonásai is már ennek a tágabb felismerésnek vonják le első következtetéseit.

III.

Budapest városfejlődése azonban amellet, hogy a várost az intézményes kultura vonatkozásában az egész ország központjává tette, - mint említettük - a kulturális fejlődés tömegjelenségeiből egy spontán keletkező, alkotóként és felhasználóként egyaránt és egyszerre működő (elsősorban kispolgári és proletár) társadalmi bázisának természetéből és igényeiből következőleg sajátosan nagyvárosi tömegkulturát is kialakított.

1. E spontán kulturának első sajátossága alapja: az a hatalmas változás, illetve az ezáltal előidézett elidegenedés, mely a városeejesítéstől az első világháborúig, sőt részben azon túl is a fővárosba, illetve a budapesti agglomerációba irányuló hatalmas mérvű bevándorlás természetes kísérőjelensége. A falusi élet zártságából, szűk személyi kapcsolatainak köréből, évszázadosan hagyományos rendű paraszti munkájából és az egész, mindenkinek következtében ingerszegény környezetből a nagyváros tömegei közé, a városi típusú bér-munka, kivált a nagyipari munka teljesen új rendjébe: egészében egy ingerekben rendkívül gazdag környezetbe és ugyanakkor még a falusi állapotokhoz képest is többnyire igen sivár, zsufolt és egészségtelen lakásvizonyok közé került, az egész országból összeverődő tömegeknek természetes reflexe ez.

Második jellemző vonását e kulturának az adja, hogy a tömegek a teljesen megváltozott körülmények között az elidegenedés feloldásában oly roppant jelentős: az új környezetet adekvát módon tükrözi és így értelmezni képes kulturára irányuló igényei a kultura régi műfajaiban és régi formáiban nem elégíthetők ki többé. Ezek ugyanis alapvetően a falusi világhoz tapadva alakultak ki és konkrét megjelenésükben (a feudalizmus válságával már meginduló bomlásuk ellenére is) általában kollektív tevékenység lassan és sokoldalúan formálódó termékei voltak. A nagyváros merőben új viszonyai viszont egyrészt az új környezetnek megfelelő műfajokat kívánnak, másrészt (és legfőképpen) pedig lehetetlenné is teszik a régies, részint tárgyaiban kézműipari, részint szellemileg-tartalmilag még a feudalizmus rendjétől befolyásolt kollektív tevékenység eredményeként létrejött kultura továbbélését. A kulturának az új környezet gyorsan változó ingerei között ezekre, illetve a mögöttük álló valóságra kell reflektálnia. Természetes, hogy ezáltal mind tárgyi, mind szellemi vonatkozásában előbb-utóbb szükségképpen tömegárúvá és ilyenként mintegy fogyasztási cikké is válik, - e minőségében természetesen szinte már az árutermelés és a kereskedelmi forgalmazás törvényszerűségeinek alávetetten.

E kultura harmadik jellemző vonásaként az így létrejövő, immár fogyasztási cikk jellegű termékekben egyrészt természetesen egyre inkább a nagyvárosnak és életének jellemző vonásai kerülnek előtérbe. Másrészt - a nagyvárosok fejlődésének világviszonylatban is egyre erősebb uniformizálódása révén - e kultura egyre erősebben kozmopolitává is válik, mind tartalmában, mind (ettől az esetek nagyrésztében el sem is szakítható) formájában is. A népdal, a népballada, a népi diszitó művészet és még inkább a népzene helyére a városi népszerűség minden etnikai eleménél, összhangban a nagyvárosi élet jellegével, egyre

urbánusabb, polgáriasabb, a fővónásaikban egyre inkább kozmopolita formákban kifejeződő új műfajok és stílusok fognak lépni.

2. Az e három tényező hatása alatt létrejött spontán budapesti kultúra fejlődésében három időben élesen el nem határolható, sőt jellemző elemeiben huzamosan egymás mellett is élő fázist lehet megkülönböztetni.

Az első fázis nagyjából a városegysítéstől a század 90-es éveikig tart: fő jellemző vonása az, hogy a városnak a megelőző fejlődés eredményeképpen már az egyesítés pillanatában is erősen heterogén helyi spontán kulturájában, a régebbi német kispolgárság és a kispolgárság erősen bécsies hatás alatt álló városi polgári típusu kulturája továbbra is együtt él egyrészt a bevándorló magyar kispolgárság és munkásság magyar, a XIX. század elejétől alakuló, már ugyancsak nem annyira paraszti, mint inkább falusi kispolgári típusu (tehát már nem népi, hanem inkább népies) kulturájával, - másrészt az ugyancsak bevándorló idegen, vagy külföldi vándorlásaiból hazatért bennszülött ipari munkásság leginkább németes színezetű munkáskulturájával, és végül a kulturának azzal a sajátos típusával, melyet az 1840-es évektől a városba áramló zsidó kispolgárság hoz magával. A városfejlődés sodrában döntően a nagyvárosi környezet, életmód és munkaviszonyok nyomása alatt, a nagyvárosi civilizálódás jegyében e sokféle típus egymáshoz való közelítése megindul, de még nem ér véget. Eredményeként mindenesetre mindegyik típusban és a kultúra majd minden ágazatában megindul a tömegcikk termelése, mely az új bevándorlók egyre nagyobb hányadának magyar etnikuma folytán magyarosodik ugyan, de ugyanakkor kiszorítja, visszafogja a bevándorlók kulturájának eredeti elemeit, Leghamarabb természetesen azoknak a rétegeknek, melyeknek leginkább nyílik módjuk a nagyvárosi társadalomba való beintegrálódásra.

A második, nagyjából az első világháborúig tartó fázisban a különböző típusu kulturák közeledése bizonyos társadalmi rétegeknél: így a kispolgárság, az alkalmazotti rétegek és a munkásság felsőbb rétegének vonatkozásában - nem utolsósorban a kulturális tömegcikk termelői és forgalmazói mechanizmusának: műhelyeinek, fórumainak és terjesztői apparátusának kiépülése folytán - már jelentősen előre is halad. A két fő típus: a városias és a falusias típus különállása azért még továbbra is megfigyelhető, bár a városias típus különböző változatai ekkorra már nagyjából egybeolvadtak. A különbségek természetét egyes, a típusokra jellemző műfajokon többé-kevésbé tisztán lehet érzékelni: a falusias típusra a (kétségtelenül modernizálódó) kalendárium, a (népzenétől már szinte teljesen elszakadt) magyaros műdal, a cigányzene és a hanyatló népszínmű, - a városias típusra a nagyvárosi és egyre inkább nemzetközivé váló témájú érzelmes-izgalmas ponyvaregény, a kuplé, az operett igénylése lesz a jellemző. A felhasználás vonatkozásában azonban már ekkor sincsenek társadalmilag tiszta profilok, - legfeljebb egyik vagy másik típus valamely társadalmi réteg részéről megfigyelhető előnyben részesítéséről beszélhetünk. Ám akár egyik, akár másik típus esetén, és mindegyik kulturális ágazat vonatkozásában - megfelelően a társadalom mozgásának - Budapesten a spontán kulturában elsősorban a kispolgári, vagy kispolgárosodó rétegek számára jelentős tartalmat hordozó elemek erősödnek fel. E körülményt kísérli meg felhasználni az e tömegeket a kulturán át a konzervatív sovinizmus és klerikalizmus hatókörében tartani kívánó manipuláció is. És ezek a kispolgári igényekre válaszoló elemek figyelhetők meg még a munkásmozgalom kulturájának formai megjelenésében is: modern, progresszív gondolatok és kulturális vetületükben (legalábbis a tömegek felé) konzervatív (helyenként után vagy rejtettebben éppenséggel kispolgárias) formai eszmények feszültsége, részben még a szocialista kulturába is át fog huzódni, - míg az avantgard törekvések még szocialista tartalom mellett sem fogják tudni meghódítani a széles tömegeket.

A harmadik korszak, a két világháború között, a budapesti bevándorlás lelassulását, ugyanakkor a kultúra alakításában a második fázisban döntővé vált sajtó mellé immár új kulturaközvetítő elemek: a rádió és a film belépését, mindkettőnek roppant technikai tökéletesbülését és utóbbinak végül megszólalását hozza magával. Roppant lehetőséget nyújt ez arra, hogy a spontán kultúra részint az immár megszilárdult, egyre nagyobb hányadában második generációs nagyvárosiak népeiséget most már mélyebben és immár tisztán városias tartalommal járassa át, - részint fokozottan kozmopolitává váljék (ennek során már egyre erősebb amerikanizálódással is). És valóban: a kultúra mindkét típusában megfigyelhető a továbblépés: a falusi típus (mely hovatovább teljesen elveszti utánpótlását) most már tovább városiasodik s egyre inkább beszűkül; - a városi típus viszont modernizálódik és tovább szélesíti hatókörét. Ám az új technika emellett új, mindennél hatékonyabb manipulációt is lehetővé tesz. Ebben továbbra is a kispolgári tendenciák érvényesülnek, de most már az ellenforradalmi politika itt különösen hatékonyan adagolt (mert a kibontakozó kispolgárosodás menetébe eszmeileg igen jól beilleszkedő) nacionalista-soviniszta, másrészt bizonyos

parasztromantikus, sőt városellenes elemeivel is keverve. Az ilyen manipuláció megerősödését azonban a spontán kultúra hatókörébe a gazdasági értelemben vett kispolgárosodás igényétől már eltávolodott s tovább városiasodó proletártömegek egyre szélesebb bevonódása egyre inkább paralizálja: így a kor budapesti spontán kulturája - ha még mindig két (bár már közelítő) típusban, és mindkettőben jórészt a kispolgári eszményekre és igényekre felelő formákban is - de tartalmában már képes lesz megőrizni sajátos fejlődésének autonómiáját.

3. E fejlődés során mindenekelőtt világossá lett, hogy e kultúra típusait, műfajait és gondolati tartalmát tekintve végülis többszörösen tagolt és - a városfejlődés minden társadalmilag egységesítő hatása ellenére is - két fő típusa mindvégig felismerhető marad. Egyrészt mindvégig egymás mellett élnek benne (a népesség genezisében megfigyelhető különbségeknek megfelelően) a múlt század a fejlődés kezdetének vázolásánál említett, részint falusias-népies típusu, részint németes (részben zsidós) és sajátosan, de egyre erősebben kozmopolita városias-polgári típusu kulturájának műfajai és gondolati tartalmai. Másrészt mindkét típus vonatkozásában megindul (a népességben lezajló társadalmi mozgásnak megfelelően) egy meghatározott fejlődés a típusnak társadalmilag magasabb fokon álló rétegei által képviselt változatai felé: ilyen módon a típuson belül is szétválnak a kultúrának alacsonyabb és magasabb színvonalat képviselő változatai.

Konkréten kimutatni és elemezni etagolódást és annak kialakulását a spontán kultúra egyes ágazataiban, hálás és tanulságos, ámbar itt már előadásunk terjedelmi korlátai miatt sem megoldható feladat. Mind a társadalmi bázis megosztottságából, mint az abban érvényesülő mozgás tendenciáiból létrejövő tagozódás azonban mindegyik ágazat esetén többnyire első látásra is felismerhető. Egyetlen, ám különösen jellegzetes, a típusokat éppúgy, mint a belső mozgás szabályszerűségét jól tükröző példaként részletesebben így itt csupán a spontán kultúra zenéjének alakulására kívánunk utalni: különösen tanulságos ágazat ez, mely a kultúra hozzákapcsolódó, benne összpontosuló sokféle már nem zenei összetevőjének, (például a zenére írott, vagy megzenésítésre kiválasztott szövegek, a zenében a tánccon keresztül tükröződő magatartásformák, stb.) elemzése révén a kultúra rétegzettségét és az e mögött álló erőket különösen jól megfigyelhetővé teszi.

A városegysítés korának nagyvárosi zenéjében a sajátos városias-polgáris elemet a bécsi közvetítéssel érkező s még a romantikában, sőt részben még előbb is kifermélődött németes polgári-kispolgári dallamvilág, illetve az ehhez tartozó zenés műfajok képviselték, a Nestroy-féle zenés játékoktól a kispolgári és munkásdalárdák repertoárjában szereplő, vagy akár a mellékutcák gyanus zengerájaiban forgó dalokig, - ennek megfelelő változatos tartalmu és színvonalu szövegeket és - tánczeneként - mozgásformáikban már városias magatartásformákat hordozva illetve tükrözve. Ugyanakkor a bevándorló magyar tömegek a századközép még a reformkorba visszanyúló romantikus-magyaros műdalvilágának és az ezt még reális helyzetekbe is beépíteni képes népszimfóniák zenei nyelvét hozzák magukkal, illetve tartják fenn, általában olyan szövegekkel, melyek egy a falusi-kisvárosi kispolgár szemével meglátott és színvonalán kifejezett világot tükröznek. Ezzel összhangban áll e rétegben az egyszerű koreográfiájú csárdásnak általános népi táncként való elismerése.

A század folyamán mindkét, egymástól meglehetősen távoleső típus továbbfejlődik, méghozzá társadalmi bázisának mozgástendenciáit követve az intézményes kulturát használó társadalmi rétegek izlése felé, - részben már ennek polgárosultabb, városiasabb voltától is csábítva. A városias-polgáris zenei típus az általában a szalonok világát tükröző és ennek megfelelő színvonalasabb zenei nyelvet is használó operett, a polgári társastánc zenéje, végül a kupléból polgári értelmiségi tudattartalmakat is hordozva megnesbült szonon felé fejlődik; dallamvilágának azonos nyelve folytán ez a zene a bécsi operett keretein részben már túl is lépve csakhamar és könnyen magába olvasztja e műfajok francia, angol, amerikai talajon keletkezett zenéjét is, - ami nemcsak különösen gyors fejlődését, de további hódítását is biztosítja. Csucspontjait Budapest kulturájában e műfaj az 1910-es évek olyan, immár sajátosan budapesti geneziséű nagyoperettjeiben éri el, mint a Mánás Miska, a Sybill, a Bob herceg, a Gül Baba és a csak részben idetartozó Csárdáskirálynő.

Ezzel szemben a falusias népies típusu zenében már egyedül - bár csak igen mérsékelt fejlődésként - a városba szakadt gentry, vagy gentroid elemek uri-falusi nosztalgikus álomvilága felé vezet az út. E zenének - szövegei irodalmiasodásával együtt a korai népi kispolgárosodás dallamvilágától is egyre érzelmesedve eltávolodó - formanyelvét uri cigányok, cigányozó urak és hozzájuk asszimilálódott zsidók alakítják és fejlesztik tovább. E korszak során meghal - széles körű elismerést biztosítani már egyetlen új darabjának sem

képesen - a népszimű is; - jellemző, hogy kimulása előtt a továbbfejlődés utolsó és azóta is utánozhatatlan sikerű kísérletében, a János vitézben már maga is az operett nyelvéhez kényszerül fordulni. E falusias-népies irányzatnak különben már nyilvánvaló zsakutkája el-lenére is társadalmi bázisának súlyát és erejét jól mutatja az a körülmény, hogy egyes ele-meinek bármennyire külsőségesen is, de átvételét végülis a zene másik típusa sem tudja megkerülni, sem tematikailag, sem zenei nyelvben: talán nem indokolatlan, hogy a Csár-dáskirálynő, vagy a Mágna Miska máig érő sikereiben a kétféle elem nem is tehetségtele-nül megkísérelt összeillesztésének hatását is látni véljük.

A két világháború közötti időben a két fő típus még mindig külön fejlődik; a falusi-as-népies típus fejlődése azonban mostanra már csaknem teljesen megáll, illetve némileg - még mindig társadalmi bázisának egyes vonásaival: elsősorban a réteg nagy arányú hábo-rus részvételével is összhangban - militarizálódik: benne előtérbe kerülnek a motivumaira építő, ám egyre monotonabb katonanóták, vagy indulódalok. Ugyanakkor jelentős vagy hatá-sos zenei továbbfejlesztője, alkotója már olyan értelemben sincs, mint azt még az előző korszaknál is láthatuk, - a népdal Bartók és Kodály munkássága nyomán kibontakozó rene-zszánszáról nem is vesz tudomást, sőt azt vissza is utasítja. A városias-polgári típusu zene viszont továbbra is együtt fejlődik a nemzetközi szórakoztató zenével, megújulni és to-vábbfejlődni képesen az abba felvett olyan teljesen új zenei stílusoktól is, mint a dzsessz, -és importálva az új zenével együtt átvett szövegben és a tánc mozgásformáiban kifejezett ma-gatartásformákat is. Még az operett által ábrázolt világban is észlelhető bizonyos tartalmi és zenei fejlődés a modern nagyvárosi polgárosodás felé, - ez persze zenéjének a hagyomá-nyos bécsi nagyoperettétől való még további elszakadását is magával hozza. Szinte korlátlan vizuális, többnyire a tudatalattiban ható kapcsolatai révén a filmzene is ennek a zenei nyelv-nek hatását növeli tovább.

Budapest spontán kulturájának zenéje: benne két, eredetében társadalmilag pontosan meghatározható összetevővel; külön utjaikkal és kölcsönhatásaikkal, (melyek felhasználá-sukban már korántsem ismernek társadalmilag merev határokat): úgy véljük, csak egyetlen ágazat s ennek még e nagyon vázlatos ismertetése többé-kevésbé érzékelteti az egész bu-dapesti kulturának egyes sajátos vonásait és fejlődésének utját. Mert - és ezt többféle kul-turális ágazatnak éppen a zenében, illetve a zenés műfajokban jól megfigyelhető integrálódá-sa mutatja - éppen a spontán kultura fejlődésében válik döntő jelentőségűvé a nagyvárosnak, a legdifferenciáltabb munkamegosztást is egyetlen egységbe szerkeszteni képes hatása. Mind-ezek az egyre differenciálódó kulturális területek (irodalom, zene, képzőművészet) ennek során egyre többet vesznek át egymás nyelvéből, kifejező eszközeiből, problematikájából és a felhasználók vonatkozásaiban is egységesülnek, keverednek. A típusok egy-egy csoportra, rétegre korábban jellemző kizárólagossága, vagy legalább is tulsulya egyre csökken és ha formai különállásukat megőrzik is, alapjában véve már tartalmilag, érzelmileg és így leg-vegső fokon társadalmi bázisukat tekintve is egyre több pontban fedik egymást. Ebben az egységben és ugyanakkor sokféleségben van, úgy érezzük, e spontán kultura autonómiájának egyik legerősebb biztosítéka is: összetettsége folytán valamilyen elemében mindig képes lé-ven ellenállni az őt befolyásolni, megváltoztatni akaró külső kísérleteknek.

IV.

A spontán kultura alapjait és fejlődését vázlatosan (sőt utóbbit egy részterületen némileg mélyebben is) bemutatva azonban indokolt feltenni az értékelés kérdéseit is. Helye-sen tükrözi-e ez a kultura a valóságot? ad-e magyarázatot problémáira és feloldja-e az ezek nyomán keletkező elidegenedést? - és végül mi az oka annak, amit e kérdésekre válaszul végülis kapni fogunk? A feleletet megadni e kérdésekre nem könnyű feladat: nem is vállal-kozhatunk rá, hiszen a válaszhoz szükséges, a spontán kulturát konkrétan vizsgáló, elemző alapvető kutatások is jóformán hiányoznak. A válaszban így egyelőre elsősorban e kulturá-nak a tömegek magatartásán tükröződő hatásáról nyert benyomásokra tudunk támaszkodni.

1. Kétségtelen, hogy - a kérdéseket fenti sorrendjükhöz képest megfordított rend-ben válaszolva meg - a spontán kultura már kezdettől fogva is mindvégig erős, elsősorban az uralkodóosztály részéről kiinduló manipuláció hatása alatt fejlődött. Már ennek követke-zésben is természetes, hogy a valóságot is többé-kevésbé torzítottan tükrözi. A manipuláció ugyanis a városba huzódó ember természetes anyagi és társadalmi emelkedési igényét ve-szi célba: e kultura termékeiben így kezdettől fogva az a társadalmi réteg jelenik meg, mely akár a városba tóduló proletár tömegeknek, akár a proletarizálódott régi városiaknak ter-

mészetes, mert legegyszerűbben elérhetőnek, leginkább kézenfekvőnek látszó eszménye: a kisárutermelésre, vagy értékesítésre, - később valamely stabil alkalmazásra - alapozott, önálló, független, vagy legalább is biztosított helyzetű kiegészítő, ennek életmódjával és az ezekre ráépülő, illetve ezeket kialakító materiális és szellemi értékrenddel: a klasszikus kispolgár világa ez. A spontán kultúra által tükrözött valóságban korszakunkon át növekvő sulyal végülis ez jelenik meg, nemcsak az irodalomban, de a tárgyi környezet, a képzőművészet, a dallamvilág, vagy a magatartás szféráiban egyaránt, - olyan nyomatékkal, mely végül azt is világossá teszi: kialakításában nem csupán az uralkodó osztály tudatosan kezdeményezett és irányított: már az iskolától kezdett és a templomi szószéken át is folytatott manipulációjáról van szó, - hanem igen nagy - szinte nagyobb - hányadában a tömegek olyan elementáris és e kultúra kialakításában szinte elsődleges erejű igényéről, váradalmáról is, melyet az uralkodó osztálynak éppugy mint a kulturális árutermelés és forgalmazás irányítóinak (a manipuláció és másik fő tényezőinek) már csak azért is ki kell elégíteniük, mert különben áruik kelendősége csökkenne le. S hogy ez az eszmény és értékrendszer sokáig milyen erősen él a tömegekben, azt leginkább az a teljes süketség és a visszhangnak az a hiánya mutatja, mellyel e kultúra még Budapesten is az intézményes kultúra válságjeleire oly sokáig reagált, makacsul megmaradva azok mellett a kulturális értékek mellett, melyeknek tagadása az intézményes kultúrában már régen megindult.

Pedig, hogy ez a konzervatív társadalmi eszmény a maga hazafias, valláserkölcsei és gazdasági értékrendjével együtt milyen gyorsan illuzorikussá vált, arra a bontakozó szocialista munkásmozgalom már kezdettől fogva rámutatott, harcot indítva a proletariátus soraiban még sokáig szívósan élő ilyen illúziók ellen. És ha ezeknek az illúzióknak a lebontása sok és döntő vonatkozásban már a századfordulóra jelentősen előrehaladt is, - éppen a kultúra vonatkozásában még a felszabadulásig is csak hézagosan sikerült. Talán annak a komplex kapcsolatnak következtében is, mely - mint arra még visszatérünk - e spontán kultúra legkülönbözőbb elemeit az életmódhoz köve szervezi: olyan életmódhoz kapcsolva, mely függetlenül attól, hogy az önálló kispolgári egzisztencia illúziójával való leszámolás már végbement, reálisan elérhető lehetőségként még továbbra is megmaradt, sőt egyre elérhetőbbnek látszott, s melynek gondolati és tárgyi kelléktárának minőségét és színvonalát és az illúzióknak bizonyult kispolgári lét alakította ki, - és határozza meg sokáig, még az illúzió lelepleződése után is.

Ha most már világos, hogy e spontán kultúra mely okoknak következtében nem képes a realitás tükrözésére, értelmezésére és a valóságból adódó problémák reális megválaszolására, az elidegenedés feloldására, - rá kell mutatnunk arra is, hogy az uralkodó osztály manipulációi és a saját maga által kifejezett váradalmak ellenére is ugyanakkor mégis miért nem lesz egyértelműen fékjévé a kibontakozó társadalmi konfliktusnak. A magyarázatot talán a hazai és általában a középkelet-európai tőkés fejlődésnek az a sajátossága adja meg, mely kibontakoztatta ugyan a termelőerőket, de már nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy ennek életmódot átfőmáló hatását a társadalom mindazon területein érvényesülni engedje, melyeken pedig az erre irányuló igényt - részben éppenséggel saját manipulációjának során - felkeltette. A hazugságok azonban előbb-utóbb visszaütnek, - és az így keletkező, az illúziók összeomlását még keserűbbé tevő nagyvárosi környezetben különösen erős kiábrándultság (bár még ekkor sem az eszményből, hanem csupán megvalósíthatóságának illúziójából) éppen, hogy a konfliktus egyfajta élezéséhez fog hozzájárulni. A kitörésnek iránya a munkásmozgalom erejétől és stratégiájának helyességétől is függően fog majd kialakulni - hiszen e kiábrándultság és keserűség egyként lehet talaja egy szocialista átalakulásnak éppugy, mint (és ebben már a megelőző manipuláció kétségtelen eredményét is keresnünk kell) átmenetileg egy jobboldali puccsnak. Önmagában mindenképpen annak is jeleként, hogy a tömegek sem akarnak már a régi módon élni, - ami, ha végülis e spontán nagyvárosi kultúra mérlegét nem teszi is egyértelműen negatívvá, jelenségeinek értékelésében mégis nagy körültekintést és minden esetben konkrét elemzést igényel.

2. Sajnálatos módon azonban a budapesti spontán kultúrának, mely - mint említettük - előbb a sajtó, majd az első világháború után a rádió és a film segítségével egyre hatékonyabb módon válik az urbánus közmagatartásnak országos modelljévé is, éppen ilyen konkrét elemzések útján történő mélyreható analitikus feltárásával adós még mindig a tudományos kutatás. Egyes tudományos igényű részkutatások, de főleg a publicisztika és az ismeretterjesztés munkája során és szempontjai szerint azonban bizonyos speciális budapesti vagy éppen budapesti eredetű műfajai: a vicc, a sláger, kolportázs irodalom, vagy a sajátos pesti nyelv már legalább regisztráltak éppugy, mint bizonyos általános, ám a nagyvárosra különösen jellemző - főleg zenei - irányzatok budapesti megléte is. Van bizonyos benyo-

másunk e kultura belső rétegzettségéről éppúgy, mint az általa képviselt világnézetről, vagy vizuális eszményről. Mindezeknek konkrét bizonyítása, kölcsönös, széles, az értékrendben egymáshoz kapcsolódó összefüggésük, a konkrét társadalmi formáció és ezen belül a nagyváros talaján egymásra hatásuk mechanizmusa azonban még - talán a sláger legutolsó korszakának elemzésén elvégzett újabb kutatást kivéve - nem kerültek olyan mély és komplex vizsgálatra, mint amelyet jelentőségük révén nagyon is megérdemelnének. A sajátlagosan munkáskultura, illetve az un. nagyvárosi munkásfolklor kutatása során születtek figyelemreméltó részeredmények, éppen a kulturális jelenségek rendkívül rugalmassága folytán azonban a kultura egyes jelenségei pontos, illetve egyetlen osztálykapcsolatának meghatározása nem könnyű, és kérdés, hogy - legalábbis Budapest és kivált a két háború közötti korszak vonatkozásában - egyáltalán mennyiben gyümölcsöző kísérlet. Bár a kultura minél szélesebb területeire kiterjeszkedő elemzések, részletvizsgálatok nélkül e véleményünket is egyelőre csak megkérdőjelezve írjuk el.

Mindenesetre, vizsgálva, vagy (és inkább) vizsgálat nélkül, a kultura e közelmúltjának kutatóinál, tudományos vagy írói ábrázolóinál egyelőre általános a hajlam e nagyvárosi spontán kulturának lebecsülésére, és arra, hogy benne egyoldaluan csak egy manipuláció, illetve a népi forrásaitól elszakadt s talajtalanná vált kulturigényt úgyesen kihasználó, azt olcsó, és selejtes árával kielégítve korrumpáló üzletemberek tevékenységének "eredményét" lássák. Ugy véljük azonban, hogy e sommás megállapítás kétségtelen és súlyos részgazsággal ellenére is egészen mégis meglehetősen igaztalan és főleg aránytalan. Ez a kultura a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszában alakult ki, amikor a régi formák, - mint láttuk - már elégtelenek voltak és hovatovább már falusi viszonylatban is elégtelenné kezdtek válni a valóság és a társadalmi igények kifejezésére, - az intézmények által képviselt magas kultura közvetlen és azonnali átvételét pedig a tömegek tanulatlansága, s e magas kulturának a hagyományosától többnyire teljesen elütő nyelve is akadályozta. A ponyvaregény, majd a bestseller, - a kuplé, a sláger, a ma joggal giccsesnek tekintett olajnyomat művészi inferioritása ellenére is, mégis mintegy áthidalásul szolgált ekkor: új világokat, új dallamokat és harmóniákat, új világlátást és mindezeket át új magatartást hozott magával, mely a valóság tükrözésében feltalálható minden álsága, nem egyszer rosszhiszeműsége mellett is legalább olyasmiről szólt, melynek a hagyományos, művésziileg kétségtelenül értékesebb elemekkel, tisztább pillantással történő kifejezésére e tömegek szintjén ekkor senki nem volt képes. Művészi és morális érték és pillanatnyi társadalmi hasznosság ilyen konfliktusának és kompromisszumának ha nem is helyeslése, de tudomásulvétele olyan igény, mellyel e kor ilyen spontán módon alakuló kulturájának sajátosan történeti megközelítésénél majdnem mindig találkozunk s mely csak a probléma minden oldalú, a jelenséget minden funkciójában külön-külön értékelő ábrázolásával elégíthető ki. (Tekintettel ennek során például arra is, hogy a spontán kultura, szemben az intézményes kulturának önmagukban is már erősen differenciálódott ágazataival, igen komplex is lehet, egyes elemei egymást kölcsönösen támogathatják: például sláger, kolportázs irodalom és egyfajta szobadisztés egy ember tudatában sokkal erőteljesebben képesek megszabni és erősíteni egymás szintjét, mint az intézményes kultura egyes, önmagukban is autonóm ágazatai.) Ennek eredményeként egy esztétikailag silány vagy akár mondanivalójában is félrevezető jelenség mögül is kibukkanhatnak funkcionálisan és jobb híján objektíve mégis csak hasznos elemek is: olyanok, melyek az elhagyott, önmagában sok szempontból értékesebb, tartalmasabb régi kulturához képest előrelépést is jelentenek. Ujból világossá tévén, hogy végső fokon mindezen elemeknek, hatásmechanizmusaiknak, és a belőlük összeálló kultura típusnak konkrét vizsgálata lehet csak az, mely a budapesti kulturának erre az izgalmasabb, egyénibb, sajátosan budapesti arculatára is fényt fog tudni majd deríteni.

3. Végülis meghatározni a budapesti spontán kultura főbb jellemző vonásait nem könnyű feladat: az ezt kialakító társadalmi bázisnak és az erre ható nagyvárosi fejlődésnek egyaránt sokoldalúan összetett voltából következőleg a meghatározás is végül csak a nagyvárosi valóságra válaszoló, a XX. század elejére már határozott körvonalakat felvevő magatartás legáltalánosabb vonásait sorolhatja fel mint olyan elemeket, melyek e kulturát kialakították, illetve azt vissza is tükrözik.

E magatartást (s elemeinek és jellemzőinek felsorolása itt semmiféle szempontból nem jelent bármilyen rangsorolást is) teljesen kifejlett típusaiban az ingergazdag nagyvárosi környezet iránti nagy fogékonyság: rendkívüli kíváncsiság és igen gyors reflexek jellemzik. E reflexekben erős kritika, gyilkos, helyenként kiméretlen ironia, a groteszk iránti különös hajlam és a világgal szemben jellegzetes fölény mutatkozik. Ugyanakkor ez nem áll ellentétben egyfajta érzelmességgel (rosszabb esetben érzélgősséggel), amelyből azonban általa-

ban hiányzik a pátosz. Hozzájárul ehhez az, hogy e magatartás erősen prakticista, erősen tapad a konkrétumokhoz és nincs hajlama a dolgok absztrakt szemléletére. Ám hiányzik belőle a durvaság és a brutalitás, lévén, hogy (az absztrakcióra való hajlam hiányával némileg ellentétben) mégis inkább intellektuális: eszménye végülis a magára hagyott, de a világot illúziók nélkül néző és így eszét használni kényszerülő és képes (azt néha túl is becsülő) gondolkodó ember. Olyan ember, aki immár öntudatosan városlakó, aki lenézéssel tekint a nehézkes, magához képest műveletlennek érzett parasztra, - miközben lelke mélyén táplál bizonyos nosztalgiát a falu érzelmesen vagy érzelgősen elképzelt csendje és békessége után. Olyan magatartás ez, melyben már elválnak egymástól a kispolgárt még felfelé emelő és ugyanakkor az emelkedés illúzióját elvesztett ember vonásai.

Vitatható érvényű portré ez, de legalábbis e kultúra sajátos műfajai a vicctől a slágerig éppúgy, mint olyan megjelenési formái mint (legjellegzetesebbként) a pesti nyelv, általában ilyen magatartást tükröznek, vagy látszanak tükrözni. És bár kétségtelen, hogy e magatartás számos eleme más, elsősorban európai nagyvárosban is megtalálható, az is kétségtelen, hogy a budapesti spontán kulturának mégis megvan a maga sajátos jellege, mely azt bármely termékében, megjelenési formájában nagyon is pontosan felismerhetővé és lokalizálhatóvá teszi, - amennyiben persze e spontán kulturának valóban kifejlett formájával állunk szemben.

E spontán kulturában ugyanis - mint egész fejlődésének s ezen belül zenei ágazatának rövid vázlatából is már láthatuk - egész korszakunkon belül két típus él: a városias típus mellett egy falusias is. És ha ez utóbbi - kivált a nagyváros viszonyai között - már szűkülően és megrekedően van is, a nagyváros viszonyaiban való szerves begyökerezettsége folytán a város spontán kulturájának képéhez ugyancsak szervesen hozzátartozva, elemzése e spontán kultúra értékeléséhez is hozzáadhat bizonyos vonásokat, e kultúra bizonyos jellegzetességeit legalábbis észlelhetővé téve. És valóban, így válik felismerhetővé az, hogy a spontán kultúra két útja éppen az elidegenedés feloldásának lehetséges két irányában válik szét: míg ezt a városias típus a városon belül keresi (kitekintéssel esetleg az egzotikum felé), addig a falusias típus a feloldást az egyszerűbb, kevésbé bonyolult falusi-kisvárosi viszonyok között véli megtalálni. És ha ennek a megoldásnak illuzionizmusa - mint láttuk - nyilvánvaló is, e típus szívós jelenlétét és fennmaradását a nagyváros viszonyai között végülis azzal magyarázhatjuk, amit már a bevezetőben kiemeltünk: a fővárosi társadalom szerkezetében a sajátlagosan városi közép-polgári réteg mindvégig gyenge voltával. Az, ami e tényben nyilvánvalóvá lesz; a városiasodás be nem fejeztsége, illetve elhuzódása, elég lényeges ponton magyarázza, hogy a nagyváros ereje végülis miért nem bizonyult elégségesnek a beáramló vidéki tömegek gyors és teljes beolvadására; problémáiknak a városi kereteken belüli megoldására, illúzióiknak legalább formai modernizálására. A nagyváros spontán kulturájának képére így ez a tanulság fogja végülis felrakni az utolsó vonásokat.

+ + +

Befejezésül: Budapest kulturájában a kettősségnek: az intézményes és a spontán kulturának a közelítésére már korszakunkban is történtek kísérletek. A magyar társadalmi és kulturális haladás legjelentősebb csoportjai, legnagyobb alakjai, főleg a századfordulótól pedig egyre erősbödő mértékben és egyre nagyobb hatással a magyar munkásmozgalom, törekedtek a tömegekhez eljuttatni az intézmények által képviselt kulturából mindazt, ami abból az egyetemes emberi kultúra kincstárához tartozik, együtt a tudományos szocializmus forradalmi világnézetével, megfelelően e világnézet kulturális vetületének. Jőszándéku és színvonalas polgári radikális törekvéseknek jelentős támogatást adott a század első két évtizedében maga a főváros is. De nem volt hiány a kevésbé jőszándéku és a két kultúrszférát a reakciós törekvések jegyében közelíteni igyekvő manipulációs kísérletekben sem. Egyének, kisebb csoportok esetén e kísérletek (jó- és rossz szándékuak egyaránt) még eredményt is értek el; korlátozott lehetőségei ellenére még a két háború között is jelentős eredményeket ért el a munkásmozgalom. A döntő eredményt, a választóvonal megszüntetését azonban nem sikerült elérni, - ha a megszüntetés előfeltételével a munkásmozgalom már indulásakor is elvileg tisztában volt. A társadalom alapvető osztályszerkezete által meghatározott - és mint láttuk - a kultúrában is érvényesülő választóvonalat ui. kultúra és társadalom általános viszonyának megfelelően csak a társadalmi egyenlőtlenség felszámolása, tehát a társadalmi forradalom alapján lehet megoldani. Ennek lehetőségét pedig csak 1945-ben Magyarország felszabadulása hozta el, a nagyváros háború romjain gyorsan kiviruló reményeivel.

VITÁNYI Iván:

Vörös Károly koncepciójának alapját, amely intézményes és spontán kultúrát különböztet meg, rendkívül termékenynek tartom, bár én is úgy érzem, hogy a fogalmak használata tulságosan pontatlan, s ennek nem csupán terminológiai jelentősége van. Az még csak felületi kérdés, hogy ebben az osztályozásban a harmincas évek filmgyártása a spontán oldalra kerül, vagy kerülhet, holott a filmgyár nemcsak hogy intézmény, de a kulturális intézményeknek legujabb, az árutermelésnek leginkább alávett típusát képviseli. Másrészt viszont az intézményes oldalra kerülő formáknak is megvan a közönség spontaneitásának kiváltására törekednek, de ők sem mind érik el. Sokoldalú, többdimenziós, dialektikus folyamat ez, amelynek a két végpont, a spontaneitás és az intézményesség nem egyedüli két formája, hanem köztük számtalan, különböző változatu lépcsőt lehet megkülönböztetni. És amely formák még aszerint is változtatják alakjukat, hogy a társadalom mely osztálya, mely rétege milyen mértékben hordozója a spontaneitásnak. Mindezt természetesen nem az elhangzott előadás ellen mondom, hiszen ez nem állította az ellenkezőjét, csak a fogalmak tisztázásának szükségességére hívnám fel a figyelmet. Mert hozzászólásomnak nem az a lényege, hogy ebben a kérdésben vitatkozzak, vagy kétségeket vessek föl, hanem hogy elismerjem az előadásnak azt a legnagyobb erényét, hogy éppen erre a dialektikára mutat rá. Sokan vélik ugyanis úgy, hogy a most feltételezen spontánnak nevezett kultúra csak a parasztoknál található fel. A néprajz, a folklorisztika, amióta van, mindig ennek formáival foglalkozik. De úgy lehet gondolni, hogy a városi kultúrában már csak az intézményesült kultúra, az intézményesült kultúra formáinak kialakulása és terjedése következik be. Ezzel szemben én is vallom Vörös Károly igazságát, amely szerint a spontán kultúra - most elfogadván ezt a terminológiát - minden korban létezik, mert léteznie szükséges, mert az emberek nem csak verseket olvasnak, vagy regényt, hanem beszélnek is, és közben óhatatlanul esztétikai formákat alakítanak ki, mert nemcsak képzőművészeti tárgyakat néznek, hanem maguk is berendezik lakásukat, vagy alakítják tárgyaikat, és így tovább. Kétségtelen viszont, hogy az így felfogott spontán kultúra, különösen pedig a multbeli spontán kultúra kutatásának módszere még nem kialakult. Az előadás erre is célzott, amikor a zene példáját emlegette; az eredményeket érdemes lesz majd annak megfelelő időben más kutatásokéval egybevetni.

A magyar kultúra, s benne a budapesti kultúra szerepének reális felmérése nem is lehetséges az így felfogott spontán kultúra áramlatainak felmérése nélkül. Kialakult egy széles nagyvárosi réteg munkásokból, iparosokból, alkalmazottakból, kispolgárokból, akik már alig-alig őrizték meg eleik paraszti hagyományait - különösen, ha azok idegen, eredetűek voltak -, később nyelvet változtattak, de nem jutott el hozzájuk az intézményes hivatalos kultúra elég rendszeresen. Mégis, ők is énekeltek, ők is meséltek történeteket gyermekeiknek és viceket barátaiknak, ők is faragták, alakították, használati tárgyaikat, ők is valamilyen módon szokásoknak, tehát kulturális vonásokkal is rendelkező szokásoknak hódoltak. Ha tudni, mérni, befolyásolni akarjuk, illetve ha az ő kulturájukat tudni és mérni akarjuk, utódaikat pedig még a tudás és mérés mellett befolyásolni is, akkor e formák megismerésétől semmiképpen sem tekinthetünk el. Ugyanis azt, hogy ki milyen kultúrát tud befogni az intézményesnek nevezett kulturális termékekből, mindig meghatározza az, hogy mi az a spontán kultúra, amelyet saját maga is előállítani, megszólaltatni, magában elképzelné képes. Üdvözlöm tehát, hogy eddig ezt az inkább kulturszociológusok által megfogalmazott igényt ennek a spontán kultúrának a felmérésére most a történettudomány oldaláról is támasztani látjuk. Talán ez módot ad majd arra is, hogy a jövőben jobban egyesíthessük erőinket a kölcsönösen fontosnak tartott téma valóban multidiszciplináris kutatásához.

Vörös Károly arról a kulturáról beszélt, amelynek az ellentétéről fogok én beszélni. Tudniillik a spontán kulturáról, és ott kétségtelenül sokkal izgalmasabb, mert sokkal újabb tennivalók vannak, mint nálunk. Azonban azt is meg kell állapítani, hogy a mi viszonylatunkban sem néztük meg eléggé Budapest sajátos helyzetét. Budapest sajátos helyzete nem annyira abban van, ami létrejött, hanem abban, ami nem jött létre. Tehát olyan műfajok hiányoznak a magyar irodalomból, amelyek más nagy városokban létrejöttek, viszont amelyek létrejöttekor nagyrészt a többi nagy városban is létrejöttek.

A fölvilágosodás korában, s a korai reformkorban többnyire csak azok az írók szóltak türelmetlenül, vagy éppen lenézéssel a két város idegen nyelvű polgárságáról, sőt magáról a város polgáriasságáról is, akik a rendi ország fönntmaradásának vágyát dédelgették; Gvadányi, vagy a drámairól Kisfaludy Sándor, - példázhatja ezt. A reformkor delén és másodikk felében módosult ez a helyzet. Az Európa-szerte a nálunk is és körülöttünk is fokozódó nemzeti mozgalmak hatása s annak érzete, előérzete, hogy a nem magyar ajkúakat az udvar magyarsággal szemben fordíthatja, megnövelte a két testvérváros gyors magyarosodásának vágyát. S ezuttal immár nem Budára esett a hangsúly, de nem is Pestre, hanem most először Budapestre. Széchenyi előtt voltak szép számmal, akikben fölmerült a kétpartu főváros gondolata. József nádor lényegében már egy kézben tartotta a két város gazdagításának, szépítésének gondját. De legkézzelfoghatóbban mégiscsak Széchenyi lelkében fogant meg az európai nagyváros látomása, az ő tevékenysége folytán született meg összekapcsolásuk legfőbb előfeltétele és szimbóluma: a hid.

Pest a reformkor, a polgárosodó nemesség irodalmában nem vált értékjelképpé, de nem vált maró guny támadásának célpontjává sem soha. Szerető humorral övezték inkább, mint szatírával. A jövőt látták benne, de csonkának, bénának, balognak vélték. A maguk hagyományát, és persze a maguk vezető szerepét hiányolták belőle. Emellett, akik ösmerték a nyugat nagyvárosait, tulságosan is vidékiesnek, akik meg csak a magyar vidéket látták még, tulságosan is zajosnak és tarkának vélték. Berzsenyi például egyenesen bocsánatot kért, hogy egy alkalommal versében Pestet dicsérte, erőszaktevésnek érezte tettét a költészetben, különösen pedig saját költészetén. S a népből jöttek is többnyire némi huzódózással vették tudomásul a város szokásrendjét, némi komikumérzéssel értékvilágát, némi megütözéssel erkölcsiségét.

Leghamarabb a falusi értelmiség és vidéki polgárság fiai találták magukat benne otthon. Vörösmarty és Nagy Ignác, a két kasznárfi, Frankenburg és Pákh, a két kisvárosi, Pálffy Albert és Kuthy Lajos, a vidéki honorációrok világából jöttek ide. De jelképpé ők sem léptették elő, csak a korszak dicsőséges és tragikus végső évtizedében lett jelszó a nagyváros neve, de akkor is inkább a publicisztikában, mint a szépirodalomban. Budapest nevét azonban, amidőn azt Széchenyi zászlóra tűzte, szinte mindenki szívesen vette. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a vezető réteg legiskolázottabb csoportja, Eötvös és társai, a centralisták, Budapesti Szemlének nevezték azt az orgánomot, melyet egy új vezető garnitúra fölnevelésére szántak. A forradalom és a szabadságharc világában ugyan egy pillanatra szétszakadni látszott az új nép, s szembekerülni a két város, de a Forradalmi Kormány budapestinek mondotta magát, és a törvénycikk is megszületett, mely eggyé nyilvánította a két várost. Az elnyomatás idején kezelhették a hatóságok külön városnak Pestet és Budát, a magyarság valamennyi számottevő embere, akár az emigrációban tevékenykedett, akár a passzív ellenállást szervezte, s a kiegyezést készítette elő, a várost eggyesíten a jövő magyar állam fővárosának és jelképének tekintették. S azután is még, hogy a kiegyezés után most száz esztendeje az igazgatás tekintetében is eggyé lett a két város, azok, akik az ország megerősödését, gazdasági és társadalmi szerkezetének átalakulásától várták, Budapestet tekintették a fejlődés előretolt állásának. Számuk sajnos tulságosan is csekély volt, skálájuk azonban tulságosan is széles és szép volt és elaprózott.

A kiegyezés ellenzői éppúgy helyet foglaltak benne, mint létrehozói és védelmezői, mert bármi messze került is például Gyulai csoportja az 1848-as eszményektől, az átalakulást, a polgárosodást bár lassítottan is, de még mindig akarta, s minden városellenesség, Budapest ellenesség mélyen idegen volt tőle. Jellemző módon nemcsak frissen megindult lapját nevezte ő is, Gyulai is újra, mint előbb Eötvös, aztán Csengery Budapesti Szemlének, hanem szerető humorral, melegséggel teljes verseket is irt róla, s végső éveiben Beöthy Zsolt képtelen támadásaival szemben harciasan oltalmára is kelt. S ha Arany megcsipkedte is Vojtinájában a város visszasságait, dicsérte is szépségeit, ha vágyódott is gyermekkorra

emlékeinek színhelyére, Tompának és Ercseynek irt levelei meg öregkori versei hozzá való ragaszkodásáról is tanuskodnak. Fia pedig nagy verses regényének egyik legszebb leírő részét szentelte, amint mondta, a jövő városának, a szép, ifju Budapestnek, s kifejezte benne azt az óhaját is, bárcsak mielőbb hazai kézben lenne a város gazdagsága, ipari és kereskedelme egyaránt. Az ifju liberálisok pedig zászlóvá, mozgalommá, szinte divattá tették Budapest formálásának ügyét. Toldy István, a legpestibb pesti, a nagy irodalomtörténész radikális fia, nem csak a Parlamentben kíván látni minél előbb új embereket, városi polgárokat, iparosokat, kereskedőket és hivatalnokokat, de hosszú tárcákat is irt a városi életforma kialakításának sürgetésére és népszerűsítésére. Keleti Károly pedig tanulmányok egész sorozatát bocsátotta közre, miképp lehetne a város külsejét korszerű polgári nemzeti méltó fővárosává formálni. Utcára, szoborra, parkra, közlekedésre, külvárosra, mindenre kiterjedt a figyelme. Az első zavaró hangok az ifju polgári nacionaliták körében hangzottak föl. Arany is szeretne volna, ha mielőbb magyarul beszélt volna ez a város, de soha eszébe nem jutott, hogy bármi nyomást, vagy akár csak valamely olcsó eszközt is helyesnek tartson ennek érdekében. A Rákosi Jenő és lapja, a Reform köré tömörült fiatal, tulzó, nemzeti, sovíniszta csoport azonban Budapest nagygyá fejlesztését éppoly türelmetlen hévvel sürgette, mint amilyen türelmetlenül követelte magyarosítását is.

Ismerjük el, a nagyváros mindennapi életformáinak, társadalmi, gazdasági, művelődési szerveztségének kialakulását kétségkívül elősegítette a nyelvi egységesülés. Az igazán kártékony abban a módban rejtett, ahogy ezt az egységesülést, ahogy ezt a magyarosodást megvalósítani kívánták. Rákosi a városi magyar nyelv kialakítása helyett a parasztság kicifrázott, sallangosan kimódolt nyelvét akarta rátukmálni a városra. Egy állítólagos népiességet, mindegy, hogy miről, csak zamatosan, izesen, vidékiesen beszéljenek a színpadon - ez volt népszínházának bevallott programja. Kazinczy egykori törekvése fordult itt visszájára. Ő csiszolt, korszerű nyelvet akart, az írást ezért pártolta még akkor is, ha nem volt is művészien magas és eredeti. Rákosi törekvésében az ötvenes évek reménysége támadt új életre. Hamarosan csatlakozott hozzá Szarvas Gáborék félreisiklott nyelvművelő törekvése, s a népnemzeti iskola néhány epigonja. Imre Sándor már nemcsak a paraszti nyelv, hanem az alföldi civisvárosok szokását, életfelfogását is követendő példának tartotta, mint mondta, a kaputos, nadrágos proletárok, a nagyvárosi szegény értelmiség, hogy megint őt idézzem: "izgága szellemiségével" szemben.

Az igazi fordulat azonban a nagybirtokos agráriusok meg a magas klérus jobboldali, ellenzéki mozgalmaival a 90-es években köszöntött be. Budapest neve, mindenekelőtt pedig Pesté, most kettős jelképpé vált. A nemzetietlen hagyománytagadásé, az erkölcsi lezülleszté, a társadalmi fölforgatásé, izlésbeli megbízhatatlanságé a jobboldali reakciószáján, a liberális polgári haladásé, az európai korszerűségé, a kifinomult izlésé, a szemléleti toleranciáé a polgárság ajkán. Nem lehet kétséges, hogy az agráriusok támadása kártékony, sőt életveszélyes damagógia volt, ami aztán a "vádolom ezt a bűnös várost"-féle ostoba Horthy jelszóban nyerte el székelyteljes végkifejletét. Az sem lehet kétséges, hogy a polgárság jobboldali támadóival szemben a nemzet igazi érdekeit védte. A jelszó, a mag azonban el volt vetve, amelyből sokszoros átalakuláson át, sokszoros tartalommodosuláson és tartalomcserén át ujjabbkori irodalmunk egyik legképtelenebb félreértése, álellentéte, hamis alternatívája, a népies urbanus ellentét megkülönböztetni ki. Annál könnyebben, mert a polgárság viszont elsősorban, ha nem is kizárólagosan, csak önmaga érdekeire tekintett, s látókörén kívül hagyta a parasztság ügyét éppoly, mint a munkásnegyedekét is. Különösen a forradalom bukása után, midőn a polgárság nagy többségét kompromisszuma, szövetsége az ujratermelő birtokosi hatalommal végképp érzéketlenné tette a nemzet többségének szociális problémái iránt.

Az írók többsége azonban állandóan, vagy időszakosan Budapesten élt. Mégis e képtelen ellentéttel hagyták magukat megkülönböztetni és elválasztani. Egy táborba kerültek így olyanok, akiknek vajmi kevés közül lehetett egymáshoz, s elszakadtak olyanok, akiknek egymás mellett lett volna a helyük. Mert a városi kazánfűtő és az uradalmi cseléd emberi méltóságát egyaránt számonkérő Illyés ugyan miben volt városellenes, s az alföldi falu város kisembereinek s a pesti nincstelének elmulasztott életét egyaránt visszakövetelő Nagy Lajos ugyan mennyiben volna kevésbé a nép írója, mint az, aki csak a parasztság sorsát vetíti elének. Különösen, ha a megoldást is ugyanabban, egy szociális vagy éppen szocialista társadalom fölépítésében látták. Nem a város és vidék ellentétéről volt szó, hanem azokéről, akik felelősséggel és hűen ábrázolták társadalmukat, s azokéről, akik csak mulattatni óhajtottak, vagy valamely beteg, ködös rögeszme szolgálatába szegődtek. A valóban jelentősek sohasem tudták magukat ilyen kategóriákba zárni, sem az említettek, sem József Attila,

sem Ady vagy Ady nagy nemzedéke. Ezzel azonban már mélyen benne is vagyunk második kérdéskörünkben, az élmény kérdéskörében.

Van-e hát sajátos budapesti élmény, budapesti irodalom? Igennel is, nemmel is válaszolhatunk. Lényegét tekintve a földbirtokosi és a polgári hatalom kettős szorításában hirtelen felnőtt nagyvárosok élményével rokon, vagy azonos Budapest élményvilága. A semmi más társadalommal pontról pontra nem azonos magyar társadalmi szerkezet, etnikai rétegződés, demográfiai jelleg viszont a mondott nagyvárosi élménykörön belül kétségtelenül biztosít egy sajátos szint, koloritot, szelekcíót, Budapest irodalma tehát a magyar nagyvárosi irodalma, mivel azonban országunkban egyetlen nagyváros volt és van, a magyar nagyvárosi irodalma egyenlő Budapest irodalmával.

Nagy Ignác és Kuthy Lajoson szokás kezdeni, s Jósika kétemeletes házával folytatni. Ez a szokás hely is áll, meg nem is. Nem azért nem állja meg a helyét, mert az említettek nem voltak igazán maradandót alkotó nagy írók, hanem azért nem, mert csak koloritjuk pesti annyira amennyire, de sem a nagyváros élményének lényegét, sem ezen belül Pest nagyvárosi lényegét nem ragadták meg, s még nem is ragadhatták meg. A nyugati nagyvárosok elképzelt színeit keverték a fölpezsdülő vidéki város valóságos életképeivel. Akinek képzeletében történelmi, forradalmi olvasmányai nyomán az osztálytársadalmak nagyvárosának világa, nyomorúsága megképződött, s a belőle következő nagy és következetes emberi magatartás kiépült, az, bármi furcsán hangozzék is, a kommunisztikus tanokig előrehatoló Petőfi volt, az Apostol Petőfije.

Művek nélkül, a városi valóságot hűen elénk rajzoló művek nélkül azonban, mert az Apostol végül is nem ilyen valóságot rajzol, pusztán mentalitás alapján mégsem mondhatjuk egyértelműen őt a születő nagyvárosi írójának. Arany már sokkal inkább a városi valóság megélt költője. Mégpedig - a közhittel ellentétben - nemcsak az Őszikék Aránya, hanem már az 1860-as évek elején Pestre érkező Arany is. A polgári nagyvárosban élő ember otthonlanságának, kivettségének, magányának, zaklatottságának, céltalanság érzetének oly megrendítő teljességgel addig, mint ő az Őreg zsidóban, nemigen adott irodalmunkban senki hangot. "O, mily tömeg, s én egyedül, utam habár közé vegyül, érzem, mint csónak a habon, átmenet mind reáncsapott. Rohannom kell, s a földi boly mellettem gyorsan visszafoly. Kődfátyolkép az emberek, s én egy arcot sem ismerek. Az űstökös megy, s visszatér, kiröppent nyíl oda is ér, az eldobott kő megpihen, én céltalan, én szüntelen, tovább, tovább."

A kiegyezés ifju liberálisai a társadalombírálat kemény, őszinte szándékával fogták a pesti polgári világ ábrázolásához is. De nagyon jellemző az, hogy az évtized vezérműve, a Délibábok hőse is csak a leírásig jutott el pesti részleteiben, s a megrendítőt, a nagy belső rajzot, a lélektani földidézéssel áthatott társadalomábrázolást a vidék nyújtotta. S még jellemzőbb az, hogy a tősgyökeres pesti, a sokadiziglen polgár Toldy István is párizsi környezetet választott regényében a maga társadalmának a rajzára. Amidőn pedig az Uj emberek című drámájának polgáralakjait Pestről vette, csak papirfigurákat rajzol. S Keleti Károly is hatalmas, mélyen átélt műveltsége, igazi progresszivitása ellenére is, csak történeti, vidéki életképeket tudott elképzelni a leendő középületek mennyezetképein. Azaz, hogy kapcsolódjak Vörös Károly előadásához, éppen itt mutatkozik meg az, hogy nem sikerült a regény európai nagy korszakában magyar regényt megteremtteni. Sőt ennél most mindjárt tovább is kell mennünk a műfajok sajátos pesti kialakulása terén.

A kiegyezés után irodalmunkban az epika került az élre, de a városi világot, a pesti világot csak a századfordulón sikerült megragadnia. A magyar polgári világ, a pesti polgári világ nem érett még meg az epikára, vagy fordítva, a magyar epika nem érett még meg e roppant bonyolult és zürzavaros szövevény ábrázolására. A 80-as években a nagyvárosi világot nem az epika ábrázolta, mégcsak novellában sem, nemhogy regényben, hanem annyira amennyire a líra tükrözte. Vajda, Reviczky, Endrődy, Rudnyánszky lírája. A várossal kapcsolatos élményeik azonban többnyire a városba szorult vidéki ember mélabuját és érzelmes vágyódását tükrözte, gyermekkoruk természetesnek, otthonosnak, családiasnak érzett világa után. Verseik életképi keretét, dalaik utalásba tömörített jelenetkészletét többnyire a városi szociális miliójének kirívó, vagy irodalmi sablonelemeit szolgáltatták. A perditá, a picacon vágyakozva nézdegélő éhező, a pénzbe kitartóan szerelmes kopott diák, a padlásszobában meghuzódó író, a családjáért tolvajlásra kényszerülő semmitlen értelmiségi állandóan visszatérő lírai hősök. A városi kisember, vagy éppen proletár szociális miliójének alap-elemei, a városi ember mindennapjainak lényeges a Hét korszakában, irodalmi publicisztikájában lett az elbeszélés fő témája. Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Thury Zoltán, Papp Dániel, Ignóus és a többiek tárcáiban és elbeszéléseiben a naturalizmus sohasem vált, úgy mint Zoláék iskolájában, önmagát igazoló dogmává. Társadalmi törekvéseik és írói rajzaik

harmónikusan fedték egymást, jól általánosító, sőt jelképpé emelhető típusokat választottak. Az irodalmi, az irányzati program nem homályosította el sohasem társadalmi célkitűzéseiket. Ugyanakkor azonban a nagyvárosi, polgári világ lelkiségének győtrő belső ellentmondásai, emberidegen létezési módjai nem kerültek oly élet megvilágításba, mint a monarchia két testvér-nagyvárosának irodalmában, a Kaffkát előkészítő Prágában, a Musil előrejelző Bécsben. Nagyon jellemző, hogy Ambrus ily irányú vállalkozásai mindig csak részleteiben sikerültek, s Gárdonyi nagyszerű kisregényében, az Öreg tekintetes-ben is csak kívülről, a városba helyezett vidéki figura segítségével tudta földézni a polgári nagyvárost, mint ő mondta: a "kövi város" elembertelenítő légkört.

De nagyon jellemző az, hogy megintcsak a novella született meg. Igaz, drámai jellegű novella, de ez a drámai jellegű novella mindig csak társadalmi konfliktust, nagyritkán társadalmi és lélektani konfliktust ábrázolt. Csak Bródynek, aki fölébe magaslott a századforduló városi iróinak, sikerült ezt a világot belső hitellel is megrajzolni, nem sokszor, néhány szép cselédnovellájában, művészi novellájában, s a kispolgári világot ábrázoló elbeszélésében. Tehetségén túl - bizonyosan éppen ezért - mert nem a helyit, és nem a részlegest akarta, hanem a társadalom egészének betegségét kívánta megragadni a bemutatott emberi sorsokon át.

A századelő polgári világának belső nyomorúságát is tökéletesen felszínre hozó Adyval úgy van kissé ez a város, mint volt Pest Petőfivel. Cikkeiben, nagyon gyakran novelláiban is sokszor, verseiben azonban viszonylag ritkán szerepel Budapest, mint motívum. De kora polgári léte, válságvilágának teljes gondolati, érzelmi átélésének élménye az ő verseiben öltött legművészebben, legszebben testet. A polgári világ megvalósításának és meghaladásának szükségét, s e szükséges folyamat minden keserű visszasságát táplálta. A polgári világ ama kisértettség, amely ott van a bécsiek vagy a prágaiak műveiben, ott van az ő verseiben, emellett ott van mindig az a történeti, az a szociális, az az etikai elszánás, amely ezt a világot meg is akarta változtatni.

Ha a lokális színeket tekintjük, akkor nem jellegzetesen pesti költő. Ha azonban annak a világnak a lényegét, amelynek fejlődési centruma a nagyváros, akkor a kor mindenfajta költészetének, a nagyvárosinak is, a pestinek is elsőszámú embere ő. Tulélt kortársait és két háború közti iróutódait a nagyváros, azaz Budapest tekintetében három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek vezérpéldájaként Herczeg Ferencet említhetném. A városban élő, s a város civilizációs szokásaiból és polgári erkölcsiségéből sokat átvett birtokos osztály irói ezek. Budapest számukra a reprezentálás, a szórakozás, vagy az utálkozás alkalmá. A másodikba az a polgári irógárda sorolható, melynek skálája, fajsúlya a témavilág tekintetében egyaránt mérhetetlenül széles, amely Máraitól Molnár Ferencig, Szép Ernőtől Szomory Dezsőig, Harsányi Zsoltól Hevesi Andrásig terjed. Ez az a réteg, mely belülről rajzolta a polgárság világát. Vannak köztük, akik következetesen megmaradtak a polgárság világánál, s azon belül Pest milliójénél, mint például Szép Ernő, voltak, akik egyre jobban közeledtek osztályukkal együtt a birtokosi réteg iróihoz, mint Harsányi Zsolt vagy a nagyon tehetségesen indult, s hazai bestsellerségbe fulladt Márai, s végül voltak szép számmal, akik egyre inkább a harmadik nagy tábor, a városi proletárság és a falusi szegénység irói felé fordultak, vagy át is léptek azok táborába, Sárközi György vagy Radnóti Miklós példáját említhetném.

A polgárságot saját társadalmi, etikai, esztétikai normáinak alapján megrajzoló polgári írók éppen akkor adtak jelentős ábrázolást, ha vagy ez utóbbi közeledés oldaláról, vagy az egyetemes történelem valamelyik nagy művelődési gondolati, vagy etikai eszménye oldaláról rajzolták a főváros világát. Így született meg az a regény, amely talán legmélyebbre, s legművészebben hatolt a pesti hivatalnok-polgárság világába, Kosztolányi Édes Annája, így Babits Halálfiainak pesti részletei, így Szabó Lőrinc ifjúságának lázadó pesti versei.

Akiknél ez a közeledés, ez az áthangolás nem ment végbe, többnyire, szinte szükségszerűen csuszta tehetségük szintje alá. Márai említett példája mellett elég a szinten nagyon tehetséges Molnár Ferencére utalni. A Szentolvajoktól meg az Éhes várostól a Játék a kastélybanig kétségtelenül lefelé vezet az út. S bármi illuziórontó, mégis itt kell szólnunk arról az íróról, akit a közvélemény egy része Pest és Buda legjellemzőbb írójának vélt, Krudy Gyuláról. Tehetségéhez nem férhet kétség. De ahhoz sem, hogy műve mögül mind e közeledés, mind valamely nagy művelődési, gondolati, etikai eszmény vonzása, mozgatója hiányzott. Kosztolányi saját, éppenséggel nem alacsony szintje fölé emelkedett az Édes Annában, Krudy roppantul egyenetlen, töredékes és saját sablonjait örökké ujraismétlődő alkotó maradt. S ami még sajnálatosabb, a hangulat megjelenítésénél nemigen lépett tovább. Bizonytalan értelmű nosztalgiák vezették tollát, helyszín és különleges milió van benne bő-

ven, egy álombeli Pest-Budáról, a valóságos nagyváros lényeges elemei, vagy éppen gyöt-rő problémái azonban meglehetősen ritkán kerültek írásaiba. Legyünk azonban igazságosak. Ebbe az inaginárius világba való menekülés egyfajta tiltakozás volt, kétségtelenül. De éppen az ő példája mutatja legjobban, hogy a magyar nagyregény, intellektuális nagyregény milyen hallatlan nehézségekkel küzdött, ahhoz, hogy Thomas Mann-i szinten, vagy nem is Thomas Mann szinten, de csak egy Gide-i szinten is, megszülessék.

Ideje azonban áttérnünk a hamradik csoportra, a Budapestet a proletárság szemé-vel nézők csoportjára. Ez a város nemcsak azzal dicsekedhet, hogy a pétervári mellett a legnagyobb arányú proletárforradalmat vívta meg a világháború végén, hanem azzal is, méltán, hogy olyan proletáriródmalmat mondhat magáénak, amelyet a világ legnagyobb és legó-sibb ipari központjai közül is csak kevés, Nemcsak a szociális kérdéskör intenzitása tekintetében, nemcsak az eszmei érettség szempontjából, de a művészi szint, a művészi meg-újulás vonatkozásában is. A sor, tudjuk, Kassáktól József Attiláig ível. S ez a proletár iro-dalom pontosan azt a szerepet töltötte be, amit a kor marxista elméleti irodalmának leg-haladóbb árnyalata. Az adott világ leglényegesebb ábrázolását és kifejezését adta. Osztály-irodalom volt ez a szó legmagasabb értelmében, de az egyetemes emberiség kérdéseinek legmélyebb átvilágítása is. S ha Kassáknál ez a törekvés rendkívüli költészettörténeti jelen-tősége ellenére gyakran csak szándék maradt, József Attilánál szó szálaléki megvalósult. De ne legyünk igazságtalanok. A semmiből indult autodidakta proletárgyerek tudatosulásának olyan rajzával, mint amivel mi rendelkezünk az Egy ember élete első kötetében - az egye-temes proletárság is kevéssel rendelkezik. S a fiatal Kassáktól nagy versei éppugy, mint kísérletei a huszadi századi nagyvárosi költészet megeremítőinek élvonalába állítják, Ma-jakovszkij mellé, Brecht mellé, Neval mellé, Breton mellé. József Attila pedig nemcsak a polgári nagyváros világában élő proletárság szociális és lelki problémáit fejezte ki töké-letes klasszicitással, nemcsak politikai jövőjének egyetlen lehetséges útját jelölte ki, hanem olyan lelki, szellemi, bölcséleti problémáira is igen határozottan válaszolt, amelyek a szoc-ializmus megvalósítása közben, a megvalósított szocializmusban egyaránt nagy hangsúllyal jelentkeznek. Ezekkel a problémákkal a kor elméletirői rendszerint még nem számoltak, még nem néztek szembe. József Attila természetesen nem lokális, regionális vagy éppen provinciális értelemben legnagyobb költője a magyar fővárosnak, hanem abban az értelemben, hogy jól tudta, hogy a szükségszerűen és egyre fokozottabban iparosodó társadalomban az emberiség, a nemzet, az egyén jövőendő sorsának milyensége a városban dől el. Tudta azt is, hogy a város sorsa elválaszthatatlan a vidékétől, hogy a városi szegény ügye eltéphe-tetlen a mezei proletárártól. Egyben tudta azt is, hogy a társadalmi rend átalakítása automa-tikusan nem hozza magával a tudat gyötrelmeinek föloldását. A korszak legnagyobb európai gondolkodóival, polgáriakkal és nem polgáriakkal, került egyvonalba a problémák érzékelé-sében, de míg azok egy része polgári részmegoldásokat kínált, ő egyetemesebb, biztosabb megoldások felé mutatott. Annak a társadalomnak, amelynek életformája, létezési formája végleg a városi, az ipari társadalom létformája lett, ő volt nemcsak itthon, de európai vi-szonylatban is egyik legnagyobb, s egyik leghitelesebb megszólaltatója. S így a két háború között nemcsak az egész magyar irodalomnak, de Budapestnek is ő volt mindmáig a legna-gyobb s a legjellemzőbb költője, akár lokálisan, akár egyetemesen, akár szociálisan, akár tudati tekintetben, akár millió szemszögéből, akár érdemi tekintetben nézzük is a kérdést. Egyszóval benne Budapest ha késve is, az irodalomban is megadta azt, amit a többi nagy-város adott Európának, vagy talán túl is haladta.

S most hád kapcsolódjam vissza ahhoz, amit Vörös Károly mondott. Igen, itt lát-juk azt, hogy az irodalom, az intézményesnek nevezett irodalom természetesen létre-hozta nagyrészt azokat a műfajokat, amelyeket megtanult a többi, a nyugati irodalmaktól, de nem úgy hozta létre. A magyar regény sosem lett olyan regénnyé, mint amilyen a nyugati regény, a magyar novella fejlődött ki helyette, ez az egyik jellegzetes, speciális vonás a magyar polgári korszakban. A másik pedig az, hiszen igen jellemző, hogy a legnagyobb összegző József Attila, aki ezt a Vörös Károly Által spontán kulturának nevezett elemet is ötvözni tudta saját műveltségébe, aki ezt is teljesen föl tudta szívni a maga költészetébe - ez is lírikus. Tehát az egész irodalmunkra jellemző az, hogy mindvégig nem tudtuk létre-hozni igazában azt a nagyregényt, amely a társadalmat teljes egészében be tudta volna mu-tatni, mert akármelyik említett regényt, vagy nem említettet vesszük is, nem egyenlő ran-gu ebben a tekintetben a nyugati nagy polgári, vagy a már a polgárságon túllépő regényirói-nak regényeivel, viszont a lírában kétségtelenül József Attilának ez a szintézis sikerült.

Vörös Károly Budapest művelődését és kulturális életét vizsgálva, előadásában egy igen érdekes ellentétpárt állított fel: az intézményes és a spontán kulturát, amely szerint a szembenálló társadalmi erők ezekbe a kategóriákba polarizálódnak. Így az intézményes kultúra tartja fent a kulturális központi tömegfunkciók intézményeit, s ennek felvevői, alkalmazói az értelmiség, jómódu, művelt polgárság sorából kerülnek ki, országos és nemzetközi törekvéseket egyaránt szolgálnak, de elsősorban a legfelsőbb társadalmi rétegek igényei szerint. Ezzel szemben áll a tömegkultúra, a nagyvárosi helyi kultúra, amely egyértelműleg a kispolgárság és a 100 éves történet folyamán egyre erősebbé váló munkásosztály kulturáját foglalja magában, s amelyet a referátum spontán kulturának említ. Példaként erre a zenei élet bizonyos megnyilvánulásait tárgyalja részletesen.

A város zenei életét azonban sokkal több és bonyolultabb komponens határozza meg. Bármennyire spontán módon alakul is ki pl. a szórakoztató zene, vagy alakul ki a könnyű színpadi műfaj, az operett, egyik sem lehet egyedül jellemző egy város, vagy egy fővárossá fejlődő nagyváros zenei kulturájára. Hová vezetne, ha mindezeket a jelenségeket 1973-ban vizsgálánánk meg Budapesten. Nem lepődnénk meg "Uj Zrinyiász" módjára a változásokon; csaknem ugyanazokkal a címekkel találkozunk a Fővárosi Operettszínház műsorán vagy a vendéglátóipar zenekari által játszott érzelmes, kispolgáris-népies magyarkodó dalrepertoárján. Ez lenne az értékmérője a város zenei kulturájának? Az bizonyos, hogy a magas kultúra minden időben befolyásolta a lentit és a XIX. századi nagy romantikus zeneszerzők, mint pl. Erkel Ferenc vagy Mosonyi Mihály nemzeti iránya egyszerűbb "szalonkomponisták kezén erőltet s divatoskodó magyar ábrándok, cigányos átiratok ponyva műfajává" degradálódott. S ha ez a befolyás néha napjainkig ható, ha valóban nagy társadalmi réteg izlését befolyásoló, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bizonyos lenti kultúra is létrehozta a maga intézményes formáit, pl. a munkás énekkari mozgalomban. Az Általános Munkásszövetség kórusában már a 20-as évektől Justus György, Szalmás Piroska, Vándor Sándor kezdeményezésére olyan intézményes bázis alakult ki, amely a magas kultúra avantgarde-jának méltó hirdetője lett és a harmincas évekre széles rétegben otthont adott Bartók és Kodály művészetének is. Ez a munkás-intézmény-oldal számos zeneszerzőt hozott kapcsolatba a munkás kulturális mozgalommal (az említetteknek kívül elsősorban Szabó Ferencet, Kadosa Pált, Kuti Sándort, Szelényi Istvánt, Mihály Andrást, Tardos Bélát) és nemcsak intézményes, hanem spontán formákban is továbbterjedt. Reinitz Béla, Szabó Ferenc, Arma Pál dalainak a spontán kultúrában való elterjedését a ma folklórisztikusan felgyűjthető variánsok meglehetősen nagy száma bizonyítja. Ez pedig annak a munkás énekkari mozgalomnak az eredménye, amely olyan hagyomány nyomán jött létre, mint a századvég u. n. nagy dalár-mozgalma és amely igen határozott intézményes formákat öltött a főváros egyesítésének éveiben (pl. az Országos Daláregyesület). Ezeknek a kórusoknak a találkozóiin kerültek közel az énekkarokba tömörült spontán zenével élő néptömegek az ország vezető zeneszerzőivel, elsősorban Erkellel, Liszt Ferencel. De maga az intézményes kultúra sem volt a zene területén elszigetelt. A Zeneakadémia felállítása 1875-ben éppen arra jó példa, hogy nemcsak a felsőbb körök keretei közé húzódtott vissza a zenei élet, hanem az intézmény megalakításáért folyó harc tömegigényt fejezett ki, a zene magasszínvonalu oktatását mindenki számára. Bár az országgyűlés már 1873-ban megszavazta a költségeket, az alapítási törvény csak 1875-ben lépett hatályba. Előbb Liszt Hal-téri lakásán talált otthont, majd 1879 őszétől a Vörösmarty utca és a Sugár ut sarkán, ahol Liszt körül egyaránt megfordultak a tehetséges tanulók, a legnagyobb bel- és külföldi zeneszerzők, de a szenzációra éhes főúri körök is. Liszt után 1886-tól Michalovics Ödön lett az igazgató, aki a Magyar Wagner Egy-let élén is állott, s akinek a révén a leginkább hódított tért fővárosunkban a wagnerianus iskola. Mégis az ő igazgatása alatt nőtt fel Dohnányi, Bartók és Kodály, akiket ha a város kétféle polarizálódó kulturájába akarnék besorolni, ugyancsak megakadnánk. Egy olyan nagy romantikus programból nőttek fel (mindannyiuknak Koessler, a neves osztrák pedagógus volt zeneszerző tanáruk a Zeneakadémián), amely elsősorban a külföld zenei áramlataiból táplálkozott és amelyben Európa volt a fontos, a magyar alig, vagy egyáltalán nem.

Szabolcsi Bence írja egy helyen "egyiknek élete a másik nélkül látszat-élet és csak arra jó, hogy az ország önmagát álltassa félműveltség és felületes magyarság mákonyával." Ez ellen a felületes magyarság ellen indult harcba Bartók és Kodály, bár tanuló-éveikben, első próbálkozásaikban aligha sikerült kivonniuk magukat a későromantika erős európai befolyása alól. De maga az a tény, hogy kapcsolatba kerültek az igazi néppzenél - ami Liszt

Ferenc számára mégcsak óhajtság lehetett -, s ezt a népzenei a nemzeti műveltség közép-pontjába állították, részint úgy, hogy a népzeneire építették művészetüket, részint úgy, hogy a közművelődés, a nevelés egészére kiterjesztették, Magyarország számára is megváltoztatta a magyar műveltség képét. Nem ők voltak az elsők, akik a századvég németes-wagnerianus irányzatával szembefordultak. Az 1880-as évektől kezdve jószándéku zeneszerzők sorát lehet felsorolni: Ábrányi Kornél, Allaga Géza, Engeszer Mátyas, Megyery Károly, Siposs Antal, Székely Imre, Zimay László, akik valamennyien az "eredeti magyar zeneműveket" igyekeztek a hangversenydobogókon megszólaltatni. De a németes befolyás oly erős volt, hogy az öreg Erkel - aki egész életében ennek az irányzatnak az ellenpólusa volt - utolsó operájában, az 1885-ben bemutatott "István Király"-ban maga is egy wagnerianus operával jelentkezett. -

A zeneművészet különböző ágai mellett a századforduló éveiben indult erőteljesebb fejlődésnek a zenetörténeti kutatás, Mátrai Gábor, Bartalus István után Pónori Thewrewk Emil is sürgette a régi magyar zene emlékeinek kiadását, s összefoglalásukkal nem késlekedett Fabó Bertalan sem, aki a magyar népdal zenei fejlődésének útját rajzolta meg, még a 19. századi kutatások tükrében. Könyve a 20. század első évtizedében jelent meg, amikor Vikár Béla már közel 15-20 éve gyűjtötte fonográfhengerekre az eredeti magyar népdalokat és amikor Bartók és Kodály már megkezdték tevékenységüket. Csakhamar megszülettek az első összehasonlító népzenetudományi munkák s ezzel egy új tudományág is, noha nem áll mindenki melléjük (pl. Haraszti Emil, távolabb tartotta magát Gomboosi Ottó is), mégis sokan felismerték (Szabolcsi Bence, Tóth Aladár, Major Ervin) hogy a nemzeti elfogultságok korában ez az út vezet a magyarsággal szomszédos népek hagyományainak s kulturájának megértéséhez. Ezzel mutattak el nem muló példaadást és erőforrást a mai magyar zene számára is.

Nem térhettünk ki a zenei élet minden mozzanatára, még a rendszeres kutatómunka is alig indult meg ez utolsó száz év magyar zenei életére vonatkozóan. Még a nagy áramlatokat sem ismerjük kis részleteikben. Ez most a Zenetudományi Intézet öt éves terve munkájának része.

Befejezésül két zeneműből mutatok be egy-egy részletet, amelyek érdekes módon utalnak egymásra. Az első az öreg Liszt Ferenc egyik utolsó alkotása, amelyből már a 20. század hangjai csendülnek ki, az 1884-ben írt Csárdás Obstiné, a másik Bartók egyik korai alkotása 1911-ből, az Allegro barbaro, amely népzenei kutatásain alapuló új művészetének egyik legelső emléke, a 20. század magyar zenéjének új hangja, Szabolcsi Bence szavaival "a magyar műveltség új honfoglalását jelenti ... egyben a magyarságnak egy válságos történelmi pillanatban érkezett felébredését, kitágítását, felemelését."

KATONA Ferenc:

Előjáróban elnézést kell kérnem, hogy a főváros egyesítésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepi konferencián hozzászólásomat egy másik évfordulóra utaló emlékezéssel kezdem. E másik évforduló nem közismert, feltehetően nem is fogunk róla hivatalosan megemlékezni. Talán éppen ezért érzem úgy, hogy itt szólni kell róla, no meg azért, mert véleményem szerint ez az évforduló igen fontos állomása a pesti-budai művelődés történetének, a pest-budai színháztörténetének pedig lényegében kiindulópontja.

A mostani centenárium ugyanis éppen egybeesik a pest-budai állandó rendszeres és nyilvános polgári színháztörténetének megindulásának kétszáz esztendő jubileumával. Tudniillik Pest város polgári színháztörténete 1773-ban határozta el, hogy a pesti Rondellát városi színházzá építteti át, állandó hajlékot teremtve ezzel Pest városában - ha még oly szerény körülmények között is - a színházművészetnek.

A pesti városi tanács 1773-as határozata, - amelynek nyomán 1774-ben meg is nyílik a Rondella, mint Városi Színház -, döntő jelentőségű a főváros színháztörténete szempontjából, s e mai konferencián különös jelentőséget ad e történeti ténynek az a körülmény, hogy Pest-Budán a rendszeres, polgári színháztörténet városi intézet keretében indul meg és állandósul.

Ugyanakkor azonban arról is kell szólni, hogy miért feledkezünk meg e hallatlanul jelentős évfordulóról, amelyet a világ nagyon sok városa büszkén ünnepelhetne, hiszen kétszáz esztendő már igen tekintélyes időszak egy város színháztörténetében.

Ha a megfeledekezés okait próbáljuk csak futólag is szemügyre venni, akkor mondanómmal már szorosan kapcsolódhatok Vörös Károly vitaindító előadásához.

Az a körülmény ugyanis, amely miatt a Rondella színházzá alakítását nem szoktuk színháztörténetünk fordulópontjának tekinteni, tulajdonképpen teljesen világos. E színházban ugyanis német nyelven indult meg a rendszeres színjátszás, s mi a magyar színészet kezdeteit a magyarnyelvű színművészet megindulásával szoktuk azonosítani, sőt, a magyarnyelvű színjátszás első évtizedeit úgy szoktuk aposztrofálni, hogy az "a magyar színészet hősi harca a német elnyomás ellen".

E nézet kialakulásának okaival, eredetével most természetesen nincs módom foglalkozni, a nézet helyességének kétségbevonása nélkül azonban nem vizsgálhatjuk reálisan a főváros egész színháztörténetének fejlődését.

A színház ugyanis a spontán és intézményes kultúra ellentétpárjában egyértelműen az intézményes kategória része. Az ujkori színjátszás institutumok keretében működik is így az is természetes, hogy a színművészet mindig alapvetően meghatározza az institutumot fenntartó szerv, vagy testület igénye, koncepciója.

Ha már most Pest-Buda első állandó színházát vizsgáljuk ilyen vonatkozásban, akkor e színház Pest város tanácsáé. Bár a színházat soha sem működteti saját kezelésben, hanem mindig bérlőigazgatókon keresztül, e bérlő-igazgatók a város tanácsának tartoznak felelősséggel s így végső soron a színház irányítása a városi tanács kezében van.

Innen nézve azonban teljesen világos annak a nézetnek a tarthatatlansága, miszerint a pesti polgári magisztrátus a német elnyomás egyik szerve lenne Magyarországon.

De még tarthatatlanabb e nézet, ha azzal próbálunk szembenézni, hogy kikből tevődik össze a pesti német színház közönsége.

Könnyű lenne elfogadni azt a meglehetősen elterjedt álláspontot, amely szerint e színházat az elnémetesedett magyar arisztokrácia látogatta, bár az már meglehetősen furcsának tűnne így is, hogy a pesti városi tanács miért épít és miért tart fenn színházat a Pesten csak időszakosan tartózkodó magyar arisztokrácia számára.

Célra nem vezető viták helyett úgy gondolom érdemesebb néhány mondat erejéig szembenézni a színművészet egy olyan alapvető sajátosságával, amelynek ismerete sok mindenféle félreértés eloszlatásához nyújthat segítséget.

A színművészet, valamennyi művészet között a legintenzívebben társadalmi kötődésű. Műalkotása - a színjáték - kizárólag jelenidejű folyamat keretében létezhet, s befogadói kizárólag azok lehetnek, akik az adott színház nézőterén, az adott előadás időpontjában összegyűlnek.

E közönség összetételét, kétszáz esztendő távlatából, látszólag igen nehéz rekonstruálni. Megkönnnyíti azonban a dolgot, ha szembenézünk a színművészet egyik döntő, minden korra érvényes sajátosságával, azzal ugyanis, hogy e művészet befogadói minden esetben egy építészeti zárt térben gyűlnek össze műélvezés céljából. Ez az építészeti zárt tér - szabadtéri színház esetében is! - viszont mindig olyan, hogy benne az elfoglalható helyek a műélvezés szempontjából nem azonos minőségűek, a produkciót egy adott nézőtér különböző pontjairól sohasem lehet azonos minőségben látni és hallani, magyarán minden nézőtérén vannak jó és rossz helyek, sőt, az is nyilvánvaló, hogy a színházi nézőtereken általában lényegesen több a rossz, mint a jó helyek száma.

Nos, a színművészetnek ez a sajátossága már bizonyos fokig körülhatárolja egy-egy korszak színházában a nézőtér társadalmi összetételét, hiszen nyilvánvaló, hogy a többségben lévő rosszabb helyeket soha nem az adott társadalom uralkodó osztálya foglalja el. S ha még ehhez a színjátéknak azt a sajátosságát is figyelembe vesszük, hogy a társadalmi összetételét illetően heterogén nézőtérén a műélvezés és az arra történő spontán reagálás jogából senki ki nem rekeszhető, akkor nyilvánvaló, hogy a pest-budai német színészet közönsége a két főváros polgárságára épült elsősorban. Innen nézve azt hiszem már meggondolandó, hogy a pest-budai német színjátszást kirekeszthetjük-e a fővárosi színjátszás történetéből.

Külön érdekessége még a dolognak, hogy az első pesti színház, mint már említettük, városi institutum volt. Ugyanakkor a magyarnyelvű színjátszás első próbálkozásai tulajdonképpen megyei kezdeményezésekre épültek s még az ugynevezett Nemzeti Színház is, 1837-ben mint a nemesi Pest vármegye színháza nyílt meg a Kerepesi úton.

E kettősség egyébként, - az tudniillik, hogy Pest-Budán viszonylag korán két színház működik párhuzamosan, már akkor, amikor ezt a városok lakosainak száma még nem indokolná -, csak látszólag merül ki a színházak nyelvi különbözőségében. Legalább ennyire lényeges a két színházi intézmény között az a különbség is, hogy míg az egyik jellegzetesen

polgári-városi intézmény, addig a másik a nemesi vármegye intézménye. A közönségnek az imént csak vázlatosan jelzett összetétele ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy igazi közönsége csupán a német színháznak van, hiszen a két város lakossága a XIX. század közepéig túlnyomó többségében németajku. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy e németajku polgárság ugyanakkor egyben magyar polgárság is s talán nem véletlen, hogy e rétegből emelkedik ki a magyar reformkor vezető szellemi rétegének egy jelentős része. Legyen elég itt csak a legprominensebb nevek közül néhányra utalni: Déryné, Széppataky - Schönbach - Róza, Kántorné Engelhardt Anna, Megyeri - Stand - Károly, Mátray Rothkrepf Gábor, Toldy - Schedel - Ferenc, stb.

Mіндеzt természetesen e rövid hozzászólásban pusztán egy igen jelentős probléma exponálása céljából vetem fel, korántsem azzal az igénnyel, hogy a kérdést megnyugtatóan eldöntsem. A probléma teljes és alapos vizsgálata ugyanis messze túlterjed a színháztörténetes studiumán és egyre sürgetőbben veti fel az egész művelődéstörténet vonatkozásában az interdiszciplináris kutatások szükségességét.

A városi polgárság, mint közönség és a magyarnyelvű színjátszást patronáló nemesi vármegye kettősége egy teljes évszázadon keresztül nyomja rá a bélyegét a két főváros színházi életére és ez az ellentmondás valójában csak a városi polgárság rohamos magyarosodásával oldódik fel. E feloldódási folyamat lényegében a XIX. század utolsó harmadában zárul, csaknem egyidőben az egyesült főváros megalakulásával. Ez az az időpont ugyanis, amikor már a budapesti polgárság olymértékben magyarosodott, hogy lényegében már a magyar színház nézőterét is a polgári közönség töltheti meg.

A magyar nyelvű színjátszásra épülő polgári színházi struktúra kialakulásának kezdete szinte pontosan egybeesik az egyesülés időpontjával. Néhány hosszabb-rövidebb életű kísérlet után az 1875-ben megnyíló Népszínház törli meg véglegesen az egy évszázadon keresztül fungáló kétszínház-as struktúrát, s indítja el azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen kialakul Budapest világvárosi szerkezetű és színvonalu színházi hálózata.

A folyamat első lépései látszólag a műfaji osztódás irányába történnek, hiszen a Népszínház megalakulása után az önálló Operaház megalakulása a következő lépés. Igen ám, de korábban, a század közepéig, még két olyan színház létezik Pesten, amely mindhárom alapvető műfajt műveli, az egyik német, a másik pedig magyar nyelven. Amikor viszont már a különböző műfajok egy-egy önálló intézmény keretében kapnak otthont, addigra már mindhárom intézmény magyar nyelvű és az Operaház megnyitása után már csak egészen rövid ideig működik rangos német színház Budapesten s az is már csak kizárólag prózai műsorral.

Amikor pedig a millenium táján megindul a kifejezetten tőkés jellegű színházak rohamos elszaporodása, akkor ezek már mind magyarnyelvű színházak, amelyek nézőterén, legalább is a zártszékeken, az állóhelyeken és a karzatokon már egy iparosodó nagyváros proletárreégei is helyet foglalnak.

Mіндеzt, így dióhéjban csupán azért vettem fel ezen az ünnepi konferencián, hogy felhívjam a figyelmet arra a már nagyon nehezen elodázható feladatra, hogy a budapesti színjátszás történetét egyszer végre már szélesebb társadalomtörténeti alapokon kellene megvizsgálni, mint a fővárosi társadalmi szerkezet alakulásának részét, annak egyik jellemző tükrözőjét, hiszen a budapesti színházak nézőterét megtöltő közönség mindig az adott korszakban érvényes társadalmi szerkezetet tükrözte.

A szélesebb spektrumu művelődéstörténeti kutatások nagymértékben segíthetnék a színháztörténeti kutatásokat, ugyanakkor viszont a mindenkori színművészet mindenkori "fogyasztóira" jobban tekintettel lévő színháztörténet is sokban előre lendíthetné a művelődéstörténeti kutatásokat.

Talán egyszer, kevésbé ünnepi alkalommal, mód lesz arra is, hogy a különböző művészetek fővárosi történetének kutatói eszmét cserélhessenek a budapesti művelődéstörténet kutatóival s közösen kialakított elvek és módszerek alapján, egymás munkáját kiegészítve deríthessék fel Budapest kulturális fejlődésének ma még sok tekintetben feltáratlan területeit is.

SEENGER Ervin:

Vörös Károly előadására részben időhiány, másrészt a bőség zavara miatt csak villanásszerűen reflektálok. Az intézményes kulturával kapcsolatos várostörténeti esemény

például 1867-ből a Fővárosi Múzeum létesítése. Ez - mint ismeretes - Enea Lanfranconi metszetgyűjteményének pestbudai részlegén alapul, így elsődleges város és helytörténeti jelentőségű. Persze ezek a metszetábrázolások önmagukban még nem kizárólagosan forrásértékűek, ki kell egészülniök ásatási eredményekkel, egyéb kutatásokkal, oklevelek adataival stb. Csak egy konkrét példát: Michael Wenig 1686. évi, a visszafoglalást ábrázoló metszete összevetve a jelenkori feltárásokkal tette lehetővé a Vár déli erőrendszerének, ezen belül a Buzogány toronynak, a kaputoronynak, Rondellának hiteles helyreállítását. Másik példa a Fontana-rajz Nesselthaler-metszete, amelyen a mai Hess András térnek megfelelő helyén hatalmas fát látunk, igazolva a helynek Zum grünen Baum akkori nevét, amit a jelenlévő Lócsy Erzsébet a Hess András térről írva is igazolhat.

1894-ben pedig az aquincumi múzeum nyílt meg, ahová az addig az esztergomi vasutvonaltól északra fekvő Frindt-kocsmában tárolt régészeti leleteket szállították. Mellesleg ez volt az a kocsmá, amelyet Tóth Árpád egyik hangulatos verse is megörökített.

A Tanácsköztársaság néhányhónapos fennállása nem adott időt és lehetőséget arra, hogy például színházi téren jelentős eredményeket mutathasson fel annál kevésbé, mert a szezonzárás júniusra esett. Meg kell azonban említenünk a Tanácsköztársaság idején megjelent plakátokat. Merem állítani, hogy azóta sem születtek olyan jó plakátok, mint Pór Bertalané vagy Vértesé.

A főváros egyesítésének ötvenedik évfordulója 1923-ban adott alkalmat Kodály Zoltán Psalmus Hungaricusának, Bartók Béla Táncszvitjének és Dohnányi Ernő ünnepi nyitányának megkomponálásához. Budának a töröktől visszafoglalásának 250. évfordulójára pedig Kodály Budavári Te Deum-át írta meg.

Szólnunk kell továbbá az 1942-43-ban rendezett vigadói előadásokról, amelyeken vasárnap délutánonként azok a művészek szerepeltek, akik már származásuk vagy politikai magatartásuk miatt - enyhén szólva - nem voltak kívánatosak a színházaknál. Gábor Miklós, Gobbi Hilda, Major Tamás fellépéseit később betiltották. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy a Vigadó zsumfolva volt, a jegyeket pedig a főváros adta.

1944-ben - csak egy pillanatra célozva az Operaházra - bekövetkezett a mélypont, amikor az Igazgatói székben a Szálasi-induló komponistája ült, egy Varázsfuvola előadáson pedig Sárdy volt Temino, az Éj királynője pedig Raffay Erzsébet. Nem sokkal ezután, a főváros ostroma idején azonban Kodály Zoltán az Opera óvóhelyén már Orgonamiséjén dolgozott.

VÖRÖS Károly válasza a hozzászólásokra:

Legyen szabad az elhangzott megjegyzésekre csak röviden válaszolnom. Mint ez előrelátható volt, a vita során nem kis hangsúllyal vetődött fel a kultúra két típusának megjelölésére használt terminológiának (intézményes kultúra - spontán kultúra) problematikája: az a kérdés, hogy e fogalmak vajon pontosan fejezik-e ki azt, amit velük kifejezni szeretnénk. Végighallgatva az e tárgyban kelt megjegyzéseket, magam is hajlok arra a véleményre, hogy a továbbiakban tanulságosabb és hasznosabb lesz, ha visszamegyünk azokhoz a fogalmakhoz (elitkultúra és tömegkultúra), amelyeket mint szinonimákat előadásomban magam is említettem. Ami miatt azonban mégis nem szívesen használtam ezeket a kifejezéseket, és ami miatt alkalmazásukkal kapcsolatban azért továbbra is vannak bizonyos aggályaim, az az, hogy ezek a terminusok egyszersmind már értékelnek is. Mégpedig, véleményem szerint, olyan éles formában értékelnek, amilyen éles formának a jogosultságát éppen előadásom igyekezett - legalábbis bizonyos vonatkozásban - cáfolni. Amennyiben tehát e fogalmaknak az esztétikai értékelés szféráján kívül valamilyen szociológiai tartalmat is tudunk adni, és a különbséget ilyen értelemben tudjuk érzékeltetni, akkor, úgy gondolom, ennek a használatának valóban kevesebb tévedést és félreértést fog okozni.

Bárhogyan nevezzük is, mindig hangsúlyozni kell a két kultúra közötti állandó és tulajdonképpen ebben a korszakban már nagyon is eleven és egyre elevenebbé váló kölcsönhatásokat. Ennek háttérbe szorítását a hozzászólók - különösen Falvy barátom - joggal kifogásolták. Mentségemül csak azt legyen szabad felhoznom, hogy a kölcsönhatások kérdése előadásomban éppen abban (s éppen a zenével foglalkozó) részében volt bőven kifejtve, amit a felolvasásból az idő rövidsége miatt kihagyni kényszerültem. Tehát ott, ahol magának ennek az intézményes kultúrának fogalmával, problémáival és ezek konkrét megjelenésével

magyarázkodtam, amit azonban időhiányon túlmenően azért is kényszerültem kihagyni a felsorolt szövegből, mert olyan kérdésekről szolt, amelyekről joggal feltételeztem, hogy a kérdések szakkutatói: irodalomtörténészek, zenetörténészek, művészettörténészek ezeknek részletes budapesti vonatkozásait amugy is jobban tudják, mint én, tehát a részletes belebecsátkozás a kérdésbe nem annyira szükséges.

Valójában persze itt már többről is szó van mint csupán kölcsönhatásról, - még ha e kölcsönhatások rendkívül szorosak, rendkívül élénkek, állandóan egybefonódnak is. Tulajdonképpen a két kulturának állandóan egymás felé törekvő mozgásáról van szó: ez az, ami e kor budapesti kulturájának egyik legjellegzetesebb vonása, - az, ahogy az egyik a másikat formálja, egyik a másikra hatással van, majd egyik a másikba beszivárog, részint spontán, részint intézményesen. Mert ennek a következtében alakul ki az általános vidékinél, az általános falusinál már kétségtelenül sokkalta magasabb színvonalu, hatékonyabb, általános budapesti közműveltség, mely Budapest e korabeli kulturájának olyan széles és fogékony alapját fogja alkotni. Olyan problémáról van itt szó, amelyiket kétségtelenül alaposabban és részletesebben is ki fog kelleni dolgozni. Hiszen e folyamatra a legklasszikusabb példa - amire röviden céloztam előadásomban is, - éppen a munkásmozgalom zenei kulturája: a munkásmozgalomnak az a törekvése, amelyikkel az általános emberi kulturának a kincstárából a legértékesebb elemeket igyekszik bevinni a spontánul létrejött munkáskórusokba, dalárdaegyesületekbe, igyekezve ezeknek addigi, a spontaneitás jegyében formálódó kezdeti alacsonyabb zenei színvonalát a magas színvonalu, a magas kulturához tartozó alkotások bevitelével felemelni.

Tulajdonképpen ez a két kultura kölcsönös egymás felé törekvése az, aminek ismételt hangsúlyozásával - úgy gondolom - a válaszadás feladatát kimerítettnek is tekinthetem, hiszen, ismétlem, mindazok a hozzászólások, amelyek elhangzottak a maguk gazdagságában, tárgyyszerűségében a kérdés bemutatását olyan mértékben kiegészítették, hogy az előadó csak a köszönet szavát mondhatja el.

Legyen szabad viszont most - visszaélve azzal a joggal, hogy a magam referátumára válaszolok, - egy pillanatra visszatérnem a délelőtti politikai történeti előadásnak egy a várospolitikával kapcsolatos kérdésére. Egy valamit ui. hangsúlyozandónak tartanak: olyasmit, ami e várospolitika megítélése szempontjából nem jelentéktelen kérdés. Azt, nevezetesen, hogy a XIX. század folyamán lezajló gazdasági és társadalmi fejlődésnek és annak az egészen kivételes pozíciónak a következtében, amelyet a fejlődés eredményeképpen a XX. század elejére Budapest - mind társadalmi szerkezetét, mind gazdasági központi funkciót tekintve, (amelyek teljesen elütöttek az ország általános színvonalától) - az egész országon belül elfoglalt, nem meglepő az a körülmény, hogy Budapestnek a várospolitikája is egyre jobban kezd elútni és differálni azoktól a politikai kategóriáktól és azoktól a politikai strukturáktól, amelyekben az ország egészének a politikai élete ekkor még folyik.

Hiszen Budapest ekkor már egy hatalmasra felnőtt város, amelynek immár teljesen más, urbánus és egy városi társadalomból kinövő problémái vannak. Természeteszerű, hogy ezeknek a problémáknak a megoldását nem fogja már tudni megtalálni teljes mértékben az országos politikának sem a strukturájában, sem az arra jellemző programokban. Innét áll elő véleményem szerint az a differencia, amelyet Dolmányos Istvánnak és az előadónak a városi politikai pártoknak és a városi politikának az adott országos politikai strukturában való elhelyezését célzó hozzászólásai és vitája vetett fel. Mert azok a városi politikai irányzatok és törekvések, amelyek ekkor de facto már megvannak, valóban nem illeszthetők be sem az egyik, sem a másik országos pártnak az elképzelésébe és szerkezetébe: annak kerekein már különböző pontokon alaposan túlterjednek. A város politikájában már a Bárczy korszaknak éppen ez a nagy jelentősége, hogy a város tulajdonképpen ekkorra kezdi kialakítani a saját, és immár az országos politika strukturáitól mind szerkezetében, mind problémáiban lassanként függetlenülő - hiszen társadalmi bázisában és gazdasági bázisában amugy is már teljesen elúto - politikai arculatát, méghozzá immár az országos politika befolyásolásának az igényével. Ez az a körülmény, ami a Bárczy korszaknak tulajdonképpen igenis megadja a maga külön profilját és külön jelentőségét - olyan körülmény, amit talán nem volt egészen felesleges itt ennek a várospolitikával kapcsolatos vitának a hozzászólásaként még elmondani.

BUDAPEST A NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLITÁSOK TÜKRÉBEN
(1873-1945)

Minden város fejlődése endogén és exogén mennyiségi és minőségi tényezők interdependens rendszerének eredője. Másként fogalmazva, a város fejlődését saját fizikai, földrajzi, gazdasági, társadalmi, történeti, politikai adottságai határozzák meg, egy kisebb vagy nagyobb régió, esetleg egy ország ugyanilyen, az előzőekben felsorolt adottságainak határértékei között.

A város története tehát mindig bonyolult tükörképe térben és időben egymás mellé rendelt és egymást követő településhalmazok történetének. Ha azonban a települések számát minden határon túl növeljük, mondván, hogy minden város történetét befolyásolja a másik, az n-edik város vagy település története, kezelhetetlen nagyságu ismerethalmazzal kell megküzdenünk, és bizonyára nem a szintézis felé haladunk, hanem a megkülönböztethetetlen fontosságú és súlyú részletek regisztrálásában veszünk el.

Igy alakult ki, persze nem csak praktikus okokból, a mennyiségi kategórizálás, tipizálás alapján a nagyvárosok, mondjuk a százezer lakosnál nagyobb települések történelme, szociológiája, településrendezésének tudománya, vagy mennyiségi ismérvek kiemelésével az üdülőtelepülések, az alvó-városok vizsgálata, mind a két esetben, mind a két ismérv esetében szem előtt tartva azt, hogy a városok nagysága és szerepköre, a mennyiségi és minőségi ismérvek bizonyos határok között összefüggnek.

Ugy vélem, hogy ma még nem tart ott az urbanisztikai tudomány, hogy a városokra vonatkozó ismeretanyagát egységes, de mégis komplex modellbe foglalja össze, különösen pedig, hogy kvantifikálható formába öntse. Az alábbiakban mi is csak arra vállalkozunk, hogy Budapest fejlődését néhány szempontból más külföldi nagyvárosok történetével összevetve kiemeljük az azonos és eltérő jellemvonásokat.

Az azonos és az eltérő fejlődés okait csak hipotézisekbe foglalhatjuk, hangsúlyozva, hogy hipotéziseink korlátai az összehasonlíthatóság és az ismeretanyag hiányos volta miatt és - ne tagadjuk le - módszereink hiánya miatt is igen jelentősek.

Már a bevezetést is azzal kell súlyosbitanom, hogy Budapest fejlődésének nemzetközi összehasonlítása csak engedmények árán végezhető el. Nem téveszthetjük ugyanis szem elől, hogy városunk történeti háttere jelentősen különbözik Európa fővárosainak történetétől. Ugy vélem, nincs Európának olyan fővárosa, mely hosszú időn keresztül egy idegen hatalom hadi fontosságú erődítménye lett volna, majd pedig egy másik időszakaszban egy másik idegen hatalom tartományi szinten kezelt országrészének mellőzött településegyüttese.

Tetézi az összehasonlítás nehézségeit az egész magyar településrendszer fejlődéstörténetének sajátossága. Közismert, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés nem tartozott a várost teremtő, különösen pedig a nagyvárosok fejlődését elősegítő rendszerek közé. Budapest egyéni sorsa és annak a településrendszernek fejlődéstörténete, amely fővárosunk térbeli, demográfiai, anyagi, kulturális hátterét vagy környezetét képezte, tehát eléggé különálló, Európában nem tipikus és éppen ezért nehezen vehető össze más külföldi nagyvárosokkal.

A városok fejlődéstörténetének első fejezete rendszerint a népességtörténet tárgykörébe tartozik. Nem kétséges, hogy a demográfiai tényezők, folyamatok és strukturák alapvetően befolyásolják a város fejlődését, másrészt azt sem kell részletesebben igazolni, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődés egyik legérzékenyebb - igaz, bonyolult áttételeken jelentkező - vetülete a népesség demográfiai magatartása.

Az első durva demográfiai összevetés azt bizonyítja, hogy Budapest a XIX. század elején még nem tartozott a számottevő európai nagyvárosok közé. 41 város népessége volt nagyobb, mint az 1800 évi, később egyesített három település több mint 50 ezer főnyi lakossága. Fővárosunk ekkor még középeurópai tekintetben sem játszott kiemelkedő szerepet. Bécs ugyanis kétszer népesebb volt, Prága és Varsó népessége pedig másfélszer volt több. Ebben az időpontban még csak a jövőnd fejlődés potenciális energiáit hordozta a három település, amelyeket Schwartner Márton olyan jól megsejtett. A város egyéni fejlődése, az

egész ország gazdasági, társadalmi állapota még nem volt elégséges, közel egy évszázados viszonylagos békés fejlődés után sem, a nagyvárosi rang eléréséhez.

Másként, demográfiai szempontból úgy is fogalmazhatunk, hogy az ország népességnövekedését, ami nem volt jelentéktelen a XVIII. század viszonyai közepette, még elnyelte a kis népsűrűségű vidék, kézműiparra, a helyi kereskedelemre orientált kis- és közsépváros.

Ezt követően a XIX. század első hét évtizedében, pontosabban szólva a három település egyesítéséig, rendkívül gyorsan növekedett a város népessége. Azt mondhatnánk, hogy angliai tempóban. Ez alatt az időszak alatt Budapest lakosságának növekedése évi átlag 6 százalék, és ez nagyobb, mint középeurópai nagyvárosaink növekedése körülöttünk. Sorra megelőztük az évi 2 százalékkal növekedő Bécsset, a másfél százalékkal növekedő Prágát, a 2, 3 százalékkal növekedő Grácot, Münchent, Varsót, Lipcsét.

Budapest rangja az európai nagyvárosok között nagyot emelkedett. Az 1873. évi lakosságszám 296 ezer fő, Európában a 16., Középeurópában pedig csak Berlin, Bécs és Varsó volt nagyobb, mint Budapest.

A napoleoni háborúk korától a három település egyesítéséig több mint ötszörösére gyarapodott a város népessége, azaz növekedési üteme többszörösen felülmulta az ország lakosságának gyarapodási ütemét. A népességnövekedés nem volt egyenletes, szemmel láthatóan gyorsult, és csak az 1830-as, valamint az 1850-es évek kolerajárványai vetették vissza. A lendületes fejlődést jól jellemzi, hogy a szóbanforgó 70 év alatt kétszeresére emelkedett a népesség átlagos évenkénti növekedési rátája. Az 1800-1810 közötti 2, 4 százalékról az 1850-1857 közötti 4, 7 százalékra, illetve 1857-1869 között 4, 2 százalékra.

Ugy vélem, nem kell eltitkolnunk, hogy az első pillanatra kissé értetlenül szemléljük ezeket a számokat, Manchester, Liverpool, Glasgow, Birmingham népességnövekedett gyorsabban ebben a korban Európában, mint Budapesté. És minden más európai nagyváros lassabban fejlődött. Nyilvánvaló, hogy nem egyedül korabeli gazdasági fejlődésünk, nem társadalmi strukturánk korabeli modernsége magyarázza vagy idézte elő Budapest egyre gyorsuló népességnövekedését. A városiasodás, a nagyváros európai mértékű fejlődése Magyarországon egy ponton koncentrált és szerencsénkre földrajzilag a legmegfelelőbb ponton, Budapesten, amelynek politikai, történelmi, gazdasági energiája vitathatatlaná tette rangját és elsőbbségét.

Ez az egy pontra, egy településre koncentrált fejlődés természetesen nagyobb lehetőséget tartogatott egy város számára, mint más külföldi országokban a regionális központok, a többközpontú városias fejlődés.

Száz évvel ezelőtt olyan korszak kezdődött az európai nagyvárosok történetében, amikor a népesség számának növekedési üteme Középeurópában volt a legnagyobb. Belgrád, Szófia, München, Drezda, Bécs, Varsó növekedtek a leggyorsabban Európában. Budapest 1910-ig majdnem háromszorosára növelte népességszámát, az évenkénti átlagos növekedési ráta azonban már valamivel kisebb volt, mint az előző korszakban. És ez a növekedési ráta sem a világháborúig, sem pedig utána sohasem érte el az egyenletes gyorsulás állapotát, amit az első 70 évben, a XIX. század elején láttunk.

Az 1870-es évek, majd pedig a századfordulót követő gazdasági válság, az első világháború utáni pangás, a XIX. század utolsó évtizedének nagy konjunktúrája, majd pedig a 30-as évek kisebb fellendülése nagyon érzékelhető hullámokat és csúcspontokat képezett a város népességének növekedési görbéjén. Ez a növekedési görbe most már idegesen hullámzik. 0, 4 és 4, 5 százalék közötti értékeket ér el. Kilencszeres differenciák vannak egy-egy dekad növekedési nagysága között.

Budapest 1890-ben lett félmillió város, 1930-ban haladta meg lakosainak száma az egymilliót. Rangsora tehát úgy alakult, hogy 1873-ban a 16-ik, 1880-ban a 14-dik, 1890-ben 11-dik, 1900-ban és 1901-ben a 8-dik, 1920-ban és 1930-ban a 10-dik legnagyobb városa volt Európának.

Középeurópában Berlin és Bécs mindig nagyobb, népesebb város volt, mint Budapest. 1870-ban és 1925-től kezdve pedig a második világháború kitöréséig, Lengyelország német megszállásáig Varsó lakosainak száma is megelőzte fővárosunk népességszámát. Ilyen módon Budapest a második világháború előestéjén a negyedik legnagyobb városa Középeurópának.

Ki kell emelnünk, hogy az előző, vázlatos statisztikai adatok felsorolását lehetőség szerint mellőző összehasonlítás kissé torzított. Nem küszöböli ki ugyanis azt a különbséget, hogy Budapest közel 20 ezer hektárnyi területe az egyesítéstől a második világháborúig nem változott, míg más európai nagyvárosok, például Berlin, Milánó, Stuttgart ez alatt az idő-

szak alatt igen sok és nagy lélekszámú települést kebeleztek be, ilyen módon nemegyszer ugrásszerűen növelték meg lakosságszámukat.

Ha Budapest területe úgy növekedett volna, hogy a XIX. század utolsó évtizedében és a XX. század első évtizedében bekebelezi a Pesthez, - nem Budapesthez, hanem Pesthez - csatlakozó településeket és városokat, akkor a népesség szaporulata a millenium tájékán 25 százalékkal, az első világháború előtt pedig a kétszeresével növekedett volna meg. Az a településgyűrű, amely körülvette fővárosunkat, hasonló a más európai nagyvárosok körül kialakult települések hálózatához.

1930-ban már több mint 400 000 embert számlál ez a gyűrű Budapest körül, 1941-ben pedig egy fél Budapest népességét tette ki. Dinamikus fejlődése sokszor túltett a főváros növekedésén, nemegyszer bizonyítva azt, hogy valamely odatelepített ipar vagy iparág fel-futása egy évtized alatt képes megduplázni vagy megháromszorozni a település, kisváros népességszámát.

Amint az előzőekben röviden utaltam rá, Budapest népességszáma érzékenyen reagált a gazdasági változásokra, bár a teljesen egyértelmű lineáris összefüggés a gazdasági felemelkedés és süllyedés, valamint a város népességének nagyobb vagy kisebb mértékű növekedése között nem mutatható ki. Valószínű, hogy a gazdasági ciklusok leszálló ágában Budapest még mindig több munkaalkalmat jelentett, mint a vidék pangó ipara és mezőgazdasága, és a felemelkedés korszakaiban számításba kell vennünk a várost övező települések népességszámának gyarapodását is. Végül pedig azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a trianoni békekötés után a gazdasági nehézségek ellenére is Budapest igen sok nyugdíjasnak, állami, közigazgatási tisztviselőnek vált lakóhelyévé.

Végeredményben a magyar gazdaság nagy ciklusai - a nemzeti jövedelem növekedési rátáját véve tekintetbe, - azon belül pedig a válságok és fellendülések kisebb ciklikus hullámszámai együtt mozognak a főváros népességszámával, legalábbis megközelítő mértékben.

Mindehhez hozzá kell fűznünk, hogy Budapest fejlődését, amely a XIX. században, tehát 1800-tól 1900-ig, Európában a leggyorsabb volt, nem csak a gazdasági, társadalmi előrehaladás segítette elő, hanem a magyar településrendszer sajátossága, a nagyvárosi települések kialakulásának hiánya, az egyetlen nagyváros modellje.

Végül pedig hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a tulajdonképpen három településből egyesített Budapest fejlődésének csiráját már a XIX. század első fele is magában hordozta. A század utolsó évtizedében ezután a város népességének számát soha sem látott mértékben egy évtized alatt több mint negyedmillióval növelte, és egyszerismind be is fejezte ezt a gyors ütemű népességyarapodást, amely az elkövetkező évtizedekben olykor már az 1 százalékot sem érte el éves átlagban.

Ezt a dinamikus fejlődést látva méltán kérdezhetjük, kikből, milyen rétegekből állott ez a város? Hasonlított-e társadalmi, foglalkozási összetétele, struktúrája Európa más nagyvárosaihoz? Vagy pedig a magyar társadalom sajátos szerkezete és arculata Budapestre is rányomta bélyegét? Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Budapest más európai nagyvárosokhoz hasonlóan nem természetes szaporodásból növekedett, volt olyan dekád, olyan évtized, amikor 150-160 ezer embert tett ki a vándorlási különbözet. A másik, amit ki kell emelnünk, hogy Budapest autochton népességének aránya, tehát a helybeli születésűek aránya Európaszerte a legkisebb volt. A népszámlálások ugyanis feljegyezték a születési helyet, és azt igazolták, hogy 1869-ben Pesten csak minden harmadik lakos volt pesti születésű, 1880-ban az egész Budapestre vonatkoztatva 42,7 százalék a budapesti születésűek aránya, és ez az arány 1900-ig, illetve a második világháború után is fokozatosan csökken.

Az 1910. évi nemzetközi statisztika szerint az egész Európában csak Helsinkiben, Leningrádban, továbbá Genfben volt alacsonyabb az autochton népesség aránya, mint Budapestén. Azokban a városokban is nagyobb volt a helybeli születésűek aránya, amelyek a világháborút megelőző évtizedekben gyorsabban növekedtek, mint Budapest, ami Budapest esetében csak úgy magyarázható meg, ha nem csak a bevándorlás volt jelentős, hanem a pesti születésűek elvándorlása is.

Az urbanisztikai irodalom előszeretettel keresi a vándorlási célpont, a kivándorlási hely népesség nagysága, a két település közötti távolság, a két település kereseti viszonyai, valamint a vándorlás mérete közötti összefüggést, beiktatva olykor a már elvándorlók vagy az odavándorlók agregát nagyságát is. A legegyszerűbb feltételezések szerint tehát Budapest olyan koncentrikus körök középpontjában fekszik, amelytől távolodva csökken a bevándorlók aránya. Ez a feltételezés Budapest esetében nem igazolható. Ellenben bizonyítható, hogy a nagy vándormozgalom időpontjáig, tehát az 1890-es évekig, évek végéig, na-

gyobb mértékű volt a bevándorlás a Budapeستől nyugatra és északra fekvő megyékből, mint a déli és keleti országrészekből. Ekkor viszont fordulat állott be és megcsappant az északi megyékből, Liptóból, Árvából, Szepesből, Galicia határvidékéről Budapestre vándorlók aránya és abszolút száma is, és egyre erősebbé vált az alföldi területek Budapestre özönlése, sőt az erdélyi területek népessége is megindult Budapest felé.

Jeleznem kell, hogy sem a magyar demográfiai irodalom, sem a magyar társadalomtudományi irodalom nem kutatta még végig ennek a változásnak az okát. Még nincs meg az a modell, amely a kereseti viszonyok, a távolságok, az utazási költségek és a vándorlók mennyisége között szignifikáns összefüggést talált volna.

Bizonyos, hogy elsősorban a külföldre irányuló kivándorlás, az ország népességében regionálisan eltolódott jövedelmi viszonyok idézték elő ezt a fordulatot a vándorlás iránya tekintetében.

Az eddig említett rövid jelzések csak arra kívánták a figyelmet felhívni, hogy Budapest lakosságában a város nagyságának növekedésével szinte egyező ütemben nőtt a bevándorlók aránya. És bár ismeretes, hogy a magyar városokból nagyobb arányú volt a Budapestre irányuló vándorlás, mint a falvakból - viszonylagosan -, mégis jelentős falusi tömegek érkeztek a fővárosba, magukkal hozva a vidék kulturáját, nyelvét, szokásait, és első falusi nemzedékek építették meg, lakták ezt a várost a száz év nagy részében.

Ennek a városnak a társadalmi arculatához az is hozzátartozott, hogy a kiegészítés idején a városnak még csak körülbelül a fele magyar nemzetiségű, közel egyharmada német, és körülbelül 6 százaléka szlovák. 1910-ben a nem magyar nemzetiségűek aránya még mindig 15 százalék, és bár a nemzetiségek aránya fokozatosan csökkent 1869 és 1910 között, ebben az időszakban is 140 ezer és 160 ezer ember között ingadozott a nem magyar nemzetiségűek budapesti létszáma.

Budapest egyik társadalmi jellemzője, hogy Európa ipari jellegű fővárosai közé tartozott. Bécs, Berlin ipari dolgozóinak aránya magasabb volt, mint a budapesti 1869. évi 33, vagy az 1910. évi 44 százalék, de a többi európai fővárosban ilyen erős ipari foglalkoztatottságot, mint Budapesten, seholsem találunk.

A másik szembeszökő és a külföldi államokban nem tapasztalható tény, hogy 1910-ig a második legnépesebb foglalkozási csoport a házicseléség. Arányuk az összeresőknek 15-14 százaléka között hullámzott, és meghaladta London és Stockholm cselédtartási arányát.

Az egész főváros gazdasági életének fejlettségére vet fényt az a tény, hogy 1880-ban és 1890-ben még a napszámások alkotják a harmadik legnagyobb foglalkozási csoportot, bár a napszámosság számbavétele a magyar népszámlálások változásai közepette eléggé problematikus. 1900-ban számuk lecsökken, jelezve a magyar nagyipar kifejlődését, de bizonyos, hogy a népszámlálási foglalkozási, osztályozási kategóriák megváltozását is. Így válik a kereskedelem, a hitel 1890-ben és 1900-ban a harmadik legnépesebb, 1920 után pedig a második legnépesebb foglalkozási főcsoporttá. Kiemelendő azonban, hogy a vagyonukból élők és nyugdíjasok csoportja az egész város legdinamikusabban fejlődő foglalkozási főcsoportja és 1941-ben huszszorosára növekedett 1869-hez viszonyítva.

Meg kell még említenünk, hogy a közlekedés közel azonos ütemben fejlődött, mint a kereskedelem és a hitel, és hatszor annyi keresőt foglalkoztatott 1910-ben, mint 1869-ben.

Néhány évvel a három település egyesítése előtt, 1869-ben a keresők közel fele bérből és fizetésből él, feltehetően fizikai munkás volt. A népszámlálás nem enged precízebb megkülönböztetést. Számuk 1910-re becsülhető érték szerint a háromszorosára emelkedett, elérte a 280 ezret, és arányuk megközelítette a kereső népesség 55-57 százalékát.

Ha a szolgáltató, házi és vándoriparokat nem vesszük tekintetbe, akkor a főváros ipari fejlődésének fénykorában, az 1890-es években, körülbelül 370 nagyipari vállalat, azaz husznál több segédt foglalkoztató vállalat működött Budapesten. Az alkalmazott segédek felét a gépipar, a dohányipar, a nyomdaipar, a malomipar és téglaiipar foglalkoztatta.

Budapest társadalmi, pontosabban foglalkozási strukturájának jellegzetességét úgy foglalhatjuk össze, hogy rendkívüli változatosság, az egy dekádon belüli óriási eltolódás jegyét emeljük ki elsősorban. Kezdetben a tanulatlan foglalkozásuk száma közel azonos az iparban foglalkoztatott keresőkkel, tehát a napszámások és a cselédek majdnem annyian vannak, mint az ipari foglalkoztatásuk. Ezt követően fokozatosan nő a kereskedelem és a közlekedés keresőinek sulya, és annak ellenére, hogy az ipari foglalkozások dominálnak a fővárosban véges-végig, a fizikai munkások és bérből élők, azaz a nemhivatalnokok lassabban szaporodnak, mint az előbb említett két ágazat keresői. 1910-ben már a keresők 10

százaléka a közszolgálati és szabadfoglalkozásuak köréből tevődik ki, és ismét kiemelem, hogy 1869 és 1930 között huszszorosára nő a vagyonukból élők és nyugdíjuktól élők száma.

A tulajdonképpeni nagyipar kevés vállalatból állott, az összes vállalatoknak mindössze három százalékát tette ki az 1891. évi iparstatisztika szerint. 37 ezer segédet foglalkoztatott, azaz az összes segédeknek a háromnegyed részét. Mondhatjuk azt, hogy a szakmunkásság háromnegyed része az 1890-es években a budapesti nagyüzemek keretében élt és dolgozott. Ebben az arányszámban - összevetve az 1883. évi iparstatisztikával - valamelyes dinamika mutatkozik.

Egy város társadalomrajzát, társadalmi osztályainak, csoportjainak összetételét, strukturáját és annak változásait a népszámlálások foglalkozási kategóriáiból nagyon nehéz megállapítani. Különösen akkor, ha ezek a népszámlálási kategóriák dekádról dekádra változnak. Azt hiszem, hogy az előbb említett, csak villanásszerűen kiemelt arányok és arányeltolódások mégis érzékeltetik ennek a városnak társadalmi összetételét, társadalmi strukturáját.

A népesség sok egyéb jellemvonását kellene még megemlíteni. Ki kellene emelnünk azt, hogy a városbűnözési aránya elég magas európai viszonylatban az első világháború előtt is és a két világháború között is. Ki kellene emelnünk azt, hogy a munkanélküliség idején a lumpenproletáriátus aránya jelentősen megnőtt. Ki kellene emelnünk azt, hogy mindazok, akiknek nincsen foglalkozása vagy közelebből megjelölt foglalkozása a népszámlálások címzése szerint, elég jelentős mennyiséget tettek ki ebben a városban.

Mindezek azonban már csak olyan foltok, vagy olyan kis apró pontok, amelyek ennek a rendkívül gyorsan változó bevándorló és kivándorló foglalkozást cserélő inter- és intragenerációs mobilitást mutató városnak, illetve a város társadalmi összetételének közelebbi megvilágításához járulnak hozzá.

A város népessége egy keretben él. Ezt a keretet talán a lakás, talán az épületek, mondhatnánk úgy is, hogy a lakás demográfia jellemzi legjobban, legélesebben. Ki kell emelnünk, hogy Budapest az egyesítés idején városképi szempontból vidéki város jellegét nyújtja. Ezt nem csak az épületek földszintes, emeletes tagozódása szerint állapítjuk meg, hanem a szerint is, hogy mekkora volt a lakás-sűrűség, azaz az egy szobára eső népesség arányszáma. 1869-ben 1 szobára 3,1 főnyi laksűrűséget számolhatunk Budapesten. Ez a 3,1-es lakás-sűrűség 1941-ig csak 2,12-re süllyedt le, jelezve azt, hogy 1900 és 1910 között még romlanak is a viszonyok. Európában 1910-ben Budapest a második legrosszabb lakásviszonyokkal rendelkező nagyváros, és csak Nápolynak vannak rosszabb lakásviszonyai, mint Budapestnek. Ugy látszik, nagyon nehéz örökséget kaptunk a főváros százéves sorsával. Az átlagos lakás-sűrűség nem elég érzékeny mutató. Ha az egyszobás lakások sűrűségét vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy 1880-ban átlag 4 és fél fő lakott az egyszobás lakásokban, és ebben az arányszámban még mindig nem szerepel a szobanélküli, vagy a pincelakásban élők sűrűségi aránya.

Lényegében azt kell mondani, hogy a város népességének a növekedésével nem tartott lépést a lakásépítkezés üteme. Annak ellenére, hogy például az 1890-es és 1900-as évek között 146 ezer szobát építettek föl Budapesten, igaz, majdnem háromszorosát az előző dekádban épített lakások számának, és majdnem kétszeresét a rákövetkező dekádban épített lakások számának, a lakás-sűrűségét, a lakáshelyzetet Budapesten nem tudták megjavítani. Ha a népesség arányának és a lakások szaporulatának adatait vetjük össze, akkor meg kell állapítanunk, hogy gyorsabban növekedett ugyan a lakások száma, mint a népesség száma 1869-hez viszonyítva, ez azonban csak arra volt elégséges, hogy az előbb említett 3,1 mutatót 2,12-es mutatóra szállítsa alá.

Ki kell emelni, hogy Budapest 1869-ben 9 300 épületével vidéki kisváros képét adja, mert a földszinti lakások aránya az épületek háromnegyed részét teszi ki. Az igaz, hogy mire a második világháború elindul, a földszintes lakások arányszáma, a földszintes épületek arányszáma az összes épületek arányszámának a felére csökken. Természetes, hogy a beltelek és kültelek beépítettsége, átlagos emelet magassága jelentősen különbözött. Vannak olyan belterületi kerületeink, ahol a beépítés, a beépítés sűrűsége évtizedeken keresztül ugyszólván nem változik. Vannak olyan kültelekeink, ahol ugrásszerűen emelkedik a beépítés, a lakás-sűrűség, és ezzel együtt a magasság is. Meglepő, hogy Budapesten a háromemeletes épületek száma és lakóépületek száma is magasabb, mint a kétemeletes épületek száma. Ennek valószerűleg városrendezési vagy városképi indokai voltak.

Összefoglalva azt kell mondanunk, hogy a város népességének gyors növekedését - bármennyire is konjunktúra iparnak kell tekintenünk az építőipart - nem tudta követni, nem követte a város lakásszükségletének kielégítése. Ha az összes épített szobák és a népsűrű-

ség számát összevetjük, akkor meg kell állapítanunk, hogy hol a kereslet, hol a kínálat előzte meg a lakásépítkezések számát. Mindebből az látszik, hogy egy egységes, átgondolt lakásépítkezési elképzelés, koncepció hosszú időn keresztül nem létezett ebben a városban.

Jan HAVRANEK (Prága) hozzászólása Dányi Dezső előadásához:

Die soziale Struktur von Prag in den Jahren 1869-1921 im Vergleich zu Budapest.

In der historischen Entwicklung zweier mitteleuropäischer Städte - Prag und Budapest - finden wir ausserordentlich viele Parallelen. Schon das Panorama von Hradschin vom östlichen Ufer der Moldau bringt dem Stadtbesucher das Budapester Panorama in Erinnerung. Auch die Geschichte beider Städte hat viel gemeinsames. Die Stadt Prag als administrative Einheit entstand im Jahre 1784 durch die Vereinigung von 5 bis zu jener Zeit unabhängigen Stadtgemeinden. Ebenso wie für Budapest war für das Wachstum von Prag die Entwicklung der kapitalistischen Wirtschaft und Gesellschaft massgebend. Das Tempo des Bevölkerungswachstums war für beide Städte bei aller Ähnlichkeit doch in Details verschieden, was die folgende Tafel illustriert.

Die Zahl der Einwohner von Prag^{x/} und Budapest 1720-1930 (in Tausenden).

Jahr:	1720	1740	1780	1820	1850	1869	1880	1890	1900	1910	1920 ^{xx/}	1930
Prag	.	40	70	92	157	240	314	397	514	617	677	848
Budapest	12	.	35	78	143	280	370	534	733	880	928	1 006

x/ Prag in den Grenzen von 1922
xx/ Für Prag - 1921

Für Budapest - 1821
Für Budapest - 1851

Prag, die während des dreissigjährigen Krieges viel von ihrer mittelalterlichen Bedeutung verloren hatte, war in 18. Jahrhundert noch immer das administrative, soziale und wirtschaftliche Zentrum eines wirtschaftlich prosperierenden Landes. Damals war die Zahl ihrer Einwohner im Vergleich zu Budapest zweimal so gross. Die Unterschiede wurden während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts immer kleiner und im Jahre 1869 hatte Budapest schon mehr Einwohner als Prag. Das wurde vor allem durch verschidenartige ökonomische Entwicklung von Böhmen und Ungarn verursacht. Prager Industrie blieb in der frühen Phase der Industrialisation in Schatten der schnell wachsenden Textilindustrie von Nord- und Westböhmen, während die dominante Position von Budapest in Ungarn war und blieb unbestritten. Nach den Jahren 1867 und 1873 ist der Unterschied immer grösser geworden, trotzdem, dass auch in Prag die Zahl der Einwohner schnell wuchs. Dafür war die verschiedene staatspolitische Stellung beider Städte nur teilweise die Ursache. Die günstigere Lage von Budapest im Zentrum des ungarischen Strassen- und Eisenbahnnetzes und ebenso auf Einem europäischen Wasserwege beeinflusste auch nicht unbedeutend den schnellen Aufstieg dieser Metropole.

Die soziale Struktur der Bevölkerung beider Städte war für ihren Charakter von entscheidender Bedeutung. Für Prag können wir drei sorgfältig durchgeführten Volkszählungen von 1869, 1900 und 1921 benützen.

Die Struktur der Prager Bevölkerung in den Jahren 1869-1921

	1869 ^{x/}		1900 ^{x/}		1921	
	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:
Bevölkerung	214	100	454	100	677	100
davon:						
Berufstätige	95	44	310	46	386	57
Dienerschaft	30	14	25	6	25	4
Abhängige Familienmitglieder	89	42	219	48	266	39

x/ Die Daten für einige kleiner Gemeinden, die im Jahre 1922 in Prag eingegliedert wurden, fehlen, deshalb ist die gesamtzahl für 1869 und 1900 kleiner als in der vorigen Tafel.

Der Anteil der Berufstätigen unter der Bevölkerung von Prag ist stufenweise grösser geworden, das Jahr 1921 zeigte jedoch gewisse Züge der abnormalen Stutation der Nachkriegsjahre. Die wachsende Nachfrage nach den Arbeitskräften führte zum ständigen Rückgang der Zahl des Dienstpersonals in den Haushalten. Beide diese Erscheinungen waren auch mit der sinkenden Zahl der Kinder pro Familie verbunden, wenn auch diese Erscheinung in der Hauptstadt, welche viele junge Zuwanderer angezogen hatte, nie ganz Eindeutig zum Ausdruck kam.

Die Lage in Budapest war ähnlich, darüber bietet die folgende Tafel Zeugnis.

Die Struktur der Budapester Bevölkerung in den Jahren 1890-1910. ^{x/}

	1890		1900		1910	
	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:
Bevölkerung	505	100	732	100	880	100
davon:						
Berufstätige	243	48	329	45	422	48
Dienerschaft	43	9	60	8	72	8
Abhängige Familienmitglieder	219	43	343	47	386	44

x/ Die Angaben für das Jahr 1869 wurden nicht gefunden, die Lage in Budapest war im Jahre 1921 abnormal, die Angaben für das Jahr 1910 eine bessere Basis für die Komparation bieten.

Nur in einer Hinsicht gab es in diesen Tafeln Verschiedenheiten. Die Zahl der Diener ist in Prag von einer Volkszählung zu der anderen kleiner geworden, dagegen in Budapest wuchs sie stets während des gegebenen Zeitabchnittes. Dies Ursache dafür war die Tatsache, dass in Böhmen, wo die Industrie mehr Gelegenheit für die Arbeit der jungen Mädchen gab, war die Anziehungskraft der Berufs einer Dienstmädchens in der Hauptstadt schwächer als in Ungarn.

Verschiedene Produktionszweige beschäftigten die Berufstätigen Bewohner von Budapest in Jahre 1900 folgendermassen: Landwirtschaft 6 000 (2 %), Industrie 161 000 (49 %),

Handel und Verkehr 70 000 (21 %) und Öffentlicher Dienst, freie Berufe und andere 92 000 (28 %). Die Berufsstruktur von Prag war sehr ähnlich, nur der Anteil der letzten Gruppe war etwas kleiner, wie es die folgende Tafel zeigt.

Der Anteil verschiedener Produktionszweige an der berufstätigen Bevölkerung von Prag in den Jahren 1869-1921

	1869		1900		1921	
	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:	Tausend:	Prozent:
Berufstätige	95	100	201	100	386	100
davon in der:						
A. Landwirtschaft	3	3	2	1	5	1
B. Industrie	49	52	100	50	181	50
C. Handel u. Verkehr	18	19	48	24	92	24
D. Öffentlicher Dienst, freie Berufe	25	26	51	25	94	25

Dagegen nach der Stellung im Beruf gab es nicht unbedeutende Unterschiede unter den gegebenen Volkszählungen. Der Anteil der "Selbstständigen" war relativ stabil, dagegen die Zahl der "Beamten" stieg im 20. Jahrhundert sehr bedeutend, vor allem denen, die vom Staat beschäftigt waren. Im Jahre 1921 wohnten in Prag 35 000 Staatsbeamte und mit den vom Staat beschäftigten Arbeitern machte der Anteil der vom Staat und Selbstverwaltung beschäftigten Personen mehr als 10 Prozent aller beruflich tätigen Personen. Diese Lage entstand in Prag jedoch erst im Jahre 1921. Für Budapest war sie typisch schon früher, was auch der etwas grössere Anteil der in der Gruppe "Öffentlicher Dienst etc." registrierten Personen zeigt.

Bei der bis jetzt registrierten Ähnlichkeit beider Städte überrascht ein bedeutender Unterschied in der Prozentanz der Selbstständigen in allen Berufen zwischen Prag und Budapest.

Der Anteil der Selbstständigen, Beamten und Arbeiter an der berufstätigen Bevölkerung von Prag und Budapest 1869-1921.

	Prag						Budapest			
	1869		1900		1921		1900		1910	
	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%
Berufstätig	95	100	201	100	382	100	329	100	493	100
Selbstständige	30	32	69	34	121	32	73	21	88	18
Beamten	12	13	26	13	82	21	45	15	68	14
Arbeiter	53	55	106	53	179	47	211	64	337	68

Der Unterschied war ziemlich gross. Im Jahre 1910 war der Anteil der Selbstständigen an der Prager Bevölkerung mit 34 % fast zweimal so hoch als ihr Anteil an der Bevölkerung von Budapest (18 %). Das bedeutet, dass in der Prager Industrieproduktion die Handwerker und die kleinen Betriebe bedeutender waren, als in Budapest. Wo war die Ursache dieser Erscheinung? War sie in grösserer Vertretung der damals noch vorwiegend handwerkmassig betriebenen Produktionszweigen in Prag? Oder muss man die Ursache in verschiedenartiger Konzentration Innerhalb der Berufszweigen in beiden Städten suchen? Die erste Frage kann durch die folgende Tafel beantwortet werden.

Die Struktur der Beschäftigung in der Industrie in Prag und Budapest in den Jahren 1900-1921.

Die Zahl der Beschäftigten (Selbstständigen, Beamten und Arbeiter) in Tausenden und der Anteil einzelner Berufsarten an der Gesamtzahl.

	Prag						Budapest					
	1900		1910		1921		1900		1910		1920	
	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%	Taus.	%
Industrie	89	100	98	100	120	100	132	100	182	100	156	100
Metallverarbeitung	10	11	13	13	18	15	13	10	19	11	18	11
Maschinen	12	14	10	10	21	17	23	17	32	18	32	20
Textil	3	4	3	3	4	3	4	3	6	3	5	3
Nahrungsmittel	16	18	15	16	13	11	19	14	23	13	20	13
Chemie	2	2	3	3	3	3	4	3	8	4	6	4
Stein, Thon und Glass	2	2	3	3	3	3	4	3	8	4	4	2
Holz	8	9	8	8	9	7	9	7	12	7	9	6
Leder	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2	3	2
Bekleidung	27	30	32	33	35	29	42	32	55	30	48	31
Papier	3	3	3	3	4	3	3	2	4	2	2	2
Polygraphie	4	5	6	6	8	7	9	7	12	6	9	6

Die merkwürdige Ähnlichkeit der Struktur der Industrie beider Städte gibt die Antwort an die vorher gestellte Frage, ob die verschiedene Vertretung einzelner Industriezweige für die Differenz in dem Anteil der Selbstständigen und der Arbeiter massgebend war. Die Antwort ist negativ. Dann müssen wir die Ursache dieser Differenz in der Verschiedenheit der Konzentration innerhalb der Berufszweigen suchen. Die folgende Tafel beantwortet diese Frage.

Anteil der Selbstständigen unter allen Berufstätigen in Prag und Budapest im Jahre 1900.

Unter 1 000 Personen in dem Berufe tätigen waren selbstständig:

	in Prag	in Budapest
Geld- und Kreditwesen	34	23
Polygraphie	50	56
Machinenindustrie	45	26
Industrie der Steine und Erden	86	43
Metallverarbeitung	94	94
Chemische Industrie	112	26
Papier- und Lederindustrie	122	84
Textilindustrie	125	240
Baugewerbe	137	98
Holzindustrie	166	116
Industrie der Nahrungsmittel	168	79
Industrie der Getränke, Beherbergung	328	204
Bekleidungsindustrie	259	471
Warenhandel	392	239

Mit der Ausnahme der Bekleidungsindustrie und der unbedeutenden Textilindustrie und auch der Polygraphie und Metallverarbeitung war der Anteil der Selbstständigen in Prag grösser und teilweise viel grösser also in Budapest.

Die Komparation der beruflichen Statistiken von Prag und Budapest während der ersten Hälfte des Centenariums zeigt parallele, in gewissen Hinsichten fast identische Entwicklung zweier Grossstädte Mitteleuropas. Das rasche Wachstum der modernen Industrie und damit verbundenener Aufstieg der Zahl der Arbeiter war in beiden Städtengewissermassen verschieden. In Prag behielten in meisten Produktionszweigen die kleinen Betriebe ihre bedeutende Position, während in Budapest die Grossbetriebe schon im Jahre 1900 in mehreren Produktionszweigen eindeutig dominierten. Das führte zur Verschiedenheit in der Struktur der Arbeiterklasse beider Städte. Die Arbeiter aus den Werkstädten und Geschäften, die in Prag eine wichtigere Rolle als in Budapest spielten, behielten stärkere Züge der kleinbürgerlichen Mentalität im Lebensstil, und auch in der Ideologie.

Auch andere Seiten der Bevölkerungsstruktur beider Städte kann man vergleichen. In der Beseitigung des Analphabetentums hatte Prag einen bedeutenden Vorsprung. Im Jahre 1890 war sie mit 11,3 % der Analphabeten an erster Stelle in der ganzen Monarchie. Budapest hatte damals 26,5 % der Analphabeten, was mehr als Brno (14,5 %), Wien (15,5) oder Bratislava (25,9), aber weniger als Krakau (29,5), Zagreb (32,5), Klausenburg (38,4), oder Rom (39,3) war.

Die nationale Struktur beider Städte verdient auch eine Komparation.

Anteil verschiedener Nationalitäten an der Gesamtbevölkerung von Prag und Budapest 1880-1920 (in Prozenten)

	Prag			Budapest			
	Čechen	Deutsche	Andere	Madjaren	Deutsche	Slovaken	Andere
1880	86	14	-	57	34	6	3
1890	89	11	-	67	24	6	3
1900	93	7	-	80	14	3	3
1910	94	6	-	86	9	2	3
1920	94	5	1	90	6	2	2

Auch in der nationalen Struktur beider Städte sehen wir eine parallele Entwicklung. Der grosse Zuwanderungsstrom aus dem Lande brachte mehr Čechen nach Prag und mehr Ungarn nach Budapest. Die Zahl der deutschen Einwohner in Prag im Jahre 1880 war 43 Tausend, im Jahre 1910 38 Tausend und im Jahre 1921 30 Tausend. In Budapest im Jahre 1880 122 Tausend, 1910 79 Tausend und 1920 60 Tausend. Die nationale Entwicklung der Bevölkerung beider Städte verlief also ebenso parallell. Diese Tatsache bestätigt die Ähnlichkeit der sozialen Transformationen in Prag und Budapest und dieselbe Tendenz setzte sich in beiden Städten durch trotz der Verschiedenheit ihrer Position im politischen Leben der Habsburgermonarchie. Die starke tschechische und ungarische nationale Bewegung half bei der Akzeleration diese durch soziale Umstände bedingten Prozesses. In Budapest hatte sie die Unterstützung des ganzen Staatsapparates, in Prag dagegen verfügten die Tschechen nur mit den Mitteln der autonomen Stadtverwaltung. Entscheidene war dabei die soziale Entwicklung, die Veränderung der alten Hauptstädte in moderne industrielle Grossstädte, die durch ökonomische Entwicklung in der imperialistischen Phase des Kapitalismus in den letzten drei Jahrzehnten vor dem ersten Weltkriege verursacht wurde.

DÁNYI Dezső válasza a hozzászólásra:

Azt hiszem, hogy Prága és Bécs bármennyire is különböző Budapesttől, multjában, fejlődésében, nagyságrendjében, céljaiban, mégiscsak nagyon sok azonos, ugyanakkor nagyon sok különböző vonást is mutatott a száz éves, vagy talán még hosszabb fejlődés időszakában. Engem meglepett, hogy Bécsnek ugyanúgy voltak építészeti, városrendezési, társadalmi problémái, mint amilyen Budapestnek, és majdnem azok a nagyságrendek, mond-

hatnám azt, hogy olyan szervezési alakulatok formálódtak ki - gondolok én a telekspekuláció és egyéb problémákra - mint Budapesten.

Prága előttem ismert, ott kezdtem talán az életet az egyetemen, és talán azt kell mondanom, hogy az az éles megkülönböztetés, ami Prágában szemmel látható a társadalmi osztályok foglalkozási kategóriák egy-egy kerületben való összpontosulásánál, nem volt ennyire világos Budapesten. Volt néhány olyan kerület a múltban, amelyet talán egy-egy foglalkozási kategóriával jelezhetünk, vagy jellemezhetünk volna, azonban a fejlődése - most nem szabad a külvárosokra gondolni - azonban fejlődése, társadalmi összetétele a mi kerületeinknek még sem volt olyan egyszínű és eklatáns, mint a prágai kerületeké.

Én tudom, hogy Prága város fejlődése egy ideig megelőzte Pestét, aztán haladta meg Budapest Prága fejlődését gazdasági, társadalmi strukturában is eltért tőle, de mind a három város egy-egy ország fővárosa 100 év alatt nagyon sok azonos és nagyon sok különböző problémát, azt hiszem még megoldandó problémát vet föl, mindannyiunk, bécsiek, prágaiak, budapestiek számára.

BUDAPEST POLGÁROSODÁSÁNAK SAJÁTÓSSÁGAI RÓL (az elhangzott vita összefoglalása)

A várossegysítéstől számított hét évtizedről - a tényleges fővárossá válástól azonban egy jó évszázadról: a polgári korszak történetéről négy referátum és számos hozzászólás hangzott el. Az előadások és a hozzászólások a városfejlődés négy oldalát, négy szerveződési szintjét világították meg: a népesedést, a gazdasági fejlődést, a várospolitikai küzdelmeket és a sajátos nagyvárosi kultúra kifermülését.

Az ülészakról szóló beszámolómban nem lehet feladatomban a referátumok és a viták eredményeinek elsorolása, még kevésbé értékelő összegezése. E beszámoló nem terjedhet többre, mint néhány jelentős eredmény és néhány megoldásra váró probléma jelzésére. Hogy e kettő: egy-egy új válasz és a nyomban felöltő kérdőjelek milyen szorosan összefüggenek, azt már az első - a kutatókat leginkább foglalkoztató - probléma is érzékelteti. Ülészakunk csaknem valamennyi előadásából előbukkant a kérdés: miért, hogyan, mikor vált Buda és Pest az ország fővárosává?

A válasz egyáltalán nem magától értetődő, sőt annyira összetett és annyira komplex kutatásokat igényel, hogy egyértelmű, tudományosan bizonyított választ az ülészak után sem adhatunk rá, ámbar a referátumok és viták közelebb vittek bennünket a tisztázáshoz. A válasz, mondom, nem magától értetődő: a 18. század közepéig-végéig az országnak nemcsak nem volt tényleges fővárosa, de még nem is dőlt el végérvényesen, hogy lesz-e és melyik lesz a modern főváros. Buda és Pest - a 18. század derekán provinciális kisvárosok. Buda inkább a múlt nagyságát idéző szomorú emlék, Pest forgalmas, de a jövőt még nem sejtető lokális forgalmi központ. Mégis a XVIII. század második felében a már élénk és már dinamikus Budapest az egyetlen főváros, - a török hódítást sinylő Balkántól eltekintve - amely létét vagy fővárosi rangját nem a fejedelmi abszolutizmusnak köszönheti, hanem jószerint annak ellenében, Bécs - a város és az udvar - féltékenységét, gyanakvását, gyakran visszaszorítási kísérleteit, elnyomását leküzdve vivta ki. Dehát a XVIII. század végén a két város jó kétharmad német, tizede zsidó, és a magyar etnikum aligha érte el a lakosság negyedét. Hogyan lett egy fél évszázad alatt ebből a provinciális, német többségű városból a magyar polgári állam központja?

Az előadások - elsősorban Ránki Györgynek a kérdést sokoldalúan elemző referátuma - rámutattak azokra a földrajzi adottságokra, Budapest centrális elhelyezkedésére, természetes közlekedési-kereskedelmi központ szerepére, különösen a külkereskedelemben, a felhalmozásban játszott jelentős szerepére, az iparosoknak a XIX. század elején is viszonylag nagy számára, amelyek már a tőkés fejlődés legkezdetén megalapozták Budapest dinamikus gazdasági növekedését. Teljesen egyetérthetünk azzal, hogy a földrajzi és a gazdasági tényezők voltak meghatározó jelentőségűek a fővárossá emelkedés folyamatában. Mindazonáltal marad még jónéhány megválaszolatlan kérdés, amelyre a hozzászólók rámutattak. Így például a más, ugyancsak gyorsan fejlődő, ugyancsak kedvező helyzetű, sőt egy vagy más szempontból előnyösebb hazai városokkal (Pozsonnyal, Győrrel, Debrecennel való összevetés). Hasonlóképpen további kutatást igényel, mennyit nyomott a latban a kereskedelmi- és pénztőke, mennyit az ipar hozzájárulása és mennyivel járult hozzá a liberális nemesség fővárosteremtő reformpolitikája.

E vitatott kérdéshez hadd fűzzem hozzá: a komplex vizsgálat során nagyobb súllyal kell figyelembe vennünk a társadalmi tényezőket. Igen valószínűnek tartom, hogy nem a kézműves elem, de nem is csupán a kereskedő réteg, hanem a modern szellemű tőkés vállalkozó képviselte a dinamizmust, elsősorban a kereskedelemben és a pénzületben, de az iparban, később a kiépülő közlekedésben, városépítésben, majd a tőkés nagyiparban is. Ezt a hipotézist mindenesetre erős érvekkel bizonyítja a tőkés vállalkozók aktív részvétele a reformkor küzdelmeiben és 1848-ban. A vállalkozó kereskedő-iparos - sőt vállalkozó értelmiségi-műszaki és munkás - sokféle elemből, etnikumból tevődött össze. Alkalmassint éppen e sokszínűség, az érdekek és kapcsolatok e pluralitása és a belőlük fakadt konkurrenciák is a fejlődés hatékony serkentője volt, - amint a magyar birtokos nemesség, s a nemzeti arisz-

tokrácia városfejlesztő gazdasági és politikai tevékenységét, Pest-Buda iránti vonzódását sem lehet figyelmen kívül hagyni egy társadalomtörténeti közelítést is alkalmazó vizsgálatban.

A földrajzi-gazdasági, társadalmi és szociálpszichológiai adottságok és készségek együttesen magyarázhatják, miért vált Budapest már a XVIII. század végén az egyetlen oltónóvá, majd a XIX. század első negyedétől írók, művészek, tudósok, a kulturális intézmények: az egész nemzeti újjászületés politikai és kulturális központjává.

Végülis tehát elfogadhatjuk válasznak - és a további kutatás kiindulópontjának - Ránki álláspontját, amelyet más oldalról Dányi Dezső, Tofik Iszlamojev és Bácskai Vera is megerősített: Budapest "a maga erejéből", a maga életrealitásából, elsősorban gazdasági adottságai és készségei révén, - mondjuk: rendkívüli rugalmassága, vállalkozói bátorsága révén vált - végérvényesen a reformkorban - az ország tényleges fővárosává. Ugy látszik, ugyan ezek a meghatározó tényezők, ezeknek a természeti és társadalmi adottságoknak a szinte maximális kihasználása magyarázza ezt a roppant nagy - amerikai stílusú - dinamizmust, amely az 1848-ban már tényleges fővárost, de európai méretekben még szerény közpétvárost, Budapestet, a következő fél évszázad folyamán világvárossá emelte, és ezen a szinten a XX. század folyamán is fenntartotta, továbbfejlesztette.

Ezt a dinamizmust először is a sokoldalúság jellemzi: az iparosodás - és pedig korszerű, erős sodrású, generatív erejű iparosodás - a kereskedelmi, a politika-adminisztratív és a kulturális centrum-jelleg további erősödésével, szinte monopolisztikus kiépülésével járt együtt. Másodsorban, és ezzel kölcsönhatásban: a főváros őríási el- és felszívó ereje jellemzi: ezt volt a hazai szociális mobilitás fő centripetális központja. (Dányi és Ránki bizonyította: az egész korszakon át a lakosság kb. 60 %-a nem Budapesten született.) Fél évszázad alatt vidéki, falusi emberek - iparosok, parasztok - százezrei váltak urbanizált város-lakókká. És ez a folyamat, ha lassubbodott is, erőteljes maradt a két világháború között is, főként az 1930-as évek végén, az 1950-es évtizedben, és a mai napig sem szűnt meg.

A nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitás gyökeresen megváltoztatta, pontosabban ez alakította ki a 19. század elején még kisvárosias, kereskedő jellegű Pest, és a tisztviselő-szólóművelő Buda-Óbuda arculatát, szociális karakterét, egész szociológiai topográfiáját, amelyről - sajnos - nem hangzott el referátum.

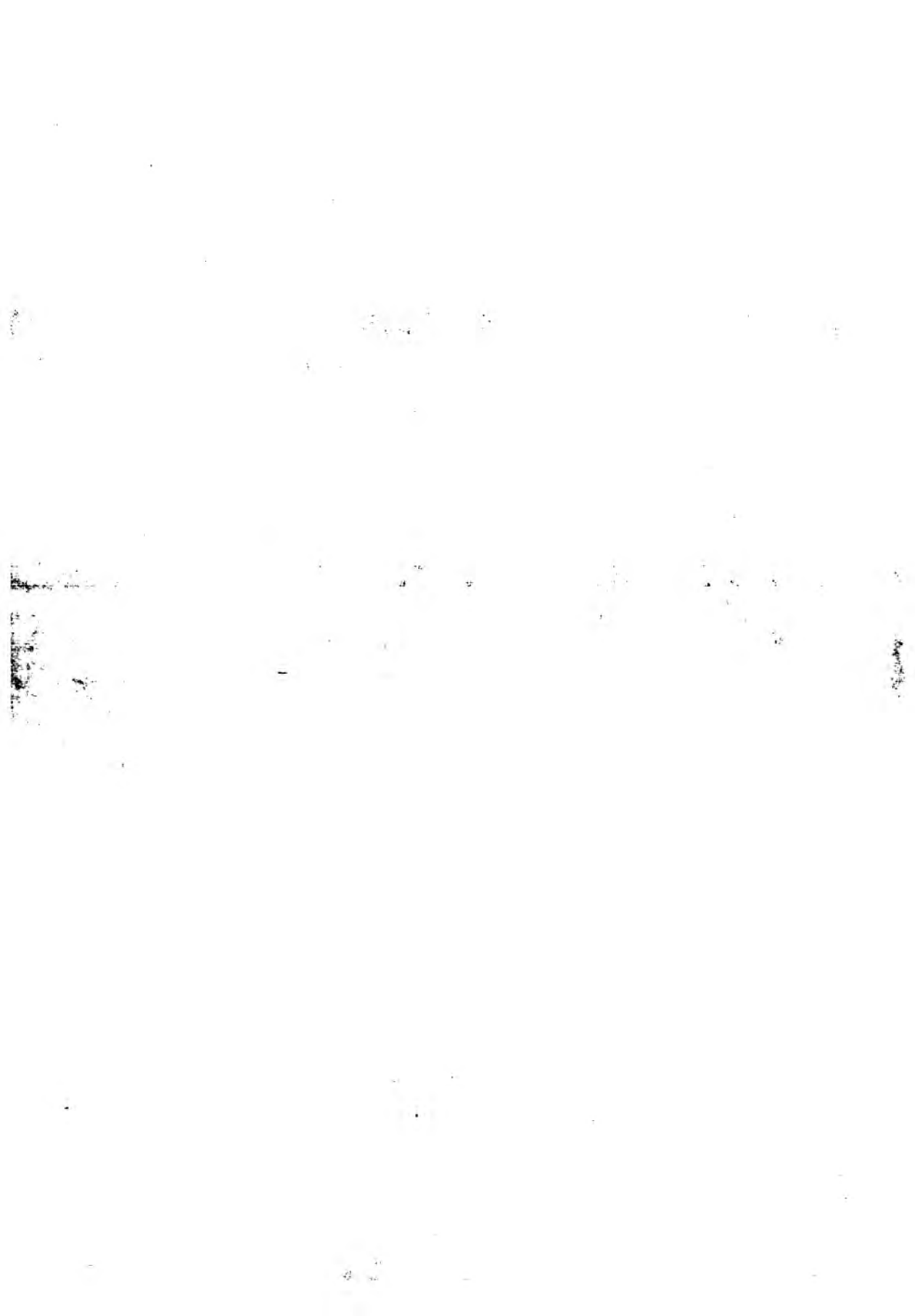
A mobilitás ugyanis egyrészt modern urbanizációval jár együtt, akár a városképi, a technikai, akár az életmódbeli és mentalitásbeli, vagyis tartalmi városiasodást nézzük. Másrészt igen gyorsütemű magyarosodás haladt vele párhuzamosan. A XVIII. század végén a még több mint háromnegyedében német nyelvű város már a reformkorban - a vonzó-sodró nemzeti újjászületés korszakában - gyorsan magyarosodott. Az abszolutizmus népszámlálása az 1850-es években már csak és még mindíg 56 % német anyanyelvűt talált és egyharmadnyi magyart. 1900-ban 80 %, 1910-ben 86 %-nyi a magyar - illetve a magát magyarnak valló lakos. Ennek több mint 20 %-át a zsidóság tette. Nincs pontos adatunk, felmérésünk a főváros lakosságának származási összetételéről, a foglalkozási struktúrát átforgató származási rétegződésről. Csak annyi: ötöde volt nemzetiségi, ötöde zsidó, közel ötöde jött nemes-ségből, nemesi értelmiségből és az egykori honorációrokból, és a többi a bennszülött magyar, illetve az elmagyarosodott német polgárságból. A mobilitás tehát nemcsak foglalkozási struktúraváltozás, de egyuttal keveredés is, asszimiláció: különböző népek, etnikumok, társadalmi osztályok, hagyományok, szokások, értékrendszerek, öröklött képességek, készségek egymás mellett és egymással szétválaszthatatlanul összekeveredett szimbiózis. Nincs alapos kutatásunk - a referátumok sem tértek ki erre -, hogy melyek voltak a hatalmas mobilitással együtt járó nemzeti és szociális asszimiláció, keveredés eredményei, előnyei és deficitjei. Annyi azonban megállapítható az ellenforradalmi rendszer faji nacionalizmusának torzításaival, Budapest-ellenes demagógiájával szemben: az asszimiláció, a keveredés Budapesten - akárcsak az egész Monarchiában - alapjában véve pozitív jelenség volt, elősegített egy nemcsak szociális, de nemzeti etnikai keveredést, egy előnyös társadalmi cirkulációt, a hagyományok, életformák, eszmék cseréjét, ütközését és összeolvadását: a szellemi pezsgést, még akkor is, ha az asszimiláció nem volt surlódásmentes, nem volt embert, csoportot, népfajt teljesen átalakító erejű. Mégis, aligha lett volna Bécs a századforduló egyik kiemelkedő európai szellemi központja, aligha lett volna és lenne Budapest a sokszínű, a bátor kezdeményező, az újra fogékony, a magyar ugar mozdulatlanságát kimozdító modern nagyváros nélkül az asszimiláció és keveredés nélkül.

Természetesen itt sem hagyhatjuk figyelmen kívül az árnyoldalakat sem, amint a referátumok is rámutattak az egyetlen monopolisztikus nagyváros és a lassan mozduló vidék ellentétére, a gyors kapitalizálódás ellentmondásaira, a nagyvárosi nyomorra, a száz éve

megoldatlan lakáshelyzetre, és egyéb árnyoldalakra is. Ilyen negatívum volt az asszimiláns polgárság politikai gyengesége. Nagy Zsuzsa referátuma feltárta: a fővárosi polgárság elég erős volt ahhoz, hogy nemcsak a gazdaságban és életmódban, de a várospolitikában is meghódítsa a fővárost, de gyenge volt országos politikai párt, polgári demokratikus tömegmozgalom megszervezéséhez. A kezdettől liberális jellegű várospolitika a 20. század elején, a háboru előtti évtizedben elismerést érdemlő demokratikus tendenciákat mutatott, főként a szociál- és kulturpolitikában. A polgári tulsúly még a két világháboru között is megmaradt, a jobboldali városvezetés sem adhatta fel, és az újjászerveződött liberális baloldal is erőteljesen védte. Vörös Károly tematikában és módszerben új kezdeményező referátuma pedig gondolatébresztően villantotta fel a fővárosi népi tömegkultúra, a budapesti folk-lór és a sajátos pesti izlés kialakulásának folyamatát és problémáit. Láthattuk, milyen nagy szerepe volt ebben a városi polgárságnak, ennek a heterogén, mozgékony, realista-prakticista, de nagyon is kritikus, irónikusan humánus polgárságnak és egyuttal: a vidéki, falusi kispolgári-paraszti elemek beáramlásának és a kettő keveredésének. (A téma továbbművelése bizonyára jobban megismerttet nemcsak Budapest kulturális arculatával, hanem társadalomtörténetével, multbeli és mind máig jellemző szociálpszichológiai karakterével is.)

Az előadások és a hozzászólások nagy figyelmet szenteltek a budapesti gazdasági-társadalmi fejlődés döntő eredményének: a munkásosztály megszületésének, felnövekedésének, osztállyá szerveződésének, majd uralkodó osztállyá emelkedésének. Ugy hiszem, a fentebb mondottak a mobilitásról és keveredésről a munkásosztály összetételére, szervezkedésére, jellemvonásaira és kulturájára is érvényesek, és ugyancsak: alapjában pozitív értelemben. A soknemzetiségű eredet és összetétel nyilvánkevezett az internacionalista, szocialista eszme befogadásának és megőrzésének. Azt is láttuk: Budapest az ország munkás-központja is. Az I. világháboru előtt a munkásság egyharmada, a háboru után 40 %-a, a II. világháboru idején csaknem fele tömörült Budapesten. Itt alakultak ki a legerősebb, jellegadó és jeltadó szervezetei, forradalmi irányzatai, pártjai. Ha Budapestet, mint politikai központot - nem alaptalanul - Párizshoz hasonlíthatjuk, akkor ezt a hasonlatot nem polgársága, hanem munkásosztálya teszi elfogadhatóvá. A budapesti munkásság és a hozzá csatlakozó radikális értelmiség tette Budapestet a magyar progresszió és a forradalom fővárosává. Ez volt az a társadalmi-politikai erő, amelyre a magyar demokrácia és szocializmus, a magyar demokratikus szocializmus a századforduló óta bizton építhetett.

Az ülészaknak nem mellékes eredménye, hogy a gazdasági fejlődés, a politikai és kulturtörténeti problémák kidolgozása mellett, illetve ezek keretében ezt a várostörténeti ténnyt új oldalról, új érvekkel bizonyította.

B. SZEKCIÓ (Szocialista korszak)

BUDAPEST NÉPESEDÉSI VISZONYAI NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSOK TÜKRÉBEN
1945-1970

Az elmúlt negyedszázad alapvető társadalmi változások időszaka volt Magyarországon és ennek alapján, ezzel szoros kölcsönhatásban, jelentős gazdasági fejlődés jellemezte. A társadalmi-gazdasági viszonyok demográfiai kihatásai tükröződnek Budapest arculatában, a főváros szerepkörének módosulásában az ország gazdaságának különböző területein, a főváros lakosságának életkörülményeiben.

Budapest népesedési viszonyainak áttekintésénél, az azt befolyásoló tényezők kihatásainak kutatásánál a főváros országán belül elfoglalt helye képezhet elsősorban kiindulási alapot. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy Budapesten él az ország lakosságának csaknem 1/5 része. Az 1970. január 1-i népszámlálás adatai szerint az ún. lakónépesség¹ 2 001 083 főt tett ki. A népesség ilyen magas foku tömörülése az országán belül egyetlen városban, kevés államban fordul elő. Az európai nagyvárosok közül jelenleg csak néhány város népességi aránya haladja meg (pl. Bécsé), illetve közelíti meg. Ezekben a városokban azonban csökkenő irányzatot mutat az utóbbi évtizedek alatt a népesség-koncentráció. Ezzel szemben Budapesten még a legutóbbi évtized során is további koncentráció növekedés volt tapasztalható.

Tulajdonképpen nem önmagában a budapesti népesség számszerű nagysága érdemel külön figyelmet, hiszen a 2 milliós nagyságrend a nagyvárosok sorában még nem kiemelkedő. Számszerűleg ilyen nagyságú lakosság életkörülményeit - a kor színvonalán - biztosító feltételek a város jelenlegi területén is részben adottak, illetve megteremthetők. Sokkal inkább figyelemre méltó a lakosság gyarapodásának folyamata és az ezt tápláló belső és külső tényezők szerepe, amelyek a népesség összetételét, a főváros gazdasági fejlődésének irányát, az életkörülmények alakulását befolyásolják.

Ezzel összefüggésben mindenekelőtt a fővárosnak a gazdasági és szellemi életben elfoglalt központi szerepkörére utalok, amely a magas népesség-koncentráció létrehozásának és egyben következményének is tekinthető.

Budapest aktív keresői 1970-ben 22 %-os arányt képviseltek az országán belül, tehát nagyobb, mint népességének száma. A legfontosabb gazdasági ágazatban, az iparban még magasabb, 27 %-os ez az arány, a szállításban 26 %, a kereskedelemben 33 %, az egészségügyi, szociális és kulturális ágazatokban 29 %, a közigazgatásban, a pénzügyi és egyéb szolgáltatásban 32 %. Ha ezeket az arányokat áttekintve, figyelembe vesszük azt is, hogy a gazdasági ágazatok Budapesten jelentős számu vidéki lakóhelyű munkavállalót is foglalkoztatnak (például az ország ipari keresőinek 34 %-a dolgozik fővárosi üzemekben), akkor kiderül, hogy Budapest sulya és jelentősége még a saját lakosságának magas gazdasági aktivitásából származó szintet is túlszárnyalja. Különösen azért, mert az általános gazdasági fejlődés alapját képező ágazatban foglal el vezető helyet, kiváltképpen a gépiparban.

Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy az elmúlt negyedszázadban a szocializmus gazdasági alapjainak megteremtését célzó ipari fejlődés meggyorsítása erősítette a főváros gazdasági vonzását a munkaerő területi eloszlásában.

A gazdasági fejlődés és ezzel az életkörülmények javulása törvényszerűen vonja maga után a harmadik szektor bővülését, az infrastrukturális ágazatok munkaerőigényének erősödését is. A fejlődés későbbi szakaszában tehát a külső vonzás mellett belső gazdasági átcsoportosulás folyamata is megindul, a foglalkozási átrétegződés olyan kihatásaival együtt, amelyek a népesség demográfiai összetételének több jellemzőjét érintik.

A fővárosi népesedési viszonyoknak olyan oldalaival kívánok foglalkozni, amelyek a népmozgalmi eseményeknek a demográfiai helyzetre gyakorolt hatását érzékeltetik, különös

1

A népszámlálás fogalmai szerint a lakónépességbe tartoznak: az adott területen állandóan bejelentett (és másutt ideiglenes bejelentővel nem rendelkező), valamint az ideiglenesen bejelentett személyek.

tekintettel a város fejlődését és lakóinak életét alapvetően befolyásoló gazdasági környezetre.

- - -

I. A budapesti népesség-koncentráció folyamata és tényezői

I. Az ország népességének területi eloszlásában 1949 után bekövetkezetti változások gazdasági tényezőkkel kapcsolatosak, ezen belül is alapvetően az iparosítással függenek össze. A népesség száma jelentősen növekedett az iparilag fejlettebb kerületekben, amellett, hogy az iparilag elmaradottabb megyék és körzetek fejlesztésének meggyorsítására is eredményes intézkedések történtek.

Az iparosítás, amely jelentős munkaerővonzást támaszt, új telepítéssel ugyanugy, mint a meglévő ipari bázis bővítésével, elsősorban a városok népességét gyarapította, a szociális, kulturális, kommunális létesítmények fejlesztését vonta maga után, egyezőval az urbanizáció folyamatát vitte előre. Ezt a folyamatot érzékelteti a városi népesség növekedése. A városokban összeirt népesség aránya az 1949. évi 38 %-ról 1970-ig 45 %-ra emelkedett.

A népességszám változása (%)

Települési típus	1949	1960	1970
Városok	100,0	117,6	131,8
Községek	100,0	102,6	100,1
Együtt	100,0	108,2	113,6

Az urbanizáció előrehaladása természetesen a budapesti népességkoncentráció erősödését is jelentette, különös tekintettel iparára és annak munkaerő vonzására.

Ez a vonzás az ország más területeivel szemben fennálló fejlettségi színvonalkülönbség pozitív értékéből származott, továbbá az iparfejlesztésnek - különösen az 50-es évtizedben alkalmazott - túlnyomórészt extenzív módszereiből. Az extenzív módszerek alkalmazása nyilvánvalóan legkönnyebben járható utját jelentette az iparfejlesztésnek abban az időben és addig, amíg az ország más területein felszívható munkaerő állt rendelkezésre. A Budapestén települt ipar foglalkoztatottjainak száma az 1949. évi 362 000-ről 1960-ig 597 000-re növekedett, nagyobb mértékben, mint a fővárosi lakosság ipari keresőinek száma. Pedig ez utóbbi is nagyrészt a vidéki munkavállalók bevándorlásából táplálkozott, olyan mértékben emelve Budapest népességszámát, hogy az országon belüli aránya is magasabb lett.

Mint ahogyan az urbanizáció folyamatának mozgató rugóit sem lehet kizárólagosan a gazdasági tényezőkre leszűkíteni, a fővárosi népességkoncentráció növekedésének tényezőit is hiba volna egyedül az ipar szerepére korlátozni. Azért is, mert a fővárosi bevándorlás még a 60-as évtized második felében is folytatódott, amikor a Budapestén települt ipar létszáma már csökkenő tendenciát vett fel. Igaz, hogy a bevándorlás is mérséklődött, Ennek részletesebb taglalásába azonban itt most nem bocsátkozom bele, a tanulmány későbbi részében fogom érinteni, a vándormozgalom és a fővárosi népesség foglalkozási rétegződésének bemutatásánál. Annyit azonban már most megjegyzek, hogy Budapest népességének aránya az országon belül - a népszámlálások "jelenlevő" népességszámát tekintve - az 1949. jan. 1-i 17,3 %-ról - 1970. jan. 1-ig 18,9 %-ra emelkedett, a lakónépesség aránya pedig ennél is magasabb, 19,4 %-os értéket ért el.

2. Az európai nagyvárosok közül kevés mutat fel olyan mértékű népességnövekedést, mint Budapest. 1949-től 1970-ig a főváros népessége a jelenlegi területen 355 000 fővel, 22 %-kal szaporodott. Az ugynevezett lakónépesség növekedése még ennél is nagyobb, mivel sokan telepedtek le a fővárosban ideiglenes jelleggel. (A lakónépesség száma 1970. január 1-én 2 001 083 fő volt.) Ideiglenes bejelentéssel 175 000 ember lakik Budapestén, kétszer annyi, mint 1960-ban. Ezekben az adatokban elsősorban a gazdasági vonzás tükröződik,

de nem szabad megfeledkezni a főváros kulturális szerepköréről sem. Az ideiglenes jelleggel történt beköltözések mögött ugyanis nagyjából munkavállalási okok húzódnak meg, de szép számban tanulnak vidéki fiatalok Budapest közép- és felsőfoku oktatási intézményeiben is.

Az európai városok népesedési viszonyaiban ugyanúgy tükröződnek a gazdasági helyzetükből adódó jellegzetességek, mint a magyar főváros esetében. Továbbá a lakosság életkörülményeiben bekövetkezett változások is éreztetik hatásukat és mindazok a folyamatok, amelyek az adott ország gazdasági és társadalmi fejlődése során végbemennek. A külföldi nagyvárosok egy részénél hasonlóan jelentős népesség-koncentráció figyelhető meg, különösképpen azoknál, amelyek a II. világháború alatt népességvesztéseket szenvedtek. Az újjáépítés, a gazdasági rekonstrukció különösen a II. világháború utáni években és az 50-es évtizedben nagy népességgyűjtő erőt kölcsönözött ezeknek a városoknak. Az építkezésekkel és munkaalkalmak teremtésével nagyszámú népesség beáramlása kezdődött meg, amely a nagyvárosok egy részénél - a gazdasági fejlődésnek az egész országban megmutató gyorsulásával és az ezzel együtt jelentkező urbanizációs folyamattal együtt - a későbbi években is tovább tartott.

Ebbe a csoportba tartozik többek között az újjáépülő Varsó, az erőteljes foglalkozási átrétegződés középpontjába került Belgrád, a háborús veszteségek pótlása után gyors gazdasági fejlődést felmutató nyugatnémet nagyvárosok jelentős része. E városok népességszámának nagymértékű gyarapodásáról tanuskodnak a következő statisztikai adatok.

Egyes külföldi városok népességszámának alakulása

	Népesség- szám	Növekedés	
		1 000 fő	%-ban
Belgrád			
1953. III. 31.	470		
1969. VI. 30.	772	302	64,2
Hamburg			
1951. XII. 31.	1 614		
1970. XII. 31.	1 811	197	12,2
München			
1950. IX. 13.	832		
1971. XII. 31.	1 338	506	60,9
Köln			
1950. IX. 13.	595		
1970. XII. 31.	862	267	44,9
Frankfurt am Main			
1950. IX. 13.	532		
1970. XII. 31.	667	135	25,4
Varsó			
1950. XII. 31.	804		
1970. XII. 31.	1 309	505	62,8

A felsoroltakhoz hasonlóan népességnövekedés figyelhető meg több skandináv nagyvárosnál is. Pl. Göteborg népessége az utóbbi két évtizedben majdnem 100 000 fővel (26,1 %-kal) szaporodott, de Helsinki és Osló népgyarapodása is számottevő. A népességtörmörülés a nagyvárosokban általában együtt járt, kevés kivételtől eltekintve, a környéki települések lélekszámának felduzzadásával is, tehát a nagyvárosi agglomerációk kialakulásával és bővülésével. A környéki népesség növekedése és a vonzásközpontjához való kötődése több város esetében a közigazgatási egyesítést is maga után vonta. Lényegében Budapesten is ilyen folyamat állomásának kell tekinteni az 1950. január 1-i közigazgatási területbővítést, amelynek következtében területe két- és félszeresére, lakossága pedig másfél-

szerezésére emelkedett. (A magyar főváros korábban említett 22 %-os népesség-gyarapodása már teljes egészében a megnagyobbodott területre vonatkozik. Egyes külföldi városoknál ismertetett népességszaporodásban azonban részben területbővülések is szerepet játszottak.)

A nagyvárosok népesedési viszonyainak alakulásában, az előzőekben felvázoltaktól eltérő tendencia is megfigyelhető a városok egy másik csoportjában. Ezekre az a jellemző, hogy az elmúlt két évtized alatt (1951-1970) lakosságának száma csökkent a jelentős vándorlási veszteség miatt. Az angol városok közül például London, Birmingham, továbbá Párizs, Koppenhága; a legutóbbi évtizedben pedig többek között Stockholm, Hága.

A népességmozgás okainak kutatása minden város esetében elmélyült, alapos tanulmányozást igényel, a városi gazdaságban és környezetében jelenlevő és hatásukat érzető tényezők bonyolult kölcsönhatásának felderítése céljából. Erre a tanulmány keretei nem adnak módot, sőt a választott téma sem enged ilyen hosszulegzetű kitérőt. Mégis legyen szabad utalni olyan jelenségekre, amelyekkel a nagyvárosok fejlődésében, hol előbb, hol utóbb számolni kell, a népességtömörülés bizonyos fokán. A nagyvárosi életkörülmények nem kívánatos tényezői (az "urbanizációs ártalmak"), és az emberek egészségesebb környezetbe való törekvései között jelentkező konfliktus kiéleződéséről van itt szó. A lakosság magatartását letelepedési helyének megválasztásánál, a gazdasági indító okok mellett befolyásolhatja az is, hogy a városépítés törekvései milyen eredményesek a "városi ártalmak" elleni küzdelemben, továbbá a népesség áttelepülését segítő, vagy fékező tényezők (a letelepedési lehetőségek és a kommunális ellátás színvonala a város környékén, a közlekedési viszonyok) milyen irányú hatást fejtenek ki.

A népesség kifelé irányuló mozgása már tendenciaként jelentkezik az európai nagyvárosok egy részénél és az agglomeráció bővülése irányában hat, legalább is a népesség területi eloszlását tekintve az agglomeráción belül. Londont említem, mint a folyamatot jól bemutató példát, E. J. Thompson, angol statisztikus és közgazdász tanulmánya alapján². Az 1971. évi népszámlálás azt mutatja, hogy az állandó népesség száma a maximumot jelentő 1939. évi 8,6 millióról 7,4 millióra esett vissza. 1961 és 1971 között 558 000 fő volt a veszteség. A vándorlás jelentős része (1965-1966-ban 46 %-a) a Nagy-London körüli gyűrűbe irányul. A tanulmányból idézve: "A letelepedni szándékozók ezeken a részekén alacsonyabb áron vehetnek házat, mint Nagy-Londonban, s családjukat kellemes, vidéki környezetben helyezhetik el. Saját maguk számára pedig a munkavégzés lehetősége (Nagy-Londonban) - ingázással - továbbra is biztosítva van."

Kevés értékelhető információ áll rendelkezésre arról, hogy a bemutatott példában jelentkező tendencia, és a mögötte meghúzódó okok más nagyvárosoknál, amelyek szintén népesség veszteséget mutatnak, milyen mértékben érvényesülnek. Az 1960 és 1970 közötti évtizedben azonban egyre több nagyvárosnál tapasztalható kivándorlás, amelyek korábban a lakóhely változtatások célpontjai voltak. Ugyanakkor az agglomerálódás folyamatának előrehaladása egyre szélesedő körben, világosan érzékelhető.

3. A magyar főváros az elsőként említett csoportba sorolható, a II. világháború alatt bekövetkezett népességveszteségének gyors pótlásával és az ezt követő két évtized erőteljes ütemű népesség-koncentrációjával.

A háború után a helyreállítással és a termelőmunka megindulásával párhuzamosan megkezdődött a lakosság visszavándorlása a fővárosba. De még 1949-ben sem érte el a háborús időszak alatt észlelt népességszámot, amely a hadipari termeléssel és a harci eseményekkel összefüggésben jelentősen felduzzadt. 1949-ben 1 590 ezer lakost számlált a főváros a jelenlegi, megnagyobbodott területet figyelembe véve, 7,2 %-kal kevesebbet, mint 1941-ben.

Az 1950 utáni évtizedben erőteljes népgyarapodás volt jellemző a fővárosra, amely csak az ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatos vándorlási veszteség miatt maradt alatta a legnagyobb ütemű növekedést felmutató időszakok népesség-gyarapodásának. Budapest lakosságának számszerű szaporodása a 60-as évtizedben is tovább folytatódott, üteme azonban mérséklődött.

² A vándorlási áramlatok strukturája és hatása Nagy-London népességére. The structure of migration streams and effects on Greater London's population. 1972. június. Városi Statisztikusok Nemzetközi Szövetségének (IAMS) kongresszusa, Helsinki.

A népességszám alakulása ^{a)}
1941-1970

Időpont	A népesség		Időszak	Tényleges növekedés ill. fogyás (-)	
	száma	az 1941. évi népesség %-ában		szám szerint	%-ban
1941. jan. 31.	1 712 791	100,0			
1949. jan. 1.	1 590 316	92,8	1941-1948	- 122 475	- 7,2
1960. jan. 1.	1 804 606	105,4	1949-1959	214 290	13,5
1970. jan. 1.	1 945 083	113,6	1960-1969	140 477	7,8

a) A népszámlálások "jelenlevő népesség" adatai.

A népesség számának alakulását befolyásoló népmozgalmi események közül Budapesten mindig a külső tényezők voltak a meghatározók. A lakosság be- és elvándorlása minden időszakban nagyobb változásokat eredményezett, mint a természetes szaporodás, vagy fogyás. Ez a megállapítás még azokra az évtizedekre is vonatkozik, amikor a népesség természetes reprodukciója erőteljesebb volt, és a születési arányszám - nemzetközi mércét tekintve is - viszonylagosan magas értéket mutatott. Így az 50-es évtizedre is, amelynek első felében a születések számának növekedése következtében a természetes szaporodás olyan nagymértékű volt, amilyen a századforduló első évtizede óta nem fordult elő. 1960 és 1970 között pedig a bevándorlás lett a fővárosi népesség egyedüli utánpótlási forrása, amikor a természetes fogyás miatt ellensúlyozó szerepet is játszott. Ezekben az években azonban már a bevándorlók tömege is egyre apadt a gazdasági fejlettség és az életkörülmények területi nivellálódása miatt.

Budapest vándorlási nyeresége a 60-as évtizedben számszerűen így is megközelítette a legnagyobb magyar vidéki városok teljes lakosságszámának nagyságrendjét. (Az 1970. jan. 1-i népszámlálás adatai szerint a legnépesebb vidéki város, Miskolc népességszáma 172 952 volt.)

A népszaporodás források szerint

Időszak	Természetes szaporodás ill. fogyás		Vándorlási különbözet		Természetes szaporodás ill. fogyás(-)	Vándorlási különbözet
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	a tényleges szaporodás százalékában	
1949-1959	84 785	5,3	129 505	8,2	39,6	60,4
1960-1969	- 17 727	- 1,0	158 204	8,8	- 12,6	112,6

II. Népmozgalmi tendenciák az elmúlt két évtizedben

1. Bár a lakosság területi mozgása alakította a főváros népességének számát meghatározó jelleggel, mégis szükséges a népszaporodás belső tényezőjével részletesebben foglalkozni, amely szoros összefüggésben a gazdasági-társadalmi viszonyokkal, hosszú távon is kihat a népesség összetételére. A fővárosi természetes szaporodás színvonalát és ennek rendkívül nagy ingadozását lényegében a születési arányszám emelkedése, vagy süllyedése befolyásolta. A halálozási arány ugyanis csak kismértékben változott, Európai viszonylatban ez utóbbi jó közepes helyet foglal el más nagyvárosokkal való összevetésben. Színvona-

lában tükröződik az a fejlődés, amely a közegészségi viszonyokban végbement az egész lakosságra kiterjedő, szervezett gondoskodás folytán. A nyers halálozási arányszám (az 1 000 lakosra jutó meghaltak száma) változatlansága (10-11 ezrelék körül) nem mond ellent ennek a megállapításnak. Nem szabad ugyanis megfeledkezni az öregkoruak részarányának növekedéséről. (A magasabb korcsoportokban lényegesen magasabb a halálozási gyakoriság az átlagosnál.) Változatlan kormegoszlást feltételezve folyamatosan javulást mutatkozik. Bizonyításul álljon itt a nyers és a standardizált halálozási arányszám alakulása.

Nyers és standardizált halálozási arányszámok

Időszak	Nyers	Standardizált ^{a)}
	halálozási arányszám 1 000 lakosra	
1940-1941 ^{b)}	12,1	12,1
1948-1949 ^{b)}	10,2	9,1
1959-1960	10,0	7,5
1969-1970	12,1	7,3

a) A standardizálás alapja a kis-budapesti népesség 1941. jan. 31-i kormegoszlása. - b) Kis-budapesti adatok.

A természetes szaporodást tehát alapvetően meghatározó születési arányszám alakulásának vizsgálatánál lényegében két fő kérdésre keresünk választ. A kérdések így hangzanak: 1. Milyennek kell itélni a budapesti élveszületési arány színvonalát nemzetközi összehasonlításban? 2. Mi okozta az arányszám rendkívül nagy ingadozását?

Az első kérdésre adott válasznál, ha az 1950-1970 közötti időszakon végigtekintünk, a szó szoros értelmében a végletek között mozgunk. Az 50-es évek első felében ugyanis a fővárosi születések száma olyan magas volt, hogy csak kevés nagyváros előzte meg a rangsorban. Méginkább így van ez, ha az öt éves átlagon belül egyes éveket ragadunk ki. Például, a "demográfiai hullám" csúcspontját jelentő 1953. évet, amikor 21,2 %-os értéket ért el, 1920 óta a legmagasabbat. A másik végletet az 1960 utáni évek jelentették, amikor a budapesti születési arányszám Európában az utolsók közé süllyedt. Erről a változásról tanuskodik a következő összeállítás 12 városról, az élveszületési arányszám értékeinek rangsorát figyelembe véve (nem teljeskörű összehasonlítás alapján).

Élveszületések száma 1 000 lakosra

Város	1951-55.évek átlaga	Város	1961-65. évek átlaga
Varsó	22,9	Helsinki	17,6
Hága	18,7	Göteborg	16,0
<u>Budapest</u>	<u>17,5</u>	Hága	15,7
Helsinki	17,1	Bázel	15,0
Göteborg	15,4	Hamburg	14,4
Stockholm	14,4	Koppenhága	14,0
Zürich	13,9	Osló	13,8
Bázel	13,8	Zürich	13,3
Koppenhága	13,3	Stockholm	13,1
Osló	13,1	Bécs	12,0
Hamburg	10,6	Varsó	10,8
Bécs	7,0	<u>Budapest</u>	8,8

A születési arányszám ingadozása és ezzel a természetes szaporodás megszűnése nagyon sok tényező együttes hatásának függvényében alakult ki. A teljesség igénye és az

összefüggések, kölcsönhatások minden oldalú felderítése nélkül csak néhány - általam fontosnak ítélt - gazdasági-társadalmi jelenségre szeretnék utalni.

Mindenekelőtt azt kell említeni, hogy az 1953. évi csúcspontot elsősorban a szülé-
tesszabályozás rendeleti uton való megtiltása eredményezte, amelynek gazdasági és szociá-
lis alapjai részben hiányoztak. Később a rendelkezés hatályon kívül helyezése természe-
tes reakciót váltott ki, nemcsak azoknál a rétegeknél, amelyekre az életkörülmények adott
fokán a gyermeknevelés gondjai, különösen a gyermekintézményekben mutatkozó hiányok
nagy terheket róttak. Jelentkezett a kihatás azoknál is, akik a problémák ismeretében most
már saját elhatározásuk alapján dönthettek gyermekeik világra hozatalának idejéről.

A születések számának visszaesésében feltétlenül szerepe van a nők fokozott mun-
kába állásának, továbbá a női népesség kedvezőtlen irányban változó kormegoszlásának is.
A szülőképes koru nők (ezen belül is a 20-29 évesek) számarányának csökkenése érezhetően
befolyásolta a születési arányszám alakulását. A 60-as évtized második felében már javult
e tekintetben a helyzet és ezt tükrözi a születések számának emelkedése.

A szülőképes koru női népesség százalékos aránya

Korcsoport (év)	1949	1960	1970
15 - 19	6,2	6,5	8,0
20 - 24	8,4	6,1	8,0
25 - 29	9,5	6,9	7,4
30 - 34	6,8	8,0	6,1
35 - 39	9,8	8,5	6,7
40 - 44	8,6	5,8	7,6
45 - 49	8,1	8,5	8,1
Együtt	57,4	50,3	51,9

A demográfiai változások mellett az életkörülmények javulása, az anyákról és
gyermekeikről való fokozottabb gondoskodás is (a nevelési terhek csökkentésével és jobb
feltételek megteremtésével) érezte kedvező hatását. Erőfeszítések történtek a gyermek-
intézmények hálózatának (bölcsődék, óvodák) bővítésére. A gyermekgondozási segély beve-
zetése pedig megteremtette annak lehetőségét, hogy az anyák - aktív kereső tevékenységük
átmeneti szüneteltetése mellett - teljes egészében anyai hivatásuk betöltésének szentelhes-
sék idejüket. A statisztikai felmérések szerint a segély bevezetése (1967. június) után eltelt
három évben a kereső szülő nők mintegy 70 %-a választotta azt, hogy a szülési szabadság
lejártá után gyermekével otthon maradt. A gyermekgondozási segély bevezetésével kitűzött
célok elérése a jövőben nagymértékben attól függ, hogy a segély összege és a szülő nők ke-
resete milyen arányban áll egymással, beleértve az egész család jövedelmi színvonalát.
(Ezt már az első években kimutatták a statisztikai megfigyelések.) A munkabérek és az árak
emelkedése miatt a segély hatásának alapos vizsgálata szükséges. További fenntartása mel-
lett (a népgazdaság teherbíró képességének megfelelő felemelését is számításba véve) a
gyermekgondozó intézmények építése marad az alapvető feladat. Ezt előtérbe helyezi - a
népgazdaság munkaerőszükségletén túlmenően - a nők társadalmi-gazdasági helyzete és igé-
nyeik is.

2. Az előzőekben már bemutattam a bevándorlások szerepét Budapest népesedésé-
ben és érintettem a népesség területi koncentrálódásának néhány gazdasági tényezőjét.
Ezekhez szeretnék itt még egy-két kiegészítést hozzáfűzni a vándormozgalom jellemzőiről.

A vándorlási nyereség, mint egyenleg mögött a népességszám többszörösét kitevő
mozgás húzódik meg.

1960 és 1969 között például, több mint másfél millió ember lakóhelyváltoztatási
célpontja volt a főváros. A beköltözők nagy része azonban csak ideiglenes lakóhelyéül vá-
lasztotta Budapestet és a későbbi években visszatért vidéki otthonába. A lakosságnak ezt a
magatartását a bevándorlások okainak és folyamatának vizsgálata világítja meg. A vidékről
Budapestre költözők nagyobb része ugyanis munkavállalással kapcsolatos okok miatt változ-
tat lakóhelyet, tehát tulajdonképpen munkaerőmozgásról van szó.

1960-1969 között például munkavállalás és a munkahelyhez közelebb költözés miatt telepedett le a fővárosban a bevándoroltak 62 %-a. A munkavállalás szerepe a bevándorlóknál még ennél is nagyobb azoknak a körében, akik csak átmenetileg jönnek a fővárosba dolgozni, tulajdonképpen családjuktól távol lakva. Ezeknek nagy része azután visszatér családjához, így nem válik véglegesen fővárosi lakossá, de a Budapest - vidék közötti mozgást növeli.

A lakóhelyét változtató lakosság magatartását tehát alapvetően gazdasági okok befolyásolják. Ez kifejezésre jut abban is, hogy a gazdasági fejlettség területi színvonala, közelebről a foglalkoztatottság aránya (elsősorban a nem mezőgazdasági ágazatokban dolgozók számának alakulása), valamint a lakóhelyváltoztatások gyakorisága (egyenlege) között szoros összefüggés van. Adatokkal illusztrálva például: 1960 és 1965 között megyénként az 1 000 lakosra jutó vándorlási egyenleg és az aktív keresők számának változása közötti korrelációs együttható (r) értéke 0,97 volt. A foglalkoztatottság növekedése, érteve alatta ezután az aktív keresők arányának emelkedését a lakosságon belül, természetesen annyiban hat ki a népesség területi mozgására, amennyiben a munkavállaló lakosság területi megoszlása és a munkahelyek területi elhelyezkedése eltér egymástól. Ennek a különbségnek a csökkentése, a vidéki ipartelepítés (a munkahelyek közelebb vitele a munkaerőbázisokhoz) mérsékli a vándorlásokat.

A főváros vándorlási nyereségének leapadásában az 1960 utáni években az említett gazdasági okok nagy szerepet játszottak. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy az 1950-es és a 60-as évtized egészére számított vándorlási egyenleg (amelyet az I. fejezet 2. pontjában közölt táblázatban ismertettem) ezt a mérséklődést nem mutatja. A budapesti vándorlási nyereség ugyanis igen nagy mértékben ingadozott az elmúlt két évtized folyamán. Az 50-es években az ipari munkahelyek száma ott nőtt jelentősebben, ahol már fejlett ipari bázis volt. 1949-1952. években évi átlagban 36 000 fő volt a főváros vándorlási nyeresége, a vidéki ipar fejlesztése ellenére is, ami még nem tartott lépést a munkaerő-kinálattal. Budapesten pedig az iparfejlesztés lényegében az extenzív bővítés útján haladt.

Ilyen körülmények között adminisztratív szabályozással (1953-54. években Budapesten a letelepedést hatósági engedélyhez kötötték) sikerült ugyan a feláramlást átmenetileg mintegy a harmadára lezorítani, a korlátozó rendelkezések megszüntetése után azonban a bevándorlás még magasabbra emelkedett (1960-ban 42 000 volt a vándorlási nyereség). Az 1960-as években azonban, különösen az évtized második felében, az iparfejlesztés erőteljesebb területi decentralizálása már felére mérsékelte a Budapestre történő bevándorlást.

Tulságosan leegyszerűsíteni azonban az okok elemzését, ha a budapesti bevándorlások csökkenő irányzatát egyedül az iparfejlesztés területi arányaival hoznánk kapcsolatba. Emellett nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy

- a fővárosi ipar fejlesztésében is előtérbe kerültek az intenzív módszerek, a műszaki fejlesztés, a korszerűbb üzemszervezés megvalósítása, amelyek a fajlagos élömlék felhasználás csökkentése irányában hatnak. (Erre ösztönöz a munkaerő-kinálat beszűkülése is.)
- a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése után a termelőszövetkezetek munkaerővonzása nagyobb lett;
- csökkent a parasztság, valamint a munkások és alkalmazottak közötti jövedelmi különbség és a Budapest-vidék közötti életkörülmények színvonal-eltérése a városok tekintetében;
- a fővárosi relatív túlnépesedésből származó problémák (pl. lakáshelyzet) nehezítik a végleges letelepedést.

Ez utóbbival kapcsolatban utalok a KSH Budapest Városi Igazgatóságának 1967. évi statisztikai felvételére, amely a bevándorlások okainak és körülményeinek vizsgálatára irányult.³ A reprezentatív statisztikai megfigyelés rámutat arra, hogy az ideiglenesen beköltöző keresőknek mintegy 60 %-a szeretne véglegesen letelepedni a fővárosban, ez azonban csak kis részüknek és viszonylag hosszú idő múlva sikerülhet. Az összeírás során megkér-

³ KSH Budapest Városi Igazgatóság kiadványa: A vándorlások szerepe a főváros népességfejlődésében (1971).

Hadházi Gyula: A fővárosi népességtömrőlés és munkaerővonzás gazdasági, szociális vonatkozásai (Területi Statisztika c. folyóirat 1968. évi 6. száma).

dezték a főváros ideiglenes lakóit, hogy mit tartanak meghatározónak letelepedésük feltételei között. A megkérdezettek 78 %-a a lakásgondjuk megoldását jelölte meg elsődleges feladatnak. Jellemző, hogy a lakást, vagy ingatlant vásárlók is mintegy 6 évet töltenek el Budapesten ideiglenes bejelentéssel.

A fővárosi bevándorlások csökkenő tendenciája mellett is vándorlási nyeresége van még a fővárosnak, bár sulypontja áttevődött a város környékére. A vidéki munkavállalókra - az ipar intenzív fejlesztése mellett is - szüksége van Budapestnek. Bizonyos szakmákban, különösen a nehéz fizikai munkát igénylő területeken kicsi a belső munkaerő kínálat. Több ágazatban, közöttük a lakosság ellátása szempontjából fontos kommunális, szolgáltatási üzemeknél, a kereskedelem egyes területein foglalkoztatottak számának növelésére volna szükség.

A beköltözések ugyanakkor növelik az infrastrukturális igényeket és a harmadik szektor bővítése jelentős fejlesztéseket kíván, elsősorban lakásépítésben és a közművi szolgáltatások növelésében. Pontosan ott, ahol a jelenleg már Budapesten élő lakosság ellátását is magasabb szintre kell emelni. A főváros III. 5 éves terve tartalmazza ezeket a fejlesztéseket, amelyek megvalósításához a kormány pótlólagos eszközöket bocsát rendelkezésre.

III. A fővárosi népesség demográfiai arculatának és gazdasági aktivitásának változása

1. A budapesti lakosság demográfiai jellemzőit - a természetes népmozgalmi jelenségek mellett - a migráció folyamata alakította. Részben erre vezethető vissza, hogy a fővárosi népesség korösszetétele az országban belül sajátos vonásokat mutat: Az alacsony születési arány (sőt egyes években a természetes szaporodás hiánya) nem teszi lehetővé a produktív korból kiöregedők belső forrásból való pótlását. A munkaképes korúak viszonylag magas részarányát csak a bevándorlás tartja fenn, bár egyre csökkenő erővel. A bevándorlás ugyanis javítja a korösszetételt - az adott időszakot tekintve -, hiszen a beköltözőknek több mint 4/5-e munkaképes korú. (Utalok a bevándorlások okaival és céljával kapcsolatban az előző fejezetben elmondottakra.) Az öregkorúak aránya lényegesen a vidéki fölött van, különösen a női népesség átlagon felüli jelenléte miatt, akik általában tovább élnek, mint a férfiak.

A népesség "öregedése", amely már a század első felében is megfigyelhető volt, az utóbbi 2 évtizedben még érezhetőbbé vált. A 60 éven felüliek aránya az 1949. évi 11,4 %-ról 1970-ig 19,4 %-ra növekedett. Kétségtelen, hogy ebben nagy szerepe van az egészségügyi viszonyok javulásának. Vessünk egy pillantást a meghaltak átlagos életkorának alakulására, amely ezt élesen bizonyítja:

Meghaltak átlagos életkora (év)

Nemek	1938 ^{a)}	1950	1970
Férfiak	47,1	51,0	63,4
Nők	50,8	56,4	69,0

a) Kis-budapesti adatok.

A népesség átlagos életkorának emelkedése, vagyis az öregkorúak nagyobb aránya a korra jellemző, általános jelenség, amely az európai nagyvárosoknál is megfigyelhető. Az is megállapítható, hogy a városok népességének kormegoszlását a lakosság költözései jelentékenyen befolyásolják.

Más országok nagyvárosainak adatait tanulmányozva a következő általános megállapítások tehetők:

- a) A bevándorlás, mint munkaerő utánpótlási forrás, javítja a produktív korúak arányát, legalábbis fékezi ennek a korcsoportnak a részarány-csökkenését. Azokban a városokban, ahol erőteljes a bevándorlás, a produktív korúak aránya viszonylag magas és a népesség elöregedése közepes mértékű, bár a folyamat előrehalad. Ide tartozik többek között Varsó, Helsinki, és maga Budapest is.

- b) Az idősebb korúak részaránya lényegesen az átlagos szint fölött van azokban a városokban, amelyekből a lakosság nagy számban költözik ki. Az elvándorlók túlnyomó része ugyanis produktív koru. Ilyen jelenség figyelhető meg például Koppenhágában, Stockholmban, Zürichben. Nagyon érdekes, hogy Hamburgban is érezhető már az elvándorlás hatása a 60-as évtizedben, holott az 50-es években még jelentős népességnövekedést mutatott és emiatt az I. fejezet 2. pontjában az erősen növekvő népességű városok között szerepelt.
- c) A gyermekkorúak arányát általában mindenütt a belső tényezők, a reprodukció mértéke határozza meg. A népesség területi mozgása ugyanis kisebb mértékben érinti ezt a korcsoportot, mint a munkaképes korúakét, azoknál a személyeknél, akik ideiglenes jelleggel, munkavállalási szándékkal, családjuk nélkül változtatnak lakóhelyet. (Budapesten például a 60-as évtizedben ideiglenes jelleggel beköltözők között a munkaképes kornál fiatalabbak csak mintegy 4 %-ot képeztek.)

A népesség kormegoszlása (%)

Város		0-14	15-59	60-
		évesek részaránya (%)		
Budapest	1949	18,0	70,6	11,4
	1970	14,3	66,3	19,4
Hamburg	1950	19,6	63,7	16,7
	1970	18,3	58,1	23,6
Helsinki	1960	23,2	66,5	10,3
	1969	20,2	65,5	14,3
Koppenhága	1950	21,6	63,9	14,5
	1970	15,4	59,3	25,3
München	1950	17,3	68,0	14,7
	1971	15,9	59,5	24,6
Stockholm	1951	20,3	65,3	14,4
	1969	15,4	62,7	21,9
Varsó	1950	21,2	69,4	9,4
	1970	17,7	66,6	15,7
Zürich	1950	17,3	69,1	13,6
	1970	14,8	63,2	22,0

2. Budapesten a munkaképes koru lakosság viszonylag magas aránya mellett kiemelkedő a gazdasági aktivitás foka, és lényegesen felülmúlja a vidékét is. A népesség gazdasági aktivitása nemzetközi mércével nézve is az élenjárók közé tartozik. Kevés az az ország, amelyben az aktív kereső tevékenységet folytatók részaránya az egész népességszámmon belül eléri az 50 %-ot.

Emellett Magyarországon, így Budapesten is, a népesség elég jelentős hányada inaktív keresőnek minősül, tehát valamilyen önálló jövedelemmel rendelkezik, bár nem dolgozik. Ez összefügg a nyugdíjazás korhatárával (55, ill. 60 év - újabb rendelkezések szerint egyes foglalkozásoknál további kordelvezmények vannak), a nyugdíj jogosultság kiterjesztésével és 1967 óta a gyermekgondozási szabadság ill. segély bevezetésével.

Az elmúlt 20 év alatt a népesség gazdasági aktivitása nagymértékben fokozódott. 1970-ben a népesség 55,2 %-a volt aktív kereső, az 1949. évi 48,2 %-kal szemben. A változásokról a következő táblázat nyújt áttekintést:

A népesség gazdasági aktivitása (%)

Év	Aktív	Inaktív	Eltartott	Népesség összesen
	népesség			
1949	48,2	5,4	46,4	100
1960	54,5	9,0	36,5	100
1970	55,2	18,7	26,1	100

Az aktív keresők aránya a munkaképes koru népességen belül 82,8 % (1949-ben 65,2 % volt), ami még kifejezöbben szemlélteti a felszabadulás óta bekövetkezett változásokat, a jelentős gazdasági előrelépést. Rámutat egyben arra is, hogy ebben az időszakban, különösen az első felében, a gazdasági fejlődés még nagyon szorosan épült a termelőmunkába bevont népesség számszerű növelésére.

Az aktív keresők számát nagymértékben gyarapították a munkábólépő nők. Az aktív kereső nők száma az 1949. évi 283 ezerről 1970-ig 517 ezerre nőtt. A nők gazdasági aktivitásának foka Budapesten már megközelíti a férfiakét. 1970-ben az aktív keresők 48,1 %-a nő volt, és egyes ágazatokban, mint pl. a kereskedelemben, az egészségügyi, kulturális és személyi szolgáltatások területén több nő dolgozott, mint férfi.

A népesség gazdasági aktivitásának mértéke annyit jelent, hogy a munkaerő forrásként figyelembe vehető népesség (a produktív koruakból leszámítva a tanulókat, inaktív keresőket) 96 % aktív kereső, tehát a főváros belső munkaerőforrása gyakorlatilag teljes mértékben ki van használva. Rövid időn belül a munkaerőforrás bővülésére nem lehet számítani belső erőből, mivel a munkaképes korba lépő korosztályok lélekszáma nem éri el a munkából kiöregedőket.

3. A népesség gazdasági aktivitásának növekedése, az általános műveltség emelésére tett társadalompolitikai intézkedések és ráfordított anyagi eszközök kihatottak a képzettségi színvonal javulására is.

A tankötelezettség felemelése 14 évre, a 8 osztályos általános iskola megteremtésével, a szakosítás és a gyakorlati képzés fokozása, a felsőfoku oktatási intézmények kaupuinak szélesre tárása a dolgozók gyermekei előtt és a tehetséges fiatalok tanulásának intézményes és társadalmi támogatása, a felnőttek továbbképzésének megszervezése mind egy-egy lépést jelentett a kulturális felemelkedés útján.

Ennek az eredményei lemérhetők a népesség iskolázottságának színvonalát jelző adatokból.

Az iskolázottsági színvonal alakulása

Év	1 000 megfelelő koru közül		
	legalább az általános iskola 8 osztályát végzett 15-X évesek	legalább érettségivel rendelkező 18-X évesek	felsőfoku tanintézeti oklevéllel rendelkező 25-X évesek
1949	442	137	44
1960	538	196	68
1970	581	286	93

Az előrehaladás és a színvonal értékelésénél figyelembe kell venni a háboru előtti népelnyomó rendszerben mutatkozó elmaradottságot, amikor negyedszázad leforgása alatt (1920-1945) a közép- és felsőfoku iskolai végzettséggel rendelkezők aránya nemhogy emelkedett volna, hanem még romlott is. (A 18 évesnél idősebb lakosságból érettségizett volt 1920-ban 12,3 %, 1941-ben pedig 10,9 %.) Az idősebbek nagyrésze 1945 után természetesen nem volt képes arra, hogy a megteremtett lehetőségekkel élve az elmaradását pótolja. Ezért

teljesen érthető, hogy ma az idősebb és a fiatalabb korosztályok képzettsége között nagyok a különbségek. (Összehasonlítással: az 1970. évi népszámlálás szerint a 18-19 éveseknek 46,6 %-a középiskolát végzett, a 60 éven felüliekből pedig csak 12,3 %.) Következésképpen a népesség iskolai végzettségének átlagos színvonala lényegesen emelkedik azáltal is, hogy az 1945 után tanult fiatalabb korcsoportok számaránya a lakosság egészén belül fokozatosan növekszik.

IV. A fővárosi népesedési viszonyok jövőbeli változását jelző tendenciák

A fővárosba irányuló bevándorlás csökkenő tendenciájával a jövőben is számolni kell. Hosszabb ideig azonban még gyarapító tényezőként fog szerepelni Budapest népesség-számának alakulásában. A bevándorlásokat ösztönzi még - a Budapest és vidék (elsősorban más városok) gazdasági fejlettsége közötti kiegyenlítődési folyamat előrehaladása ellenére - az életmódban fennálló különbség, továbbá az eltérő gazdasági szerkezet is.

A bevándorlások mérséklődése olyan irányban befolyásolja a népesség korösszetételét, hogy a produktív korak aránya csökken, az öregkorak aránya emelkedik. Ezt a tendenciát erősíti az átlagos életkor további meghosszabbodása és az alacsony születési arányszám, amennyiben a népesség reprodukciójában lényeges javulás nem következik be. A munkaképes korak arányának csökkenése - az előbb vázolt okok miatt - egyre jobban előtérbe helyezi a munkaerőforrás racionálisabb felhasználását. Nevezetesen a gazdaság (elsősorban az ipar) intenzív fejlesztéséről van szó. Olyan műszaki fejlesztésről, munkaes üzemszervezésről, amely elősegíti a munkaerő belső átcsoportosítását, előnybe helyezve az erőteljesen fejlődő és infrastrukturális ágazatok munkaerőigényeinek kielégítését. Megjegyzem, hogy ilyen irányú átáramlás már jelenleg is észlelhető. A Budapesten települt ipar foglalkoztatottjainak száma az 1968. évi 627 ezerrel 1972-ig 549 ezerre csökkent, a termelés volumenének növelése mellett. Ugyanakkor több munkavállaló dolgozik a korábbi-nál a közlekedési üzemeknél, a kommunális szolgáltatás területén.

A szükséges mértékű bevándorlást (olyan munkaterületekre, ahol a főváros belső utánpótlással korlátozottan, vagy egyáltalán nem rendelkezik) hatékonyan segítheti a budapesti letelepedési feltételek javulása. Lényeges változásra ezen a területen azonban rövid távon - még a lakásépítkezések ütemének gyorsulása ellenére - sem lehet számítani. A lakásépítkezések fokozódásával párhuzamosan ugyanis a lakásigények mennyiségileg és minőségileg is növekednek. A budapesti népességtömrődülés fokozódásának határt szabnak a városfejlesztés objektív lehetőségei is, a kommunális szolgáltatások (elsősorban a közlekedés és a közművek) elérhető teljesítményértékei a főváros jelenlegi területén, a településszerkezet meglévő adottságai mellett.

Mindezt figyelembe véve várható, hogy a vidékről történő felvándorlás egyre inkább Budapest környékére irányul, az agglomeráció külső övezetébe, ahonnan naponta budapesti munkahelyre járnak dolgozni. Ezeknek az ún. ingázóknak a száma már jelenleg is megközelelti a 200 ezer főt. Végeredményben az agglomeráció bővülésének folyamata halad előre és erősödnek a kapcsolatok Budapest és környéke között gazdasági és ellátási téren egyaránt. Az agglomeráció összehangolt fejlesztése állandóan napirenden lévő feladat, amelyet kormányrendelet is szabályoz. A távlati és középtávú fejlesztési tervek összeállításánál az agglomerációt állandóan fejlődő, változó gazdaságnak és település-komplexumnak kell tekinteni. Ebből kiindulva a fejlesztési koncepciókat időközönként szükséges felülvizsgálni, és a változó körülményekhez igazítani.

A népesség "előregedésével" kapcsolatban fokozottan szem előtt kell tartani az idősebbek sajátos helyzetét az ellátás minden területén, gondolva a nyugdíjkorhatáron túli foglalkoztatási igényekre, ezek lehetőségeinek megteremtésére is, az egyén és a társadalom érdekeinek összekapcsolásával.

CZÉTÉNYI Piroska:

A tervszerű műemlékvédelmi tevékenység előfeltételei 1945 és 1963 között teremtődtek meg. Az 1949. évi 13-as számú törvényerejű rendelettel létrehozott Múzeumok és Műemlékek Központjának műemlékvédelemmel kapcsolatos tevékenysége előbb a népművelési miniszter, majd a Minisztertanács által létrehozott Építészeti Tanács, s ezt követően pedig 1955-ben az Országos Építésügyi Hivatal hatáskörébe tartozott.

A műemléki feladatok 1957-ben kerültek az Építésügyi Minisztériumhoz, és ugyanabban az esztendőben veszi át a Fővárosi Tanács Városrendezési és Építészeti Osztálya a műemléki jogkör gyakorlását a főváros területén. Ez azért figyelemre méltó, mert a műemlékvédelem a legtöbb országban a művelődésügy hatásköre, és a fenti szervezeti megoldással Magyarország a kivételek közé tartozik.

A műemlékvédelemnek az építésügyi tárcához való kerülése annak a körülménynek a célszerű és idejekorán való felismeréséből született, hogy noha ez a feladat kulturpolitikai, szorosan be van ágyazva városrekonstrukcióba, s összeütközése a gazdasági, ipari élettel a kulturális érdekek vereségével járhat. Ugyanakkor, lévén, hogy a műemlékek építmények, fontos, hogy a műemléki érdeket is ugyanaz a tárca képviselje, mely gazdája a tervező vállalatoknak, az építő- és építőanyagiparnak. A város minden esetben bonyolult rendszert jelent, melyben a városrendezési tevékenység teremt megfelelő élet-, munka- és lakókörülményeket. A városokban végrehajtott rekonstrukciókat aszerint különböztetjük meg, hogy részben, vagy teljesen avult városban történik-e, ahol ezt a rekonstrukciót elsősorban a gazdaságosság körülményei szabják meg. Mig a történeti városok rekonstrukciója éppen a műemlékhatósági tevékenységgel és a jogszabályok segítségével a kulturpolitikai érdeket előtérbe helyezheti. Mód van annak a mérlegelésére, milyen környezetet teremt a megmaradó építészeti emlékeknek és melyektől fosztja meg a várost a rekonstrukció.

A főváros több mint 15 esztendeje fejt ki a városrendezéssel szoros együttműködésben a műemlékvédelmi tevékenységét. Ez a védett épületeknek nem pusztán egyenként való fenntartását jelenti, hanem, mint a város jellegzetességét adó együttesek fenntartását és a város egészébe való befoglalását. Egyben visszahelyezésüket a modern társadalmi és gazdasági élet feltételei közé.

E feladat megoldását megkönnyítette az, hogy az egyházi műemlékektől eltekintve a védett épületeknek ugyszólván teljes állománya állami tulajdon. Így a helyreállítások a városfejlődés és -fejlesztés folyamatával szoros összefüggésben történtek és történnék, egy-egy városrésze kiterjedően. Így vált szemünk előtt a budai vár lakónegyede idegenforgalmi centrummá és vonzó igényes lakónegyeddé, mely kulturpolitikai feladatát látványosan teljesíti, szakszerűen helyreállított épületei sorával. Sok-sok terv és szakszerű munka árán őrizve meg az előző korok művészetének, technikai tudásának a bizonyítékát minden leírásnál szemléletesebben.

A várnegyedet, noha csak 1966-ban nyilvánították műemléki jelentőségű területté, a felszabadulás után kezdettől fogva akként kezelték. A Vár egész területére már 1949-ben elkészítette a Fővárosi Tervezőiroda Városépítési Szakosztálya az első rendezési tervet. A helyreállítási gyakorlat megfelelt azoknak a nemzetközi elveknek, amit majd csak jóval később, 1964-ben rögzített az un. Velencei Carta. Ez előírja, hogy az egyes helyreállításoknak tiszteletben kell tartaniuk mindazt, amit a különféle korszakok az épülethez hozzátettek és igyekezzenek azokból mindent megtartani, illetve felszínre hozni, ami érték, anélkül azonban, hogy előnyben részesítenék bármelyik kor stílusát a többi rovására.

Az épületeket a helyreállítás nem tekintette egyszerűen anyagi javaknak, hanem kulturális értéknek, s a felhasználásuk során éppen e kulturális érték érvényesülésének engedte át az első helyet. Ezért törekedett arra, hogy az egyes épületek építészeti értéküknek, jellegüknek megfelelő használatot kapjanak. E téren közismerten a legnagyobb szabású a budavári palota, ahol a műemléki terek elsőrendű kulturális célt, az ott előkerült leletanyag bemutatását szolgálják. Rendkívül szerencsés, hogy ez még a dunaparti városkép meghatározó elemének a helyreállítását is jelentette egyben.

Az eddigi tapasztalatok felhasználásával, s a főváros általános rendezési tervébe illeszkedő részletes rendezési tervek alapján kerül sor a fővárossal egyesült három város

közül a másik kettőnek is a történeti városmagjára. A pesti belvárosra, mely kereskedelmi, igazgatási és oktatási centruma a fővárosnak. Zömmel 19. századi épületeinek a korszerűsítése a műemléki feladaton kívül egyben szociálpolitikai feladatot is jelent; az ott lakók életkörülményeinek a megjavítását. Obudán pedig a megmaradó XVIII-XIX. századi épületegyüttesnek kell szerepet találni, és egyidejűleg felszínre kell hozni és be kell illeszteni a modern városrészbe a római- és középkori város emlékeit is, ami egyike a legnehezebb feladatoknak.

Reméljük, hogy a műemléki környezet megóvása e hátralévő területeken is eredményes lesz, hiszen a hazai gyakorlat éppen a közelmúltban ahhoz a nemzetközi elismeréshez jutott, hogy 1972-ben Budapestre esett a választás az ICOMOS III. közgyűlése és kollokviuma megtartására. Az ICOMOS a műemlékvédelemmel foglalkozó nemzetközi szervezet, s e kollokvium a magyar, illetve a budapesti példákon illusztrálta a műemléki környezetben való új építkezés elvi és gyakorlati kérdéseit.

BORÁ Gyula:

Egy nagyvárosnak, mint Budapestnek az összehasonlítása más külföldi nagyvárosokkal, rendkívül bonyolult feladat, ami több okból is adódik. Részben abból, hogy a nagyvárosok dimenziókban rendkívül eltérnek egymástól. Az olyan európai szuper városoknak, mint London, Párizs, Moszkva összehasonlításakor a 2 milliós nagyságrendű városokkal, mint Budapest is, - ami általános Európában -, már a méreteken való különbségekből is igen sok probléma adódik.

Az összehasonlításnak egy másik nehézsége, hogy az egyes országoknak a statisztikai fogalmai és a fogalmaknak a tartalma nagymértékben különböznek. A különbségek következnek a társadalmi rendszerekből is, tehát abból, hogy más fogalmakat használnak Nyugat-Európában, mint amelyeket a szocialista országok statisztikája használ. Az összehasonlításokra jó alapot adnak azok a kutatások, amelyeket az elmúlt 1,5-2 évtizedben végeztek a nagyvárosok fejlődési tendenciáját vizsgálva, és amelyekből bizonyos általánosításokat lehet kiemelni.

Ezek a nagyvárosi fejlődési törvényszerűségek, tendenciák, amelyek az összehasonlításnál segítségünkre lehetnek, a következők:

1. Az európai nagyvárosok korunkbeli fejlődése többnyire agglomeráció formájában folytatódik tovább, azaz nemcsak a nagyváros, a városcentrum fejlődik, hanem körülötte kisebb vagy nagyobb övezetekben agglomerációs területek alakulnak ki.

Budapest történelmi fejlődésében az agglomerációs tendenciák már korán és gyorsan érvényesültek. A három város Budapestté 100 évvel ezelőtt egyesült, de pár évtized múlva az agglomerációnak az első jelei megmutatkoztak, és az első világháborúig már jelentős agglomeráció alakult ki.

2. A városcentrum népessége csökken, ezzel szemben az agglomerációs területek népessége növekszik. Ez a tendencia a szocialista nagyvárosoknál még kevésbé érvényesül, ennek sok oka van, többek között, hogy még elég általános a lakáshiány. De ha azt nézzük, hogy a betelepülő népesség Budapest esetében is ma már elsősorban az agglomerációs övezetbe települ le, és az agglomerációs övezeteknek a népességének növekedése gyorsabb, mint a városcentrumé, akkor az agglomerációnak ez a tendenciája Budapesten is érvényesül.

3. A nagyvárosoknak sajátos demográfiai viszonyaik vannak. Az előadásból kapott kép igazolja, hogy Budapest demográfiai adottságai is - bizonyos időbeli eltérésekkel - nagyjából megegyeznek más nagyvárosokéval.

4. A nagyvárosok egyik legfőbb sajátossága a foglalkozási struktúra átalakulása. A nagyvárosokat a korábbi évtizedekben - gondoljunk itt elsősorban a múlt század végére és a század elejére - döntően az ipar vitte előre. Azóta a helyzet megváltozott és a nagyvárosok foglalkozási szerkezetében a leggyorsabban a terciér szektor növekszik, mégpedig döntően az ipar rovására. A terciér szektor megerősödése Budapest vonatkozásában is felismerhető, bár hozzá kell tennünk, lassabban, mint sok más európai nagyvárosban. A budapesti foglalkozási szerkezetben magas az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya (meghaladja a 40 %-ot), ami ma már kevés európai nagyvárosban található. Érdekes, hogy mindössze egy európai nagyvárosban, Londonban nem csökkent az elmúlt 100 évben,

hanem növekedett az iparban foglalkoztatottaknak az aránya. Oka az, hogy a brit gyarmatbirodalom és London korábbi fejlődésének eredményeként már a múlt század hatvanas éveiben egy igen erős terciér szektor alakult ki, amikor még London ipara viszonylag kisebb méretű volt, Londonban csak a századforduló után, az agglomeráció bővülésével együtt növekedett az ipar.

5. Általános vonás és szintén fejlődési tendencia, hogy a nagyvárosok gazdasági centrum jellege erősödik. A tőkés országokban többek között az állammonopolista kapitalizmus okozza ezt a tendenciát. A szocialista országokban pedig a gazdasági élet centralizációja, a termelőeszközök szocialista tulajdonának megteremtése hatott erre a folyamatra. Némely országban a gazdasági élet tulságosan is a nagyvárosokra koncentrálódik, különösen olyan nagyvárosokban, amelyek egyedüliek az adott országokban, mint Budapest, Koppenhága vagy Bécs.

6. Általános nagyvárosi tendencia a zsufoltságnak valamilyen formában való megjelenése, illetve a zsufoltság növelése. Sajnos, ez Budapest esetében is fennáll.

7. A nagyvárosok környezeti adottságai állandóan romlóban vannak, a környezeti szennyeződések, ártalmak stb. növekednek, amikkel szemben fel kell venni a harcot. Budapesten ezen a téren az utóbbi évtizedekben határozott romlás mutatkozott meg, annak ellenére, hogy az utóbbi években a környezetvédelem érdekében már az első fontos lépések megtörténtek.

8. A nagyvárosok többségében a további növekedést szabályozó határozott korlátozási intézkedések is felismerhetők. Ezek a korlátozások a legkülönbézetebbek, részben adminisztratív államigazgatási elhatározások, részben bizonyos gazdasági módszerek. Magyarországon a gazdasági élet decentralizálása például a vidéki ipartelepítés, amely Budapest további ipari növekedését kívánja megakadályozni és az utóbbi kategóriába tartozik. Budapesten ilyen intézkedésnek számított az üzemeknek a kategorizálása és egyes üzemek kitelepítése.

9. A nagyvárosok fontos jellemvonása, hogy határozott ipari strukturájuk van. Szeretném ezt az általános ipari szerkezetet összehasonlítani a budapestivel, megállapítani, hogy milyen különbségek vannak és azok miből adódnak.

A nagyvárosok különböző ipari bázisokról indultak el fejlődésük kezdetén. Budapesten az élelmiszeripar volt ilyen induló iparág, Londonban például a butor-, a cipő- és a ruházati ipar. Egyes nagyvárosoknak hagyományos régi ágazatai voltak, mint Koppenhágának a porcelángyártás, vagy az ezüstötívös művesség, vagy Amszterdamban a gyémántkőszőrülés. Ezek az iparágak egy bizonyos történelmi helyzetben még fontosak voltak, de később a többi iparágakkal szemben jelentőségük csökkent. A későbbiekben már általános tendenciává vált, hogy egy ipari bázisról kiindulva a nagyvárosokban olyan ipari szerkezet fejlődött ki, amelyik bizonyos általános tendenciákat, általános ismérveket mutat. A nagyvárosok iparágazatai két nagy csoportra oszthatók:

Az első csoportba tartoznak azok az iparágazatok, amelyek természetesen a nagyvárosok milliós népességének a napi igényeit hivatottak kielégíteni. Ide sorolandók az energia-, gáz- és vízszolgáltatás, az élelmiszeriparnak számos ágazata és a javítóipar, amelyek nélkül a nagyvárosok nem lehetnek meg, és ezért minden nagyváros ipari szerkezetében megtalálhatók.

Az ágazatok másik csoportja az, amelyekre az mondható, hogy tipikusan nagyvárosi ágazatok, azok, amelyek elsősorban a nagyvárosokra koncentrálnak és a nagyvárosokban jelennek meg. Főbb jellemzőik a következők:

A kisebb fajlagos energia- és anyagigény, eltolódás a mind magasabb értéket, szak tudást, technikai színvonalat, tudományos alapot igénylő ágazatok felé. Továbbá a nagyvárosi iparágak általában és egyre erősebben export orientációjuak, ami többek között a nagyvárosok nemzetközi helyzetével, a nagyvárosok gazdasági központi szerepével is kapcsolatos.

Áttekintve a fontosabb iparágazatokat és azok budapesti helyzetét, a következő fő megállapítások tehetők. Általában ma már az alapanyagipar a nagyvárosokban minimális jelentőségre szorult vissza. Egyetlen alapanyagipari ágazat a kohászat, amelyik a nagyvárosok többségében még továbbra is határozott szerepet kap (például Londonban, Párizsban, Varsóban, Moszkvában, Budapesten). Ez a jelenség azzal kapcsolatos, hogy a nagyváros ipara nagy acélfogyasztó, ezért a termelési kapcsolatok a feldolgozó ipar és a kohászat között rendkívül szorosak.

A nagyváros iparát döntően a gépipar határozza meg. Az európai nagyvárosok ipari szerkezetében a gépipar aránya általában 30-40 százalék körül alakul. A gépiparról nem beszélhetünk általában, hanem szelektálni kell, megnevezve, hogy melyek azok az ágazatok, amelyek még legjobban jellemzik a nagyvárosokat. Érdekes tendencia, hogy az általános gépgyártás, nehézgépek előállítása a nagyvárosokban visszaszorulóban van, sőt egyes nagyvárosokban (például Stockholm) ezt az iparágat már nem lehet megtalálni. A szocialista fővárosok közül Prága az, amelyikben ez az ágazat továbbra is rendkívül erős és szerepe nem csökken.

A szerszámgyártás sok nagyváros ipari szerkezetében fontos helyen van (Moszkva, Leningrád, Brüsszel, London, Párizs, Bécs, Berlin vagy Budapest a szerszámgyártás központjai).

A nagyvárosok ipari szerkezetéből kiemelkedik a közlekedési eszközök gyártása, ami történelmi kapcsolatban áll azzal, hogy a nagyvárosok többnyire akkor lettek nagyvárosok, amikor a korszerű közlekedés kialakult, a közlekedés igényei megteremtették a közlekedés eszközeinek a gyártását. Azóta természetesen számos változás következett be, de továbbra is ez az ágazat igen fontos. Koppenhága, Hamburg, amelyek nagy tengeri kikötők, itt a hajógyártás reprezentálja a közlekedési eszközök gyártását. Az utóbbi 30-40 évben a gépkocsigyártás alakult nagyvárosi típusú ágazattá. A nagy gépkocsigyárak éppen a dimenzióknál fogva agglomerációs tényezők. Az agglomerációban nagy egységeket alkotnak, így Párizsban Billancourt, a párizsi nagy autóipar központja, Londonban Dagenham ugyanazt a szerepet tölti be. Továbbá Moszkva, Volgograd, Stuttgart, Frankfurt, Köln, Torino, Varsó mind igen nagy gépkocsipari központok. Ha ezt a tendenciát vizsgáljuk, akkor azt kell megállapítani, hogy Budapesten ez az ágazat hiányzik. A valóságban Budapest esetében az autóbuszgyártás és az agglomerációban levő tehergépkocsigyártás (Szigethalom) végeredményben ugyancsak ezt a szerepet tölti be.

A magasabb értékek termelését jelentő ágazatok, az elektromosgépgyártás, elektronika, amelyek a tudományos és a magasabb kvalifikált munkaerő igényt reprezentálják. Budapest iparának történelmi fejlődésében ezek az ágazatok már a múlt század kilencvenes éveitől megjelentek, és azok mind jelentősebbek a budapesti ipar termelésében. A nagyvárosok közül bármelyik vehető példaként (London, Stockholm, Koppenhága, Berlin, Bécs, München stb.) bizonyítva, hogy az elektromosgépgyártás és az elektronika tipikusan nagyvárosi ágazatok.

A könnyűipari ágazatok közül ki kell emelni a nyomdaipart, mely szintén tipikusan nagyvárosi ágazat. Az ipari szerkezetben általában 3-4 százalékkal szerepel. A nyomdaipar adottságait, technológiáját vizsgálva megállapítható, hogy egy-egy nagyvárosban, ahol több százezer, vagy millió ipari munkást foglalkoztatnak, a 4 százalékos arány rendkívül magas. De találunk egy olyan európai nagyvárost is - Londont -, ahol 10 százalék fölött van a nyomdaipar aránya, ami Londonnak a nemzetközi könyvpiacra és újságkiadásban elfoglalt helyét is bizonyítja. Nagyon érdekes, a nagyvárosok decentralizációs törekvései, amelyek az ipar csökkentésére, kitelepítésére stb. irányulnak, a nyomdaipart még nem érintették. Budapest a nyomdaiparnak szintén egy nagy koncentrációja.

A vegyiparnak két ágazata kapcsolódik szorosan a nagyvároshoz. Az egyik a kőolajfinomítás, ami különösen ott jelentős, ahol kikötők vannak, de az utóbbi időben a különböző nemzetközi csővezetékeknek a hatására a kontinens belső területein levő nagyvárosokban is megjelenik a kőolajfinomítás. Budapesten a kőolajfinomításnak régi tradíciója van, bár a csepeli olajfinomító üzemelése megszűnt, de az agglomerációban Százhalombattán épült új nagy petrokémiai kombinát. A másik érdekes vegyipari ágazat, amelyik annyira nagyvárosi, hogy szinte nem is lehet máshol megtalálni, a kozmetikai ipar. Európában London, Párizs, Moszkva világméretben is kiemelkedő nagy kozmetikaiipari centrumok. Ugy gondolom, hogy a nagyváros fogyasztópiaca - esetleg a differenciált igények - és bizonyos történelmi hagyományok, tradícióknak a következtében alakult ez így. De a többi európai nagyvárosban is megtalálható a kozmetikai iparnak valamilyen üzeme, természetesen Budapesten is.

A textil- és a ruházati ipar helyzete a nagyvárosok ipari szerkezetében részletesebb elemzést igényel. A textilipar az európai nagyvárosokban vagy nem jelent meg, vagy pedig idővel kivonult, aminek többek között történelmi magyarázatai vannak. Például sok országban a textiliparnak határozott központjai, körzetei alakultak ki, megelőzve azt az időt, amikor az a bizonyos város, vagy több város is nagyvárossá fejlődött. Tehát nem ment a textilipar a nagyvárosokba, hanem megmaradt a korábbi történelmi területeken.

A másik ok az, hogy a textiliparnak nagy munkaerőigénye van, de többnyire kevésbé kvalifikált munkaerőigény, és a nagyvárosoknak az igen magas szintű ágazatai, amelyek meghatározott minőségi munkaerőigénnyel lépnek fel, tisztóan hatottak a textiliparra.

Budapesten másként alakult a textilipar helyzete az ipar szerkezetében. Az első világháborúig egy kisebb fejlődésen ment keresztül, majd az első világháború után az akkori helyzetben, s főleg az igen alacsony munkabérek következtében egy rendkívül nagyméretű textilipart teremtettek. Az akkori helyzetre jellemző volt, hogy a gépipar, amelyik a múlt század 90-es éveitől mindig a vezető helyet töltötte be Budapest ipari szerkezetében, a harmincas években a válság hatására oly mélypontra esett, hogy közel azonos volt a textiliparnak a részaránya a gépiparéval.

A textilipar tehát egy történelmi adottság Budapest ipari szerkezetében, és bár a felszabadulás utáni 19-20 %-ról 10 %-ra csökkent részesedése, még mindig rendkívül magas. Ha összehasonlítjuk az európai nagyvárosokkal, Moszkvában, ahol a textiliparnak nagy hagyományai vannak, a textilipar aránya nem magasabb 2-3 százaléknál. Tehát Budapesten a textilipar magas aránya az egyedüli olyan jelenség, amely bizonyos mértékig megkülönbözteti Budapest ipari szerkezetét az általános nagyvárosi ipari szerkezettől.

Ezzel szemben a konfekcióipar, ami szintén tipikusan nagyvárosi iparág, ami részben a nagyváros fogyasztásával, divatközponti szerepkörével stb. kapcsolatos, Budapesten sokkal kisebb arányú, mint Európa többi nagyvárosában. Vannak nagyvárosok, ahol 18-20 százalékos is elér a konfekcióiparnak a részesedése. A jelenség fő oka részben abban keresendő, hogy a felszabadulás után teremtettünk nagyipari konfekcióipart Budapesten, illetőleg Magyarországon, és az utóbbi tíz-tizenöt évben a vidék iparosítása érdekében a konfekcióipart elsősorban vidéken építettük fel, és kevésbé Budapesten. De ha összehasonlítjuk a két ágazatot, és összevetjük egymással a textil- és a konfekcióipar arányát, akkor az tapasztalható, hogy a kettőnek az együttes aránya körülbelül megfelel a nagyvárosi adottságoknak és a nagyvárosi méreteknek.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy Budapest száz éves fejlődése mind általános vonásaiban, mind ipari szerkezetében - kisebb kivételektől eltekintve - megfelel az európai nagyvárosok fejlődési tendenciájának.

NAGY Ervin:

Budapest centenáriumi ünnepe kínálja az alkalmat, hogy egy-egy szakmai terület eredményeit, gondjait, illetve terveit és annak realizálását számbavegyük.

A fővárosi közlekedés az elmúlt 28 évben fontos szerepet töltött be, s mind politikai, mind gazdasági szempontból reflektorfényben volt. Budapest, illetve az agglomeráció gyors ütemben való átalakulását, fejlődését azonban csak nehezen, és legtöbbször az igényektől elmaradva tudta követni. Mégis az 5. ötéves terv előkészítő, elemző munkája alapján rögzíthetjük, hogy városunk közlekedése ma mind közúti, mind tömegközlekedési szempontból kedvező képet nyújt, - az igényeket az európai nagyvárosok átlagánál jobban tudjuk kielégíteni, sőt a hivatalos elemző munka alapján megállapítható, hogy az utóbbi 3 év alatt Budapest közlekedése javult.

Ilyen körülmények között kellemes dolog a Tudományos Akadémián a fővárosi közlekedésről szólni, hangsúlyozva, hogy korántsem lehetünk azonban elégedettek eddigi eredményeinkkel. Vajon, - kérdezhetjük - miért késtek eddig ezek az eredmények, hiszen koncentrált, megalapozott, tervszerű fejlesztési munka folyt, a népgazdaság hatalmas erőket és eszközöket fordított Budapest közlekedésfejlesztésére, tehát miért csak most következett be a javulás, és ez mennyire fog állandósulni?

A további utat, az adandó választ nagyon sok lényeges és kevésbé fontos szempont határozza meg. A népgazdaságszintű társadalom- és gazdaságpolitikai összefüggéseket ismerve, és azokat adottságként kezelve, a városi közlekedés szféráján belül három alapvető, és meghatározó szempontot célszerű kiemelni, melyek a következők:

1. A fővárosi közlekedés örökölt szintje a második világháború után,
2. a fővárosi közlekedéspolitika megszületése, és Budapest és környéke közlekedés-fejlesztési tervének elkészülte,
3. a népgazdasági lehetőségeknek megfelelő fejlesztési lehetőségek, az eszközök és az élömunka tervszerű felhasználásának határai.

Tehát pontosan kell tudnunk, hogy hol állunk, mit akarunk, és mihez van erőnk. E három témakört érdemes egy kicsit részletezni.

1. A budapesti közlekedési hálózat csirái már a 16-17. századi térképeken fellelhetők. A hálózat fontosabb elemei pedig a 19. században, a millennium évében már kialakultak, illetve az akkori időkhez képest viszonylag modern formában épültek. Erre talán az a legjellemzőbb, hogy az akkori lóvasúti hálózat villamosítása 1898-ban befejeződött, hamarabb, mint több európai világvárosban. Még a századforduló előtt, hazánk ezeréves fennállásának ünnepére 1896-ban megépült fővárosunkban az európai kontinens első elektromos üzemű földalatti vasútja, és sor került néhány, akkor még technikai újdonságnak számító tömegközlekedési érdekesség - mint pl. a sikló (1870), a fogaskerekű vasút (1874) és az első HÉV vonal (1887) üzembehelyezésére.

Fővárosunkban a városi közlekedésnek egyébként is jelentősek a hagyományai. Hiszen már 1849-ben megnyílt a Lánchíd, 1857-ben a Várhegy alatti közúti alagút, 1876-ban kiépítették az akkor korszerű 34-45 m széles sugárutat, a mai Népköztársaság utját. A századforduló után csaknem valamennyi budapesti hidunk megépült, az igen értékes rakparti környezettel együtt, s 1895-ben megjelent az első autó, 1912-ben az első taxi, 1915-ben megindult az első rendszeres autóbuszjárat. A folyamatot betetőzték az 1870-es évek új városrendezési törekvéseinek korszerű, nagyvonalú irányai. Megszületett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, még a különálló, de Budapestet a fővárossá egyesítendő Buda, Óbuda és Pest városok területén, az egységes városrendezés megteremtésére. 1871-ben kiírják az első nemzetközi pályázatot, s innen számítható Budapest általános városrendezési tervének kezdete, mely véglegesen meghatározta közúthálózatunk fejlesztését is. Mint látható, a millenniumi időszak a főváros fejlődésében nagy állomást jelentett, de egyben "megállót" is, - mert ezzel, sajnos, hosszú évtizedekre minden befejeződött.

Évszázadunk első felében Moszkvától Londonig a világnak minden nagyvárosa száz, meg száz kilométeres földalatti hálózatot épített, így biztosítva a metropolisok modern közlekedését. Nálunk a fejlődés a biztató kezdet után megdermedt, s csak az 1950-es években - a többi világváros erőfeszítéséhez képest azonban nagy lemaradással - születt meg véglegesen az első nagyobb közlekedési létesítmény, a budapesti metro terve és kezdődött meg az építése.

Tehát rögzíthető, hogy az európai nagyvárosok fejlettségéhez képest Budapest közlekedése a századfordulón a világ színvonalnak megfelelt, s ekkor mintegy 40-50 évig a főváros közlekedése téli álmát aludta, - gyakorlatilag alig fejlődött.

A felszabadulás után 1945-ben a meglévő, előregedett eszközök is megsemmisültek, és gyakorlatilag a semmiből kellett újjáépíteni az egész közlekedési rendszerünket. Megindult tehát az újjáépítés és az iparosítás. 1949-ben Budapesthez csatolták a környező településeket, s így területe 2,5-szerese lett, a lakosság száma is megnövekedett.

A végbement társadalmi és gazdasági változásokhoz pedig félévszázad közlekedésfejlesztési tevékenysége hiányzott.

2. Budapestben csak úgy, mint a világ más metropolisáiban, az urbanizáció és a rohamosan növekvő motorizáció kapcsán a városok közlekedésfejlesztése óriási gondot okoz. Az utak építése, a kisebb-nagyobb forgalmi utaktól az autópályáig, a nélkülözhetetlen alul- és felüljárók és a kapcsolódó csomópontrendezések, a fontos hidak, műtárgyak támogatás meg-, illetve átépítése, a szorosan kapcsolódó metróépítkezésekkel, vágánykorszerűsítésekkel együtt - s ezt még folytatni lehetne - egyre nehezebben követhető feladatokat jelentenek.

A pénzügyi és építési kapacitás gondokon túl ezeket a monstre építési munkákat a város és lakói egyre nehezebben, a mindennapi élet durva zavarásával - zaj, piszok, forgalomelterelések, gyalogos forgalom akadályozásán stb. keresztül - kényszerűnek élviselni. Tehát megjelenik az óriási forgalom, s az igények maradéktalanul a leghesesebb áldozatok árán sem elégíthetők ki. E bonyolult feladatnak hagyományos módszerekkel eleget tenni már nem lehet. Budapest egész területén óriási és gyors közlekedéscsökkentésekre, fejlesztésekre van szükség. Fővárosunk 526 km² és ezen ma 3 500 km² utahálózat és kereken 1 000 km-es tömegközlekedési hálózat van.

Csak a személygépkocsik száma meghaladja a 130 ezer darabot. A helyi és távolsági közlekedési üzemek, a hozzájuk tartozó infrastruktúrákkal együtt ma már látványosan áttekinthetetlen óriási rendszert képeznek. Mégis urrá kell lenni ezeken, illetve folyamataikon. Valamennyi folyamatot az újonnan kialakított közlekedéspolitikánk szerves részévé tettük, így szabályoztuk koordináltan az egész rendszert. Tehát ahogy a várospolitikát, úgy a

hozzátartozó közlekedéspolitikát is ujja kellett alakítani. Megszületett tíz éves tudományos munka eredményeként, sok világvárost megelőzve, Budapest új városi közlekedési politikája, s ennek részeként kidolgoztuk közlekedés-fejlesztésünk új koncepcióját, majd "Budapest és környéke közlekedésfejlesztési tervét".

Hangsúlyozni kell, hogy rendkívül biztonságot nyújt munkánk végzése során a minden részletre kitérő terv, mely a következő legfontosabb fejezeteket tartalmazza:

A jelenlegi helyzet értékelése

A közlekedési igények előrebecslése

A terv átfogó alapelvei

A tömegközlekedés, ezen belül autóbusz, villamos, trolibusz, HÉV, metró és az egyéb üzemek fejlesztése

A távolsági közlekedés fejlesztésének fővárosi vonatkozásai (MÁVAUT, MÁV, MALÉV, MAHART)

A teherszállítás kérdései

A közúti közlekedés, ezen belül úthálózat, autópályák, hidak, parkolás, gyalogos forgalom, forgalomirányítás, üzemanyagutak, szervizek fejlesztése.

3. A jelenlegi helyzet pontos feltárása alapján biztos közlekedéspolitikai koncepcióval, ill. valamennyi részkérdést feldolgozó fejlesztési tervvel már nagy biztonsággal lehet - megfelelő eszközök birtokában - fejleszteni, ill. új létesítményeket finanszírozni.

A hozzászólásom elején feltett kérdésre most lehet már válaszolni. Az elmúlt öt-éves tervekben hatalmas fejlesztési feladatokat realizáltunk. Így a harmadik ötéves tervben 6 milliárd forint nagyságrendben, a negyedik ötéves tervben ennek a dupláját, 12-13 milliárd forint nagyságrendben, és az ötödik ötéves tervben mintegy 25-26 milliárd forint nagyságrendben fogunk az előzetes tervek számításai szerint fejlesztéseket előirányozni. Tehát ötéves tervenként megduplázódnak a lehetőségek. A nagyvolumenű összegek mellett ugyanakkor be kellett hozni a negyven éves lemaradást és egyidejűleg világosan vázolni kellett a feladatokat, azaz egyértelmű fejlesztési tervet és közlekedéspolitikát kellett kidolgozni. Bár a városi közlekedésre a legkülönbözőbb modern és avult eszközök egyidejű üzemeltetése a jellemző, azonban ilyen körülmények között is fővárosunk közlekedése a centenáriumi éveiben újból korszerű, csakugy, mint a századfordulón volt.

A javulás mennyire fog állandósulni? A lakosság mobilitása az életszínvonal emelkedésével állandóan növekedni fog, csakugy, mint a motorizáció. Az igények konstans növekedésével a közlekedés színvonala nem párhuzamosan emelkedik.

A koncentrált fejlesztéseknek megfelelően az egyes jelentős közlekedési létesítmények periodikusan kerülnek átadásra, jó példa erre a metróhálózat kiépítése, pl. a kelet-nyugati vonal első szakasza 1970-ben, majd a teljes vonal 1973. év elején kezdett üzemelni. Jóváhagyott terveink szerint az észak-déli vonal első szakaszának átadására 1976-ban, a másodikra 1978-ban, majd 1980-ban és 1983-ban kerül sor. Tehát két-három évenként készül el egy-egy szakasz. Természetesen a metró építéséhez kapcsolódnak az egyéb nagy építkezések is. Időről-időre ezek a nagy fejlődések garantálják a javulást, azonban egy-egy átadás között a közlekedés átmeneti romlásával is számolni kell.

Összefoglalva, hangsúlyozni szeretném, hogy az elmúlt 28 év fejlesztési tevékenysége a hazai eltérő adottságok ellenére nagy vonalakban megegyezik az európai nagyvárosok tevékenységének irányával. Az igények rohamos növekedése mellett állandósult javulást szinte egyetlen város sem tudott elérni. S éppen ezért részünkre a legnagyobb feladat - a megnövekedett nagyszerű lehetőségek ellenére is - a további évek közlekedésének időről-időre történő javítása, illetve általánosságban a robbanásszerű motorizáció mellett a közlekedés relatív szinten tartása.

SÁGVÁRI Ágnes:

Az európai összehasonlítási problematikában szeretném megkérdezni, hogy van-e nekünk adatszűrű összehasonlításunk, vagy valamiféle komolyabb kutatásunk néhány szocialista várospolitikai szempontból a néhány szocialista városra jellemző tendenciára.

Kérdéseim a következők:

Az 1949 után, a szocialista forradalom győzelmi időszakában óriási társadalmi és politikai változások mentek végbe. Ezek a mozgások - az államapparátus átalakításától

kezdve a hadsereg átszervezéséig, a közigazgatás centralizáltságával együtt - a kulturforradalomról már nem is szólva - Budapestre egy politikai indítású óriási bevándorlást eredményeztek. Van-e arról képünk, hogy ez a politikai, forradalmi, társadalmi indítású nagy váltás ma milyen népességgpolitikai következményekkel jár? Mert ez nyilvánvalóan nemcsak Budapest problémája, hanem az összes egyidőben szocialista forradalmat létrehozott ország fővárosának a problémája.

A másik, ami szintén mind az összes szocialista fővárosra jellemző, a szocialista iparosítás első időszakában kibontakozott extenzív iparfejlesztés és következménye. Például, a nők fokozott és a szakképzetlen munkaerő tömeges bevonása a termelésbe. Számomra a probléma a következő. Kiderült, hogy a fővárosokban - és ez alól Budapest sem kivétel, annál is inkább, mert tudatos iparfejlesztési politika folyik - legalábbis igyekszünk maximálisan ilyen irányba befolyásolni - az intenzivitás irányába hatnak az erőfeszítések. Ennek számos eredménye van. Nem hat-e csökkentően, gátlóan erre a tendenciára az annakidején óriási tömegméretekben beáramló szakképzetlen tömeg és a nőknek az óriási tömegfoglalkoztatottsága? A nők foglalkoztatottsága, ami elvi kérdés nálunk, számomra mégiscsak probléma, mert félok, hogy összes népességgpolitikai intézkedésünknek egyik hátulütője lehet, nem hat-e az intézkedés ellen a szakképzetlen nőknek ilyen tömegű munkábaállítása, amilyen Magyarországon, Budapesten jelenleg van?

Pontosabban a kérdésem az, hogy az 1950-es években a tömegesen alkalmazott nőket sikerült-e az adott helyzetben továbbfoglalkoztatni, vagy azért foglalkoztatjuk őket, mert életszínvonal-emelő tényező a reálbér, ami pedig a családok több tagjának keresetén nyugszik. Van-e elképzelésünk arról, hogy ez a többi szocialista országban milyen tendenciákat mutat?

A következő kérdésem, a mezőgazdaság szocialista átalakításával függ össze. Lehet-e - én elképzelem, hogy lehet - egy olyan mérleg felállítására adatunk, amely nyomonköveti azt, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakításában elért sikerek milyen arányban állnak Budapest népességének alakulásával, illetve a bevándorlás csökkenésével. Engem elsősorban az arány érdekelne. Nem tudom, hogy például Lengyelországban, ahol sokkal kisebb a mezőgazdaságban a szocialista szektor, az ottani kutatások, vagy az ottani eredmények - esetleges bizonyos negatív eredmények - bizonyítják-e ennek a tendenciának a valóságát?

HADHÁZI Gyula válasza a hozzászólásokra:

A hozzászólások egy részével kapcsolatban felvetett kérdések összefoglalása hálás feladatnak látszik, mert a vitában résztvevők nagyon világosan kifejezésre juttatták a városfejlesztésnél a gazdasági és a népesedéspolitikai célkitűzések kapcsolatát és gyakorlatilag is olyan kérdéseket vetettek fel, amelyek ebbe a témakörbe tartoznak.

Nehéz a felvetett kérdések más részére válaszolni jelen helyzetben azért, mert ezek további kutatásokat igényelnek. Éppen ezért, nem is vállalkozhatok arra, hogy a hozzászólások által érintett valamennyi kérdésben megalapozott véleményt mondjak, és így csak néhány észrevételre szorítkoznék.

Czétényi Piroska elvtársnő hozzászólását illetően, a magam részéről nagyon aktuálisnak tartom a műemlékvédelem szem előtt tartását a városépítés jelenlegi szakaszában. Különösen egy olyan szakaszban, amikor a lakásépítés egy része az előregedett városrészek lebontásával kapcsolódik össze. Ez nagyon szoros összefüggést jelent a gazdaságossággal is, hiszen ezekben az előregedett városrészekben rendkívül értékes közművesített területek vannak, amelyeknek a hatékony felhasználásáról nem szabad lemondani. Számításokat végeztek az új telepítések, a város beépítetlen területein létesítendő lakótelepek és a szanálással együttjáró lakásépítések bruttó költségeinek összehasonlítására. Ezeknek a számításoknak a nyomán az derül ki, hogy a szanálásokkal járó átmenetileg nagyobb építési költségeket a budapesti városrekonstrukciók során vállalni kell a gazdaságosabb területfelhasználás érdekében, ami végső soron a bruttó költségeknél megtakarítást eredményez. A tervezett újpesti, rákospalotai, vagy más városközpontok rekonstrukciója is ebbe a kategóriába tartozik. Itt nagy számban vannak olyan épületek, amelyeknek a felújítása, rendbehozatala már semmiképpen sem lehet gazdaságos. Lebontásukkal pedig jól közművesített, értékes területeket nyerhetünk. Az is igaz, hogy ezeken a területeken vannak műemlékek és műem-

lék jellegű épületek, amelyeknek megóvása, beillesztése a korszerű városképbe nagyon fontos feladata a várostervezésnek, és az építészetnek. Gazdaságosság szempontjából egyszerűbb lenne lebontani ezeket az épületeket. Emellett szólhatnak anyagi, technikai szempontok, de a műemlékvédelemmel kapcsolatos kötelezettségeinktől sem tekinthetünk el, amelyekért felelősek vagyunk az utókor nemzedéke előtt is.

Nagyon örülök annak, hogy Bora Gyula elvtárs hozzászólásában olyan témaköröket érintett, amelyekre én az előadásban nem tértem ki, de tulajdonképpen a népesedési politika egyes kérdései - amelyeket az előadásban is érintettem - nagyon szorosan gazdasági vonatkozásúak. A nemzetközi összehasonlításokat fogalmi és tartalmi eltérések rendkívüli mértékben zavarják. A népesedés és a demográfia nemzetközi összehasonlítása viszonylag könnyebben elvégezhető, mint más gazdasági és társadalmi jelenségeké. A Városi Statisztikusok Nemzetközi Szövetsége ennek megoldását programjába iktatta. Ma már nemcsak a meglévő nemzetközi statisztikai adatok összegyűjtését és kiadását tekintí feladatának, hanem a fogalmi egységesítést, illetve a statisztikai adatok tartalmának azonosítását is. A feladat nagyon bonyolult, hiszen ma is számos városra kiterjedő kiadvánnyal lehet találkozni, ahol a fogalmi eltérések egyáltalán nem kerültek rendezésre, és a felhasználók, tudományos kutatók számára félrevezetőek is lehetnek. Még a legegyszerűbbnek tűnő adatoknál is tartalmi eltérésekkel találkozhatunk. Például a telefonállomások számáról azt hihetnénk, hogy erre csak egyértelmű választ lehet adni. Kiderült, hogy nem, mert az állomások, átkapcsolós telefonok és más készülék-kombinációk különböző számbavételével találkozhatunk, ami jelentős eltéréseket eredményez az ellátottság összehasonlításánál. Nagy örömmel üdvözlöm ennek a felvetését. A magunk részéről - a statisztikusok részéről - a fogalmi és tartalmi egységesítésre törekszünk és ezt szorgalmazzuk a nemzetközi tudományos együttműködés keretei között.

A nagyvárosi agglomerációk fejlődéséről, illetőleg tendenciáiról néhány észrevett szeretnék még tenni a vitában elhangzottakkal kapcsolatban.

A gazdasági szektor magas aránya egyes nagyvárosokban részben az ország fejlődésének tendenciájából, jellegéből is fakad. Bora elvtárs említette, hogy ennek történelmi örökségei és hagyományai is vannak. Budapest esetében azt hiszem, hogy ez utóbbi legalább olyan súlyal esik latba, mint az elmúlt negyedszázad gazdaságpolitikai célkitűzéseinek érvényesítése. Gondolok itt a közlekedés centralizált voltára, amelynek kialakulása kifejezetten gazdasági tényezőkre vezethető vissza, továbbá arra a szerepkörre, amelyet Budapest a Monarchia idején töltött be politikai vonatkozásban. Többek között ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy Budapesten az akkori országhoz képest is egy relative nagyobb településegység és gazdasági koncentráció keletkezett.

A jövőt illetően említette Bora elvtárs, hogy bizonyos korlátozó intézkedések hozzájárulhatnak egy arányosabb területfejlesztés megvalósításához. A gazdaságirányítási rendszer reformja után alkalmazott eszközök közül meg kell keresni azokat, amelyek ilyen irányban eredményesen hatnak. Meggyőződésem, hogy adminisztratív intézkedések, mint a korábbi időszakban a budapesti letelepedések megállítására, vagy az utóbbi időszakban a budapesti iparkitelepítések nem hozhatnak alapvető változásokat. Az ipartelepek tervezett és folyamatban lévő kitelepítése strukturájában nem változtathatja olyan mértékben a budapesti ipar szerkezetét, ami a budapesti szelektív iparfejlesztési célkitűzések megvalósítását alapvetően megoldja. Kétségtelen, hogy ez az iparkitelepítés a városépítés céljainak szempontjából feltétlenül hasznos, végre kell hajtani, de szerkezetátalakító hatása csak korlátozott lehet. Az ipartelepítést és fejlesztést - véleményem szerint - erőteljesebben kellene a gazdaságirányítás központilag meghatározott eszközeivel befolyásolni. Alaposan átgondolt pénzügyi preferenciákkal, hitel- és telekpolitikával, és ugyanakkor a másik oldalon bizonyos korlátozó intézkedésekkel még nagyobb hatást gyakorolhatnánk a területi iparfejlesztésre. A jelenlegi gazdasági és pénzügyi ösztönzők - legalábbis én a magam részéről úgy tapasztalom - még nem eléggé összehangolt módon kerülnek alkalmazásra, hanem sokszor helyi megfontolások által vezérelve. Ezzel több tanulmány foglalkozott az utóbbi időben, többek között Bács-Kiskun megye iparfejlesztésével, és olyan ipartelepítési problémák kerültek felszínre, amelyek nem illenek bele az országos iparfejlesztési koncepciókba.

Egy másik fő kérdés, hogy részletesebben meg kellene határozni, illetve ki kellene dolgozni a budapesti szelektív iparfejlesztés fő irányvonalait. Az általános elvek megfogalmazásán túl még kevés történt. Az általános elvek ismeretesekek (a kommunális igények, munkaerőgazdálkodás stb. területi vonatkozásainak figyelembe vétele), de sokkal részletesebben, iparágmélységben kellene kidolgozni, és a területfejlesztési tervekkel összehangolni.

Nagyon köszönöm Nagy Ervin elvtárs hozzászólását és kiegészítését, amelyet a fővárosi közlekedés fejlődésével kapcsolatban tett. Különösen azért, mert az agglomeráció közlekedési helyzetének ilyen, vagy olyan alakulása alapvetően érintheti a fővárosi gazdasági ágazatok munkaerő ellátását. Itt most nemcsak a tömegközlekedésről van szó, hanem távolabb gondolva, a motorizáció szélesebb körű elterjedésével az úthálózat alapvető megújításáról is. A Helsink-i agglomeráció helyzetéről néhány tanulmány is ismert előtűnk, amelyben kiemelten szerepel a főváros és környékének közlekedésfejlesztési terve, szoros összefüggésbe hozva a város gazdasági fejlődésével. Ezekkel a kérdésekkel már ma is foglalkozni kell komplex módon, bár még elsősorban a tömegközlekedés az, aminek a megoldására törekszünk.

Ságvári Ágnes elvtársnő kérdései rendkívül figyelmet érdemelnek. Olyan kérdések vetődtek fel, amelyeknek a további kutatása nemcsak a közgazdászoknak, hanem a társadalomtudományok más ágazataival foglalkozóknak is feladatát képezi. A külföldi városokról, ezen belül a szocialista országok fővárosairól, sajnos, viszonylag kevés összehasonlítható és értékelhető statisztikai adattal rendelkezünk. A területi statisztika művelése az utóbbi évtizedben, pontosabban az utóbbi években nagyobb léptekkel haladt előre. Örömmel kell megállapítani, hogy a magyar kutatások, módszertani kidolgozások ezen a téren nem járnak az utolsó sorban. A magyar területi statisztikusok legutóbbi tudományos konferenciáján, a szocialista országok városi, illetve területi statisztikusai is részt vettek. Megismertünk olyan tervek és próbálkozásokat, amelyek számunkra is hasznosíthatók. Berlin esetében például városon belüli kisebb területegységek statisztikai megfigyeléséről is szóltak, Varsóról és Belgrádról eléggé részletes adatok állnak rendelkezésünkre, sőt elemzések is.

A következő kérdés a nők további foglalkoztatása és a népesedéspolitikai intézkedések közötti összhangra vonatkozott. A népesedéspolitikai intézkedéseknek nem célja a nők foglalkoztatottságának a háttérbe szorítása, sőt, a határozat hangsúlyozza azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek a gyermekevelés terheit csökkenthetik, illetőleg a gyermekek bölcsődei, óvodai elhelyezését lehetővé teszik. A bölcsődés és óvodás koru gyermekek elhelyezésénél még nem értünk el olyan arányokat, ami szükséges lenne. Meggyőződésem, ha erőteljesebben érvényesül a lakásépítés komplexitása, ami a tervekben kiemelten szerepel, akkor a nők foglalkoztatásának lehetőségei tovább szélesedhetnek. Gazdasági és társadalompolitikai szempontból indokolt és szükséges a nők munkavállalását elősegíteni.

A további kérdés az ipar intenzív és extenzív fejlesztésére és a termelészövetkezetek fejlődésének a bevándorlásokra gyakorolt hatására vonatkozott. Ezek az összefüggések számos statisztikai vizsgálat tárgyát képezik. Az általános mezőgazdasági összeírások eredményeinek értékelésére most kerül sor, amely alapján a mezőgazdasági munka termelékenysége, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és munkaideje pontosabban megállapítható. Erre a kérdésre és a termelészövetkezetek fejlődésére, az értékelések eredményeinek ismeretében részletesebb információkat kaphatunk, amelyek a kutatók rendelkezésére fognak állni.

Végezetül néhány következtetést szeretnék levonni az ülésen elhangzottakból.

Az egyik az, hogy a városok fejlődésének vannak törvényszerűségei és ezek megismerhetők. Ha ilyen törvényszerűségek vannak és ezek fellelhetők, akkor a városstervezésnél, a hosszútávú területfejlesztési tervek készítésénél ezeket a tapasztalatokat fel kell használni.

A másik általános megjegyzésem, hogy ezek objektív törvényszerűségek. A gazdasági és társadalmi élet általános fejlődésének törvényszerűségeiből következnek, tehát adminisztratív beavatkozással ezeket alapvetően nem lehet megváltoztatni, de fel kell használni. A tudományos tervezés feladata ezeknek a törvényszerűségeknek a helyi viszonyokra való alkalmazása, a társadalmi, gazdasági fejlődés szolgálatába állítása.

Nagyon világosan kiderült az elhangzottakból, hogy szoros az összefüggés a népesedéspolitika és a gazdaságpolitika között. Ebben a kapcsolatban az optimális arányok érvényesülése a társadalmi fejlődés céljainak elérését eredményezheti. Egyrészt azt, hogy az ember éljen a kor követelményeinek szintjén, másrészt, hogy a város, illetőleg jelen esetben a főváros, megfelelően töltsé be szerepét a településszerkezetben.

A FŐVÁROS SZEREPE AZ ORSZÁG GAZDASÁGI ÉLETÉBEN
(1945-1973)

I. A budapesti gazdaság fejlődése a felszabadulástól az első ötéves terv végéig

1. A helyreállítási periódus sajátos vonásai

A budapesti gazdaság második világháború utáni fejlődésének vizsgálatakor a következőkből célszerű kiindulni.

A háborús pusztítások, mind a termelő, mind a nem termelő szférában jelentékeny károkat okoztak, amelyeket súlyosbított az a körülmény, hogy a termelő berendezések jelentős hányadát, az ország arany és valuta tartalékainak megközelítően teljes egészét a visszavonuló fasiszták nyugatra szállították. A teljesen dezorganizált gazdasági helyzetben a 20-as évek elejéhez hasonló, de annál - ütemét tekintve - sokkal intenzívebb infláció nehezítette a gazdasági élet konszolidálását. Azonban kétségtelen az is, hogy az infláció-okozta felhalmozási tendenciák megkönnyítették a beruházási tevékenység megélénkítését, ezen keresztül az ország anyagi és társadalmi potenciáljának a helyreállítását.

A magyar helyreállítási periódus viszonylag rövid ideig tartott és már az első hároméves terv során befejeződött az ország újjáépítése, sőt a termelés néhány területén meghaladta az utolsó békeévek színvonalát.

Az ország gazdaságának területi szerkezetében a helyreállítási periódus alatt a háború előttihez viszonyítva jelentősebb módosulás nem következett be. Ebben az időszakban gyakorlatilag ujratermeltük azokat a területi aránytalanságokat, amelyek az ország gazdasági térszerkezetét a háború előtti periódusban jellemezték.

A helyreállítási periódusban az elsődleges cél a termelő berendezések haladéktalan felújítása és munkábaállítása volt, ily módon sem anyagi erő, sem idő nem állt rendelkezésre a megfélelő területi átcsoportosítások végrehajtásához.

A háborús évekhez viszonyítva azonban mérséklődött a népesség és a termelőerők budapesti koncentrációja, ami azzal függött össze, hogy a felszabadulás után a háborús események elől Budapestre áramlott népesség döntő hányada visszatért eredeti lakóhelyére.

Ennek az időszaknak területi változásaira áttekintő adat viszonylag kevesebb áll rendelkezésre, de annyi megállapítható, hogy 1949-ben az ország ipara a foglalkoztatott létszám alapján 51,3 %-ban, az állóeszközök bruttó értéke alapján 41,5 %-ban és a termelés alapján 34,8 %-ban koncentráltódott Budapestre. Az ipar nagyarányú budapesti koncentrációjának megváltoztatása az első ötéves terv megindulása kapcsán kezdett érezhetővé válni.

A népesség területi koncentrációja a háború előttihez képest tovább növekedett és a Budapesten élők aránya elérte a 16-17 %-ot. 1949-ben a főváros foglalkoztatottsági struktúrája nem sokban különbözött a háború előtti szerkezettől. Az ipar foglalkoztatta a keresők közel 40 %-át (39,2%), a szolgáltatások és közszolgálatok ágazatában dolgozott a keresők 23,1 %-a, az egyéb foglalkozásuk aránya pedig 15 %-ot ért el.

Viszonylag magas volt a kereskedelem foglalkoztatottak aránya (11,5%), ezt a szintet 1970-ig az ebben az ágazatban foglalkoztatottak aránya nem érte el. A közlekedésben dolgozott a budapesti keresők 6,4%-a, míg az építőipar a keresők 2,9 %-át foglalkoztatta. A fenti foglalkoztatottsági struktúra alapján levonható az a következtetés, hogy a primer, szekunder és terciér ágazatok alapvető arányai a korábbi évekhez képest nem módosultak és a helyreállítási periódusban Budapesten belül is gyakorlatilag a háború előtti strukturát termeltük újjá.

2. Az első ötéves terv időszaka

1950-ben Budapestet egyesítették elővárosaival, így létrejött a mai 22 kerületes főváros. Budapestnek - mint egységes fővárosnak - sulya, szerepe az ország gazdaságában ugrásszerűen megnőtt.

A helyreállítási periódus után előtérbe került az ország iparosításának feladata. A gazdaságpolitikai koncepció arra az alapelvre épült, hogy az ország gazdasági strukturáját úgy kell átalakítani, hogy a gazdaság vezető ágává az ipar váljék a nehézipar elsődleges fejlesztésével és a vidék ipari súlyának a lehető legnagyobb mértékű növelésével.

E koncepció megvalósítását azonban számos nehézség gátolta, amely legjobban beruházási politikánkban tükröződött. A beruházási politika érzékelteti leginkább azt az ellentmondásos jelleget, amely a budapesti gazdaság fejlődését a különböző időszakokban jellemezte. Az 1950-es évek felére általában egy meglehetősen változó gazdaságpolitikai irányítás nyomta rá a bélyegét. Az első hároméves terv tulteljesítése után az első ötéves terv beruházási tervét, amelyet eredetileg 25 md Ft-ban irányoztak elő és többszöri emelés után 85 md Ft-ban állapítottak meg, nem lehetett teljesíteni. 1953-tól 1957-ig a beruházások üteme főként a nehézipar egyes ágaiban fokozatosan csökkent. Ez a beruházási politika főként a vidék iparosítását sujtotta, azon keresztül, hogy a magyar ipar nehézipari bázisait elsősorban új vidéki ipari városok telepítésével, az ún. szocialista városok felépítésével kívánták megteremteni és a beruházási megszorítások elsősorban ezekben az ipari koncentrációknak a megvalósulását hátráltatták, ill. bizonyos időszakokban állították le.

A meglévő budapesti ipari bázis ezt a kapkodó beruházási tevékenységet viszonylag kevésbé érezte meg. Fejlődése egyenletesebb volt, mint a vidéki területké.

1950-55 között a fővárosban 18,5 md Ft beruházás történt, ez az országos beruházások 24 %-a volt, amely a különböző ágazatok között a következőképpen oszlott meg:

Ipar	39,2 %
Mezőgazdaság	2,5 %
Építőipar	7,3 %
Közlekedés	21,3 %
Kereskedelem	5,1 %
Lakás- és kommunális	24,6 %
	100,0 %

A budapesti ipari beruházások az országos beruházások 21 %-át tették ki. Folyóáron számolva a budapesti iparba 2,3 md Ft beruházás történt.

Az ipari beruházások strukturális megoszlása követte az iparosítás kezdeti szakaszában megnyilvánuló alapvető tendenciát, nevezetesen a nehézipar elsődleges fejlesztésének alapelvét.

Az energiaipar és az alapvetően termelőeszközöket gyártó gépgyártás ágazatai fejlődtek a leggyorsabban. Viszonylag jelentős volt a vegyi és gumiipar fejlesztése. A könnyűipari ágak közül a textilipar fejlesztése volt a legerőteljesebb, ami természetesen abból adódik, hogy az iparág adottságai igen jelentősek voltak Budapesten.

A különböző iparcsoportok beruházásainak koncentrációs foka igen eltérő volt. Az a tény, hogy az országos könnyűipari beruházások 44 %-a a fővárosban valósult meg, azt mutatja, hogy még a nehézipar fejlesztésének elsődlegességét meglehetősen mereven értelmező időszakban is Budapesten az ipar fejlesztése az objektív körülmények következtében sokkal komplexebben történt, mint az ország egyéb területein. Amikor az alapanyaggyártás fejlesztését célzó beruházásoknak 14 %-a és a gépipari beruházások 39 %-a valósult meg Budapesten, akkor a különböző könnyűipari ágak beruházásainak koncentrációs foka sokkal magasabb volt. (A feldolgozóipar beruházásainak 54 %-a, a papíripar 44 %-a, a nyomdaipar 68 %-a, a textilruházati ipar 61 %-a összpontosult Budapesten.)

E beruházások eredményeként 1949. és 1955. között Budapesten az ipar termelése évente átlagosan 15,8 %-kal nőtt, ugyanez a mutató vidéken az erőteljes vidéki ipartelepítés következtében 18 % volt. Ebben az időszakban kezdődik meg az ipar budapesti koncentrációjának csökkenése. 1949. és 1952. között a szocialista ipar termelése évente mintegy 25 %-kal emelkedett. Ezt a növekedési ütemet még akkor is számottevőnek tartjuk, ha figyelembe vesszük, hogy a termelés szintje a 40-es évek végén relative alacsony fokon állt. 1952-55 között a termelés növekedésének üteme részben a gazdaságpolitikában jelentkező bizonytalanságok hatására mérséklődött. Ezekben az években a termelés évente már csak 7 %-kal emelkedett.

Mіндеzen fejlesztési politika eredményeként 1955-re a budapesti ipar részaránya az országból a termelés tekintetében 42,2 %-ra, az összes foglalkoztatottak alapján 44,1 %-ra, az összes állóeszközök bruttó értéke alapján 33,5 %-ra, a hajtóerő alapján 28,2 %-ra, és a felhasznált villamosenergia alapján 27,2 %-ra mérséklődött.

Az ipari fejlődés extenzív jellegére mutat, hogy 1949. és 1955 között Budapesten a szocialista iparban foglalkoztatottak száma 63 %-kal, 297.000-ról 484.000-re nőtt. (Ezen belül a nehéziparban foglalkoztatottak száma 64,5 %-kal, a könnyűiparban 67,8 %-kal, az élelmiszeriparban 33 %-kal emelkedett.)

Az iparfejlesztési politika eredményeként vidéken elsősorban az alapanyaggyártó ágak fejlődtek, míg a feldolgozó ágak koncentrációs foka Budapesten tovább emelkedett. Ez szorosan összefügg a budapesti ipar szerkezeti adottságaival és az egyes iparágak közötti kooperációs kapcsolatok szorosságával. Már ebben a meglehetősen ingadozó beruházási politikában is érvényre jutott a vezető budapesti iparágak növekedési pólus jellege, amely a feldolgozóipar viszonylag gyorsütemű fejlődését eredményezte. Másrészt a vidéki iparosítás jelentős mértékben a termelőeszközöket gyártó budapesti ipar termékeinek felhasználásával történt.

Mint a beruházási struktúra áttekintése is mutatja, ebben az időszakban beruházási politikánkat alapvetően a termelőcentrikusság jellemezte. Ennek következtében a nem termelő ágazatok fejlődése elmaradt az ipar növekedése mögött.

A lakásállomány szaporulata igen alacsony mértékű volt, átlagosan évi 2-3000 között ingadozott. Az első öt éves terv idején mindössze 18.000 lakás épült Budapesten.

A hálózati infrastruktúra fejlesztését nagymértékben elhanyagolták és a különböző kismértékű fejlesztések is elsősorban az ipari fejlődés igényeit szolgálták.

Az egészségügyi és oktatási intézmények a háború előttihez képest lényegesen gyorsabb ütemben szaporodtak, azonban a megváltozott társadalompolitikai követelményektől jelentős mértékben elmaradtak. 1955-re a főváros infrastrukturális ellátottságában a lakosság életkörülményeiben rendkívül komoly feszültségek keletkeztek.

II. A főváros gazdaságának fejlődési tendenciái 1955-1960 között

1. Az ellenforradalom előtti időszak kiéleződő társadalmi-gazdasági problémái és a budapesti gazdaság.

Az 1955-ös év legfontosabb gazdaságpolitikai eseménye a központi vezetőség márciusi határozata volt, amely megállapította, hogy az 1953. évi júniusi határozat végrehajtása során revizionista törekvések jelentkeztek. Az 1955. évi határozat elítélte az iparosítás ütemének csökkentésére irányuló törekvéseket, azonban nem mutatott rá hasonló élességgel a téves nézetekre, a realitást nélkülöző tervszámokra. Általánosságban a szocialista iparosítás megghústására irányuló törekvésekben kereste a nehézségek forrását, továbbra is kizárta a szocialista iparosítás dogmatikus értelmezése mellett.

Ez a merev álláspont is hozzájárult a társadalmi-gazdasági problémák kiéleződéséhez, a már korábban kialakult feszültségek fokozódásához.

Nem kerültek mélyreható elemzésre az ipar gazdaságos szerkezeti (ágazati és területi) fejlesztésének lehetőségei. Ebben a légkörben, a mindenáron iparosításra való törekvés körülményei között, a fővárosi ipari koncentráció gyakorlatilag nem csökkent, hiszen a fővárosi ipar fejlesztésének bármilyen formában történő korlátozása az iparosítással szembeni állásfoglalásnak minősülhetett volna. Következésképpen a főváros sulya, szerepe az ország társadalmi-gazdasági életében észrevehetően nem csökkent, a területi aránytalanságok nem mérséklődtek.

Az 1956. évi ellenforradalom és az 1957. évi helyreállítás körülményei sem teremtettek kedvező lehetőségeket a fővárosi ipar nagyobb arányú decentralizálására. Az 1957-re jóváhagyott beruházási tervet az ellenforradalmi károk miatt az eredeti 14,2 md-ról 8,2 md-ra kellett leszállítani, tehát egy sor beruházásnál ismét a leállítás, vagy a lassítás eszközához kellett folyamodni. Ilyen gazdasági helyzetben nem is lehetett reális célkitűzés a fővárosi ipar decentralizációjának anyagi feltételeit biztosítani.

2. A konszolidáció időszaka

1958-60-ban a második hároméves terv időszakában a gazdasági alapkonceptió beruházási politikája abban foglalható össze, hogy a beruházások tervezésekor érvényesíteni kellett a szűkségesség és a gazdaságosság előzetes elbírálásának elvét.

A beruházásoknál és a beruházási igények kialakításakor figyelembe kellett venni a meglévő állóalapot kihasználási mértékét, a kihasználás fokának lehetőségeit, a termelési folyamatok jobb megszervezését, a szűk keresztmetszetek feloldását és a beruházást egyáltalán nem, vagy csak kismértékben igénylő módszereket.

Termelésbővítést szolgáló beruházást csak akkor volt szabad megvalósítani, ha a kapacitásmérleg tanúsága szerint a termelés más eszközökkel nem bővíthető, Modern gépek beállításával, a terület jobb kihasználásával, építés nélküli technológiai berendezésekkel és egyéb módszerekkel el kellett érni, hogy a beruházások építési hányada csökkenjen és a géphányad emelkedjék.

Az ipar fejlődése

Ez a rekonstrukciós fejlődést kitűző gazdaságpolitikai koncepció ismét a budapesti ipari koncentráció feloldása ellen hatott, miután rekonstruálható ipari bázis az országban elsősorban Budapesten volt. Ezt elősegítette még az is, hogy a főváros iparának állóeszköz-állománya igen elavult. Tehát a rekonstrukció szükségessége Budapesten sokkal égetőbben vetődött fel, mint az ország egyéb területein. Mindezek a - részben objektív - körülmények járultak ahhoz, hogy a főváros részesedése az országos teljesített beruházásokból 1956-60 között megemelkedett és 32 %-ot (33,3 md Ft) ér el. (Figyelembe kell venni a 1959. évi árrendezést is.)

Ebben az időszakban a beruházások strukturális megoszlása a következő volt:

Ipar	38,8 %
Mezőgazdaság	1,3 %
Építőipar	4,5 %
Közlekedés	28,6 %
Kereskedelem	5,3 %
Lakás-kommunális	21,5 %
	100,0 %

Budapest részesedése főként az ipari beruházások terén nőtt meg ezekben az években. 1956-60 között az országos ipari beruházások 29 %-át valósították meg a fővárosban. (Ennél lényegesen magasabb volt az építőipari beruházások (72 %), a közlekedési beruházások (82 %) budapesti koncentrációja, azonban tudnunk kell, hogy a statisztikai beszámolási rendszer az építőiparban és a közlekedésben az országos vállalat székhelyére, jelen esetben Budapestre "számolja el" az ország egyéb területein eszközölt beruházásokat is.)

A kereskedelmi beruházások 47 %-a, a kommunális beruházások mindössze 29 %-a valósult meg Budapesten. Ez utóbbi relative alacsonyabb részesedés is utal arra, hogy az infrastruktúra fejlesztése beruházáspolitikánkban háttérbe szorult. 1956-60 között, folyóáron számolva a budapesti iparba 19,9 md Ft-ot investáltak.

Az ipari beruházások ágazati strukturája azt mutatja, hogy ebben az időszakban a villamosenergiaipar, vegyipar és a gépgyártás voltak a legjobban fejlesztett ágazatok. Jellemző a vegyipar előretörése, amelynek részesedése a budapesti ipari beruházásokból az előző időszak 11,3 %-ával szemben 16 %-ra emelkedett. Ez szorosan összefügg az iparfejlesztési koncepció gerincét képező vegyipari program végrehajtásának megkezdésével és a budapesti gyógyszeripari rekonstrukció megindulásával.

A könnyűipari ágazatok között ebben az időszakban is a textilipar fejlesztésére fordítottak a legtöbb eszközt, tehát azok a meghatározó adottságok, amelyek a már meglévő strukturából fakadnak, a könnyűipar fejlesztésénél is éreztették hatásukat. Szemben az 50-es évek elejével, a könnyűipar fejlesztésére viszonylag jelentősebb eszközöket fordítottak. Természetesen a könnyűipar bizonyos foku "előretörésében" szerepet játszottak azok a körülmények, amelyek mind politikai, mind gazdasági téren ebben az időszakban igen jelentős befolyással bírtak gazdaságpolitikánkra.

Az ipari beruházások koncentrációs foka néhány iparcsoportban növekvő tendenciájú volt. A legerőteljesebben a fővárosra koncentrálódott a vegyi és gumipar (43 %), a gépek és gépi berendezések gyártása (55 %), a közlekedési eszközök gyártása (49 %), a villamosipari gépek gyártása (100,0 %), a híradás és vákuumtechnikai ipar (35 %), a műszeripar (44 %), a papíripar (50 %), a nyomdaipar (83 %), a textilipar (44 %), és a textilruházati ipar (41 %) beruházásai.

Általában megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a beruházási tevékenység következtében a legjelentősebb iparcsoportok tekintetében az ipari koncentráció növekvő tendenciájú volt.

Annak ellenére, hogy az ipari beruházások kétharmad része vidéken került megvalósításra, 1955 és 1960 között Budapest részesedése az ország ipari termelésében nem csökkent, változatlan szinten maradt. Lényegében változatlan volt (43,9 %) a budapesti ipar részaránya az összes foglalkoztatottak létszáma alapján, míg viszonylag nagyobb mértékű volt a csökkenés az állóeszközök bruttó értékében (32,7 %), a hajtóerőben (25,1 %) és a villamosenergia felhasználásban (24,9 %).

1955-1960 között Budapest iparában foglalkoztatottak száma 515 ezerről 597 ezer főre emelkedett. Ez közel 20 %-os létszámemelkedést mutat, amely érzékelteti, hogy ebben a periódusban még a budapesti ipar fejlesztésében az extenzív tényezők szerepe viszonylag jelentős volt. Ugyanebben a periódusban a budapesti ipar termelékenysége 23,5 %-kal emelkedett.

Mind a termelékenység és a létszámalakulás tekintetében elsősorban a nehézipari ágak gyors feljutása eredményezte a budapesti ipar fejlődésének viszonylagos magas ütemét. Ha a budapesti ipar fejlődését a vidéki ipar növekedésével vetjük egybe, akkor megállapítható, hogy a termelés évi átlagos növekedési üteme a budapesti nehéziparban 9,1 %, vidéken 8 % volt.

A könnyűiparban a vidéken volt magasabb az évi átlagos növekedési ütem (7,4 %), szemben a budapesti 5,3 %-kal és ugyanez figyelhető meg az élelmiszeriparban is, ahol 5,1, ill. 4,1 % a megfelelő mutató. Az ipar egészében a budapesti ipar termelésének növekedése minimális mértékben, 0,2 %-kal haladta meg a vidék iparának termelése évi átlagos növekedési ütemét.

A termelékenység alakulása a budapesti ipar előnyét mutatja a vidéki iparral szemben: a budapesti ipar egy foglalkoztatottra jutó termelésének évi átlagos növekedése 0,1 %-kal haladta meg a vidékét (4,2 %).

Összefoglalóan megállapítható, hogy 1955 és 1960 között a budapesti ipar fejlődésében még az extenzív jelleg dominál és a legdinamikusabb ágazatok többségében a termelés emelkedése jórészt azonos mértékben származott a termelékenység emelkedéséből és a foglalkoztatottak számának növekedéséből egyaránt.

Az infrastruktúra fejlesztése

Mint a beruházások megoszlásának vizsgálatából kiderült, a budapesti beruházásokon belül 1955 és 1960 között ún. infrastrukturális beruházások részaránya 21,5 %-ra csökkent. Annak ellenére, hogy az infrastrukturális beruházások közel 30 %-a koncentráldott a fővárosra, lényegesen nagyobb mértékű munkahely koncentráció és az infrastrukturális hálózat avultsága miatt a beruházási eszközök nem fedezték a növekvő igényeket.

A főváros lakásállománya rendkívül elavult volt és annak ellenére, hogy a vizsgált időszakban - különösen az 50-es évek második felének végén - a lakásépítés üteme megkét-szereződött, ill. a korábbi időszakhoz képest háromszorosára emelkedett, a budapesti lakáshelyzet lényegesen nem javult. Az egy lakásra jutó lakók száma az 1949. évi 3,3 főről 1960-ra mindössze 3,2 főre mérséklődött. 1960. január 1-én a népszámlálás adatai szerint még a lakások 60 %-a volt egyszobás, a kétszobás lakások aránya 31 %, a három és többszobás lakások aránya mindössze 9 % volt. Ez a kedvezőtlen lakáshelyzet erőteljesen viszsza-hatott a népszaporulat lecsökkenésére és az életszínvonalpolitika árnyoldalaira mutat.

A különböző közművek fejlesztése messze elmaradt az igényektől, annál is inkább, mert a különböző közművi szolgáltatásokban a lakosság részesedése messze elmaradt az ipari és egyéb fogyasztás mögött. Míg 1950-ben általában minden közszolgáltatás tekintetében a lakossági fogyasztás képezte a döntő hányadot, addig 1960-ra az infrastrukturális szolgáltatások fogyasztása terén minden ágazatban az ipari fogyasztás vált döntővé. E meglehetősen termeléscentrikus fejlesztési periódusban a már megkezdett infrastrukturális beruházások jelentős részét csökkentették, ill. néhány területen, főként a közlekedésben, a legfontosabb beruházások leállítására (METRO-program) is sor került.

Maga az a tény, hogy a közlekedési beruházások igen nagy hányada koncentráldott a fővárosra (most eltekintve a statisztikai adatgyűjtés torzításaitól) egy olyan tendenciára hívják fel a figyelmet, amely abban nyilvánult meg, hogy az ország közlekedési hálózatának Budapest-centrikussága ebben az időszakban tovább fokozódott. A közlekedési hálózat elsősorban a távolsági közlekedés tekintetében Budapest és környékén fejlődött a leggyorsabban, ez pedig egyértelműen a budapesti telepítési potenciál növekedésének irányába hatott.

Ennek következtében ebben az időszakban a különböző termelő és nem termelő tevékenységek fokozódó budapesti koncentrációját figyelhetjük meg, amellelt, hogy az ipar budapesti koncentrációja gyakorlatilag nem csökkent. Így elsősorban a raktározási, készletezési és elosztási tevékenység összpontosult a főváros és környékére.

A budapesti gazdaság 1955 és 1960 közötti fejlődéséről összefoglalóan megállapítható, hogy Budapesten a termelőerők koncentrációja tovább fokozódott és a vidék iparosítása viszonylag gyors üteme ellenére Budapest megőrizte az ország gazdaságán belüli súlyát. A népesség Budapestre történő koncentrálódása tovább fokozódott úgy, hogy 1960-ban már az ország népességének 18,1 %-a a fővárosban élt. Ennek az adatnak az értékelésénél figyelembe kell venni, hogy az 1956-57. évi disszidálások relative jobban csökkentették a főváros népességét, mint az ország egyéb területein.

III. A második öt éves terv időszaka

1. A gazdasági és politikai kiegyenlítés

A második öt éves terv időszakát a gazdasági és politikai kiegyenlítés jellemezte. Ebben az időszakban már határozott gazdaságpolitikai koncepció körvonalai rajzolódtak ki.

A beruházási politika alapja továbbra is a rekonstrukciós elv maradt, de területfejlesztési szempontból előtérbe került az ország térszerkezete aránytalanságainak mérséklése. Hathatós intézkedések történtek a budapesti ipari koncentráció csökkentésére a fővárosban új ipari termelő beruházást csak a Gazdasági Bizottság külön engedélyével lehetett végrehajtani. A fokozott ütemű vidéki iparosítás mellett ebben az időszakban merült fel erőteljesebben a budapesti ipar decentralizálásának gondolata is. Ennek lényege egy olyan üzemi szelektivitás volt, amely arra irányult, hogy a Budapesten működő ipari üzemek közül csak azok számára váljék lehetővé a termelés bővítése és új beruházások telepítése, amelyek fejlesztése a népgazdaság érdekeit is figyelembevéve, elsősorban a fővárosban indokolt. E célból a budapesti ipari telepeket kategorizálták aszerint, hogy mely üzemek azok, amelyek fejlesztendőek, Budapesten maradók, de nem fejlesztendőek, végül mely ipari telepek számolandók fel, ill. telepítendőek vidékre. A gyakorlatban azonban a vállalatok többsége minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekezett - az esetek többségében sikerrel - kijátszani a korlátozó rendelkezéseket. Éppen ezért ebben az időszakban ezek a budapesti iparfejlesztést korlátozó intézkedések és a decentralizációs politika hatása is csak rendkívül korlátozott mértékben volt érzékelhető.

A második öt éves terv beruházási politikájában már bizonyos mértékig fellelhető a dekoncentrációs törekvések, hiszen a Budapestre összpontosuló beruházások aránya az előbbi időszakhoz viszonyítva csökkent, de még mindig magasabb az 1950-1955 közötti időszakban tapasztalt koncentrációs foknál.

1961-65 között a fővárosban 56,4 md Ft beruházási teljesítettek, ez a második öt éves tervben országosan teljesített beruházások 28 %-a. Tehát még a második öt éves tervben is az összberuházások több mint egynegyede Budapesten koncentrálódott.

A beruházások ágazati megoszlása a következő volt:

Ipar	35,8
Mezőgazdaság	1,4
Építőipar	5,6
Közlekedés	31,7
Kereskedelem	4,9
Lakás - kommunális	20,6
	100,0

Ha az egyes ágazatok beruházásainak koncentrációs fokát vizsgáljuk megállapítható, hogy 1961-65 között az ipari beruházások 24 %-a valósult meg a fővárosban, így e területen már érezhető a decentralizációs politika hatása, hiszen mint látjuk, 1956-60 között ez az arány 29 % volt. Továbbra is magas, az építőipari beruházások 68 %-a budapesti székhe-

lyü vállalatokon belül teljesült, és ugyanez mondható el a közlekedési ágazatról is, ahol az országos beruházások 76 %-át a fővárosra jelentették. Csökkent a kereskedelmi beruházások fővárosi koncentrációja 47 %-ról 40 %-ra.

2. Az ipar fejlődése a fővárosban a második ötéves terv éveiben

1961 és 1965 között a budapesti ipari beruházások összege folyóáron 20,2 md Ft volt.

A második ötéves terv időszakában tovább folytatódott az a korábbi időszakokra jellemző tendencia, amely a nehézipari beruházások részarányának csökkenésében és a könnyűipari beruházások részarányának növekedésében jelentkezett.

Azonban a második ötéves tervre is jellemző a nehézipari ágazatok elsődleges fejlesztése.

Az ágazati struktúra vizsgálata a vegyipar erőteljes fejlesztését mutatja. Jellemző, hogy a vegyipari beruházások összege (3,290 millió Ft), egymaga majdnem elérte az összes könnyűipari ágazat fejlesztésére fordított (3,552 millió Ft) összeget. Továbbra is erőteljesen fejlődött a villamosenergia ipar) bár ez utóbbi adatnál torzít a statisztikai adatgyűjtés rendszeréből fakadó hiba, nevezetesen: számos, nem Budapesten eszközölt villamosenergia-ipari beruházást a beruházó budapesti székhelye miatt a fővárosra jelentették.) A gépgyártás fejlesztésére fordított eszközök aránylag kisebb mértékűek voltak, mint az előző időszakban.

Jelentősen előtérbe került a híradás és vákuumtechnikai ipar fejlesztése.

A könnyűiparon belül a legerőteljesebben a textilipari rekonstrukció következtében ezen iparágra jutó beruházások összege (2,083 millió Ft) több volt, mint az összes többi könnyűipari ágazat beruházása (1,468 mill. Ft) együttvéve. Ez később a könnyűiparon belüli ágazatok közötti nem megfelelő arányok kialakulásának forrásává vált.

Néhány iparcsoportban, - bár csökkenő mértékben - de ebben az időszakban is magas volt a beruházások budapesti koncentrációja. A vegyi- és gumiipari gépek és gépi berendezések gyártása iparcsoport (44%), a közlekedési eszközök gyártása (42%), a villamosipari gépek gyártása (74%), a híradás és vákuumtechnikai ipar (54%), a műszeripar (46%), a nyomdaipar (61%), a textilipar (48%), a textilruházati ipar (43%), beruházásainak budapesti koncentrációja volt a legmagasabb.

1960 és 1965 között már kisebb mértékben emelkedett az iparban foglalkoztatottak száma, mindössze 35 ezer fővel. Így 1965-ben az iparban foglalkoztatottak száma Budapesten 632 ezer fő volt. Az iparban foglalkoztatottak számának alakulásánál meg kell említeni, hogy a budapesti iparon belül 1964-ben fordulópontra következett be, ugyanis ebben az évben érte el az iparban foglalkoztatottak száma a legmagasabb értéket és ettől az időtől kezdve kisebb megszakításokkal csökkent.

Az iparban foglalkoztatottak száma 1960 és 1965 között mindössze 7,1 %-kal emelkedett, ugyanakkor a termelékenység emelkedésének mértéke 27,3 % volt.

1961 és 1965 között a budapesti ipar termelése mindössze 36,3 %-kal emelkedett. Ez az 1955-60. évek közötti növekedés üteméhez képest jelentős mértékű visszaesést jelent. Az 1960-as évek elején a termelésfelfutás viszonylag nagyobb ütemű volt. Ebben nagy szerepe volt a gyártmányfejlesztésben elért eredményeknek. 1958-ban számos korszerű gyártmányt kísérleteztek ki és kezdtek gyártani. Az ezek iránt megnyilvánuló jelentős és tartós kereslet több évre előre biztosította a termelés nagyobb mérvű növelését. A tapasztalatok szerint a következő évek gyártmányfejlesztési eredményei már kevésbé voltak kedvezőek, az új gyártmányok többségét csak hosszas kísérletezés után kezdték üzemszerűen gyártani, sok esetben a használhatóság, a gazdaságosság tekintetében sem jelentettek haladást és ezért irántuk nem jelentkezett megfelelő kereslet. Vidéken a termelés növekedési üteme 1962-1965 között kisebb mértékben csökkent, mint a fővárosban. Budapesten ezekben az években a létszám növekedésének korlátozása is fékezően hatott.

A nehézipar egészét tekintve a budapesti ipar termelésének évi átlagos növekedése 7,6 % volt, 0,3 %-kal magasabb, mint vidéken. A könnyűipar termelésének növekedése lényegesen a vidéki alatt maradt (3,9 % Budapesten, 8,2 % vidéken.)

Az ipar egészét tekintve a bányászat figyelmen kívül hagyásával a vidéki 9,2 %-os évi átlagos növekedési ütemmel szemben a budapesti ipar csak évi 6,3 %-kal növelte termelését.

A budapesti ipar fejlődésének intenzív jellegét mutatja, hogy 1960 és 1965 között a termelés növekedését 78 %-ban a termelékenység növekedéséből fedezte, ugyanakkor vidéken csak 48 %-kal járul a termelés növekedéséhez a termelékenység emelkedése.

Ez volt a budapesti ipar felszabadulás utáni történetében az első olyan tervidőszak, amikor a termelékenység emelkedése fedezte a termelés növekedés nagyobb hányadát és néhány iparágban már megindult a foglalkoztatottak számának csökkenése is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a budapesti ipar fejlődése egyre inkább intenzív jellegű lett és az élők munkája, mint a termelés bővítés eszköze, már jelentős mértékben vesztett korábbi jelentőségéből. A legdinamikusabb iparágak továbbra is a hirteltechnikai és a műszeripari ágak voltak, míg a budapesti ipar gerincét képező többi gépészeti ág fejlődése az ipar átlaga körül alakult.

Kiugróan magas fejlődést a vegyipar termelése mutat, ez szorosan összefügg a nagyarányú vegyipari beruházásokkal és ezen belül a gyógyszeripari rekonstrukció végrehajtásával.

A vegyipar fejlődésének intenzív jellegét mutatja, hogy termelését a foglalkoztatottak számának mindössze nem egészen 20 %-os emelkedése mellett kétszerezte meg.

3. A népesség növekedése és az infrastruktúra fejlődése a második öt éves terv éveiben

1960 és 1965 között több tényező eredményeként a főváros lakosság száma ismét gyorsan emelkedett. Ennek két alapvető oka volt: egyrészt a gyorsuló gazdasági növekedés támasztotta munkahelyszaporulat, másrészt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének második hulláma következtében átmenetileg vidéken igen magas szintű munkaerő kínálat alakult ki.

E két jelenség teljesen érthetővé teszi a vándorlási nyereség növekedését (1960-ban 42 ezer fő). Azonban egy-két év múlva a budapesti iparfejlesztési korlátozások eredményeként, továbbá a termelőszövetkezetek megerősödése következtében a fővárosba történő bevándorlás fokozatosan mérséklődött, és 1965-ben a főváros vándorlási nyeresége már nem érte el a 20 ezer főt. E folyamatban egyértelműen érzékelhető, hogy a hazai urbanizációs tendenciákban a felszabadulás után a mindenkori agrárpolitika meghatározó jelleggel bírt.

A 60-as évek elején a népesedési tendenciák vizsgálata hívta fel a figyelmet arra, hogy Budapest közvetlen környékén a népesség gyarapodás üteme rendkívül mértékben felgyorsult, és ez az övezet az ország leggyorsabban szaporodó területévé vált. A különböző regionális vizsgálatok Budapest környékén mintegy 44 település társadalmi-gazdasági struktúrájában olyan jellegű változásokra hívták fel a figyelmet, amelyek sok vonatkozásban különböznek ugyan a korábbi elővárosi fejlődéstől, de alapvető tendenciáját tekintve megegyezik azzal. Egyre inkább kialakult Budapest körül a környéki jellegű településeknek egy olyan övezete, amely a fővárossal mind gazdasági, mind társadalmi-szociális vonatkozásban igen intenzív kapcsolatba került. Ezen a területen jelentős mértékben felgyorsult a nem mezőgazdasági jellegű munkahelyek szaporulata, részben "központi" döntések eredményeként, részben spontán folyamatok következtében.

A környéki övezet népességszámának emelkedése döntő mértékben bevándorlásból eredt, és ebben jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy a vidékről fővárosba történő letelepedést adminisztratív intézkedésekkel is korlátozták. Ezen kívül a fővároson belül a lakásépítési ütem egyre inkább elmaradt az igények növekedése mögött és a fővárosba való letelepedés objektíve is rendkívül nehézé vált.

Ebben az övezetben a lakásépítési feltételek lényegesen enyhébbek, a telekárak alacsonyabbak, és az építkezési előírások kevésbé szigorúak voltak, mint Budapesten. Mindezekben természetesen ebben a településgyűrűben a letelepülő lakosság bizonyos fokig megőrizhette korábbi alapvetően falusias életmódját, ugyanakkor élvezhette a nagyváros adta előnyöket. A budapesti iparfejlesztési tilalom következtében számos kisebb-nagyobb termelő létesítmény ebben az övezetben valósult meg, annak ellenére, hogy a korlátozó intézkedések erre a területre is kiterjedtek. Az iparfejlesztési korlátozás ellen hatott az a tény, hogy a települések tanácsai mindezek ellenére örömmel fogadták és támogatták az ipartelepítést, mert ettől a községek kommunális-szociális ellátottságának gyorsabb ütemű fejlődését remélték. Ilyen körülmények között a termelőerők területi koncentrációi folyamatában egy új elem jelentkezett, amely megegyezett a nemzetközi fejlődési tendenciákkal. A nagyváros környékén, jelen esetben Budapest körül is megfigyelhető tehát a népesség és a termelő tevékenység koncentrációja, mind szerkezetét, társadalmi-gazdasági kapcsolatait tekintve homogén koncentráció.

Amíg Budapesten az 1960. évi bevándorlási csúcs után a vándorlási nyereség évről-évre csökkent, addig Budapest környékén az 1960-ban kialakult 10 ezer fős nagyságrendű vándorlási többlet nem változott. Ettől az időszaktól kezdve a Budapest környéki települések fejlődési üteme közel háromszorososan haladta meg a budapestit.

A második ötéves terv időszakában a Budapesten eszközölt beruházásoknak mindössze 20,6 %-át fordították a lakáskommunális ágazat fejlesztésére. Ez mindenképpen alacsony, hiszen a megelőző időszakban a budapesti beruházásoknak lényegesen nagyobb hányada szolgált szolgáltató, infrastrukturális jellegű beruházásokat. Ennek ellenére a lakásépítési tevékenység meggyorsult és évente átlagosan közel 10 ezer lakás épül a fővárosban. Ugyanakkor nem fejlődött kielégítő mértékben a hálózati infrastruktúra, a vízcsatornahálózat fejlesztésében a felújítási jelleg dominált.

Budapest ebben az időszakban már kimerítette azokat a tartalékokat, amelyekben az ipar rendkívül gyors ütemben fejlődhetett és a második ötéves terv időszakában a közműhelyzet nem javult. A közlekedési hálózat fejlesztésében főként a helyi közlekedés került előtérbe, a METRO-program továbbfolytatásával és a közlekedési kocsipark jelentős mértékű korszerűsítésével. Továbbfejlődött a második ötéves terv időszakában a magyar vasúthálózat és közlekedési hálózat Budapest-centrikussága. A legjelentősebb vasuti és közúti rekonstrukciók és fejlesztések Budapesten és közvetlen környékén történtek. Mindez együttesen a budapesti telepítési potenciál növekedését eredményezte és Budapest helyzetének további relatív erősödését jelentette az ország gazdasági térszerkezetén belül.

A budapesti gazdaság súlyát érzékelteti, hogy 1965-ben az ipari termelés 40,7 %-a, az összes iparban foglalkoztatottak 40,9 %-a, az ipari állóeszközök bruttó értékének 30,7 %-a, az ipari villamosenergia felhasználás 22,9 %-a koncentráltódott.

Mindez azt mutatja, hogy az 1949. évi koncentrációs színvonalhoz viszonyítva az ipari termelés koncentrációja 9,2 %-kal, a foglalkoztatottak létszáma alapján 20,3 %-kal és az állóeszközök értéke alapján 26 %-kal csökkent. Ezzel szemben a népesség koncentrációs folyamata tovább folytatódott. A főváros kiemelkedő szerepe az ország tudományos-művészeti életében nem csökkent. A kutatás, tervezés területén foglalkoztatottak 85-87 %-a Budapesten dolgozott. Az ország kimagaslóan legfontosabb döntési központja a főváros maradt. Ez a funkció - ha lehet - még tovább erősödött, a szellemi élet koncentrációja fokozódott.

IV. Budapest gazdaságának fejlődése és szerepe az ország gazdasági életében a harmadik ötéves terv időszakában

1. Gazdaságpolitikánk és a gazdaságirányítás új rendszerének hatása a főváros gazdaságának fejlődésére

A harmadik ötéves terv időszakában a budapesti gazdaság fejlődésében is megnyilvánultak azok az egyensúlyzavarok, amelyek a 60-as évek második felében az ország gazdaságának egészében érezhetőek voltak. Ebben a periódusban a gazdaságirányítási rendszer sok vonatkozásban alapvetően módosult. Az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer a gazdaság fejlődésében érvényesülő tendenciák közül számos, korábban nem érvényesülő automatizmus érvényrejuttatását tette lehetővé és alapvető célja a gazdálkodás hatékonyságának növelése, a gazdasági növekedés meggyorsítása volt. A direkt tervirányítási rendszerrel a harmadik ötéves terv időszakában fokozatosan a közvetett gazdasági szabályozás alkalmazására, mint a gazdaságirányítás új rendszerére tértek át. A vállalati önállóság és a nyereség érdekeltségi rendszer előtérbe kerülése a termelőerők területi elhelyezkedésében is éreztette hatását. A közzgazdasági szabályozók kidolgozása során az alapvető célok a gazdaság egészének gyorsabb ütemű fejlesztését tekintették a meghatározó tényezőnek és néhány egyéb társadalompolitikai megfontolás is jelentős szerepet játszott. A hosszútávon érvényesülő hatékonysági törekvések közép- és rövidtávon néhány kedvezőtlen hatást is kiváltottak, amelyek visszaszorítására a mechanizmus továbbfejlesztése során határozott törekvések irányultak.

Az új gazdaságirányítási rendszer néhány éves tapasztalata lehetővé tett néhány olyan következtetés levonását, amely a mechanizmus belső rendszeréből fakadó ellentmondásokra hívja fel a figyelmét.

A mechanizmus ösztönző rendszere nem minden vonatkozásban konzisztens abból a szempontból, hogy a hatékonyság és a nyereség maximalizálására való törekvés egyidejűleg a termelőerők területi arányainak ésszerűbb megváltoztatása irányára ösztönözzön. Számos tényező arra mutat, hogy az ágazati érdekek nem mindig esnek egybe a területfejlesztési célkitűzésekkel és egyre jelentősebb anyagi eszközöket kell arra fordítani, hogy az ún. "területi ösztönzők" ellensúlyozzák az egyéb ösztönzők káros hatásait. A mechanizmus egyik kedvezőtlen hatása az volt, hogy nem orientált megfelelő módon az élőmunka gazdaságos felhasználására, sőt az ösztönzés jellege olyan volt, hogy még a munkaerőhiányos területeken is olyan mértékű fiktív munkaerő-keresletet támasztott, amely sem a népgazdaság, sem a terület adottságaival nem volt összhangban, és még a munkaerőtartalékokkal szűkösen rendelkező területeken is extenzív jellegű fejlesztést indukált. Így az ország néhány területén sikerült a foglalkoztatási problémákat mérsékelni (ezek főként a fejlődésben hátramaradt területek), ugyanakkor a fejlettebb területeken indokolatlanul magas szintű munkaerőkereslet, ennek következtében egy nem valós méretű munkaerőhiány keletkezett.

Ugyanakkor a munkaerőhiányos területek intenzív fejlesztésére szolgáló beruházások területi megoszlása nem követte a rendelkezésre álló munkaerőtartalékok területi megoszlását és éppen a legintenzívebb fejlesztési szükségletek területi részesedtek relatíve csökkenő mértékben a fejlesztési eszközökből. A mechanizmus első éveiben az intenzív fejlesztést szolgáló beruházások ellen hatott az a körülmény is, hogy az átlagbérgazdálkodás köztétsegein túlmenően a vállalatok többsége számára lényegesen gazdaságosabb fejlesztési formának bizonyult az élőmunka felhasználás növelése, mint a korszerűsítés, automatizálást jelentő gépi beruházások. Megnövekedett a kapun belüli munkanélküliség és a nagyobb ipari koncentrációkban a munkaerőhiány következtében a gazdaság belső arányait tekintve egyensúlyzavarok keletkeztek. Relatív a legjelentősebb mértékben a budapesti agglomeráció belső egyensúly arányai bomlottak meg.

A kedvezőtlen tendenciákat és ezek káros hatásait a mechanizmus első éveiben még bizonyos mértékig semlegesíteni tudta az a kedvező konjunkturális helyzet, amely 1968-69-ben a világgpiacot jellemezte. Ebben az időszakban sikerült elérni hosszú óta első ízben a nemzetközi fizetési mérleg pozitív egyenlegét.

Ebben a kedvező konjunkturális helyzetben az alapvetően nyílt magyar gazdaság számára értékesítési lehetőségek nyíltak, amelyeket az ipari üzemek döntő többsége sikeresen kihasználta.

A magyar gazdaságon belül a budapesti gazdaság abból eredően, hogy az ipari export lényegesen nagyobb hányada származik Budapestről, mint az a termelésből való részarány indokolná, sokkal érzékenyebben reagál a konjunkturális változásokra, mint az ország egyéb területeinek gazdasága. Így a 60-as évek második felének végén a budapesti vállalatok gazdasági eredményei jelentős mértékben javultak és ennek következtében az új nyereségelvonási rendszernek megfelelően a korábbi időszakokhoz viszonyítva lényegesen jelentősebb fejlesztési eszközök halmozódtak fel ezeknél a vállalatoknál. A budapesti gazdaság belső struktúrájában is meggyorsultak azok a szerkezeti változások, amelyek a gazdaság korszerűsödésére jellemzőek, nevezetesen a terciér szektor térnyerése gyorsabbá vált.

A budapesti vállalatok felhalmozott eszközeikkel viszonylag nagyvolumenű fejlesztési programok végrehajtását tervezték a fővárosban, azonban ezek megvalósítása azokba a korlátokba ütközött, amelyek az előbbieken leírt munkaerőhelyzetet jellemezték. Miután az ösztönző-rendszer alapvető jellemzője az extenzív irányba való orientálás volt, a budapesti vállalatok többsége a rendelkezésre álló eszközök jelentős részét nem fővárosi létesítményeinek korszerűsítésére, automatizálására fordította, hanem sorra létrehozták vidéki telephelyeiket az ország azon területein, amelyek még jelentősebb munkaerőtartalékkal rendelkeztek. Ilyen körülmények között a budapesti ipar decentralizálását és az elmaradt területek iparosítását szolgáló iparfejlesztési alap együttes hatásaként a mechanizmus utóbbi éveiben a vidéki ipartelepítés meggyorsult. Ez a fejlesztési politika jelentős mértékben módosította a termelőerők területi arányait, viszont nem szolgálta egyértelműen a gazdasági növekedés intenzívebbé tételét, a termelékenység nagyobb ütemű növelését, általában a hatékonyabb gazdálkodást.

A gazdasági növekedés alakulására kedvezőtlenül hatott az a körülmény, hogy a 70-es évek elejére a nemzetközi konjunkturális helyzet romlott, az értékesítési lehetőségek nehezebbé váltak és a nyílt gazdaság jellegéből eredően sokkal élesebben jelentkeztek azok az ellentmondások, amelyek a gazdaság fejlődését, a mechanizmus belső rendszerét jellemezték. A nemzetközi fizetési mérleg negatívuma rendkívüli mértékben megnőtt, és az ország

egyensúlyi helyzete bizonyos szempontból és bizonyos mértékig labilissá vált. Annak ellenére, hogy a harmadik ötéves terv alapvető mutatói teljesültek, az ezek mögött meghuzódó gazdasági folyamatok további feszültségek kiéleződését rejtik magukban. Ennek egyik megnyilvánulása a beruházási piacon kialakult nagymértékű feszültség, az igény és kapacitás közötti összhang hiánya.

2. A beruházási politika új vonásai a budapesti gazdaság fejlődésében

1966-70 között a budapesti ágazatokba 87,2 md Ft beruházást investáltak az országos beruházások 26,9 %-át. Ez az aránya az elmúlt 15 évben a budapesti beruházások részarányának fokozatos csökkenését mutatja. A budapesti beruházások megoszlása az egyes ágazatok között a következő:

Ipar	30,7 %
Építőipar	4,0 %
Mezőgazdaság	1,5 %
Közlekedés	29,0 %
Lakás-kommunális	29,5 %
Kereskedelem	5,3 %
	<u>100,0 %</u>

A Budapestre fordított beruházások szerkezetében megfigyelhető az ipari beruházások részarányának csökkenése.

1950-55 közötti periódushoz viszonyítva a budapesti ipari beruházások részaránya 8,5 ponttal csökkent a harmadik ötéves terv időszakára. Ugyanakkor jelentős mértékben, közel 5 ponttal emelkedett a lakás és kommunális ágazat beruházásainak részaránya, ugyanebben az időszakban.

A korábbiakban leírtak bizonyítására szolgál, hogy a budapesti ipari beruházások részaránya az országos ipari beruházásokból 20 %-ra csökkent, ami azt jelenti, hogy 1968-ban és 1969-ben még a 20 %-ot sem érte el Budapest részesedése az ipari beruházásokból. Budapest részesedése a többi népgazdasági ágban is jelentős mértékben mérséklődött az országos beruházásokból a harmadik ötéves terv időszakában. Ez mindenképpen az eszközök jelentős mértékű területi átcsoportosítására mutat és egyértelműen a vidéki fejlesztés meggyorsítását érzékelteti.

1965-1970 között a budapesti ipar termelése mindössze 18,8 %-kal emelkedett. A termelés növekedése ütemének ilyen jelentős mértékű visszaesése jórészt visszavezethető azokra a korábban leírt egyensúlyzavarokra, amelyek a budapesti gazdaság fejlődését jellemezték. A relatív szűkülő beruházás és a munkaerőtartalékok kimerülése az ipar termelésének növelésében mind az intenzív, mind az extenzív fejlesztés tényezőinek visszaesését mutatják.

A budapesti ipar termelékenysége a harmadik ötéves terv időszakában mindössze 23,5 %-kal emelkedett.

Ha a budapesti és vidéki ipar fejlődését összehasonlítjuk, megállapítható, hogy a vidéki ipar növekedési üteme jelentős mértékben meghaladta a budapestiét. 1963-67 között Budapesten a termelés évi növekedési üteme 4,6 % volt, a vidéki hasonló mutatója 9,1 %. A termelékenység emelkedése ebben a periódusban évente 4,5 % volt Budapesten, vidéken 5,4 %. Ugyanakkor a foglalkoztatottak száma Budapesten 0,1 %-kal, vidéken 3,5 %-kal, az állóeszközök bruttó értéke Budapesten 5,8 %-kal, vidéken 7,5 %-kal, a felhasznált villamosenergia pedig Budapesten 4,9 %-kal, vidéken 4,8 %-kal emelkedett évente.

1967-1969 között mind Budapesten, mind vidéken az ipar fejlődésének üteme jelentős mértékben visszaesett. Ebben az időszakban a budapesti ipar termelése évente 1,5 %-kal, vidéken 5,6 %-kal emelkedett. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés Budapesten 1,8 %-kal nőtt, vidéken 1,9 %-kal csökkent évente.

A foglalkoztatottak száma évenként Budapesten 0,3 %-kal csökkent, vidéken 7,6 %-kal nőtt. Ebben az időszakban tehát jelentősen eltért a budapesti és a vidéki ipar fejlődésének jellege, mert amíg Budapesten az ipar termelésének növekedését teljes egészében a termelékenység fedezte, vidéken az ipari termelés kizárólag a foglalkoztatottak számának növeléséből származik. Tehát az ipari fejlődésben az intenzív jellegű magyar gazdaságon belül Budapest képviseli, míg a vidéki iparfejlesztést kifejezetten az extenzivitás jellemzi. Ez egyenes következménye az előbbieken leírt fejlődési tényezők és az ellentmondások

irányítási rendszer hatásainak. Vitatható a vidéki ipar ilyen mértékű extenzív fejlesztésének helyessége akkor, amikor az intenzíven fejlődő ipari koncentrációk gazdaságának megfelelő fejlesztéséhez szükséges források nem minden esetben állnak rendelkezésre. A beruházási politika ellentmondásos jellegét mutatja, hogy az intenzíven fejlődő budapesti iparban 1967-69 között az állóeszközök bruttó értéke évente mindössze 2,9 %-kal emelkedett, ugyanakkor a csökkenő termelékenységű vidéki iparban az állóeszközök bruttó értéke ebben a periódusban évente 7,5 %-kal emelkedett.

A vidéki iparfejlesztés ellentmondásos jellegére hívja fel az is a figyelmet, hogy az állóeszközök ilyen mértékű bővülése mellett sem lehetett a termelékenység növekedését biztosítani, sőt a vidéki ipari fejlődés felszabadulás utáni történetében először ebben az időszakban csökkent a termelékenység.

Mindezen tényezők eredményeként a budapesti ipar súlya az ország iparában tovább csökkent. 1969-ben az ipari termelés 36,8 %-a az összes foglalkoztatottak 35,6 %-a, a munkások 33 %-a, az összes állóeszköz bruttó értékének 28,5 %-a, a hajtóerő 22,9 %-a és a villamosenergia felhasználás 20,8 %-a koncentráldott Budapesten. A budapesti ipari koncentrációnak sajátossága, hogy nem specializálódott néhány ágazatra, hanem a statisztikai gyakorlatban megkülönböztetett 58 iparág közül mindössze 12 található, ahol a főváros súlya 15 %-nál alacsonyabb. A fővárosban főként a gyorsan fejlődő gépipari ágazatok aránya volt magas ebben az időszakban, hiszen még 1969-ben is a fővárosi ipar az ország gépipari dolgozóinak közel felét foglalkoztatta. A gépiparon belül dolgozók aránya a műszeriparban elérte a 70 %-ot, a villamosipari gépeket és készülékeket gyártó, valamint a hűtés és vákuumtechnikai iparban több mint 60 %, a közlekedési eszközöket gyártó iparban pedig közel 50 % volt. A könnyűipari ágazatok közül a budapesti szocialista ipar aránya a papír- és nyomdaiparban volt a legmagasabb 1969-ben a létszám alapján számítva 60, illetve 66 %.

Strukturális változások az iparban

Az elmúlt 15 évben (1955-1970) a budapesti ipar szerkezetének változására a nehézipar fokozatos térnyerése volt jellemző.

Az ipari szerkezetben belül a foglalkoztatottak száma alapján 57,4 %-ról 61,4 %-ra nőtt a nehézipar aránya. Viszont a felhasznált villamosenergia alapján mért részarány kiemertékben csökkent. A nagyvolumenű nehézipari beruházások eredményeként az összes állóeszköz bruttó értékének alapján számított részarány továbbra is 70 % felett maradt, annak ellenére, hogy a könnyűipar beruházásainak részaránya gyors ütemben emelkedett az egyes tervidőszakokban. (1965-ben az összes állóeszköz bruttó értéke alapján a nehézipar részaránya 73,6 % volt, szemben az 1970. évi 70,4 %-kal.)

A nehéziparon belül, mint az egyes időszakok elemzése alapján kiderült, elsősorban a vegyipar, a hűtéstechnika, a műszeripar és a villamosgépipar részaránya emelkedett. A közlekedési eszközök gyártása, a kohászat, a fémtermékek gyártása pedig veszített súlyából. Ez a tendencia a budapesti ipar szerkezeti változásaiban a magas műszaki színvonalu megfelelő kutatási háttérrel igénylő, a korszerű technológiát feltételező dinamikus iparágak jelentőségének állandó emelkedését mutatják és azt, hogy általában munkaigényes gyártmánystruktúra kerül előtérbe.

A könnyűipar részaránya a foglalkoztatottak száma alapján minden tervidőszakban veszített súlyából a budapesti iparon belül. Ez a folyamat kettős tendenciát tükröz, mert míg az állóeszközök és a hajtóerő alapján a könnyűipar súlya nő, addig a foglalkoztatottak száma alapján csökkent. Tehát a budapesti könnyűiparon belül elsősorban a textilipari rekonstrukciók eredményeként olyan technológiai változásokra került sor, amely munkaerő megtakarítással jár. A könnyűiparon belül a textilipar megőrizte vezető helyét, azonban súlya fokozatosan csökkent. Az ipari szerkezet változása nem mutat egyértelmű tendenciát az intenzív fejlődés irányába annak ellenére, hogy a foglalkoztatottak száma 1964. óta fokozatosan csökkent, de még mindig magas ahhoz a termelési értékhez képest, amelyet egy kedvezőbb ipari szerkezet és nagyobb hatékonyság mellett indokoltnak lehet tekinteni. Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy megfelelő irányú strukturális változások esetén a budapesti ipar jelentős munkaerő-tartalékkal rendelkezik, és a jövőben a fővárosi gazdaság egyik legjelentősebb munkaerő-kibocsátó ágazatává válhat. Ennek szükségességére az elmúlt évek kedvezőtlen demográfiai jelenségei is felhívják a figyelmet.

A tercier szektor előretörése

A tercier szektor fokozatos, de egyre gyorsuló ütemű térnyerését szemlélteti, hogy míg az iparban foglalkoztatott létszám 1960-hoz viszonyítva csak 3 %-kal emelkedett, addig a tercier szektorban dolgozók létszámnövekedése becslések szerint 21-23% volt. Az egyes tercier ágazatok közül az egészségügyi ellátás és az oktatás területén volt a legnagyobb arányú a létszámgyarapodás. Az egészségügyi ágazatokban foglalkoztatottak száma 1970-ben csaknem 10 ezerrel (kb 25 %-kal) az oktatási intézményekben dolgozóké 11 ezerrel (mintegy 35 %-kal) haladta meg a 10 évvel korábbit.

Az egészségügy területén az elmúlt évek alatt folyamatosan nőtt a létszám, az oktatásban viszont a növekedés 76 %-a az 1960-1965 közötti időszakra jutott. A többi tercier növekedése 1965 és 1970 közötti időszakra esik.

A többi tercier ágazatban is jelentős mértékű volt a dolgozók létszámának növekedése. 1965 és 1970 között a bolti kiskereskedelemben foglalkoztatottak száma 8,7 ezerrel, a vendéglátóiparban dolgozóké 3,3 ezerrel gyarapodott. A kiskereskedelmi forgalom növekedését figyelembevéve azonban az öt év alatti mintegy 14 %-os létszámgyarapodás meglehetősen kedvezőnek mondható, és a nagyobb arányú növekedést jelentős mértékben a munkaerőhiány gátolta. A hálózati infrastrukturális ágazatok közül a közműveknél dolgozók létszáma az elmúlt 10 évben 12 %-kal emelkedett. Ugyanebben az időszakban a helyiiparban dolgozók száma 5 %-kal, és a szocialista helyi építőiparban dolgozóké 45 %-kal nőtt.

A tömegközlekedés munkaerő gondjait érzékelteti, hogy az itt dolgozók létszáma 10 év alatt lényegesen nem változott, annak ellenére, hogy az utasszállítási feladatok igen tetemesen növekedtek.

Az infrastruktúra fejlődése

A második, de különösen a harmadik öt éves tervidőszakban a fővárosi lakosság infrastruktúrális ellátottságának növelése a korábnál fokozottabb hangsúlyt kapott.

Ezt szükségessé tette az, hogy a technikai fejlődés mind a lakosság, mind az ipar részéről új szükségleteket támasztott. Ezen túlmenően a lakosság anyagi viszonyai jelentős mértékben javultak, s ennek természetes következményeként a lakosság igényessége a szolgáltatások mennyiségét és minőségét illetően számottevően fokozódott.

A termelőtevékenység és az infrastrukturális háttér közötti összefüggés az energiafelhasználás jellemzőin keresztül igen jól érzékelhető. Az ipar szerepe a főváros gazdasági életében leghatározottabban az energiafelhasználáson keresztül mérhető. A fővárosban felhasznált összes energiák közel 75 %-a jut az iparra. A szilárd tüzelőanyagoknak és a villamosenergiának több mint a felét, a folyékony tüzelőanyagoknak 60 %-át, a gázneműeknek pedig 90 %-át az ipar használja fel. Az ipari termelés növekedésével a termelési technológiák változásával, a beépített energetikai berendezések növekedésével együttjár az energia felhasználás növekedése.

A termelés és az energiafelhasználás azonos tendenciájú. 1959-1960 között a termelés évi átlagos 5,9 %-os növekedése az energiafelhasználás évi 3 %-os emelkedésével jár együtt, tehát 1 %-os termelésnövekedés 1/2 %-os többletenergiát igényel.

Az energiafelhasználásnak az ipari termelésnél kisebb ütemű növekedésében az energiaforrások kedvező strukturális változása az ipari termelés szerkezeti módosulása és a fajlagos energiafogyasztás csökkenése egyaránt szerepet játszott. Kedvező jelenség, hogy 1969-ben a budapesti szocialista iparban az összes energiafelhasználásból a szénhidrogének 21 %-ot képviseltek a 10 évvel korábbi 1 %-kal szemben.

1959-1968 között a főváros villamosenergia felhasználása 106 %-kal nőtt az ipari fogyasztás pedig ugyanezen időszak alatt csak 64 %-kal emelkedett. A termelés a villamosenergia felhasználás alakulását szoros kapcsolat jellemzi, mindkettő megközelítőleg azonos ütemben nő. A termelés és a villamosenergia felhasználás kapcsolatának szorosságára jellemző, hogy 1959-1967-ben a budapesti iparágak 1/6-ában a növekedési ütemek közötti különbség az 1 %-ot sem érte el, az iparágak több mint 1/4-ében pedig 1-2 % közé esett.

Az ipari gázfogyasztás a földgáz Budapestre történt vezetése következtében jelentős mértékben megnőtt és ez teljes egészében a földgázfogyasztás emelkedéséből származik.

A főváros telepítési adottságai közül kiemelkedő jelentőségű a Duna, mint kedvező víznyerési lehetőség. Az elmúlt 10 évben a főváros vízfelhasználásának döntő többsége az ipar növekvő fogyasztásából származik. Az ipar, mint a legnagyobb fogyasztó és mint a víz

felhasználását legjobban növelő ágazat, meghatározó szerepet töltött be. 1969-ben a főváros teljes vízfelhasználásából az ipar mintegy 60 %-ban részesült és a háztartások vízfogyasztása az összes vízfelhasználásoknak csak 30 %-át tette ki.

A főváros víz- cső- és csatornahálózata az elmúlt mintegy 2 évtized alatt a vízfelhasználás növekedésével párhuzamosan, annál azonban kisebb mértékben növekedett. 1969 végén Budapest vízcső hálózata 66 %-kal, csatornahálózata pedig mindössze 35 %-kal volt hosszabb az 1950 év végénél. A vízfelhasználás növekedését felülmúló mértékben nőtt az elvezetett szennyvíz mennyisége.

Az elmúlt 10 esztendő alatt mind az un. műszaki, mind az un. humán infrastruktúrális ágazatok teljesítménye számottevően növekedett. Budapest esetében az infrastruktúra fejlesztése általában felülmulta az ipari termelés növekedéséből és a lakosság szám gyarapodásából szükségszerűen következő fejlesztési igényt, a környező települések egy részében azonban a kapacitásbővítés nem tartott lépést a mennyiségi igények fokozásával és az ellátottsági viszonyok ma sok tekintetben kedvezőlenebbek, mint 10 évvel korábban. Az infrastrukturális ágazatok teljesítmény-növekedésének összetevői a humán és a műszaki ágazatokban eléggé eltérően alakultak. A műszaki infrastrukturális ágazatok fejlesztésére fordított beruházások összege jelentősen növekedett, ugyanakkor a foglalkoztatottak létszáma viszonylag kisebb mértékben - egyes területeken (pl. a helyi közlekedésben, közműellátásban) a szükségesnél jóval kisebb arányban gyarapodott. Ezzel szemben a humán ágazatokban a "teljesítmény-növekedés" főként csak a foglalkoztatottak létszámának növelésével függött össze. A fejlesztésre beruházott összeg nemcsak relative, hanem abszolút értelemben is alacsony volt, tehát az intézményhálózat csak kevésbé bővült.

1966-70-ben a fővárosban állami erőből mintegy 56,5 md Ft-ot fordítottak az infrastruktúra fejlesztésére. Ez azt jelenti, hogy Budapest fejlesztésére fordított összes beruházások 68 %-át fordították az infrastruktúra fejlesztésére.

A harmadik tervidőszak folyamán a szolgáltató ágak közül a közlekedés fejlesztésére fordították a legjelentősebb összeget. A "szállítás, hírközlés" népgazdasági ágban teljesített beruházások 31 %-át jelentették a fővárosi állami szektor összes beruházásának. A helyi közlekedés fejlesztésére az öt év folyamán 5,9 md Ft-ot fordítottak (közlekedési beruházások 23 %-át) s ennek 59 %-a a METRO építéséhez kapcsolódó beruházás volt.

1966-1970-ben az állami lakásberuházások keretében 6,2 md Ft-ot használtak fel. Az 1960-as évtizedben a lakásállomány gyarapodásának üteme a vidékihez hasonlóan Budapesten is meggyorsult. Míg 1948. és 1960 közötti időszakban évente átlagosan 6,7 ezerrel (1,4 %-kal) nőtt a főváros lakásainak száma, addig az elmúlt 11 esztendő alatt évi átlagban 9,7 ezerrel (1,7 %-kal) gyarapodott az állomány.

A lakások száma 1970 végén meghaladta a 642 ezret (20 %-kal) volt nagyobb, mint 1960 elején. A lakásállomány az elmúlt 11 év alatt nagyobb arányban nőtt, mint a népesség száma. A lakások 20 %-os gyarapodása mellett a lakónépesség száma 1970 végén 13 %-kal volt több, mint 11 évvel korábban. A népességszámra vetített lakásellátottsági mutatók tehát kis mértékben javultak. A főváros teljes lakónépességét figyelembe véve, a 100 lakásra jutó népesség száma 6 %-kal; 334-ről 315-re csökkent 1960 óta. Még kedvezőbb a kép, ha az intézeti háztartások lakónépességét számításon kívül hagyjuk, a lakásellátottsági mutatót csak a lakások lakónépessége alapján számítjuk. Így 100 lakásra jelenleg 297 lakó jut, 10 %-kal kevesebb, mint 11 évvel korábban. A lakásellátottsági mutató viszonylag kedvező alakulása ellenére a lakáshiány nem mérséklődött lényegesen. A családtagok, vagyis a családok, részcsaládok ill. egyedülállóak száma ugyanis arányaiban jobban növekedett, mint a népességé, tehát ugyanannak a népességnek az elhelyezése ma több lakást igényel, mint korábban. Egy ilyen számítás alapján a jelenlegi lakáshiány mintegy 143 ezerre tehető. 1960-ban a családtagok száma 153 ezerrel haladta meg a lakások számát, tehát a hiány csaknem 10 %-kal csökkent. A tényleges lakáshiány száma azonban minden valószínűség szerint lényegesen mérsékeltebb az ilyen módon számított hiánytól. A mennyiségi lakáshiányon felül még igen jelentős az un. minőségi lakáshiány is. Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a félkomfortos, ill. komfort nélküli lakások aránya 44 % (annak ellenére, hogy a felszabadulás óta folytatott állami lakásépítési tevékenység nyomán csak komfortos lakásokkal gyarapodott a város), s az egy-szobás lakások hányada (50 %) magasabb, mind a vidéki városokban, mind a községekben kialakult aránynál.

A harmadik ötéves tervidőszakban a közműellátás és az ellátottság színvonalának növelése meggyorsult. A kommunális ágazatokban teljesített beruházások összege megközelítette a 7,3 md Ft-ot. Egy lakosra 1970-ben 1.072 Ft beruházás jutott, 1960 és 1970 között a népesség számának 10 év alatti 11 %-os, és a lakásállomány 17,6 %-os növekedése mellett.

A vízcsőhálózatba bekötött lakások száma	33,8 %-kal,
a gázcsőhálózatba bekötött lakások száma	33,0 %-kal,
a villanyhálózatba bekötött lakások száma	19,8 %-kal,
a csatornahálózatba bekötött lakások száma	23,9 %-kal,
a távfűtőhálózatba bekötött lakások száma	943,3 %-kal,
a személygyűjtésbe bevont lakások száma	16,0 %-kal,
a telefonnal ellátott lakások száma	78,1 %-kal

emelkedett.

Az ellátottság jelenlegi színvonala magasan felülmúlja a háboru előtti, azonban más külföldi nagyvárosokkal összehasonlítva távolról sem mondható megfelelőnek.

A beruházott összeg nagysága alapján a szolgáltató ágazatok között a kereskedelem állt a negyedik helyen. Az állami kereskedelem fejlesztésére a harmadik ötéves terv időszakában összesen 3,9 md Ft-ot ruháztak be, ebből a kiskereskedelem 43 %-os részarányt képviselt. A forgalom nagyarányu növekedéséhez a fejlesztés viszonylag szerény keretek között mozgott és a hálózat nem bővült a megfelelő mértékben.

A lakásellátást nem számítva, az un. nem termelő szolgáltató ágazatok fejlesztése a harmadik ötéves tervidőszakban eléggé háttérbe szorult. A fejlesztésre előirányzott összeg már eleve alacsonyabb volt a szükségesnél, s a teljesítés még a tervezett szerény mértéktől is elmaradt.

A negyedik ötéves terv előirányzatai szerint Budapest fejlődése jelentős mértékben meggyorsul.

Az ipar fejlesztésében előtérbe kerülnek az intenzív jellegű beruházások és az egyes ipar-ágak fejlődésében bizonyos szelektivitás is érvényesül.

A főváros átdolgozott negyedik ötéves terve a lakásépítés ütemének jelentős fokozásával számol a tömegközlekedés erőteljes fejlesztésével párhuzamosan. A negyedik ötéves tervben évente 15-18 ezer új lakás megépülése a közműhálózat gyorsütemű bővítését is feltételezi. A METRO-program meggyorsítása képezi a tömegközlekedési hálózat fejlesztésének gerincét.

A rendelkezésre álló anyagi erőforrások felhasználásának előirányzatai az infrastruktúra fejlesztésének meggyorsítását célozzák. A jelenlegi tendenciák alapján úgy tűnik, hogy néhány területen számottevően csökkenthető a feszültség, de a műszaki- anyagi szükségletek és a pénzügyi lehetőségek között még számos ágazat esetében reálisan várható feszültségek kialakulásával kell számolnunk. E feszültségek a már napjainkban is érezhető egyensúlyzavarok feloldását is késleltethetik.

Nem várható gyökeres változás a főváros demográfiai helyzetében. A népesedési viszonyok kedvezőbbé válása reálisan csak a lakásépítés ütemének gyorsulása és a különböző intézmények hálózata bővülésének függvényében valószínűsíthető.

V. Következtetések

A Budapesten belüli társadalmi- gazdasági struktúra a gazdasági növekedés elmúlt negyedszázados folyamatában kifejezetten erőssé vált. Ez azt jelenti, hogy a termelő- és nem termelő szférán belül ágazatközi kapcsolatok szorossága meghaladja az országos kapcsolatok mértékét és mind a termelő fogyasztást, mind a végső felhasználást tekintve, ezek a kapcsolatok a koncentráció fejlődését sok vonatkozásban alapvetően meghatározták. A fővárosi gazdasági struktúra alapját, a fejlődés kezdeti szakaszától napjainkig az ipar jelentette. Az iparon belül kialakult gazdasági kooperációs kapcsolatok a termelő felhasználáson belül egy rendkívül összetett ipari struktúra kialakulását eredményezték. Az ipar fejlődésében az ugynevezett vezető iparágak köre az egyes fejlődési periódusokban, csak kismértékben változott és a főváros ipara mindmáig megőrizte feldolgozó ipari jellegét. A feldolgozó

iparon belül a gyorsabban fejlődő ágak köre viszonylag hosszú ideig állandó volt és csak az utóbbi időben figyelhető meg egy erőteljesebb strukturaváltásra utaló tendencia. A vezető ágak köre a fejlődés kezdeti szakaszában, elsősorban a mezőgazdaság (élelmiszeripar), majd ezután a közlekedési hálózatok kiépítésének következtében a gépipar egyes ágazataiból kerültek ki. A főváros iparának vezető ágai még ma is a közlekedési eszközök és gépek, gépi berendezések gyártását folytató iparágak.

Ezekre az ágakra települtek a többi iparágak és ezek fejlődését a különböző növekedési periódusokban, az előbb említett vezető ágak fejlesztése határozta meg.

A fejlődés mai szakaszában a gazdasági növekedés és a főváros ipari strukturájára közötti ellentmondások alakultak ki, amelyek abban nyilvánulnak meg, hogy a meghatározó szerepet játszó ágak elvesztették dinamikus jellegüket és olyan ágak váltak gyorsan fejlődőkké, amelyek korábban a budapesti agglomeráció ipari strukturájában nem játszottak jelentősebb szerepet.

A tudományos technikai forradalom az ipari termékekkel szembeni igényt alapvetően módosította, és olyan új iparágak kialakítását teszi szükségessé, amelyek fejlődési dinamikája messze meghaladja az ugynevezett hagyományos iparágakét.

Ez a fejlődési sajátosság fokozottan érzékelhető a budapesti gazdaságon belül, ahol a műszeripar, híradástechnika, számítógép ipar gyors fejlődése hosszabb távon, a jelenlegi ágazati kapcsolatok átrendeződését és végsősoron az ipari szerkezet alapvető meghatározását eredményezi. Jelenleg megfigyelhető egy olyan tendencia, amelyben a hagyományos gépipari ágazatok eléggé merev, és rendkívül szerteágazó gyártmánystrukturájából eredően, számos feszültség kialakulása várható. A kooperációs kapcsolatok iránya és jellege a jelenlegi periódusban egy átmeneti állapotban van, és a gépipar is most teszi meg kezdő lépéseit egy korszerűbb gyártmánystruktúra kialakítása felé. Ez a folyamat párosul a gazdaság extenzív jellegű fejlesztésének intenzív jellegű fejlesztésére való átállítással, amely részben a korábbi periódusban kialakult egyensúly zavarokra, részben a beruházási politika ellentmondásaira való természetes reagálásként is értékelhető.

Míndezek eredményeként a gazdasági növekedés egésze a budapesti gazdaságon belül ütemét tekintve lelassult és jelenleg átmeneti stádiumban van. Ahhoz, hogy a gazdasági növekedés a budapesti agglomerációban meggyorsuljon, a korábbi időszaktól néhány vonatkozásban eltérő fejlesztési politikát kíván, ezekről a későbbiekben szólnunk.

A budapesti gazdaságon belül a jelenlegi fejlődési szakaszban a strukturaváltozásra rendkívül erős befolyást gyakorol az ugynevezett tercier szektor gyors előretörése. A foglalkoztatottak számát tekintve a nem termelő ágazatok fejlődése a leggyorsabb. Jórészt ez eredményezi a budapesti gazdaságon belüli munkaerőhelyzet kiéleződését. A tercier szektor előretörése a fejlesztési igények szerkezetét is módosítja, amely beruházási politikánk módosulását fogja hosszútávon eredményezni. Ebben a tendenciában nyilvánul meg legérzékenyebben a tercier szektor növekedési pólusjellege, annál is inkább, mert a nem termelő tevékenység súlya a budapesti gazdaságon belül a leggyorsabban nő és ennek koncentrációs foka magasabb, mint a termelő ágazatoké. A növekedésnek fentiekben vázolt jellege a főváros, országon belüli társadalmi-gazdasági súlyának növekedését eredményezheti, amelyet nem tud kellőképpen ellensúlyozni a termelő ágak még viszonylag gyorsabb ütemű decentralizálása, illetve vidéki fejlesztése.

A tercier szektor átlagosnál gyorsabb ütemű fejlődése nemcsak Budapest, hanem az ország gazdaságának egészére jellemző.

A gazdaságilag fejlett országok társadalmi-gazdasági szerkezete is azt mutatja, hogy a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak aránya gyors ütemben nő és ez az általános tendencia a magyar gazdasági növekedésre is jellemző lesz. Következésképpen Budapest súlya, szerepe és jelentősége a magyar gazdaságon belül, még hosszú ideig igen jelentős marad, sőt nagyobb mértékű kiegyenlítődés sem valószínűsíthető, így a budapesti koncentráció mértéke sem csökkenhet a jövőben.

Egyensúlyzavarok és feloldásuk lehetőségei a budapesti gazdaságon belül

Az elmúlt időszak, sőt a jelenlegi gazdaságfejlesztési célkitűzések sem veszik figyelembe az előbbieken vázolt tendenciákat, és Budapest- és környéke "erős" társadalmi-gazdasági strukturájából fakadó következményeket. Ez a tény röviden úgy foglalható össze, hogy a budapesti gazdaságon belül igen jelentős egyensúlyzavarok keletkeztek, amelyek részben a gazdasági növekedés lassulását, részben a belső kívánatos arányok felbomlását okozták. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

1. (Kedvezőtlen demográfiai tendenciák alakultak ki, negatív természetes szaporodás mellett a vándorlás lecsökkent, ennek következtében is egyre fokozódó munkaerőhiány észlelhető. A munkaerőhiány megítéléséhez azonban hozzátartozik az is, hogy az egyes termelő és nem termelő ágazatok élőlomka felhasználása a szabályozó rendszer negatív hatásainak következtében nem racionális).

A jelenlegi népeségi viszonyok arra mutatnak, hogy a főváros és környéke munkaerő bázisa még hosszabb távon sem bővíthető reálisan, sőt a munkaerő alap "szinten tartása" is nagy nehézségeket okozhat a jövőben.

2. A termelő ágak fejlesztése a fentiek következtében a jövőben csak intenzív módon képzelhető el. Ennek ellenére a holtmunka ráfordítás növelésének eszközaránya, a jelenlegi beruházási politika mellett nem biztosítható. A budapesti iparvállalatok fejlesztési nehézségekkel küzdenek, pénzügyi helyzetük egyre feszültebbé válik. Az intenzív fejlesztés előfeltételei relative Budapesten szűkültek be a leginkább és ez hosszabb távon érezteti kedvezőtlen hatását.

3. Az ipari kapcsolatok vizsgálata arra utal, hogy a budapesti ipar struktúráján belül az egyik legjelentősebb ágazat, a gépek és gépi berendezések gyártása, rendkívül erős befolyással bír. Ez annál is inkább lényeges, mert az iparág saját szükségleteit illetően, korántsem olyan jelentős tagja a budapesti komplexumnak, mint a más ágazatokkal való kapcsolatok alapján. Ez arra vezethető vissza, hogy a gépipari üzemeink profilja még ma is túl széles, igyekeznek minden alkatrészt saját üzemükben előállítani, és így kooperációs kapcsolataik nem túl szélesek. (A közvetlen szükségletek alapján megállapítható volt, hogy az általános gépipar és a hradástechnika lényegesen kevésbé kooperál, mint a villamosgépipar és a járműipar), ugyanakkor termékeik, éppen széles profiljuk miatt, igen sok ágazatba beépülnek és ez a tény tette és teszi lehetővé a gépek- és gépi berendezések gyártásának gyors fejlődését, ill. e széles gépipari bázison más iparágak megtelepedését és kifejlődését. A struktúraváltozás aránya az iparon belül e hagyományos kapcsolattípustól eltérő és a dinamikus ágak nem esnek egybe e hagyományos ágakkal, sőt a hagyományos ágakkal szemben támasztott igények változását ezek az ágak nem tudják követni a megfelelő fejlesztési lehetőségek hiányában. Ahhoz, hogy az iparon belüli egyensúly helyreálljon, elsősorban a gépiparon belüli technológiai és technikai fejlesztés szükséges.

4. A beruházási eszközök hiányában határozott törekvés érvényesül az iparon belül is az extenzív jellegű fejlesztésre. Ez azonban munkaerő korlátokba ütközött. Következésképpen a budapesti ipari létesítmények közül több fejlesztési félémgoldásokra kényszerült. Ez párosul egy teljesen elaprózott és sok vonatkozásban elavult gyártmánystruktúrával, sőt egyes vizsgálatok szerint - a budapesti ipar problémáinak egy része a gyártmánystruktúra korszerűtlen, elavult és túl széles voltára vezethető vissza.

5. A nem megfelelő fejlesztési tevékenység, illetve a fejlesztési tevékenység és az adottságok közötti ellentmondások következtében a termelőberendezések kapacitás kihasználása kedvezőtlenül alakult.

A termékegységre jutó amortizáció és eszközlektési járulék az elmúlt időszakban gyors ütemben emelkedett, amely végsősoron a termékek önköltségében jelentkezett. Ez a jelenség is szorosan összefügg az élőlomka megtakarításhoz szükséges beruházási lehetőségek szűkösségével és így az egyensúlyzavarok, a kapacitás kihasználatlanságban is megnyilvánulnak.

6. Az ipar fejlesztési lehetőségeinek relativ szűkülése, mind a termelés, mind a termelékenység emelkedésének ütemét jelentősen csökkentette, nagyobb mértékben, mint az ország egyéb területein. A hatékonysági problémák Budapesten fokozottabban jelentkeznek, mind vidéken.

Az ipar termelésnövekedését teljes egészében a termelékenység emelkedése fedezte, azonban az ipari termelés növekedési ütemének visszaesése egyértelműen utal a termelékenység nem kielégítő emelkedésének nehézségeire.

7. A budapesti gazdaság nyílt jellegéből adódóan érzékenyebben reagál a nemzetközi piac konjunktúrális változásaira és az értékesítési lehetőségek elmúlt években tapasztalható hullámzó alakulása, a budapesti ipar egészét kedvezőtlenül érintették és a felhalmozási lehetőségeket csökkentették. Végsősoron az értékesítési zavarok fokozták az előbbieken vázolt egyensúlyzavarokat.

8. Az egyensúlyzavarok másik nagy csoportja az infrastrukturális fejlesztés területén érzékelhető. Egyrészt nem volt megfelelő összhang a termelés feltételeit biztosító infrastruktúra és a termelő tevékenység fejlesztése között, másrészt az infrastruktúrán belüli ágazati arányok sem alakultak kedvezően. Elsősorban a lakossági infrastruktúra fej-

lesztése maradt el az igényektől és vált jelentős feszültségek forrásává. A nem termelő és termelő ágak közötti arányok kedvezőtlen alakulása a budapesti gazdaság szerkezetén belül okozott olyan gyorsulásokat, amelyek végsősoron, egyrészt a gazdasági növekedést lassították, másrészt az életszínvonal politika célkitűzéseinek megvalósítását hátráltatták. Maga az a tény, hogy a budapesti gazdaság fejlesztésére fordított beruházási eszközökből a felszabadulás után egyetlen egy tervidőszakban sem érte el a 30 %-ot, szűkebben értelmezett infrastruktúrális ágak (kereskedelem, szállítás és hírközlés nélkül) fejlesztésére fordítandó összegek aránya, jelzi azoknak az aránytalanságoknak és egyensúlyzavaroknak a forrását, amelyek feloldása csak hosszabb távon és rendkívül nagy anyagi áldozatok árán érhetőek majd el.

Az infrastruktúrális fejlesztés megítélésében és általában a budapesti gazdaság fejlesztésével kapcsolatos álláspontok kialakításában a beruházási és telepítési döntések meghozatalakor általában egy új ipari munkahely telepítési költségéből indultak ki és az a nézet vált uralkodóvá, hogy Budapesten az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége a legszorosabban az ipari munkahelyek szaporodásával függ össze. Másik vizsgálati szempont az egy új lakos telepítésének költségei voltak, abból kiindulva, hogy a legjelentősebb népességvonzó tényező az ipari fejlődés. Ma már ez a kérdés egészen másként vetődik fel.

Az iparban foglalkoztatottak száma 1964. óta gyakorlatilag nem emelkedett, sőt csökkent. Ennek ellenére, sem az infrastruktúrális költségek, sem a népesség száma emelkedése nem állt meg, sőt az infrastruktúrális fejlesztési igények nagy része nem a betelepülő új népesség igényeinek kielégítéséhez szükséges, hanem az elmaradt fejlesztési hiányok pótlását szolgálják. Jelenleg Budapesten és környékén az a helyzet, hogy ha egyetlen új fővel nem szaporodik a népességszám, az infrastruktúrális fejlesztés igényei változatlan szinten maradnak, és az elhatározott fejlesztési programokat, sőt azokat lényeges mértékben meghaladó infrastruktúrális beruházásokat, változatlan népességszám mellett is, meg kell valósítani.

A jelenlegi fejlesztési igényekhez viszonyítva, a hosszú távú fejlesztési koncepciókban rögzített és valószínűsített népességszám növekedés infrastruktúrális igényeinek kielégítéséhez szükséges anyagi- eszközök jelentősen elmaradnak az egyébként is megvalósítandó fejlesztés költségei mögött.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a termelés bővülése intenzív jellegű iparfejlesztés infrastruktúrális igényeinek kielégítése a jövőben ne jelentkezne beruházási igényként.

Amennyiben az ipari termelés volumenének emelését tervezzük - és ez a jövőben teljes mértékben valószínűsíthető, hiszen a budapesti ipar fejlesztéséről lemondani nem lehet - egy nem megfelelő ütemű infrastruktúrális fejlesztés esetén a jelenlegi egyensúlyzavarok további kiéleződése várható.

9. Budapest gazdaságon belüli egyensúlyzavarok végsősoron, mint infrastruktúrális problémák is megjelennek, mert a nem megfelelő ütemű és szerkezetű infrastruktúrális fejlesztési tevékenység, mind a demográfiai viszonyok alakulását, mind a termelésbővítés lehetőségeit kedvezőtlen irányban befolyásolják.

10. A beruházási politika strukturális problémái tehát jelentős feszültségek forrásává váltak és a jövőben olyan irányú módosításuk válik szükségessé, amelyek egyrészt az országon belüli beruházási arányok, másrészt a Budapesten belüli beruházások ágazatok közti arányainak megváltoztatásán alapulnak.

A fentiekben vázolt egyensúlyzavarok megoldása, azok típusaitól függően rövid, közép- és hosszútávon, vagy néhány vonatkozásban csak nagy távlatban képzelhető el. Megoszlanak a vélemények tekintetben, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok milyen időtávlatban tervezhetők valósan. A gazdasági folyamatok 10-15 éves távlatban tervezhetők, míg a társadalmi változásokra vonatkozó előre-számítások ennél nagyobb távlatra is reális információkat nyújtanak.

Mindezek figyelembevételével és a jelenlegi gazdasági lehetőségeket szem előtt tartva arra a következtetésre jutottunk, hogy az egyensúlyzavarok hosszú távon (10-15 éves időszakban) nem oldhatók meg, csak mérsékelhetők.

A fejlesztés természetéből következik, hogy az adottságok, elsősorban rövid távon determinálnak és a szabadságfok az időtávlat növekedésével arányosan emelkedik. Ebben a szemléletben az egyensúlyzavarok feloldására a következő javaslatok tehetők:

1. A demográfiai problémák és ezen keresztül a munkaerő hiány megoldását szolgálhatják az olyan intézkedések, amelyek egyrészt a természetes szaporodás emelését, másrészt az élömunka felhasználás racionalizálását szolgálják. Ezek az intézkedések bo-

nyolult rendszert képeznek és hatásukat jelentős mértékben befolyásolják azok a gazdaságfejlesztési és életszínvonal politikai célkitűzések, amelyek társadalmi-gazdasági fejlődés egészének meggyorsítására irányulnak. Nevezetesen arról van szó, hogy olyan részintézkedések, amelyek csak egy-egy jelenség megoldására irányulnak, csak akkor lehetnek hatékonyak, ha ezek összhangban vannak mind a szabályozó rendszerek, mind az érdekeltségi rendszerek egészével.

2. A beruházási politikában olyan irányú változásokra van szükség, amelyek egyrészt az intenzív fejlesztés területileg eltérő igényeit figyelembe veszik, és elsősorban azokra a területekre összpontosítják az anyagi eszközöket, ahol az extenzív fejlesztés lehetőségei relative a legnagyobb mértékben beszűkültek, másrészt az adott területen kialakítandó beruházási struktúra a termelő és nem termelő ágazatok közötti, valamint az azokon belüli helyes arányok kialakításával a jelenlegi feszültségek feloldását maximális mértékben szolgálják.

3. A termelő ágazat fejlesztésében, közép- és hosszútávon erőteljes szelektivitásnak kell érvényesülnie annak érdekében, hogy egyrészt a rendelkezésre álló erőforrásokat koncentráltan, nagyobb hatékonysággal lehessen felhasználni, másrészt a jelenleg rövid távon determináló adottságok közép- és hosszú távon fokozatosan csökkenjenek. Ennek a szemléletnek elsősorban a budapesti agglomeráció fejlesztésében van nagy jelentősége, mert a belső kooperációs kapcsolatok, mind a termelő, mind a nem termelő szféra struktúráját illetően "erős" jellegre mutatnak. Ez azt jelenti, hogy a kialakult ágazatközi kapcsolatok alapján a tova-gyűrűző hatások mértéke az átlagosnál nagyobb, és a belső szerkezeti összefonódás a kialakult kapcsolatok következtében az egyes fejlesztési impulzusok átgyűrűző hatásain keresztül jelentős mértékben befolyásolják a gazdaság egész fejlődésének irányát és jellegét. Ebben a helyzetben nagy jelentősége van annak, hogy megismerve az átgyűrűzések irányát és jellegét, elsősorban olyan területeken kerüljenek elhatározásra fejlesztések, amelyek átgyűrűző hatásai végsősoron közép- és hosszútávon a gazdaság szerkezetének jelenlegi merevségeit feloldják és a korszerűbb szerkezet kialakításának fajlagos eszköz-igényét jelentős mértékben csökkentik.

4. A nem termelő ágazatok fejlődése a gazdasági növekedés jelenlegi szakaszában várhatóan meggyorsul, ennek anyagi, műszaki előfeltételeit úgy célszerű megteremteni, hogy egyrészt növekedjék az infrastrukturális beruházás részaránya, az összes beruházásból belülről, másrészt az egyes infrastrukturális ágazatok közötti arányokat a termelő és nem termelő infrastruktúra között helyesen lehessen megállapítani. Ez egyrészt feltételezi azt, hogy az infrastruktúrára fordított beruházások gyorsabban emelkedjenek, mint a nemzeti jövedelem emelkedési üteme, másrészt az infrastrukturális fejlesztés e területi arányaiban az adottságokat figyelembevévő megoszlás érvényesüljön és lehetőség legyen ésszerű súlypontképzésre.

Az infrastrukturális fejlesztés jellegéből adódik, hogy azok fajlagos eszköz-igénye magas és a jelenlegi feszültségek feloldása csak hosszabb távon valósítható meg.

5. A budapesti gazdaságon belüli aránytalanságok és feszültségek következtében kialakult egyensúlyzavarok feloldása csak a budapesti agglomerációra vonatkozó intézkedésekkel nem oldható meg. Ezeknek az intézkedéseknek az országos ágazati és területfejlesztési célkitűzések egész rendszerébe való szerves beépülésükkel válhatnak hatékonná. Ezért az előadás során leszűrt tapasztalatok alapján körvonalazott teendőket célszerű figyelembe venni az átfogó gazdaságfejlesztési koncepciók kidolgozásakor, hiszen nyilvánvaló, hogy a kétoldalú megközelítés a hatások- és kölcsönhatások figyelembevétele nélkül a fentiekben vázolt feladatok reálisan nem megoldhatók.

Hozzászólások FODOR László előadásához

TÓTH Imre:

Az előadás is felvetette azt, hogy itt számos probléma van, amelyik rányomja a bélyegét a felszabadulás utáni ipar fejlődésére. Én tulajdonképpen a muzeológus szemével szeretném ezt a kérdést megragadni.

Bizonyos tendenciák megmutatkoznak városunk gazdasági fejlődésében, amelyeket a muzeumnak is meg kell látnia és meg kell fognia. Amit én mondok, az természetesen nem speciális budapesti, hanem világtendencia.

Bizonyos iparágak - az előadásból is kiderült - tovább fejlődnek, ahogy az már korábban is volt, de jelentős konstrukciós változás a főváros iparában nem következett be. Más jellegű az, hogy a kapitalista iparunk szocialista jellegű iparrá változott át, de csak a struktúrákat illetően nagyobb változásról nem beszélhetünk 1945. után. Az idő során azonban bi-

zonyos iparági fejlődési tendenciák megmutakoztak. Ez pedig elsősorban az, hogy kibontakozott egy maghasadással kapcsolatos iparág, valamint az elektronikus, híradástechnikai vákuum-ipar, végül pedig, - ami szintén világ tendencia, de Budapest esetében is jelentkezett -, a számítástechnikának - az új iparágnak - az előtérbe kerülése.

Szeretnék felvetni egy gondolatot, amelyik a felszabadulási ipar fejlődésében kétség kívül nagyon erős tendenciaként jelentkezik, amit a muzeumi gyűjtés során sem szabad figyelmen kívül hagyni. Korábban általában a nagyobb üzemek, nagyobb kutató intézetek, kutató laboratóriumok a saját tőkájükön, a saját intézményükön belül - volt egy ilyen nagy híres kutató laboratórium -, gondolok itt az Egyesült Izzónak a kutató intézetére, vagy a Ganz Elektromos Művek saját kutató részlegére, a felszabadulás után ez tudatos tendenciaként állami pénzen, állami fejlesztési alapból kutató intézetek jöttek létre, amelyek jelentős fejlesztő munkát folytattak és az általuk kifejlesztett prototípusokat az ipar gyártására átvette. Elég, ha célzok a Központi Fizikai Intézetre, a Villamosipari Kutató Intézetre, a Távközlési Kutató Intézetre, a Híradástechnikai Kutató Intézetre - hogy csak a néhány legjelentősebbet említsen. Nos ezeknek a tevékenységét a muzeumoknak is - gondolok itt a Budapesti Történeti Múzeumra, vagy a Technikatörténeti Múzeumra - figyelemmel kell kísérni, annál is inkább, hiszen az általuk kifejlesztett termékekből lesznek azután a nagy szériák.

Köztudott dolog, hogy a hidegháború időszakában a magyar ipar fejlődését, illetve a budapesti ipar fejlődését is bizonyos embargó (bizonyos nyersanyagok és ipari termékek Magyarországra való behozatala) sujtotta. Erre egy példa a Magyar Rádió. A nagy adócsövekkel a Standard Trösztnek az adócsöveire támaszkodott, és 1949-50 körül a hidegháborús korszak erőteljesen kiéleződött, az embargó miatt ezeknek a behozatala Magyarországra megszűnt. Ez a kényszerhelyzet arra készítette a magyar ipart, főleg a fővárosi ipart, hogy olyan új iparágakat teremtsen meg, amelyeket az embargó miatt további importból biztosítani nem lehet. Így jött létre példának okáért az egykori Philips gyárnak a területén a Magyar Adócső Gyár, amelyik remekül megoldotta az embargó által rákényszerített helyzetet, és a magyar ipar a Rádió részére el tudta készíteni azokat a nagy adócsöveket, amelyeket a Standard, illetve a Philips megszüntetett Magyarországra szállítani. Az Adócsőgyárnak ezeket a - hogy így mondjam - ma már luxus termékeit sikerült a muzeumnak begyűjteni, hiszen ez részt vesz az egész rendezett kiállításunkon és megtekinthető.

Természetesen a felszabadulás utáni muzeumi munka területén egészen speciális problémák is jelentkeztek. Budapesthez csatolták a peremterületeket. Ezekben belül voltak falusias jellegűek, mint a Rákos vidéke, Rákoskeresztúr, Rákocsaba, de voltak igen gazdag iparral rendelkező területek is: Újpest, Kispeszt, Lőrinc.

Problemátikus az ipar kitelepítése Budapestről, és a kitelepítés során a vidéki ipar megeremtésének a lehetősége. Az előadó azt mondta - ez ilyen formában nem teljesen helyes -, először nem a budapesti ipart kell kitelepíteni, hanem előbb meg kell teremteni vidéken az ipartelepítések lehetőségét. A fővárosból való iparkitelepítés abból a szempontból helyes, hogy az ipartelepítésbe belekapcsolódik újabb ipari tapasztalat, amelyik a fővárosban már rendelkezésre áll. Más kérdés azonban az, hogy ez mikor és milyen formában tud kellő hatékonyságu lenni. Az ipartelepítés akkor jó, ha jól megszervezett budapesti üzemből indul ki, akkor ténylegesen tud hatékonyvá válni. Az igaz, hogy ez az ipartelepítés nem mindig hozta azt az eredményt, amire számítottunk volna, eltelepültek ugyanis bizonyos iparágak a fővárosból, de annak helyét kitöltötte más, amelyik talán nagyobb munkáslétszámot követelt.

KOVÁCS Gyula:

Néhány számadattal szeretném illusztrálni, hogy milyen helyet foglal el az ország kereskedelmében a fővárosi kereskedelem.

Az a centrikusság, ami általában megnyilvánul az országon belül Budapesten, a kereskedelmre is jellemző, hiszen az egész ország kereskedelmének 30 %-a bonyolódik a fővárosban. Ilyen módon tehát a lakosság arányánál másfélszer nagyobb a forgalom. Ennek számos oka és következménye is van. Nyilvánvaló, hogy egy nagyobb város áruforgalmat is vonz többek közt, de az már vitatható, hogy ez a nagyon nagy eltérés indokolt-e vagy sem.

Természetesen ez a nagy különbség nem egyszerűen abból fakad, hogy a vidékiek Budapesten vásárolnak, bár ez lényeges tényező, hiszen a nappali népességet Budapesten 2,4 millió főre lehet becsülni, Beleértve a bejáró dolgozókat. A másik tényező, hogy a városi népességnél - sok oknál fogva - az egy főre jutó jövedelem lényegesen magasabb, és ez magasabb forgalmat is indokol. A számítások azonban azt bizonyítják, hogy ez nem indokolna ilyen nagyságrendű többletforgalmat.

Milyen problémák vannak, hogy ilyen hatalmas mennyiségekről van szó? Budapesten csak élelmiszerből egy év alatt 160-170 ezer vagon fogy. Ebből az összpontosítottságból tehát egyrészt mennyiségi vetület következik, de ezen túlmenően számos egyéb különbség is kimutatható. Például Budapesten a keresőképes korú nők foglalkoztatottsága 90% körül mozog, ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy telítettség van. Ez azután a vásárlási szokásokra, körülményekre is rányomja a bélyegét.

Természetesen a fővárosnak a társadalmi rétegződése is teljesen más. Itt más a népességen belül a foglalkoztatottak és eltartottak aránya, az ipari munkásság van túlsúlyban stb.

A rétegződésből eltérő fogyasztási szerkezet is következik. Budapesten az összes forgalomnak körülbelül a fele élelmiszerből tevődik össze, ez az arány országosan lényegesen alacsonyabb. A fővárosban a korösszetétel is teljesen más, mint vidéken, ami más igényekkel és sok minden egyébbe jár. Köztudott, hogy Budapest az előregedés felé halad, hiszen már 24-25% között áll a keresőkoron tuliak aránya, és ismert okoknál fogva a fiatalok részaránya is eltérően alakul az országosnál.

Vannak olyan gondjaink, problémáink, ami a területi kérdésekkel függ össze. Van olyan kerület Budapesten - a VIII. kerület - ahol 1 km²-en 55 ezer fő lakik, és van olyan kerület, ahol 800 fő lakik egy km²-en. Nagy-Budapest kialakításakor közigazgatásilag létrejött egységes városon belül gyakorlatilag mindenféle településfajta megtalálható volt és még ma is megtalálható. Ebből azután az következik, hogy a városon belül eltérő a kereskedelmi hálózat telepítése. A korábbi kis Budapest területén koncentráldott a hálózat, és ez még ma is így van. A külső területeken ilyen hálózat nem nagyon volt, és ennek a fejlesztése rendkívül sok gonddal és problémával járt és jár. Nem rendelkezünk a külső kerületek fejlesztéséhez elegendő pénzügyi eszközökkel. De felmerül az a kérdés is, hogy hol a helyes arány? Nyilvánvaló, hogy a kereskedelmi hálózat vonatkozásában nem lehet a lakosságárányos telepítést elfogadni. Mindenki tudja - és ezen nem is lenne helyes, nem is kell változtatni, - hogy a szűkebb értelemben vett belváros nemcsak Budapestnek a vásárlási központja, hanem az egész országnak a kereskedelmi centruma. Azért emlitem ezt meg, mert általában felmerül az, hogy a peremkerületek ellátottsága minden tekintetben rosszabb. Ezt egyszerűen úgy fogalmazzák, hogy persze a Váci utcában ezt is, meg azt is lehet kapni, de a külső perifériákon már nem.

A főváros nem most épült fel a közelmúltban a sivatagban, hanem egy bizonyos történelmi fejlődés eredménye. Magyarországon nem az erős tőkekoncentráció, a kapitalizmusnak nem nagymértékű koncentrált fejlődése volt jellemző. Ez a kereskedelemre is érvényes volt. A felszabadulás előtt a budapesti kereskedelemben csak elvétve lehetett találni tőkeerős, részvénytársaság formájában működő cégeket. A jellemző az volt, hogy egy-két-személyes kis szatócsüzletekből tevődött össze a fővárosi kereskedelem. Mindenki tapasztalhatja még ma is, hogy sok olyan helyiség van, ami valamikor üzlet volt és most nem az. Lényegében ma kevesebb üzlet van, mint 1945 előtt. Az üzleteink nagyon kicsik, átlagos nagyságrendjük 100 m² körül van. Ebből az is fakad - hiszen ez átlag, - hogy vannak 20-30 m²-es üzleteink is. Tessék elképzelni, hogy hogyan lehet abban választékokat biztosítani. Ez egyszerűen fizikai képtelenség. Ujabb gond, hogy ezek a szétszórt kicsi üzletek elsősorban peremkerületeken helyezkednek el. Azt hiszem sokat emlékeznek a jelenlévők közül arra a formára, amelyiknél egy kétszobás ház egyik szobája volt az üzlet, a másikban laktak, főzött a háziasszony és amikor megszólalt a csengő, akkor kiment és kiszolgált, aki éppen bejött.

Ma tehát elsősorban nem áruprobléma van, hanem a hálózat elégtelensége. Ezt bizonyítja az is, hogy Budapesten minden négyzetméter üzletterületen mintegy 60%-kal nagyobb forgalom bonyolódik le, mint vidéken.

Fel lehet tenni a kérdést, hogy milyen irányu legyen a fejlődés, miért nem fejlődött eddig jobban a kereskedelem? Itt beleütközünk azokba a problémákba, amelyek általában mindig felmerülnek. A gazdasági erőnk nem volt elégséges, vagy nem tekintették elégé lényeges tényezőnek a kereskedelmet. Gondolom elég itt csak arra utalni, hogy hiába állít elő az ország ipari-, mezőgazdasági termékben sokat, ha ez nem jut el végső rendel-

tetési helyére a fogyasztóhoz, akkor a fogyasztóban az az érzés támad, hogy az nincs. Vég-ső soron a termelés a fogyasztásért van és ha nem teremtjük meg a fogyasztóhoz való elju-táshoz a technikai és a személyi feltételeket, akkor törést szenved az egész folyamat.

Én is azt tudom mondani, hogy a szemlélet nem helyes. Volt már itt szó arról, hogy Budapest a 23. megye-e, vagy az első? Egyetértek azzal, hogy nem ez a lényeg. Véleményem szerint Budapest nem egyszerűen nagyságrendben különbözik a vidéktől és a vidéki városok-tól. Ez a nagyságrend már olyan, ami minőségi különbséggé változik. Ez a valóságban meg is van, de tervezésünkben, gazdaságpolitikánkban ez a minőségi különbség minden szóban hangoztatás ellenére sem jut kifejezésre. Magyarországon az elmúlt időkben nem épült egyetlen igazi áruház sem. Kevés olyan fővárost lehet mondani, akár kapitalistát, akár szocialistát, ahol ilyen helyzet lenne. De el lehet mondani azt is, hogy nincs nemzeti szín-házunk sem. Nem elégséges csak hangoztatni azt, hogy Magyarországnak a fővárosa Buda-pest. Budapestet kiemelten kell kezelni, de a megfelelő anyagi feltételeket is rendelkezésre kell bocsátani, mert anélkül az összes írásban vagy szóban kifejezésre juttatott legjobb szán-dék ellenére is olyan feszültségek támadnak, amilyenek jelenleg vannak.

SZÁNTÓ László:

A Fővárosi Tanácshoz tartozó közművek kérdésével kívánok foglalkozni. Mi, akik ezen a területen dolgozunk, azt szoktuk mondani, hogy egy városban az élet - különösen egy budapesti méretű városban - elképzelhetetlen egészséges vízellátás, megfelelő csatorná-zottság, biztonságos gázszolgáltatás, sőt ma már a nagy kényelmet biztosító távfűtés nélkül.

A közművek mindenekeelőtt arra hivatottak, hogy a lakosság alapvető igényeit kielé-gítsék, kényelmét szolgálják. Emellett a Főváros közműveinek egyre nagyobb szerep jut a településen belüli iparvállalatok kiszolgálása terén. Az utóbbi időben pedig a környezetvé-delmi tevékenység előmozdítása is feladatukká vált (például élővizek védelme, szennyviz-tisztítás).

A Főváros közművei - kivéve a Távfűtő Műveket - több mint 100 évesek. Ez alatt az idő alatt fejlődésük nem volt egyenletes. Többször megfélekedtek róluk, fejlesztésük-ről nem gondoskodtak kellőképpen. Ez volt a sorsuk az 1945 utáni években is, amikor mint nem termelő vállalatok, háttérbe szorultak. Igaz az is, hogy e vállalatok berendezéseinek jelentős része a második világháború során tönkrement.

A Fővárosi Gázművek életében 1945 május 1-e nemcsak azért nagy esemény, mert ez volt az első szabad Május 1-e, hanem azért is, mert akkor szolgáltattak először újra gázt az Óbudai gyár környékén. A helyreállítás ennél a vállalatnál is viszonylag nagyon gyors ütemben folyt. A hároméves terv során mintegy 50 millió forintot fordítottak beruházásra, elsősorban az Óbudai Gázgyár bővítésére. Fokozatosan elérték, hogy napi mintegy 100 vagon szén felhasználásával, az akkor bekapcsolt gázfogyasztók igényeit ki tudták elégíteni. Idő-közben egy nagyon komoly megrázkódtatás érte a vállalatot azzal, hogy szétdarabolták (ez talán példa is az előadásban említett, túlzott iparosítás közben előfordult hibákra). Az Óbudai Gázgyárból - minisztériumi felügyelet alatt - a Gáz- és Kozsműveket hozták létre és fel-adatául mindenekeelőtt a kocszgyártást jelölték meg. Az ikerterméket, a gázt, a Fővárosi Tanács felügyelete alatt működő Gázszolgáltató Vállalat vette át. Mégpedig nagyon rossz minőségű gázt. A Művek a kocszgyártást helyezte előtérbe, ennek megfelelően választotta meg az alapanyagként felhasznált szenet, és ráadásul elhanyagolta a gáz tisztítását. Az eredmény nem maradt el. Egészen rövid idő elteltével, 85 ezer gázmérő óra állt le a Fővá-rospan. Ez önmagában nem lett volna nagy baj, hiszen méretlenül is lehet gázt szolgáltatni, de várható volt a különböző berendezések meghibásodása és veszélyben forgott a Főváros gázellátása. Történt ez akkor, amikor a gázkészülékeket javító részleget ugyancsak egy ön-álló vállalatot alakították, a Gázkészülékek Gyárárt. Ezzel elérték, hogy Budapesten üzemel-tetett több százezer gázkészülék javítását nem vállalta egyetlen szerv sem.

Szerencsére hamarosan felismerték az átszervezés hátrányait, az Óbudai Gázgyár visszakerült tanácsi felügyelet alá. Később, 1957-ben újra összevonták a Gáz- és Kozsmű-veket, a Gázszolgáltató Vállalattal és azóta ez a nagyon fontos közmű ellátja feladatát, kiszolgálja a Főváros lakosságát.

Az utóbbi időben a gázszolgáltatás rohamosan fejlődik, különösen amióta nagy mennyiségben rendelkezésre áll a földgáz, melyet vagy változatlan, vagy bontott állapotban juttatnak el a fogyasztókhoz. A jövőben általánossá válik a földgáz szolgáltatása. A tervek szerint 1985-ben már minden budapesti fogyasztó földgázt használhat. A Fővárosban 1972-ben mintegy 100 millió m³ földgázt és 500 millió m³ városi gázt használtak fel, mégpedig több mint 2/3-át az ipar fogyasztotta, annak ellenére, hogy nagymértékben terjed a gázfűtés. A 60-as években kezdték alkalmazni ezt a korszerű fűtési módot és ma már mintegy 120 ezer lakásban alkalmazzák.

A fűtésről beszélve említést érdemel a legfiatalabb közmű, a Távfűtő Művek. Budapesten először Kőbányán és Csepelen alkalmazták a fűtési módot, mintegy 500 lakásban. 1960-ban, amikor a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága létrehozta a Távfűtő Műveket, már 5 ezer lakás fűtéséről kellett gondoskodni. Ez a szám a mai napig 80 ezerre emelkedett és emellett kb. 200 ezer budapesti lakosnak szolgáltatnak melegvizet. Az előbb említett 120 ezer gázfűtött, 80 ezer távfűtött lakás azt jelenti, hogy a budapesti lakásoknak ma már mintegy 30 %-át korszerű módon fűtik.

Talán a legklasszikusabb a közművek sorában, a vízmű. Egészséges vízellátás nélkül egy várost el sem lehet képzelni. Csak néhány órát szünetel a szolgáltatás, a lakoságnak már komoly megpróbáltatásokat okoz. Ennek megfelelően nagy-nagy lelkiismeretességgel látják el feladatukat a Vízművek dolgozói. Talán ennek a következménye, hogy 1945 első felében a hálózatnak 94 %-át kijavították. A termelés fokozatosan nőtt és 1947-ben elérte az 1944. évit.

Az említett vállalatok közül a Vízművek fejlődése a legegyszerűsebb. Állításom alátámasztására megemlítem, hogy míg 1947-ben a vízcsőhálózat hossza 1300 km volt, ma már eléri a 3700 km-t. Ennek ellenére a város gyorsütemű iparosítása nagyon komoly gondokat okozott a vállalatnál is.

Lényegesen olcsóbb volt az ipari üzemek fejlesztése akkor, ha nem kellett arányosan bővíteni a közműveket, pl. a vízmű kapacitását. Az effajta "takarékos" fejlesztésnek nem maradt el az eredménye, ugyanis míg 1938-ban a Fővárosi Vízművek által termelt víz 30 %-át, a 60-as évek végén már 60 %-át kapta az ipar. A felhasználás eltolódását elősegítette még a nagyon alacsony szinten megállapított vízár is, hiszen 78 fillérért - amennyit fizettek a vállalatok - saját kutakból nem lehetett 1 m³ vizet kitermelni. Mivel minden következmény nélkül lehetett a víz fogyasztását növelni, a vállalatok leállították saját kutjait és egyre többet fogyasztottak a lakoságnak szánt ivóvíz-minőségű vízből technológiai célokra. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a Vízművek tartalékai, a folyamatos behurhászások ellenére kimerültek, és egyre gyakoribbá vált a vízhiány.

Ekkor született az az elhatározás, hogy - veszélyeztetve a fővárosi víz minőségét, amelyre olyan büszkék voltunk - megépítjük az ugynevezett felszíni vízkivételi művet. Az építkezés 1959-ben kezdődött és 1967-ben fejeződött be. E mű naponta 200 ezer m³ vizet biztosít a Fővárosnak. Emellett gyors ütemben fejlesztették a hagyományos termelő kapacitást is.

Budapesttől északra, egészen Nagyorosziig telepítettek kutakat és ma már ott tartanak, hogy ezen a területen legfeljebb még napi 150 000 m³ víz nyerésére van lehetőség. Kiaknázásra vár még Csepel-sziget, ahol most kezdődött meg a nagyobb arányú vízbeszerzés. Kedvezően fejlődik a vállalat vízszállító rendszere. A tárolókapacitás vonatkozásában még ma is számottevő a lemaradás. Javulás 1977-ben várható, amikor megépül a Gellérthegy 2 db 40 000 m³-es medence. Azt hiszem nem kell nagy bátorság ahhoz a kijelentéshez, hogy a Főváros vízellátása megnyugtató, vízkorlátozásra a jövőben a különböző tényezők nagyon szerencsétlen találkozása esetén kerülhet csak sor.

Nem ilyen megnyugtató a helyzet a csatornázás területén, pedig egy város kulturált-ságának egyik fokmérője a csatorna-ellátottsága. A Főváros csatornázottsága 1945 előtt nem volt kielégítő, még tovább romlott a helyzet Nagy-Budapest kialakításával. Ekkor a város területe több mint duplájára nőtt - 194 km²-ről 526 km²-re -, ugyanakkor a csatorna-hálózat hossza alig 25 %-kal emelkedett. Ennek tudható be, hogy pl. a belvárosban a csatornázottság 100 %-os, egyes peremkerületekben pedig alig haladja meg a 2 %-ot. Még ennél is sulyosabb a lemaradás a szennyvíztisztítás területén. Budapesten a képződött szennyvizeknek mintegy 5-7 %-át tisztítják biológiailag. A környezetvédelmi szempontok, az élővizek tisztaságának védelme megköveteli, hogy a szennyvizek teljes mennyiségét megtisztítsák. Mai ismereteink szerint ezt a programot a legjobb esetben az ezredforduló körül lehet befejezni. Etekintetben tehát nagyon nagy feladatok állnak előttünk. Minden esetre már a IV. ötéves terv utolsó éveiben a mintegy 25 évre tervezett program megvalósítása kezdetét veszi.

Mindaz, amit elmondtam, valószínűleg úgy hangzott, mintha panaszkodnék, pedig - különösen az utóbbi időben - erre semmi okunk. Ugyanis, míg pl. 1967-ben az említett négy közmű fejlesztésére mintegy 300 millió forintot fordítottunk, addig ebben az évben kb. 1,5 milliárd Ft-ot. 1974-ben csak a Csatornázási Művek fejlesztésére több, mint 600 millió forint áll rendelkezésünkre. Számunkra örvendetes a fejlesztés egyre gyorsuló üteme. Bizunk abban, hogy mielőbb sikerül nagyarányú lemaradásainkat behozni. Reményeinket arra alapozzuk, hogy ma már nagyon sokan hirdetik a közművek jelentőségét, fejlesztésük fontosságát, mert közismert elhanyagolásuk az egész város fejlődésének gátjává válhat.

FODOR László válasza a hozzászólásokra:

Tóth Imre elvtárs felszólalásának első részében az ipari szerkezet változásának tendenciáit elemezte, és arra a megállapításra jutott, hogy a budapesti ipar szerkezete az elmúlt 100 évben meglehetősen stabilnak mutatkozott, és jelentősebb mértékű változást ez az ipari struktúra nem jelez. Jól értettem, azt hiszem, kb. ez volt a felvetés. Azért ezt ilyen általánosan leszögezni nem igen lehet, tekintettel arra, hogy a magyar iparon, de különösen a budapesti iparon belül, rendkívül komoly átstrukturálódás ment végbe. Tudniillik azok az alapvető iparágak, amelyek az ipari fejlődés kezdetén a budapesti ipar kialakulásának időszakában meghatározó jellegűek voltak, ma már gyakorlatilag igen kis mértékben részesednek az ipari szerkezetben, és egyre inkább az ún. dinamikus ágak törnek előre. A felszabadulás utáni ipari szerkezet átalakulása Budapest esetében megítélesem szerint rendkívül sajátos volt, azon egyszerű oknál fogva, hogy Budapesten - mint ahogy tegnap az egyik hozzászólásban lehetett hallani - a könnyűipar szerepe egészen eltér a nagyvárosi iparra általában jellemző szerkezettől. Itt a textilipar rendkívül magas arányára és tartós jelenlétére gondolok. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy ezt a struktúrát igyekeztünk konzerválni is, sőt még ezt a textilipari struktúrát erősíteni. A harmadik öt éves terv időszakában pl. a textiliparra egymagára többet ruháztunk Budapesten, mint az összes többi könnyűipari ágra együttvéve. Ez a könnyűiparon belül rendkívül komoly feszültségeket okozott - gondolni kell itt a bőripar elmaradottságára, a nyomdaipar fejletlenségére - relatív fejletlenségére -, rendkívül alacsony ütemű fejlődésére, és azokra az egészségtelen könnyűiparon belüli strukturális változásokra, amelyek egy ilyen beruházási politika következtében megfigyelhetők.

A másik dolog, amire itt - a strukturánál - figyelemmel kell lennünk az, amire Tóth elvtárs is utalt, az új ágak megjelenése, az elektronika, és a hozzákapcsolódó ágak. Az, hogy ez az elektronikai, számítástechnikai, atomkutatóhoz kapcsolódó műszeripari jellegű fejlődés milyen ütemű és milyen mértékű lesz, az csupán attól függ, hogy Budapesten milyen mértékben lehet megteremteni ezen ágazatok fejlődéséhez szükséges előfeltételeket. Mert bármilyen intenzív jellegű fejlesztésre törekszünk, az mind élő, mind holtmunka felhasználással jár, nemcsak holtmunkával. Ez azt is eredményezi és követeli ebben a felfogásban, hogy az ipar önmagát tekintve, munkaerő oldalról önellátóvá, sőt munkaerő kibocsátó ágazattá váljék. Erre szerintem elvileg meg van a lehetőség a budapesti iparon belül, mert az élömunka hatékonysága a budapesti iparban 2/3-ára sem tehető a nyugat-európai hatékonysági színvonalhoz viszonyítva. Tehát, ha a munkaerő szakképzettségi fokát és a munka technikai felszereltségét sikerül javítani - jelentős mértékben -, akkor még rendkívül komoly tartalékok vannak, és a jelenlegi termelési színvonal 2-3-szorosára bővíthető a már meglévő munkaerő adottságok mellett is. Ez viszont - ha az előadásban kifejtett logikát vesszük tovább - a beruházási politika teljes átértékelését teszi szükségessé, ugyanis a termelésbővítés tökeigénye állandóan nő. A fajlagos tökeigény emelkedése érdekes módon a magyar iparban lényegesen kevésbé figyelhető meg, mint más nemzetközi, főleg fejlettebb országok esetében, és ez egy bizonyos technikai elmaradás konzerválódásának a veszélyével jár. A másik oldalról nem figyelhető meg a magyar iparon, és ezen belül a budapesti iparon belül sem, az elavult állóeszközök lecserélésére irányuló törekvés. Igen nagy azon állóeszközök hányada, amelyeket már erkölcsi és technikai avultságukból eredően nem lenne szabad üzemeltetni. Ugyanakkor, miután ilyen rossz hatékonysággal működő állóeszközöket dolgoztatunk, nem marad lehetőségünk a munka adott felszereltsége és a munkaerő színvonal mellett, korszerű berendezések kapacitásának teljeskörű kihasználására. Főként a bő-

vító jellegű tevékenység elől vonjuk el a lehetőségeket, ami egyértelművé teszi a vidékre történő kényszer ipartelepítést, a vidéki gyáregységek létrehozását, amely azonban társadalompolitikai célkitűzések szempontjából nyilvánvalóan sok helyi gondot, problémát megold, ahová az adott ipar betelepül, de hogy ez a budapesti ipar fejlesztése szempontjából hátrányos, az több szempontból is bizonyítható. Egyrészt azért hátrányos, mert meglévő munkaerő-tartalékainknak kifejezetten extenzív jellegű felhasználását eredményezi, másodszorban a Budapesten megteremtelt felhalmozási célú anyagi erőforrásokat olyan helyeken használjuk fel, ahol az a budapesti ipar korszerűsítéséhez nem tud hozzájárulni, és így közvetve és közvetlenül is elvonjuk a tőkét a budapesti ipar korszerűsítése elől. Továbbá az a körülmény, hogy a koncentrált ipartelepítés helyett az elmúlt évek gyakorlatában egy meglehetősen szétszóró vidéki ipartelepítés volt megfigyelhető, mindenképpen a jelenleg rendelkezésre álló erőforrások nem kellő hatékonysággal felhasználására utal. Hangsúlyozni szeretném, mindez nem kisebbíti a vidéki ipartelepítés társadalompolitikai jelentőségét. Ebből a szempontból ennek óriási jelentősége van, viszont - az én véleményem szerint - az eddigieknél lényegesen koncepciózusabb alapra kell helyezni. Ilyen értelemben értem azt is, amivel Tóth elvtárs - mondjuk - nem értett teljes mértékben egyet, hogy a budapesti ipar decentralizálását nem úgy kell kezdeni, hogy Budapestről kitelepítem és megültem az ipar letelepedését, hanem úgy, hogy vidéken megteremtsem az ipartelepítés feltételeit. Mert - és ezt a nézetemet továbbra is fenntartom - mindaddig, amíg vidéken azokat a feltételeket nem tudjuk előre megteremtteni, amelyek minimálisan szükségesek az ipar telepítéséhez, azon az alapvető szemléleten sem lehet változtatni, ami a jelenlegi is, hogy a vidéki települések fejlődése csak abban az esetben képzelhető el a helyi vezetők számára, ha ez valamilyen ipar letelepedésével nem jár együtt, és csak az ipartelepítés az, ami a vidéki települések fejlesztésében a leglényegesebb elem.

Azzal a gondolattal rendkívüli mértékben egyetérték, és nagyon tetszik, amelyet a hidegháborús embargós korszak felvázolásánál említett Tóth elvtárs, hogy bizonyos adottságok, külgazdasági kényszerhelyzetek, politikai légkör és egy ilyen - ha úgy tetszik - gazdasági blokádnál, milyen autarchiás törekvéseket fejleszt ki egy gazdaságon belül, és sokszor nem is eredménytelenül, nem is rossz hatásokkal és nagyon jó beruházásokat eredményezhet.

Kovács Gyula elvtárs hozzászólásában a kereskedelem szerepével foglalkozott. Azt hiszem, hogy amit ő a kereskedelmi hálózat fejlesztésével kapcsolatban elmondott, mindenféle megfontolásból elfogadható és a reális helyzetet tükrözi, mert valóban egyre inkább az a helyzet - a kereskedelmi hálózat nem kellő ütemű fejlesztése miatt -, hogy hiába termeljük meg az anyagi javakat, ha azok nem fognak eljutni a fogyasztóhoz olyan mértékben, mint ahogy ezt a termelés a maga oldaláról lehetővé tenné. Az a minőségi különbség, amely egy nagyvárosi kereskedelmi hálózat és egyéb települések kereskedelmi hálózata között van, a valóságban létezik, de a tervezésre nem mindig vagyunk figyelemmel. Az sajnos egy szemléletet tükröz, hogy vannak periódusok a magyar gazdálkodásban, amikor valamiféle Budapest-ellenesség, főváros-ellenesség figyelhető meg, ami nem Budapest ellen, hanem Budapest növekedési ütemének mérséklése, vagy a vidéki fejlődés meggyorsítása követelményben fogalmazódik meg, de végső soron egy restringáló tendenciát és törekvést tükröz. Más kérdés az - és ez nagyon érdekes, ezt minden ötéves tervben meg lehet figyelni -, hogy a kezdeti ilyen jellegű törekvések mindig korrekcióra szorulnak. Szóval az megfigyelhető, hogy ha van egy mérsékeltbb fejlesztési irányzat Budapestre, az egyszerűen nem lesz tartható, át kell dolgozni, felül kell vizsgálni, pótlólagos hiteket, fejlesztési alap juttatásokat kell tervezni, mert az élet a maga objektív törvényszerűségeivel kikényszeríti azt az ütemet, fejlesztési forrásmennyiséget, amelyet a város élete megkövetel. Ennek számos hullámzó alakulása figyelhető meg nemcsak a kereskedelemben, hanem - azt hiszem - az infrastruktúra csaknem valamennyi ágában, gondoljunk pl. a METRO-programra. Az első ötéves tervben már határozott elképzelések voltak a METRO-program végrehajtására, bele is kezdünk, de leálltunk vele anyagi és egyéb okokból. Ugyanakkor ezt csak időben lehetett eltolni, mert a METRO-program kiszélesítése, gyorsítása ma már elkerülhetetlen követelménnyé válik. Egy időben rendkívül divatos volt az a nézet, hogy azért nem szabad a budapesti lakosság-számnak gyorsabb ütemben emelkednie, mert ez olyan pótlólagos infrastrukturális szükséglettel jár, amelyet az ország tartósan elviselni nem képes. Ez logikus és így is van, ha több a lakos, nagyobb követelményeket támaszt az infrastruktúra iránt. De abban a periódusban még nem vagyunk - és azt hiszem nagyon soká fogunk oda elérni -, amikor mi az infrastrukturális fejlesztéssel a népesség növekményének igényét elégítenénk ki. Itt tulajdonképpen a mi elkövetkezendő 15

éves időszakunkban egyetlen reális célunk az lehet, hogy a színvonal mennyiségi és minőségi lemaradását csökkentjük, vagy behozzuk. Tehát ma Budapesten – és az ötödik és a hatodik öt éves tervben is – az a helyzet, hogy ha Budapestre egyetlen egy új lakos nem vándorol be és nem települ le, az infrastruktúrára fordítandó összegeink nem csökkenthetők. Ezeket már ma meg kell csinálnunk. Ebben a felfogásban – azt hiszem – érthető az is, hogy teljesen megbukott egy másik olyan nézet, amelyik az ipar fejlődése és az ipari munkahelyek gyarapodása közé tett egyenlőségjelet. Ezt sem lehet csinálni, mert gyakorlatilag 1964 óta az iparban foglalkoztatottak száma nem emelkedik, hanem csökken, ennek ellenére a népesség koncentrációjának a foka nő. Az infrastrukturális beruházás szükségletei ugyanolyan ütemben nőnek, mint az ipari fejlődés extenzív korszakában, tehát az ipari fejlődés ilyen szempontból ma már Budapesten sem a népesség koncentrációjára, sem az infrastruktúrára nincs olyan hatással, mint ahogy ezt a kiinduló tézisben mondtam, hogy iparfejlődés = munkahely-szaporulat. Mert egy intenzív iparfejlődés, tehát amikor az ipar munkaerő kibocsátó ágazattá válik, a népesség koncentrációjának a folyamata töretlen marad, nem az ipar fejlődése határozza ma már meg a budapesti gazdaság fejlődésének ütemét, a népesség koncentráció növekedésének a mértékét, hanem az ún. terciér szektor. Ha ez a terciér szektor egyszer világosan értelmezésre kerül, akkor talán még azt is meg fogjuk tudni állapítani, hogy a népesség szerkezetében végbemenő változások milyen üteműek. Ma sajnos a háború előtti időszakra vonatkozó ilyen jellegű tendenciáknál nincs módunk az összehasonlításra, ugyanis az az érdekes dolog, hogy ha a terciér szektor arányát nézzük ma és pl. a 40-es, 42-es évben, élesebb különbséget a foglalkozási szerkezeten belül észlelni nem lehet. Tudniillik itt sok olyan foglalkozási ág veszett ki, ami nem volt kifejezetten termelő jellegű a háború előtt, de ma éppen a társadalmi átalakulás következtében, nem létezik.

A termelő ágazatokon belül most átmeneti állapot van, ami a struktúrán belül bizonyos feszültségeket eredményez. Ha a termelő ágazatokon belül vannak ilyen feszültségek és egyensúlyzavarok, akkor ez fokozottabb mértékben áll az infrastruktúrára, mert – az én érzésem szerint – most jutottunk el abba a periódusba, amikor a budapesti infrastruktúrát ugrásszerűen kell majd fejleszteni. Ellenkező esetben azt a feszített lakásépítési programot, amelyet a főváros az ötödik, hatodik és hetedik öt éves tervben maga elé tűzött, nem fogja tudni teljesíteni. Nincs úgy egy városban sem, hogy csak lakás és csak tömegközlekedés. Ez egy nonsens. Ha nincs meg a lakáshoz kapcsolódó járulékos közműellátás és közüzem, akkor semmiféle lakásépítési vagy tömegközlekedés-fejlesztési program nem teljesíthető. Nem lehet kiemelni lakásprogramot közüzem-program és egyéb járulékos és kapcsolódó programok nélkül. Ez szorosan összefügg, ez a város természetéből adódik és a fejlesztés útja csak ez lehet, s ha erről elfeledkezünk, akkor kiderül, hogy esetleg a lakás-programot – nem azért, mintha a házigyári kapacitások ezt nem bírnák –, a megtermelt lakásokat nehéz letelepíteni sok esetben a nem megfelelő infrastrukturális háttér hiányában. Én azt hiszem, hogy ebből a szempontból van rendkívül nagy jelentősége annak a néhány gondolatnak, amit Szántó elvtárs elmondott, mert arra a komplex igényre hívta fel a figyelmet, amelynek minden városfejlesztési tevékenység során meg kell nyilvánulnia.

A Budapesti Fővárosi Tanács és a Pest megyei Tanács közötti együttműködés kérdése.

Meggyőződésem szerint a budapesti fejlődés elkövetkezendő időszakának kulcskérdése ez lesz. Ugyanis ma megint ugyanazt a hibát vagyunk hajlamosak elkövetni, amit a századforduló után, és ugyanazokat a gondokat fogjuk 50 év múlva magunkra vállalni, amit 1950-ben vállaltunk. Ez szinte azért törvényszerű, mert ha a nagyváros-környéki területet nem tekintjük metropolitán területnek, akkor ott a spontán fejlődést megállítani nem lehet. Ez más, tervezett agglomerációk esetében nagyon jól megfigyelhető, hogy igenis ennek a metropolitán jellegnek ki kell domborodni. A Fővárosi Tanács csak a Budapest közigazgatás határára belül tudja elképzelni azt, hogy kielégíti a fővárosi lakosok igényeit. Gyakorlatilag ez nem ilyen egyszerű – pl. lakás –, de a víz és egyéb ellátás már lényegesen meghaladja ezeket az igényeket. Budapest Fővárosi Tanácsa nem épít Pest megyében lakást, mert saját költségvetésének terhére a Pest megyei lakosok lakásgondját nem kívánja enyhíteni, de fordítva is ugyanez a helyzet, a Pest megyei Tanács sem hajlandó hasonló lépéseket megtenni. Van egy 2000-ig szóló nagy-távlatú fejlesztési tervünk, ami azt mondja, hogy budapesti agglomerációban kell élnie az ezredfordulón 2.750.000 embernek. Miért kell azt kötelezően előírni, hogy a 2.750.000-ból 2.250.000 embernek 525 km² területen kell élni,

a másik 500 ezernek pedig esetleg a 44 település területén. El tudom képzelni, hogy Budapest érdekeit és a zsufoltság csökkentését szolgálná egy olyan koncepció, hogy Budapest jelenlegi beépített területén a sűrűséget nem növeljük, sőt az ezredfordulón nem 2,200,000, hanem 2 millió lenne a lakosság száma és feloldom a radiocentrikus városszerkezetet, mert az lezár minden fejlődést és az egy statikus állapotot eredményez. El tudom képzelni, hogy olyan organikus városszerkezetet alakítok ki, amelyben mind a lakóhely, mind a munkahely-telepítés maximális mértékben koncentrálható - fejlesztési irányokban akár 3, akár 4, ez teljesen számítási és egyéb fejlődési ütem kérdése, észak-déli irányban pl. 2 fejlesztési tengely kialakítása minden további nélkül lehetséges lenne -, ha ebbe koncentráltan telepítem be a lakosságot és ehhez megfelelően ipari parkokat is kiképezek.

Itt szeretnék arra kitérni, hogy nálunk a városrekonstrukciót csak lakóterületi rekonstrukcióban tudjuk elképzelni, tehát csak Józsefvárost, csak Erzsébetvárost rekonstruálunk, de pl. Angyalföld ipari körzeteinek a rekonstrukciója - szerinten - sokkal égetőbb szükségesség ma már, mint teszem egy Erzsébetvárosé. Azt hiszem, hogy lakóterületi rekonstrukció mellett a munkahelyi rekonstrukciót - az ipari terület rendezettségét, beépítését, korszerűsítését - is létre kell hozni. Ilyen fejlesztési tengelyekbe koncentrált lakóhelyi és munkahelyi telepítés esetén egy megfelelő közlekedési hálózat, ami ráépülne már a most folyamatban lévő közlekedésfejlesztési koncepcióra is képes lenne egyrészt biztosítani a városfejlődés egységét, a koncentrációból eredő anyagi erő felhasználások hatékonyságának növelését és mindazokat az előnyöket, amelyekkel egy ilyen jellegű telepítés nyílt városszerkezet megteremtése jár. Hogy ez ma egy kicsit utópisztikus dolog, ezzel tökéletesen tisztában vagyok, nem is azt mondom, hogy ezt kell csinálni, vagy holnaptól kezdve így, de minden esetre elgondolkozni nem ártana ilyen jellegű dolgokon is, hogy hogyan lehet ezt megvalósítani. Ebből a szempontból Budapest és Pest megye együttműködésének rendkívül fontos jelentősége van, mert ha spontán fejlődést hagyunk, egybe fog nőni Budapest és környéke, s akkor megint ugyanott leszünk, hogy lesz egy teljesen dezurbanizált spontán-vidék olyan szoros társadalmi, gazdasági kapcsolatba kerül a nagyvárossal, amit már közigazgatásilag is szentesíteni kell. Hogy ez milyen formában, hogyan történik, az teljesen lényegtelen, de a feszültségek esetleg igen. Idevágó gondolataimat a "Falvak a nagyváros árnyékában" - 1973-ban megjelent - kis könyvecskében próbáltam összefoglalni. Ez alkalommal csak annyit tudok mondani, hogy Budapest és környéke összehangolt fejlesztésének igénye, a budapesti agglomeráció mint egy gazdasági és tervezési problémának való tekintése - Budapest és környékén fekvő települések jövőbeni fejlődése szempontjából - rendkívül fontos meghatározó jellegű, és én nem is tudom, hogy ennél lényegesebb kérdést most hirtelen találnék-e ebben a budapesti problematikában. Azt hiszem, ha másra nem, mint ilyen gondolatok kicserélésére, lehetőség nyílik, akkor mindenféle ülészak, tudományos vitafórum, centenáriumi ülészak eléri azt a célját, amelyet kitűzünk elé, hogy ne csak a város multját, hanem jövőjét is próbáljuk körvonalazni.

A SZOCIALISTA VÁROSPOLITIKA PROBLÉMÁI 1945-TŐL NAPJAINKIG

Az elmúlt harminc esztendő eredményei és megrázkódottatásai kitörölhetetlen nyomot hagytak a város arculatán, az emberek gondolkodásában, s szinte kötelezően meghatározták a várospolitikai lehetőségeit és változásait. Egységes korszak-e az elmúlt három évtized? Egységes annyiban, amennyiben a romvárosból modern szocialista metropolis lett, a volt elnyomott osztályok kezükbe vették a hatalmat, s megtanulták gyakorolni azt. Mégis, a várospolitika metodusainak, a fejlődés ütemének kialakítása egymástól megkülönböztethető, egymásnak nem ritkán ellentmondó, de végül is egységet alkotó szakaszokban formálódott ki és fejlődik tovább.

Ilyen értelemben a budapesti várospolitikának - annak ellenére, hogy nagyon sokszor beszélünk a város századfordulós aranykoráról - nincsenek jelentős hagyományai. Van számottevő városrendezési hagyományunk, mégpedig jószerint két évszázadra visszatekintő (és ez a magyarországi városfejlődés körülményei között meghatározónak tekinthető). Talán a - nem túl pontosan, de mindenki számára érthetően - Bárczy korszaknak nevezett periódusból van igen rövid időszakot felölelő várospolitikai hagyományunk. Ezek szerint én a városrendezésnek és a várospolitikának a gondolkörét, ha össze is kötném, bizonyos fokig szét is kellene, hogy válasszam. Mégpedig azért, mert tulajdonképpen várospolitikát 1945 óta kellett kialakítanunk.

A tanulmány tárgya mindenekelőtt a várospolitika gyakorlatának kibontakozása 1945 óta. Erre bonyolult körülmények között került sor; különösen 1950-től, amikor más társadalmi berendezkedés, szocialista rendszer vált uralkodóvá, s ugyanakkor a tanácsrendszerben rejlő mindezen lehetőségek kibontakozását az ismert körülmények gátolták. 1950 után ugyanis a város vezetése - a régi aránytalanságok újjászűletése talaján olyan helyzetbe került, hogy komoly várospolitikai hagyományok nélkül, a város életének minden mozzanatáról gondoskodnia kellett. Ez a folyamat és kísérlet egy optimális szervezet és tervezés kialakítására mind a mai napig tart. S ezen belül kísérletem meg periodizálást alkalmazni.

A periodizálás szintén vitakérdés, amelynek a jellegzetessége, hogy a periodizálás esetenként országos politikai eseményekhez kötődik, alapjában azonban a város belső történéseit veszi alapul. Az első, 1945-től 1950-ig terjedő perióduson belül 1945, mint periódushatár, nem szorul magyarázatra, 1950: speciális fővárosi periódushatár, mert az országos történeti periodizációban a korszakhatár általában 1948 vagy 1949, tehát a fordulat éve vagy az alkotmány bevezetése. Mivel a várostörténetben az országos folyamatok bizonyos fáziseltolódással érvényesülnek, gyakorlatilag a "fordulat évének" a realizálása, azaz a politikai hatalomban végbement változás és annak szervezeti rögzítése 1950.

Kétségtelen, hogy a 45-50-es periódushatár várospolitikai szempontból valós, nemcsak azért, mert Nagy-Budapest megteremtése, az első ötéves terv indulása fejezi be a koalíciós és újjáépítési korszakot, hanem azért is, mert a tanácsrendszer 1950. évi bevezetésével új lehetőségeknek a keretei bontakoztak ki, új periódus vette kezdetét. Megjegyzendő azonban, hogy az új lehetőségek kereteinek a kibontakozása még nem jelenti azonnal ezek realizálását is. Azok is fáziseltolódással érvényesülnek. Mi ennek a fáziseltolódásnak az oka? Egyrészt az, hogy a tanácsrendszernek Magyarországon nem voltak hagyományai, - s amennyiben 1919-ben voltak, az csupán egy rövid időszakot ölelt fel és egy alapjaiban más államigazgatási konstrukciót feltételezett. - Másrészt: annak ellenére, hogy nem volt hagyománya, óriási átépítést kellett viszonylag rövid idő alatt elvégeznie; a társadalmi és tulajdonviszonyok mélyreható változása következtében gyakorlatilag az egész városgazdaságra, a város életének minden vonatkozására nézve kiterjedt a tanács hatásköre és felelőssége. Tehát egy új szervezetnek a régi szervezetet is messze terhelő feladatokat kellett végrehajtania.

A második periódust, az 1950-1960-ast, alapvetően a gazdasági tényezők határozzák meg. A periodizáció egyértelműen "városközpontu", tengelyében egy tudatos várospolitika kialakítására irányuló törekvés áll.

Az 1950-1960-as évtized jelentős kísérleti periódus a magyarországi szocialista, fővárosi és budapesti modell megalkotására. E hármas funkció sajátosságai kell, hogy meghatározzák a tervek tartalmát és léptékét. Az első, de részben a második öt éves terv is - szándékai ellenére - több vonatkozásban főváros-ellenes terv volt. Katonai célkitűzéseiben azért, mert a háborús feszültség közepette a városfejlesztés és az urbanizációval kapcsolatos problémák teljesen háttérbe szorultak, minden gazdasági lépést közvetlenül a katonai célkitűzéseknek rendeltek alá. Iparfejlesztés vonalán pedig azért, mert - ugyancsak a szándékok ellenére - a vidéki ipari központok létesítése is az akkori adott helyzetben gyakorlatilag a főváros indokolt támogatása és koncentrikus helyzetének felmérése, továbbfejlesztése ellen irányult. Az iparközpontu tervezés és gazdálkodás azonban - mint ismert - végsősoron mégis a főváros koncentrikus helyzetét erősítette meg. Ezt a tendenciát fokozták az 1957 utáni, az erőforrások ésszerű kiaknázását célzó gazdasági intézkedések is.

Ez a folyamat közigazgatásilag, igazgatásilag és politikai szempontból tudatos cselekvések egész láncolatát vonta maga után. Gátlóan hatott, hogy a főváros jogállása nem tükrözte ezt, az öt éves tervek folyamán valóságosan végbement folyamatot. Állításunkat példázza, hogy már maga a tanácstörvény és a tanácsoknak a működése Budapestet tulajdonképpen 20. - vagy akár első - megyének, de megyének tekintette és ez a szemlélet megnyilvánult a tanács működésében is, Budapestnek a jogállása ugyanis egy megye jogállásával volt azonos; csak mennyiségi különbség mutatkozott a feladatoknak a volumenében, de nem minőségi. Ez is arra vall, hogy a fővárosi funkció teljesítése, a fővárosi funkció értelmezése, a fővárosnak a kormányhoz való viszonya ebben az időszakban még csak vita-kérdés sem volt.

Az 1950-1960-as évek várospolitikájának megítélésében döntő szerepet kapott a termeléscentrikus modell, a termelés-centrikus tervezés és következményeinek felismerése. S az 50-es évek elejének felfogása több vonatkozásban a termelés-centrikusságot ha nem is *ex pressis verbis*, de azonosította a szocializmussal, a termelést azonosította a jólét emelésével. (Ilyeténképpen pl. ha a reálibérek emelését, vagy a reálibérekroló való elgondolásokat azonosítjuk az életmóddal, akkor nyilvánvalóan a város, mint külön közösség, problémája, valamint a városon belül az életmódnak a formálása és tervezése, mint várospolitikai funkció háttérbe szorult.) Annak a felismerése, hogy az általános fejlődés keretében az igazgatás problémáján belül, s a termelési struktúra tervezésén belül egy szocialista rendszerben a várost külön, önálló egységként kell tekinteni, 1960-tól, pontosabban 1959 végétől bontakozott ki. E felmérés feltételeit - társadalom- és gazdaságpolitikai téren - a Magyar Szocialista Munkáspártnak 1957 után kibontakozott irányvonala teremtette meg.

A főváros megítélésében a sajátosságok vizsgálatára, megfogalmazására és az érvényesítés feltételeinek biztosítására lényegében az 1960-as évek végén, az MSZMP Politikai Bizottsága kezdeményezésére került sor. Ez a megújulás egybeesett a fokozott korszerűsítés igényének előtérbe kerülésével, - ami az utóbbi évtized várospolitikájában jellemző.

Melyek az MSZMP politikai vonalának várostörténeti, várospolitikai tanulmányokat meghatározó elemei? Mindenekelőtt: a sajátosságoknak a kihangsúlyozása és megértése nemcsak nemzeti, és nemzetközi vonatkozásban, de országon belül is. Ilyen szempontból a várospolitika lehetőségeire hívta fel a figyelmet az MSZMP nagyon is világos és egyértelmű, fő kérdéseket centralizáltan kezelő és emellett a decentralizálást határozottan és komolyan támogató politikája. Ez, ha nem is teljesen egyértelműen, de végső fokon lépésről-lépésre Budapestnek a tervezését, budapesti várospolitika kialakítását és e várospolitika kormányzintú elfogadását eredményezte. A gazdasági rendszer irányításának új mechanizmusa pedig a főváros önállósulásának a tendenciáit gazdasági vonatkozásban is megerősítette. Anélkül, hogy részletes fejtegetésekbe bocsátkoznék, jelzem, hogy a gazdasági irányító rendszer új mechanizmusának a bevezetése hat a tanácstörvény realizálására, továbbfejlesztésére, számos kiegészítő rendeletet tesz szükségessé. És a kölcsönhatás is érvényesül: a tanácsok működésének továbbfejlesztése befolyásolhatja a várospolitika lehetőségeit.

I. A politikai élet és a városigazgatás újjászervezése (1945-1950)

Ismeretes, hogy a felszabadító hadműveletek következtében kettévált országban Budapest nem tölthette be fővárosi funkcióit. A város hónapokon át hadszintér volt, a Duna - száz év múltán újra - kettészakította a várost. A hagyományos közigazgatás funkciói és szervezetei felmorzsolódtak, a vezető tisztségviselők nagy része még az országot is elhagyta. A felszabadulást követően egyedül a Szovjet Hadsereg jelentett szervezett erőt, és kezdeményezéseivel a szó pontos értelmében megindította az életet. Jelenléte és politikai támogatása meggyorsította az addig szétszórta, illegálisan működő haladó erők szervezkedését, az anyagi-szellemi újjáépítést szolgáló tömegmozgalmak kibontakozását.

Mindenekelőtt a város politikai és igazgatási szervezetét kellett talpra állítani. Vitatható: nem lett volna-e előrelátóbb megoldás e szervezetek forradalmi-radikális átalakítása, személyi állományuk gyökeres felülvizsgálása, - amelyre az adott helyzet és a közhangulat felhatalmazást is nyújtott volna? 1945 tavaszán azonban egyetlen közvetlen cél lebegett az országot és a várost vezető baloldali pártok előtt: a hivataloknak és szakintézményeknek mielőbbi működtetése. És valóban: e szervek újjászületése, az újjászületés módja - hogy ti. a forradalmi erők vezetése és állandó ellenőrzése mellett ment végbe - egészségesen hatott a városi élet megindulására. A fővárosi kezdeményezések az új, forradalmi körülmények között új módon, de egyértelműen aláhúzták Budapest fővárosi, központi jelenlétét.

1945. január 21-én a demokratikus pártok és szakszervezetek egyhanguan állást foglaltak: "Meg kell teremteni a Budapesti Nemzeti Bizottságot, amely kezébe veszi Budapest közigazgatásának irányítását." Intézkedéseinek pusztá felsorolása is elegendő: ki-nevezte a főváros polgármesterét, a rendőrség főkapitányát, az akkor újjáépítési teendőkkel megbízott Fővárosi Közmunkatanács elnökét, szabályozta az újjáalakítandó Törvényhatósági Bizottság taglétszámát és létrehozta azt, a járványveszély elhárítására és a közegészségügyi állapotok javítására teljhatalommal felruházott Egészségügyi Tanácsot hívott életre stb. Megindult a közigazgatás demokratizálása is. Napok alatt szerveződött meg a városi rendőrség, jobbára népi milícia formájában. Tevékenységének tengelyében két, a rendszer léte és a polgárok biztonsága szempontjából egyaránt fontos feladat állt: a fasisztaellenes rendszabályok foganatosítása és az elemi közbiztonság megteremtése. Rehabilitálták a Tanácsközárság megdöntése óta politikai okokból elbocsátott tisztviselőket. Ismeretlenesen biztosították a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai és a szakszervezetek által delegáltak munkába állítását.

A Budapesti Nemzeti Bizottság több vonatkozásban a Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzeti Kormány jogkörét is gyakorolta: a Nemzeti Bank, a Posta, a különböző közművek és sok más állami intézmény élére reorganizációs bizottságot, esetenként a rangidős tisztviselő személyében felelős vezetőt állított. Művészeti Tanácsot, majd Közoktatási Tanácsot létesített, országos szintű rendelkezések elveinek szakszerű és gyors kidolgozására. A főváros központi szerepe megnyilvánult az Ideiglenes Nemzeti Kormány balszárnyával létrejött együttműködésben is; ez utóbbi, a budapesti népmozgalmak és döntések erejére támaszkodva, több kérdésben továbblépésre készíthette a kormányt. (Példaként említenéd, hogy a Budapesti Nemzeti Bizottság elsőként ismerte el az üzemi bizottságokat. Budapestben az első között jött létre népbíróság, amelynek tapasztalatait értékesítette a népbírósági kormányrendelet.)

A kormány április 10-i Budapestre költözésével és az új népi demokratikus politikai mechanizmus kiépülésével a nemzeti bizottságok fokozatosan elvesztették jelentőségüket. Nem kétséges azonban, hogy Budapest sokat köszönhet ennek a szervezetnek a fővárossá válás nehéz kezdetének áthidalásában.

Központja volt a főváros az országos politikai fordulatokat eldöntő küzdelmeknek. A baloldal tudatosan értékesítette az innen kisugárzó radikális progresszív erőt. Utalás-szerűen hadd említsem meg a kiosztott föld megvédéséért, a nagyüzemek államosításáért, a jobboldal kísérleteinek visszautasításáért indított akciókat, a köztársaság kimondását üdvözlő tömeggyűlést, a Baloldali Blokkot megalakító tömegmozgalmat, az 1947-es választásokat követő kormányválság-kísérletet elsőpró nagygyűlést.)

1945. május 16-án összeült a főváros új törvényhatósági bizottsága. Már ez időre működött - nagybudapesti hatáskörrel - a közellátásügyi kormánybizottság, üzembe helyezték a közművezetékek helyreállítható szakaszait és megindult a közlekedés. Mindez természetesen távol állt a klasszikus értelemben vett várospolitikától. Még összehasonlítási ala-

pot sem jelentett más, a háborútól kevesebbet szenvedett európai fővárosokéhoz képest. Várospolitika helyett ez időben legfeljebb várospolitikai igényekről szólhatunk, amely igényeket a város szükségleteinek felmérésével a demokratikus pártok, saját osztálybázisuk különbözősége szerint, egymástól eltérően jelölték ki.

Elsőként a kommunistákról szólunk. Joggal tehetjük, mert az egyetlen párt volt, amelyik világos irányvonallal és így akcióprogrammal is rendelkezett. Az 1945. január 19-i központi vezetőségi ülés ezzel kezdte tanácskozásait: "Meg kell próbálni Budapest népének ellátását. Azon áll, vagy bukik minden, mit tudunk végezni." A pártszervezetek egész jövőbeni munkáját és a párttagság mércéjét is eszerint ítélte meg: "A párttagok munkája nem kizárólag politikai lehet, mert most Budapest építéséről van szó... a pártnevelés a gyakorlati munkával párhuzamos." Nem volt népszerű ilyen "várospolitikai funkciót" vállalni, mégis a májusi konferenciáig Budapesten már 26 000 tagja volt a Magyar Kommunista Pártnak.

A koalíciós periódusnak jellegzetessége, hogy ebben a nihilben, ami 1945 után keletkezett, a nagyon sokat vitatott és nagyon sokat szidott koalíciós küzdelmek tulajdonképpen megteremtették bizonyos fokig a várospolitika kibontakozásának a feltételeit. A város volt a közösség, amelynek keretében a politikai harcok zajlottak. Az összehasonlítás, az, hogy ki tesz többet, ki tesz jobbat a városért, kialakított egy községgpolitikai gondolkodást, programokat és egyfajta községgpolitikai gyakorlatot is.

Különösen a Magyar Kommunista Pártnak a községgpolitikában vitt szerepe érdekes mind politikatörténeti, mind párttörténeti szempontból. Egyrészt azért, mert a kommunista pártnak - eltekintve 1918-19-től, tehát a város nagy korszakától - várospolitikai, községgpolitikai érdeklődése nem, vagy alig volt. 1945-ben, a város történetének mélypontján "tanult meg" várospolitikát tervezni, szervezni. A Tanácsköztársaság végén, 1919-ben, Janszky Béla tollából volt a Munkástanácsnak egy komplex városfejlesztési terve. A terv adatain kívül a forrás jelentősége abban is állt, hogy dokumentálta: a Kommunista Párt már alakulásakor magához vonzotta mindazokat a szakembereket, - a Városházáról, a várossal foglalkozó mérnököknek, tervezőknek a köréből egyaránt - akik városi méretekben gondolkodtak. A fehérterror légkörében ez a hagyomány lekerült napirendről.

A Kommunista Párt egész Horthy-korszak-beli tevékenységét alapjában - két tényező határozta meg.

Az egyik, hogy teljesen ki volt rekesztve mindenféle olyan fórumról, ahol várospolitikai kérdéseket akár tanulmányozni, akár vitatni lehetett volna. A Kommunista Párt illegálisba szorítása, mégpedig nagyon rövid - néhány hónapos legális tevékenység után - szószerint is lehetetlenné tette a párt számára, hogy a közigazgatásnak, a városigazgatásnak bármiféle szektorában részt vegyen. A párt érdekvédelmi tevékenysége az elemi szabadságjogok védelmére és napi bérharcokra szorítkozott.

A másik ilyen oka ennek az volt, hogy általában a Kommunista Pártok stratégiájában, ahol a hatalomért való harc állt előtérben, a községgpolitika, mint rész kérdéseket megoldó probléma nem állt előtérben. Még egy olyan óriási párt is, mint a Német Kommunista Párt, amelyiknek rendkívül nagy tömegbázisa volt, - ideértve a törvényhatóságot - a hatalomért való harc ígézetében szintén viszonylag kevés foglalkozott várospolitikai, községgpolitikai kérdésekkel.

A Kommunista Párt a felszabadulás után hónapról hónapra, pontosabban nehézségről nehézségre haladva alakította ki a várospolitika gyakorlatát. A sajátos viszonyokra jellemző, hogy ilyen irányú tevékenységének fő eszközei mozgalmi jellegűek voltak. Mindenekelőtt a ma már legendássá vált "aprómunka", amely az emberi segítségnyújtás és szolidaritás legkülönbözőbb megnyilvánulásainak vált összefoglaló elnevezésévé (óvodák, játszótérek helyreállításától az ingyenes fogorvosi ellátásig, a lakóházak javításától a jogi tanácsadáson keresztül a hazatérő hadifoglyok támogatásáig stb.). Ha sorra vesszük az MKP III., a hatalom kérdéseit napirendre tűző kongresszusának előkészületeit, a budapesti jelentések és tervek: sorozatos községgpolitikai tettek és tennivalók felsorolásai! S ha ezekben átfogó elméleti összegzés nincs is, bennük összvárosi méretekben való gondolkodás, s világos osztály- és szövetségpolitika alkalmazása tükröződik.

A Független Kisgazda Párt, amely az 1945 októberi választások következtében egyúttal a legnagyobb fővárosi párt lett, jellegét tekintve paraszti, kispolgári pártnak indult, de a koalíció egyetlen jelentős polgári pártjaként magához vonzotta az összes jobboldali és konzervatív elemeket. Fokozottan állt ez Budapesten, ahol a párt paraszti bázisa hiányzott, viszont beözönlöttek szélsőségesen reakciós elemek és csoportok, köztük a Horthy-rendszer

budapesti kormánypártjának nagy többsége, valamint az igazolások, majd a B-listázások idején pártvédelemre szoruló régi hivatalnokok. Mi sem természetesebb, mint a Kisgazda Párt budapesti szervezetének polgári irányvétele.

A városigazgatásban dolgozó tagok többsége pedig nem is egyszerűen polgári, hanem zömében kifejezetten ellenforradalmi-konzervatív várospolitikai gyakorlatot folytatott. Megerősítette irányvételüket a pártnak az a határozott vonala, amely bármilyen jobboldali fordulat lehetséges bázisát a régi közigazgatásban látta, ezért mindent megtett az apparátus konzerválására. Változás csak 1947-ben történt. Az első hullámban a koalíción kívül, nyílt népi demokráciaellenes programmal új pártok alakultak, magukhoz vonzva a volt kisgazda jobboldalt. A második hullámban viszont, amidőn a Kisgazda Párton belüli harcokból a baloldal került ki győztesen, már a párt haladó gondolkodású, értelmiségi szakembergárdája került közhivatali funkciókba.

A Nemzeti Paraszti Párt a szegényparasztok és a paraszti származású értelmiségi érdekeinek szószólója volt. Ilyen értelemben politikai tevékenységét bizonyos kettősség jellemezte. Érvényesült köreiből a népies nacionalista vonzás, de programjai megfogalmazására főként a baloldali népies-marxista szárny volt hatással. A párt elvileg a közigazgatás radikális átalakítása mellett szállt síkra, mivel azonban értelmiségi tagjai nem az igazgatásban működőkből kerültek ki - a gyakorlatban nem sok közvetlen eredményre jutott. A várospolitikai fórumokon delegáltjai nagyrészt a baloldalt támogatták. A párt budapesti szervezetéhez csapódó - és a párt egészénél lényegesen jobboldalibb - elemek azonban pozícióik védelmében nem egyszer a kommunistaellenes, konzervatív kisgazda javaslatokhoz kapcsolódtak.

A Szociáldemokrata Párt volt a koalíció pártjai közül az egyetlen, amely 1945 előtt is helyet foglalt a törvényhatósági bizottságban. Tradicionálisan fogva is eleven közszéppolitikai érdeklődés jellemezte. Járatos volt a Városháza "berkeiben", mind az ügyintézés terén, mind párttagjainak a városigazgatásban való aktív részvétele következtében. A "fontolva haladók", közöttük értékes szakemberek, a Szociáldemokrata Párt városi frakciójához kapcsolódtak. A Szociáldemokrata Párt várospolitikai tevékenységét azonban súlyosan negatív hagyományok is terhelték. A várospolitikával foglalkozó és az igazgatásban dolgozó párttagok jelentős része a párt jobboldalához és centrumához tartozott. A szociáldemokrata baloldal főként a párt szervezeti, mozgalmi tevékenységre koncentrálna erőit, ezért a napi várospolitikai tevékenységre nem tudott eléggé hatni.

A koalíciós csatározásokban nagy hangsúllyal szerepelt a városvezetés és városfejlesztés ügye. Ahhoz azonban kétség nem fér, hogy ezek végső soron függvényei a rendkívül éles osztályharcnak, s alá vannak rendelve sajátos pártpolitikai érdekeknek. És fordítva: a budapesti erőviszonyok országos hatása aligha volt tulbecsülhető. Ezért, amikor az országgyűlési választások erőpróbájaként a törvényhatósági választásokra sor került, helytállónak bizonyult a Magyar Kommunista Párt értékelése: "A mostani törvényhatósági választások nemcsak közszéppolitikai, városi kérdések körül fognak folyni, hanem országos kérdések körül."

A törvényhatósági választásoknak több jellegzetességük volt. A két munkáspárt Dolgozók Egységfrontja néven közös listán indult. Egyidejűleg tartották a fővárosban és Pest-környéken az önkormányzatok választásait. A választásokra negyedszázados fasiszta uralom után, fél évvel a háború befejezését követően, általános háborús fáradtság és nyomor közepette került sor; mégpedig oly módon, hogy a választási törvény lényegében minden felnőtt lakost szavazati joghoz juttatott. (Míg az 1935. évi utolsó törvényhatósági választásokon a lakosság 28 %-a, addig 1945-ben 73 %-a volt választásra jogosult; s míg annak idején a jogosultak 80 %-a, most 90 %-a élt jogával.)

Budapesten a Dolgozók Egységfrontja 42,8 %-ot kapott, a Független Kisgazda Párt mint ellenpólus, 50,54 %-ot. Pest-környéken az egységlista 55,56, a Kisgazda Párt pedig 42,18 %-kal részesedett. Lényegében minden második szavazó a baloldal politikáját helyezte, számuk megközelítően annyi volt, amennyi 1935-ben a választók összlétszáma; s mindez olyan városban, amelyben maximális becsléssel is 46-47 %-ra volt tehető a proletariátus aránya!

Reális erőviszonyokat tükröztek, viszonylag pontosan, az 1947. évi országgyűlési választások budapesti eredményei, amikor is, éles polarizáció közepette, külön-külön a Kommunista Párt 27,5, az SZDP 17, a népi demokratikus ut programját valló Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai pedig együttesen 60,5 %-ot kaptak. Ilyen többségi alapon került sor a "fordulat évében" számos szocialista rendszabály foganatosítására.

A Dolgozók Egységfrontja 1945-ben kiáltványban foglalta össze a várospolitikai teendőket. "A Dolgozók Egységfrontja küzd: a fasiszták által lerombolt Nagy-Budapest gyors-ütemű felépítéséért" - így szólt az első pont. Ennek keretében követelte, hogy a házak újjáépítésének, tatarozásának költségeit ne csak a dolgozók viseljék; programba vette modern kislakások építését; építési költséont sürgetett a tömegesen házhelyhez juttatott kisembereknek. Nagy-Budapest közelítésének érdekében kiméletlen harcot hirdetett az élelmiszer-üzsora ellen és helyeselte a kommunista vezetés alatt álló Élelmiszerügyi Kormánybizottság gyakorlatát: részesüljenek előnyben a közelítés terén a dolgozó néprétegek. Követelte a városi élelmiszerüzemek és közüzemek fejlesztését, a közszolgáltatási üzemek közszégesítését, továbbá, hogy "a tarifapolitikában ne a nyereszkesedés, hanem a közönség kiszolgálása legyen mérvadó". Sikraszállt az anya- és csecsemővédelem nagyarányú kiépítéséért, a demokratikus iskolareformért. E célkitűzések közül több pont azonnali realizálásra várt; jelentős része csak később, a szocialista tanácsrendszer alatt valósulhatott meg.

Az autonómiát illetően, az Egységfront sikraszállt a Horthy-rendszer idején mind erőszakosabban korlátozott jogok visszaállításáért, a demokratikus központi kormányzat intézkedési és ellenőrzési jogának csorbitása nélkül; az önkormányzatok adókövetési jogáért a községi beruházások, elsősorban a lakásépítés, a szociális, egészségügyi és kulturális kiadások fedezésére, "azzal a feltétellel, hogy a tehetősek viseljék a nagyobb terheket".

Sajnálatos, hogy az autonómia követelése 1946-ban a közigazgatás demokratizálása ellen indított akció részeként, majd az egyetlen lehetséges központi készletgazdálkodási rend bomlasztására, később pedig egy kisgazda-szociáldemokrata tengely jelszavaként jelent meg. A kommunisták, nem utolsósorban ezekre a tapasztalataikra hivatkozva, a városi önkormányzat elvét a burzsoá igazgatás elvével azonosították és elvetették. Majd negyedszázadnyi idő telt el, amíg sok kísérlet révén eljutottunk a szocialista értelemben vett városi önállóság kimunkálásának kezdetéhez.

A szocialista fordulat érlelődését előkészítette a helyreállítási periódus, gazdasági vonatkozásban is. A városnak csupán "lebontott" hároméves terve volt. Az újjáépítés céljai között városfejlesztés vagy rekonstrukció egyébként sem szerepelt, hiszen az, legjobb esetben is, csupán a háboru előtti, nagymértékben leromlott állapotokat "állíthatta helyre". Mégis ez a periódus kiindulást jelentett egy szocialista társadalmi és gazdasági átalakulás számára azzal, hogy a népgazdaság legfőbb területein uralkodóvá tette a szocialista tulajdonviszonyokat, emelte az életszínvonalat, bevezette a tervgazdálkodást és bizonyos tartalmakat képzett a termelés és beruházás számára.

Nagy-Budapest megalkotása a századforduló óta a progresszió, majd a szocialista mozgalom követelése volt. A probléma megérett a megoldásra, nem annyira gazdasági és iparfejlesztési, mint inkább közigazgatási és települési szempontból. A századforduló óta a peremközségek és a régi Budapest közigazgatási egyesítése előbb anyagi, később határozottan ellenforradalmi politikai okokból nem valósult meg. 1945-től több, elsősorban politikai természetű intézkedés látott napvilágot. Ilyen volt a többi között az egységes élelmiszer jegyrendszer, a közműtarifák egységesítése, az egyidejűleg tartott törvényhatósági választások. Legfontosabbként említendő az a programnak is beillő körülmény, hogy az MKP kezdetől nagy-budapesti méretben szervezkedett. Feltehetően a Nagybudapesti Pártbizottság kezdeményező szerepe tükröződött a polgármester által 1948. III. sz. alatt előterjesztett "városfejlesztési program"-ban, amely leszögezi: "Budapest székesfővárosát és a vele közvetlenül szomszédos, nagyrészt egybe is épült, alább felsorolt településeket, városfejlesztési és városrendezési szempontból Nagy-Budapest néven egységes és összefüggő nagyvárosi településnek kell tekinteni és ekként is kell kialakítani."

Az 1949. évi Alkotmány tükrözte és törvényerőre emelte a szocialista forradalom vívmányait, meggyorsította a város életében már folyamatban lévő átalakulást. Az 1949. évi XXVI. tc. hét megyei várost és tizenhat nagyközséget csatolt a fővároshoz, amelynek területe 1950. január 1-től 206 km²-ről 525 km²-re, lakosainak száma 1 057 912-ről 1 640 000-re emelkedett. Az egyesítéssel szinte egyidőben került sor az egész közigazgatás átszervezésére, személyi állományának felfrissítésére. Az 1950. I. sz. törvénnyel életbe lépett a tanácsrendszer. Funkcionálása a fővárosban 1950. június 15-én a megyei tanácsokkal egyenlőjü tanács megalakításával kezdődött, s az első tanácsválasztásokat az év október 22-én tartották meg.

1945-1950 tehát várospolitikában átmeneti korszak volt: harc a koalíciós keretek között a munkáshatalomért, gazdasági téren a háborus károk helyreállításáért, s ezzel párhuzamosan a tulajdonviszonyok forradalmi átalakításáért. Az öt év alatt létrejöttek egy szo-

cialista típusu közigazgatás kiépítésének feltételei, és kibontakoztak az új társadalmi-politikai viszonyoknak megfelelő várospolitikai program körvonalai.

II. A szocialista berendezkedés kezdetei (1950-1960)

A Fővárosi Tanács nem kis tehertétellel kezdte meg működését, ugyanis a Nemzeti Bizottságok elhalála után nem volt olyan hagyomány, amelynek tapasztalatai megkönnyítették volna a tanácsok munkáját. Ellentmondás keletkezett például a demokratikus, a kerületi eljárásoknál nagyobb hatáskörrel rendelkező tanácsok létrehozása és a régi metódusokkal működő volt közigazgatási rendszer "átörökítése" között. A magángazdálkodás megszűnése, az iskolarendszer egységesítése, az általános egészségügyi ellátás kifejlesztése és még több, a város egészét érintő szociális rendszabály radikálisan kibővítette a városvezetés funkcióit. Jelentősen gyarapodott a lakosság ellátását biztosító állami és községi vállalatok száma is. Igaz, hogy az elkövetkező évtizedeket tekintve mindez új távlatokat nyithatott a várospolitika előtt, a mindennapi gyakorlatban azonban a város életének minden jelenségére kiterjedő intézkedések felelőssége nehezítette az ujonnan alakult tanácsok munkáját.

Az ország és a főváros gazdasági helyzete, a nemkevésbé széleskörű kulturális-oktatási, egészségügyi-szociális ellátás igényei központi erőforrásokat és irányítást kívántak meg. A bevételi források számbavételét, a meglévő anyagi erők, valamint a nemzeti jövedelem elosztását és a tervezését központosítani kellett, - s e tendencia elméleti alapját az az annakidején közkeletű elképzelés adta, amely szerint az egységes politikai rendszernek csak centralisztikus szervezet felelhet meg. Ezzel a forradalmi átalakulás periódusában indokolt centralizációval egyidejűleg azonban ellentmondások is keletkeztek. Ugyanakkor, amikor a tanácsok tömegkapcsolata kialakult, a multhoz hasonlóan a kormánynak, illetve a Belügyminisztériumnak rendelték alá őket. Mivel a szakigazgatási szervek kettős, azaz helyi tanácsai-végrehajtóbizottsági, valamint ágazati-igazgatási minisztériumi felügyelet alá kerültek és a tanácsok területén működő intézmények zöme a minisztériumok irányítása alatt működött, a helyi tanácsok pénzügyi és gazdasági önállósága, s vele irányító képessége is csökkent.

A kormánynak és a fővárosnak a viszonyát is a túlnyomóan adminisztratív eszközökkel biztosított centralizmus jellemezte. A tanácstörvény már elvileg is a tanácsok kettős függési rendszerét jelölte ki, a gyakorlatban azonban főként az első dominált, 1950-ben például a "huszadik megye" (amelyben az ország lakosságának egyötöde lakott, iparának fele foglalt helyet és ahonnan a nemzeti jövedelem jelentős hányada származott) végrehajtóbizottsági ülésein zömében részkerdeket tárgyalt, - ha esetenként jelentős részkerdeket is. Voltak elvi jelentőségű előterjesztések: a községi vállalatok alakításáról, vagy a kultúrforradalom kibontakoztatását számszerűen és adatszűrűen bizonyító oktatási anyagokról. A napirenden sorozatosan belső szervezeti átalakítások, létszámkérdések, személyi ügyek szerepeltek, beszámolók a közéletmezésről, az építkezések helyzetéről, bejelentés a jegyrendszer kiterjesztéséről. A szervezés stádiumában amugyis sokirányú gondokkal küzdő tanácsai vezetés még arra is vállalkozott, hogy döntsön a Marx-téri un. rendőrtorony felállításáról és ugyanazon az ülésen, amikor a tej-jegy bevezetését határozták el, bevezették a "virágos Budapest" mozgalmat. Az eszközök és önállóság hiányait paradox módon a tervbeszámolók és a még gyakrabban előforduló póthitelkérdések tükrözték. Amikor az év szeptember 19-én és 26-án igen szerény 10 éves rendezési tervének megállapításáról esett szó, eszmecsere alig volt s az előterjesztést a magasabb fórum, az Államgazdasági Bizottság pénz hiányára hivatkozva vita nélkül levette a napirendről.

Országos változást hozott a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata, amely önkritikusan mérlegelte többek között az iparosítás megvalósításának súlyos hibáit, a szövetszervezetek szervezésének az ország élélmiszerezését veszélyeztető módját, a lakosság életszínvonalával és életmódjával kapcsolatos intézkedések elhanyagolását. Fontos rendszabályok léptek életbe a törvényes rend megerősítésére. A Párt 1954. évi III. Kongresszusa felvetette a tanácsok államhatalmi tevékenységének, tömegszervezeti vonalának kihangsúlyozása mellett, azok államhatalmi tevékenységének következetes kibontakoztatására a BM alóli függés feloldását, a minisztériumok közvetlen utasítási jogának korlátozását, a végrehajtóbizottságok hatáskörének bővítésével és a helyiipari tervezés elemeinek erősítésével együtt.

Az 1954. évi un. második tanács törvény megszüntette a belügyminisztériumi felügyeletet, növelte a tanácsok hatáskörét, pontosította a szakigazgatási intézmények feladatkörét és döntési jogát. 1954-től mintegy 1960-ig - a kettős irányítás rendszerének fenntartása mellett is - számos előkészület történt arra, hogy a fővárosi intézmények irányításában és ellenőrzésében a tanács nagyobb jogkört kapjon.

Témánk szempontjából nem tekinthetjük a pártkongresszus állásfoglalását és a tanács törvény előírásait korszakhatárnak, hiszen ez időtől nagyjából 1958-ig kísérleti stádiumban volt mind a tanácsok működésének korrekciója, mind a területi felügyeleti elv konkretizálása, amelyek nélkül pedig viszonylag önálló várospolitikai nem képzelhető el.

Éppen ez adja a jelentőségét a Budapesti Pártbizottság 1955. évi kezdeményezésének, amelyben egy általános rendezési terv szükségességét indokolta. A Budapesti Pártbizottság a Fővárosi Tanács Végrehajtóbizottságával tartott február 11-i ülésén taglalta a város településeinek további fejlesztésére vonatkozó szempontokat, kijelölte a fő közlekedési hálózatot és kísérletet tett a város új építészeti arculatának megkomponálására is. A Budapesti Pártbizottság e téma napirendretűzésével sok értékes szakembert és kollektívát mozgósított, kezdeményezett patronált. Mindenekelőtt felelevenítette és alkalmazta Nagy-Budapestnek 1948-ban megfogalmazott tervét. Tette ezt annak tudatában, hogy csak a legszerűbb megoldásokra nyílik lehetőség, mivel az adott korszakban továbbra is a régi területi és települési aránytalanságok hatnak, amelyek kiegyenlítése évtizedes feladat lesz.

Husz éves távlatból visszatekintve megállapítható, hogy az 1948-as első városfejlesztési előterjesztéssel, pontosabban annak 1955. évi továbbfejlesztésével vette kezdetét a mai Budapest arculatának kialakulása. 1955-ben a tárgyalásokon visszatértek arra a gondolatra, hogy a Belvárost közvetlenül körülvevő települések városiasan formálódnak, s ehhez csatlakozzék egy korszerű, agrárjellegű és üdülőtelepeket is magába foglaló övezet, amely célirányos ipartelepítéssel együtt biztosítja e területek helyi önállóságát, hogy lakosságuk élet- és munkalehetőségeit ne Budapest belterületén, hanem a környéken találják meg. Mind a közlekedés, mind a közművesítés vonalait oly módon határozták meg, hogy azok Nagy-Budapest települési egységként történő kibontakoztatását szolgálják. Egyöntetű álláspont alakult ki a tekintetben, hogy folytatódjék a századfordulón kialakított sugaras irányú úthálózat-fejlesztés, s összefüggő alközpontok rendszere épüljön ki.

Időben készült figyelmeztetés volt ez a terv, amely gátat kívánt szabni az új ipari létesítmények, építkezések önkényes telepítésének, a hagyományos városképet és műemlékeket feláldozó irányzatoknak. Érdeme, hogy számolt Nagy-Budapest adottságaival, és az elhanyagolt urbanizáció problémáira irányította a figyelmet.

Mielőtt az elképzelések és az új szervezet együttműködésére pontos tervek születhetnek volna, a fejlődési folyamatot visszavetette az 1956. évi ellenforradalom, amelynek során a rombolásokkal és termelékieséssel együtt 1 642 milliós kár keletkezett. Az ellenforradalmi kísérlet közepette a tanácsok megmaradtak, s a fegyveres forradalmi ellentámadás, majd a konszolidáció idején önállóságukról tettek tanubizonyosságot, a lakosság körében tekintélyre tettek szert.

Mivel elsődleges szempont a politikai konszolidáció volt, - amelyben a szövetségi politika és az állampolgárok napi életfeltételeinek rendezése állt előtérben - hosszútávú várospolitikai tervek kimunkálására közvetlenül nem került sor. De az MSZMP politikai irányvonala, a szocialista demokrácia kibontakoztatására vonatkozó koncepciója, a helyi sajátosságok messzemenő vizsgálata és a lakosság szükségleteit kielégítő népgazdasági ágak preferálása megteremtette egy Nagy-Budapestet átfogó korszerű várospolitikai elvi alapjait. Szervezeti feltételeit pedig a tanácsi hatáskör szélesítése s a tanácsok gazdálkodási körének határozott kibővítése nyújtotta.

Az Elnöki Tanács 1958. február 18-án megjelent törvényerejű rendelete szerint jelentősen bővült a tanácsok igazgatási-gazdálkodási és szervezési jogköre, amely a tanácsok községfejlesztési munkájának szabályozásáról, a községek és a városok fokozottabb állami támogatásáról intézkedett. A megsokszorozódott hatáskör és a vele járó felelősség, valamint a tanácsválasztások időpontja (két évvel az ellenforradalom után) adott kiemelkedő jelentőséget az 1958. novemberi választásnak, amelyen a lakosság 98 %-a vett részt, s a szavazók a fővárosi és a kerületi tanácsokba 300-nál több tagot delegáltak.

Radikálisan megváltozott a főváros társadalmi szerkezete: eltűntek a volt uralkodó osztályok, a régi tisztviselők, elsüllyedtek a széles kispolgári rétegek; az uralkodó osztályos szervezett proletariátus elfoglalta helyét a politikai életben, az államigazgatási pozíciókban.

Mai társadalmunk - a szocialista fejlődés eredményeként - nyitottá vált. A mai munkásoknak alig több, mint 40 %-a származik munkás családból, a szellemi foglalkozásúaknak csupán 30-35 %-a származik szellemi foglalkozású családból. Budapest lakossága 1949 és 1960 között rohamosan, 215 000 fővel nőtt, 1949 és 1954 között a népesség száma évente átlagosan 40 000-rel növekedett, kétszer olyan mértékben és ütemben, mint 1955 és 1960 között. A gyarapodás rendkívüli mértékére jellemző, hogy a főváros történetében az ipar fejlődése szempontjából kiemelkedő évtizedekben, pl. 1890-1900 között évenként 30 000-rel, 1930-1940 között pedig 27 000-rel nőtt a népesség száma a város mai területén. A második szakaszban, azaz az 1954 utáni években az előző hatévi átlagos népességnövekedésnek csak mintegy fele volt tapasztalható. Ezzel kapcsolatban utalunk arra, hogy míg az előző időszakban a budapesti székhelyű szocialista ipar munkaerőszükséglete rohamosan nőtt, 1954 után az évenkénti igénynövekedés alig haladta meg a tizezret. Ennek a növekedésnek jelentős százaléka - mint minden nagyvárosban, így Budapesten is - a természetes szaporodás mellett a bevándorlásnak tudható be. Az első ötéves tervben a szocialista iparosítás következtében tovább nőtt Budapest koncentrikus szerepe. Az ipar extenzív fejlődése, a munkalehetőségek szivó hatása és magának a fővárosnak a vonzása a lakosság számszerű növekedéséhez, új rétegek megjelenéséhez és letelepedéséhez, valamint az ingázók számának tömeges növekedéséhez vezetett.

E jelenségek észrevételezése, befolyásolása és várható várospolitikai következményeinek tervezése még egyébként "normális körülmények között" is óriási feladatot, bonyolult számításokat és kivételes anyagi áldozatokat követelt meg. Budapesten azonban figyelembe kellett venni, hogy európai összehasonlításban évtizedek óta eleve is elmaradott volt az infrastruktúra. Majd Nagy-Budapest megteremtése is számos belső feszültséget állandósított. A termeléscentrikus fejlesztési tervek és azok erőltetett ütemű végrehajtása a közművesítés, szolgáltató ipar, közlekedés, egészségügy követelményeinek elhanyagolásához vezetett, és leszűkítették a lakosság közvetlen ellátását szolgáló szektorokat. Budapest közművi ellátása területén az elmúlt két évtizedben számos problémával kellett és kell még ma is megküzdeni. Közismert, hogy 1950-ben Nagy-Budapest kialakításakor a főváros területe mintegy két- és félszeresére növekedett, s az idecsatolt települések - mint annyi más vonatkozásban - közművesítés tekintetében is igen alacsony fejlettségi fokon álltak. Ennek jellemzéséül elég csak annyit megemlíteni, hogy a nagykiterjedésű idecsatolt területen a vízcsőhálózat sűrűsége (az egy km² beépítési területre jutó átlag alapján számolva) 54 %-át, a csatornahálózaté 33 %-át, a gázcsőhálózaté pedig 13 %-át képezte a kis-budapestinek, jóllehet az ellátottsági viszonyok a belső városrészekben is számos kívánivalót hagytak maguk után.

1949-ben a főváros jelenlegi határain belül a lakások 10 %-a még a villanyt is nélkülözte, 34 %-ában nem volt vízvezeték, mindössze egyharmaduk részesült gázellátásban, s a lakóépületeknek csak 28,5 %-a volt bekötve a csatornahálózatba. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ilyen körülmények között a városi ranghoz méltó ellátottsági viszonyok megteremtése önmagában is rendkívül nagy anyagi befektetést kívánt volna. Jóllehet kimutatható, hogy számos intézkedés történt: lakóépületek, intézmények keletkeztek, a lakosság kulturális- és egészségügyi ellátása is bővült, a követelményekkel a növekedés léptéke mégsem állt arányban. Mindez a várospolitikai szempontok és beruházások háttérbe szorításával együtt, végsősoron maguknak a szocializmust építő embereknek életkörülményeit és vele munkaképességeinek kifejtését nehezítette meg.

E feszültségek feloldását adminisztratív eszközök, - mint például a letelepedés korlátozása, vagy például a nyugdíjasok szervezett kiköltöztetésének ajánlása - nem oldhatták meg, hiszen az infrastrukturális és szolgáltatási beruházások az összberuházásoknak mindössze egyharmadát tették ki.

A tervgazdálkodásnak ezt a periódusát a tervezés, beruházás, termelésiárnyítás vonatkozásában, valamint szociológiai, népességpolitikai összetevőit a többi referátum elemzi. Vizsgálatunk tárgyát csupán az képezi, hogy az adott gazdaságpolitikából következő, egészében "spontánnak" minősíthető városfejlesztési irányvonal hogyan hatott a várospolitikára? Ismeretes, hogy a tervezésben és beruházásokban szigorú központosítás érvényesült, s a fesztett ütemű, egyoldalú iparfejlesztés mögött az országos tervekben Budapest, Budapesten belül pedig a tervszerű városfejlesztés szükségletei háttérbe szorultak. A szocialista iparosítás általában, és minden egyes tervmódosítás különösen, fokozta Budapestnek amugyis meglévő tulsúlyát. Ennek következményeivel azonban nem számolt sem a kormányzat, sem a városi vezetőség.

Az 50-es évek végén reális tervek születtek. Az 1958-1961-es 3 éves tervben a kormány és a Fővárosi Tanács Budapesten az iparfejlődés tengelyébe a multbeli extenzív iparfejlesztés helyett intenzív iparfejlesztési politikát állított, és mind az ipar, mind a háztartások ellátása érdekében a kommunális beruházások, - általában az infrastruktúra fejlesztése - fokozott hangsúlyt kaptak. Ennek következtében az ország termelésében a több mint 47 %-os súlyt képviselő budapesti szocialista ipar a tervidőszak alatt 37 %-kal emelkedett, a Budapestre fordított beruházások aránya megnőtt (28,9 milliárd), a beruházások strukturája jelentősen változott, a 38,4 % ipari mellett 30,5 %-a közlekedés, 20,2 %-a pedig a kommunális létesítmények fejlesztését szolgálta.

Nagy-Budapest megteremtésétől 1960. évi "Budapest és környéke általános városrendezési tervé"-nek érvénybelépéséig terjedő periódust, a magyar szocialista modell megalkotására való törekvést jellemezte, amely munkálatokra a hidegháborús légkör és annak nagyonis gyakorlati kihatásai nyomták rá bélyegüket. Budapest fejlesztése az ország életében elfoglalt helyéhez viszonyítva elmaradt. A Fővárosi Tanács jogállása és gazdaságpolitikai döntési körének korlátozottsága - bár ennek szükséges fejlesztését felismerték - gátolta egy korszerű városrendezés, méginkább várospolitikai kialakítását.

III. A modern szocialista várospolitikai követelményei és távlatai (1960-1972)

Szinte dátumhoz köthető ezen várostörténeti periódus kezdete. 1960. július havában tárgyalta a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága "Budapest és környéke" általános városrendezési tervének legfontosabb kérdéseit és ugyanez év novemberében "A főváros közlekedési problémái"-t. A két probléma szorosan összefüggött, mivel azok a növekvő magyar metropolis terjedésének irányát jelölték ki, illetve rögzítették, s rendezési-városképi és szociális-tartalmi egységének biztosítását szolgálták, új, korszerű életvitelünk építésének jegyében fogantak.

Az általános városrendezési terv állást foglalt a régi városszervezet fenntartása: a sugárut, körut rendszerének peremvárosok felé történő továbbépítése mellett. Ez egyes területek legjellegzetesebb profiljának kialakítását szorgalmazta, a középületek elhelyezésének színtere legyen a Belváros és a hozzá kapcsolódó Erzsébet-város, valamint a Vár területe, azzal a kikötéssel, hogy a nagyobb területet igénylő komplexumok a budai oldalon települjenek. További tagolódást tervez a Tanács új zöldterületek létesítésével, az ipari területeknek a lakóterületektől való elválasztásával. Történtek bizonyos lépések a főváros agglomerációs körzetének beépítésével kapcsolatos tervek koordinálására is. A másik dokumentum a közlekedési hálózat olyan továbbfejlesztését szolgálta, hogy az egyrészt biztosítsa a város egységét, másrészt a tömegközlekedési eszközök további fejlesztésével az agglomerációs területtel való összeköttetést tegye szervezettebbé. Néhány átmeneti megoldás - így az autóbussz közlekedés javításának - közbeiktatásával a költséges rész megoldások helyett egy hosszabb időt és kormány szintű beruházást igénylő közlekedéspolitikai alapjait rakta le.

Egységes terv készítését több történelmi és gazdasági tényező sürgette: a magyar főváros Európa nagyvárosai közé sorolható, az ország egyetlen metropolis, amelynek az ország lakosságához viszonyított aránya a kopenhágai és bécsi agglomeráció után legmagasabb. A dolgozók bevándorlásának és az iparfejlesztésnek az eddigi tendenciái szerint - ha változás nem következett volna be, 1958-ra Budapest és a környék lakosainak száma elérte volna a 3 millió 600 ezres nagyságrendet! Továbbá: jóllehet, Nagy-Budapest közigazgatási egyesítése óta számos intézkedés született - közmű- és egészségügyi ellátottság, valamint az életmód tekintetében - mégis óriási különbségek feszültek az egyes települések, elsősorban a régi Budapest, valamint Budapest környéke és a fővárosban dolgozók által benépesített "új Pest-környéknek" számító agglomerációs terület között.

Az 1950-es évekre vált nyomasztóvá a századfordulós városépítés számos ismert ellentmondása is, amelyeket egyes városrészek túlszűfoltossága, az utcák szűk volta, valamint a külső munkástelepülések rendezetlensége jellemezett. Ezt a települési gyűrűt nagyki-terjedésű külterjes, túlnyomórészt földszintes, alacsony közművesítési fokú újabb övezet vette körül, amelynek laksűrűsége viszont alacsony volt.

Világossá vált, hogy érdembeli, tehát nem adminisztratív, hanem a városi gazdaság strukturáját érintő változásokra van szükség a fővárosi ipar országos monopolhelyzetének s vele a város egész életét eltorzítani képes felduzzadásának megakadályozására. Egy-

idejüleg az egyes települések között lévő, a régi társadalmi egyenlőtlenség maradványait hordozó és e területeken új szociális feszültségekkel terhes differenciákat fokozatosan és radikálisan csökkenteni kell.

A Tanács az általános urbanizációs folyamat idején kereste és keresi a "magyar fővárosi modellt", amely szocialista-humánus, és egyuttal lépést tart a nemzetközi követelményekkel. A Fővárosi Tanács vállalta, hogy mindezeket a feladatokat a rendelkezésre álló anyagi eszközök koncentrációjával, az életszínvonal emelkedését és az ország más részeinek fejlesztését nem gátolva oldja meg.

Már a feladat meghatározásából látszik, milyen gondok vetődtek fel a 20. század hetedik évtizedére! A megoldás két alternatívája kívánczolt a város vezetősége számára: kialakítja-e saját szocialista városfejlesztési módszerét, vagy a tapasztalt burzsoáz városvezetők útján halad? Hogyan oldja meg a valóban történetinek minősülő feladatokat? Hogyan ötvözze a gazdasági és társadalom-politikai szempontokat, s a hagyományörző és újat bátran alkalmazó elveket? Az alternatíva meghatározásának felelőssége a főváros politikai és igazgatási vezetőségének - s a feladatok nagyságrendje következtében a kormányzatnak is - a vállán nyugodott. A főváros vezetése a régi városszerkezet fenntartása. A múlt idők építési értékeinek és városszerkezetének megteremtése mellett döntött, messzemenő korszerűsítés igényével.

Nem feladatomban a fentiekkel kapcsolatos szakkérdések fejtegetése, ezt megteszik nálam illetékebbek. A várostörténész legfeljebb - ezekre a mindnyájunk által ismert - összefüggésekre utal.

Nem volt a tervnek nagy, nyilvános vitája, látványos meghirdetése sem történt meg. Ma már viszont, alig 10 év távlatából is látható, hogy ez a terv új renaissance-át indította meg a várospolitikának és a várospolitika gyakorlatának. Modern felméréseken alapuló terv volt ez, amelyet számos kormány-, miniszteri és tanácsi szintű döntés követett. Van a témának számunkra historiográfiai érdekessége is. Magyarországon ilyen komplex felméréseken alapuló, a társadalmi elvárásokkal számoló, és az országos erőfeszítéseket a tömegmozgósítás tartalékaival összekötő terv még a város alapításának tiszteletreméltó évtizedeiben sem volt! Későbbiekben a várospolitika, mint társadalomtudomány, nem kapott helyet, a tematika részkérdéseiben tört utat. Ilyen értelemben a szocialista várospolitikának - amely egy szerencsés korszakban bontakozik ki -, a gyakorlati szakemberek lettek az uttörői.

A multtal való foglalkozás, a fővárostörténet, is jórészt - funkcióit tekintve - aktuális dokumentumokhoz, a "Köztársaság téri" (budapesti pártházi) és a "városházi" (tanácsi) vitákhoz fűződik. E vitákban a történelmi-városi realitásokról ugyanis érdemben csak a mult, az öröklés, valamint a jelenlévő tendenciák ismeretében lehet állást foglalni.

Az ipari üzemek a lakótelepülések közé ékelődve helyezkedtek el, nagyrészt már keletkezésük idején is elavultnak minősült. Az ellentmondásokat a rohamos iparosítás és annak extenzív módja tovább élezte. Leggazdaságosabbnak újra csak a már eleve koncentrált fővárosi ipar kiaknázása és továbbfejlesztése bizonyult. Ugyanebbe az irányba hatott a termeléscentrikus gazdaság-fejlesztés elve, kizorítva, sőt figyelmen kívül hagyva az infrastruktúra fejlesztését, amely pedig Budapest szocialista berendezésének és az iparosítás során felduzzadt nagyváros életvitelének elemi feltétele lett volna. Az 1957-et követő átmeneti nehézségek után mindegyik ellentmondások immár halaszthatatlanul megoldásra vártak.

Ezek a gondok terhelték a Fővárosi Tanácsot, amikor 1960-ban a kormány támogatásával tisztázta: Budapest fejlesztésének költségei nagyobbak és mások, mint a többi területé, léptéke messze meghaladja a "20. megyéjét", nemcsak egy tervperióduson keresztül, hanem távlatilag is!

Miben különbözött a fenti ismérvek jegyében az 1960-as az előző fejlesztési tervtől? Mindenekelőtt abban, hogy lényegében tervutasítás erejével bírt. Mig az előzőek - így az 1948-as, de még az 1955-ös is - tervkoncepció, ajánlás volt: az 1960-as tervutasítás. Azelőtt: elsősorban városrendezés-központu tervek születtek, ehhez kapcsolódtak a közlekedéspolitikai kérdések is. Az 1960-asban viszont kezdettől fogva az általános városfejlesztés gondolata dominált, amelyben a szociális elemek: lakás, kommunális beruházások, valamint egy város távlati, tervszerű alakításának - mondhatnám joggal, alapításának - körvonalai ötvöződtek egybe. Mig az 50-es években a városhoz központi, tulajdonképpen minisztériumi-ágazati tervek érkeztek, addig az 1960-as kifejezetten budapesti, fővárosi terv volt, mégpedig állami támogatással.

Azelőtt: a 40-es évek terveinek valamilyen javított folytatására, a két világháború közötti állapot optimális továbbfejlesztésére törekedtek, azon belül pedig a szocialista-humánus elemek és a nagyobb gazdaságot biztosító ipari termelés növelésére helyezték a hangsúlyt. Az 1950-es városrendezési program is kísérlet volt, amelyet a feszített és felemelt ötéves terv szinte megszületésekor irreálissá tett. Az 1955. évi rendezési tárgyalások döntést ugyan nem hoztak, de két, a mai napig is aktuális kérdést állítottak a figyelem középpontjába: Nagy-Budapest gazdasági-városképi egységének megvalósítását, és a lakosság rohamos növekedésének várható következményeit. Az 1960-as tervektől kezdődően viszont a meglévő bázis talaján egy új, szocialista, korszerű világváros, Moszkva és Lenin-grád után a szocialista világ harmadik legnagyobb városának ujjászületésén munkálkodunk.

Anélkül, hogy a tervek jelentőségét egy város fejlődésében túlbecsülném, a fő tendenciák reális mércéjéről leginkább a tervek kínálóznak. Nem elsősorban a bennük foglalt számok miatt, hanem az adott helyzetet viszonylag pontosan tükröző tényfeltárások s a feladatok körvonalazása végett. Jelen studium ezért fordít a tervekre megkülönböztetett figyelmet.

1965-ben az MSZMP Politikai Bizottsága részére előterjesztés készült "A főváros fejlesztésének néhány problémájáról". Célja "az eredmények vázlatos ismertetése, a problémák és feszültségek feltárása, továbbá azoknak a koncepcióknak az ismertetése, amelyeknek megvalósítása révén a feszültségeket részben vagy egészben fel kívánjuk számolni." A dokumentum megjelölte a szocialista városfejlődés szempontjait. Első helyre a lakáskérdés megoldását, másodikként közlekedéspolitikai koncepció kialakítását, végül a közműfejlesztés sürgősségét állította. A tervezők tudatában voltak annak, hogy e kérdésekben bármilyen kis eredmény is eleve az eddigiekhez képest jelentős anyagi eszközök ráfordítását igényli. De az is nyilvánvaló volt, hogy a feladat elvégzése nem türt halasztást. "A főváros életében olyan időszakhoz érkeztünk el, hogy most már a jövő szempontjából is a korábbinál tudatosabban, tervszerűbben, hosszú távra előreláthatóan kell az ipar fejlődését, a közműfejlesztést, lakásépítést, közlekedés és a kapcsolódó területek fejlesztését meghatározni" - mondotta ki 1965. áprilisában a Budapesti Pártbizottság. Számos kormányhatározat született a Politikai Bizottság döntése nyomán, gazdasági átcsoportosítás történt, egyes iparágak felfutottak. Több területen az operatív végrehajtást a kormány a Fővárosi Tanács hatáskörébe utalta. És jöhet, a tervek végrehajtásához adminisztratív eszközt is, elsősorban tervutasítást alkalmaztak, s a feltételek biztosítása az igazgatási apparátus munkájának tengelyébe került, realizálását végsősoron az e célra fordítható anyagi lehetőségek szabták meg.

Stabil tervezés feltételként a Politikai Bizottság a budapesti lakosság-növekedés korlátozását ajánlotta, de óva intett az 50-es évek elején bevezetett, szinte kizárólag adminisztratív eszközökre szorító gyakorlattól. A város gazdasági szerkezetének módosításában első lépés az üzemek kategorizálása volt, amelynek alapján egy részük kitelepítése megkezdődhetett. A határozat előtti évben, 1964-ben pl. a Gazdasági Bizottság 25 üzem kitelepítését írta elő, az 1965. évi tervben viszont csak 15 üzem kitelepítésének anyagi lehetőségei voltak biztosítottak. (Egy későbbi vitához előljáróban megjegyzem: kérdés, ezen igen drága kitelepítés-sorozat helyett vajon nem lett volna mind a termelés és termelékenység, mind a munkaerő szempontjából célravezetőbb a nem rentábilis üzemek megszüntetése, s a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel néhány üzem korszerűsítése?)

Aligha tudnánk a központi helyen álló lakáskérdéssel kapcsolatosan új momentumra utalni. Az sem szorul indoklásra, hogy jelenlegi helyzetünkben, de népeséspolitikánk jövője szempontjából is a lakáskérdés az elkövetkező 15 évben a várospolitikai egyik legfőbb, ha nem legfontosabb kérdése. És ehhez az állami, vállalati eszközökön kívül szükséges az egyéni kezdeményezések támogatása és szövetkezeti építkezések preferálása is. Várospolitikai szempontból talán egy megjegyzés kívánkozik ide: vajon számol, számolhatott-e a terv mindazzal a következménnyel, amelyet a lakásépítés maga után von? Így pl. a jelentősen nagyobb közmű-, távfűtés szükségletével, s a járulékos beruházásokon túlmenően az életformaváltoztatásból eredő igényekkel (autóparkoló, sportlétesítmények, szolgáltató személyzet növekedése, további demográfiai növekedés, uthalózat korszerűsítése, hétféle programokhoz objektumok megteremtése stb.)? A pótlólagos beruházások iránti újra megismétlődő igények arra mutatnak, hogy a fővárosi tervezés távlati és komplex vonalát erősítenünk kell.

Hosszu időre szóló probléma ennek kapcsán a munkáslakta kerületek ügye. A második 5 éves tervben az ún. lakás nélküli beruházások 64%-a jutott a külső kerületek fej-

lesztésére, ahol a lakosságnak 55 %-a él. Nem érthetünk egyet olyan hipotézisekkel, amelyek a munkáslakta övezetek "gettósodásáról", vagy az idekerült nagyobb jövedelmű rétegek elszívargásától tartanak. A fejlődés iránya ugyanis a lakásprobléma gyors megoldása, amely a nagy szabad területekkel rendelkező külterületek benépesítését, másrészt pedig a hagyományosan ott lakó munkásrétegek életmódjának kulturáltabbá tételét feltételezi. Mint a Budapesti Pártbizottság megállapította, "a fejlesztés teljesen jogos és indokolt, nem reálisak és nem is teljesíthetők viszont az olyan igények, amelyek ennek a célkitűzésnek elérését 5-10 éves távlatban jelölik meg." Emellett figyelembe kellett venni, hogy a belső kerületekben is az állagok további romlásának megakadályozása sürgetővé vált, ami az előbbi célkitűzés végrehajtásának ütemét még hosszabb ideig fékezi.

1966-ban a Fővárosi Tanács jóváhagyta Budapest közlekedésének több évtizedre érvényes tervét. 1970-ben a főváros vezető állami testülete felülvizsgálta a 60-as városrendezési tervet. Konzekvenciák közül legjelentősebbek: a lakásépítési és bontási szükséglet növekedésének arányában mindkét területen emelte a tervszámokat; radikális változásokat eszközölt a vízműellátás és csatornázás érdekében; gyorsított ütemben alkalmazza a hagyományostól eltérő energiahordozókat. Végül: a budapesti agglomerációt egységnek tekintve, kötelezően bevezette a rendelkezésekre álló lehetőségeken belül a regionális tervezést. (Sajnálatos, hogy a tervezés hatékonysága e tekintetben "Pest megye határán" megáll, ez természetesen gátolja a regionális tervezés további kibontakozását.)

A jelenleg folyó IV. ötéves terv célkitűzéseiről és a végrehajtás szakaszairól több nyilvános vita zajlott le. Számos kiadvány ismerteti azokat. Ehelyütt csupán - a teljesség igénye nélkül - szóljunk néhány megoldandó problémáról. Ilyen - mint már említettük - az 1971-től fokozott mértékben szükségessé váló szanálás. Csak a IV. ötéves tervben mintegy 22 000 lakásra került sor és hasonló arányok jellemzik a távlati tervet. Utalásképpen említjük, hogy 1949-1970 között 35 %-kal nőtt a fővárosi lakások állománya, eközben csökkent a korszerűtlen kislakások száma, növekedett a lakástermelés üteme. A terv realizását nemcsak a központosított erőfeszítések adják, hanem az is, hogy kiszélesedik a nem tanácsi lakásépítkezés és jellemző az ugynevezetten nem építési jellegű, de a lakásépítéssel összefüggő előirányzatok növekedése (kisajátítás, épületbontás stb.)

A másik probléma: beépítés, vagy egységes új kerület-központok kialakítása. Ma a fő tendencia az utóbbi, annak ellenére, hogy az költségesebb, mint a rekonstrukció és a beépítések - amelyek az I. és II. ötéves tervek időszakára voltak jellemzőek. Az életvitelhez elengedhetetlen közműellátást is radikálisan megváltoztatja a technikai forradalom. Nemcsak az arányos fejlesztés szükséges, ami önmagában is - figyelembevéve a közműhálózat előregedését és a peremkerületek elmaradottságát - nagy feladatot jelent. Minőségi változásokat is igényelnek a közműfejlesztésben a háztartások gépesítésével, a fűtési technika fejlesztésével, a környezeti ártalmakat okozó szennyeződés elleni védekezéssel kapcsolatos tennivalók.

Ismerték a fővárosi ipar intenzív fejlesztését ösztönző intézkedések és azok kezdeti eredményei. Számolnunk kell továbbá, mindezek következtében és a rohamos urbanizáció eredményeként a terciárszektor, a szolgáltató ágak nagyarányú kiterjedésével. Ezek közmű-igényei még csak hozzávetőlegesen számíthatók. Számításuk azonban halaszthatatlan és sürgető. A várospolitikára számára a lakosság szociális, egészségügyi, kulturális igényeinek kielégítése elemi kötelezettség, különösen, ha ennek azonnali és közvetett politikai, hangulati következményeire gondolunk!

A korszerű életmód a közösségi ellátás növekedését vonja maga után, általában a közösségi gondolkodással együtt ennek szervezeti keretei is egyre inkább kialakulnak. Ebben az összefüggésben az óvodai ellátás problémái nem demográfiai kérdésként vetődnek fel, hanem a szocialista fiatalok nevelésének optimális variánsaként, azzal a céllal, hogy minél műveltebb, kulturáltabb, a bátor gondolkodás és kezdeményezés iránt fogékony fiatalságot neveljünk a jövő számára. Ugyanez a gondolat kell, hogy vezesse a főváros vezetését az alsó- és középfokú oktatás reformjának továbbfejlesztésében is.

Nem szerepel távlati terveinkben a szabadidőnövekedés várható következményeinek tervezése. Kétségtelen, hogy a szabadidő növekedésének ma még döntően keresetnövelő szerepe van. Várhatóan azonban a real- és nominálbérek emelkedésével, általában az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan megváltozik a szabadidő funkciója. Következményei a parkosítás, kulturális rendezvények, sportalkalmak, úthálózat, vendéglátóipar fejlesztésére nagy kihatással lesznek.

Tekinthető-e az elmúlt másfél évtized a várostörténet külön periódusának? Egyes felfogások szerint 1968, a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése meghatározó a főváros fejlődésére. Más felfogás szerint 1970 a periódushatár - abból kiindulva, hogy a gazdaságirányítás új rendszere első reális következményeinek érvényesüléséhez néhány évre szükség van. Az 1970-es periódushatár mellett szól a fentebb már elmondottak szerint az 1970. évi városrendezési és fejlesztési terv, amelynek keretében a kormány Nagy-Budapest és a környék együttes perspektíváját határozta meg. A Fővárosi Tanács pedig ez időben készítette el a 2000-ig szóló hosszútávú terveit.

Várospolitikai szempontból megfontolandó a tanácstörvényhez kapcsolódó 1971-es periódushatár is, amely az előbb említett gazdasági reformoknak, a város új korszakát felismerő és fontosabb feladatait meghatározó rendezési távlatoknak és ezek realizálását szervezetenként biztosító állami-politikai szervezet korszerűsítésének szükségét fejezi ki. E tanácstörvény ugyanis, amely a tanácsokra, így a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságára is, az eddigiekhez mérten sokszoros hatáskört ruház, e hatáskörön belül ugyanakkor lehetőséget ad mind az ügyvitel egyszerűsítésére, mind a szakszerűség fokozására. A feladatok megvalósításához szükséges anyagi feltételek fedezésére, emellett a tanácsai középtávú tervezés és a tanácsoknak juttatott város- és községfejlesztési alap hivatott.

Természetesen a periodizálás mai ismereteinken alapul és aszerint fogalmazható meg. Nyilvánvaló, hogy évtizedek múltán a viszonylag szűkre méretezett korszakhatár esetleg feloldódik és kitolódik. Az 1960-tól terjedő korszakot feltételezhetően a szocialista várospolitikai modell kialakulása korának tekinthetjük majd.

Sok szempontból a 70-es évekkel a város új szakasza kezdődik. Nem hangsúlyozható eléggé, hogy a századfordulós városalapító tervek óta évtizedeken keresztül a spontán fejlődés volt a jellemző, még akkor is, ha az adott feszítő ellentmondások felszámolására azonnali intézkedések, esetenként rövidtávú tervek keretében komplexebb megoldások születtek. A másik súlyponti problémája a várospolitikának az infrastruktúra. Vállaljuk-e, hogy ez nemcsak ad hoc "ügyintézés", melyet kényszerítő szükség tűz napirendre, hanem a modern kor városi életének legjellemzőbb tényezője. A két probléma egyaránt a várospolitika egészének kérdéseként merül fel. Mindez minőségileg új feladatok komplexumát hárítja a város vezetőségére. Ha ezek megoldását és ütemezését a kor és a szükségletek szintjén megoldjuk, bizonyos értelemben az "egyesült főváros" 100 év múltán új renaissance elé néz.

Budapest kiemelt fejlesztéséről van szó, amelynek általános irányelveit az MSZMP Politikai Bizottsága 1969-ben jelölte ki, és ötvenként, így ez évben is ellenőrzi. A fejlődés gyorsuló ütemét jellemzi, hogy a IV, öt éves tervben az előző ciklus beruházásának mintegy kétszeresét használta fel. Ezen belül: a Budapesten települt ipar fejlesztésére az ország beruházási eszközeinek majd 20%-át fordították. Az előzetes tervek szerint 1973-ban a gépipar termelése a könnyűipárnál kisebb mértékben emelkedett. Az ismert építőipari fejlesztés jelentős anyagi erőket vont el, s az iparon belül e célra fordított beruházások növekedő tendenciát mutatnak. Jóllehet, az automatizálás és a termelékenység emelkedése nem éri el a tervezett szintet, az állami iparvállalatok tiszta jövedelme meghaladta a korábbi évek átlagát. A vidék beruházási arányának növelésében is a budapesti vállalatok jelentős szerepet játszottak. Mindezek következtében a termelés koncentrációja a fővárosban 33%-ra csökkent. Emellett a termelésszerkezet megváltoztatására törekedve intenzív, selektív iparfejlesztés segítségével a magasán képzett szakmunkás, műszaki tervező és kutatógárda szakmunkájára építve a könnyű- és szolgáltatóipar, valamint a magas technikai színvonalat igénylő termékek előállítására kerül előtérbe. A lakás- és közutfejlesztési program nem változik, csak arányaiban nő, és mindkét területen az új beruházások mellett az eddiginél lényegesen nagyobb teret kap a felújítás, karbantartás, ill. korszerűsítés, nemkevesebb a külső áttételes igények - mint pl. a járulékos beruházások, környezetvédelem, köztisztaság, valamint kulturális, egészségügyi fejlesztés és városkép módosítás - kielégítése.

A problémák egy hosszútávú iparpolitikai koncepció kidolgozását sürgetik, amely irányvonal összekapcsolódna a most már elengedhetetlenül szükséges, megérett budapesti agglomerációs távlati fejlesztési elgondolások kimunkálásával.

Jobban kell kamatoztatnunk a Budapesten koncentrálódott szellemi kapacitást a közművelődés, a munkástovábbképzés és a felnőttoktatás kiszélesítése érdekében. Nem vitás, hogy e téren is minőségi ugrásra van szükség az anyagi ellátottság terén, de e beruházások hatékonyságát a fővárosban a még kiaknázható szellemi és tömegmozgalomban lévő tartalékok hasznosítása nagyban növelheti. Az üzemek és intézmények a centenárius eszten-

dőben mintegy 2 milliárd Ft értékű munkát végeztek a főváros javára, a lakosság többek között mintegy 100 millió Ft értékű társadalmi munkával fejezte ki várospolitikai aktivitását. 100 év óta az éhező főváros megmentésén kívül a vidék részéről egyik legjelentősebb akció a megyék és kerületek összefogása volt, a pontosan kidolgozott városépítési akció keretén belül.

Az életkörülmények ingadozása és javulása sok tényező eredője. Ezek közül jelentős az 1973-ban végrehajtott, átlagosan 8 és fél %-os központi béremelés, amely csak a fővárosban 400 ezer munkást és 15 ezer termelés-irányítót érintett. A nők szélsőségektől mentes, kiegyensúlyozott politikai magatartásában az általános légkörön túlmenően a rová-sukra érvényesülő bérdifferentenciák csökkenése és szociális intézkedések játszottak szerepet. (Megjegyzendő, hogy az egyes rétegek társadalmi-politikai helyzetének pozitív változása az általános fejlődés része. Az egyes rétegekről szóló határozatok értéke távlatilag ezért nem is elsősorban intézkedésekben, hanem a figyelem-felkeltésben és a gondoskodás igényében van! Ennyiben töltenek be ezek várospolitikai funkciót.)

Anélkül, hogy szűkkörű, technokrata felfogásban marasztaltatnánk el, a munkaerő-helyzet és a demográfia jövő gondjaira együtt, egy kérdéscsoportra hívjuk fel a figyelmet. A főváros előregedése és pusztán bevándorlásból történő gyarapodásairól van szó. E jelen-ség részben tény, részben olyan veszély, amely ellen minden gazdasági, adminisztratív és társadalmi eszközzel felvesszük a küzdelmet.

A sokféle gond megoldása egységes tervet igényel. Miben áll a tervek realitása? Hogyan vállal részt Budapest fejlesztéséből az ország? Hatnak-e, és miképpen az új gazdasági mechanizmus ösztönzői? Végül, és legfőképpen: milyen rétegek aktivizálhatók e célok érdekében a megvalósítás hatékonyságának fokozására? E problémák számos további kérdést vetnek fel, kérdéseket, amelyeket az elmúlt negyedszázad fogalmazott meg, és amelyekre a következő negyedszázad adhat majd választ.

Továbbfejleszthető-e a kétségtelenül vívmánynak tekinthető középtávu tervezés, amelyben az országos és fővárosi tervek összehangolása, a fővároson belül a különböző népgazdasági ágak működése és a városi szükségletek komplex tervezése, a rendkívül költséges városfejlesztés igényei és annak ütemezése foglaltatnak benne?

Az általános országos "decentralizáció", pontosabban a területi elv érvényesítése jegyében fejlődő tanácsigazgatás a fővároson belüli decentralizáció felé halad-e, vagy a modern városfejlesztés követelményei szerint, egységes városi méretekben további szakrend-szerű munkamegosztás alakul ki? Milyen jövő vár a kerületi tanácsokra és hogyan módosul munkakörük?

Hogyan rendeződik a főváros és az agglomerációs körzet viszonya? Regionális ter-veket kell készítenünk, mégpedig jóelőre; a probléma viszont abban áll, hogy a tervezés különböző közigazgatási egységek keretében zajlik le. Mi lesz az útja a jövő egységes ter-vezésének, ha a mult kormány szintű centralizációs-"lebontásos" rendszerét elvetjük, de a spontán, sokközpontu centrifugális erőnek ellen kívánunk állni?

Milyen perspektíva és milyen gyakorlati tennivalók állnak a fővárosi közigazgatás korszerűsítése előtt? Akár a hatósági jogkörök kiterjesztésének lehetőségeit vizsgáljuk, akár az adatszolgáltatás mai színvonalát, vagy az ügyvitel jelenlegi gyakorlatát, ezek a gondok arra mutatnak, hogy jelentős, mégpedig minőségi változást hozó korszerűsítés kerül napirendre.

Végül: hogyan növeli a köznevelés, a szocialista demokrácia kibontakozása a vá-rospolitikai hatékonyságát? Napjainkban tanui lehetünk a helyi érdekek felismerésének, an-nak a tömeges érdeklődésnek, amely várospolitikai tényezővé válik. A főváros politikai és állami vezetésén mulik, hogyan hangolja össze a laikus és szakmai elemeket a gyakorlat-ban, és a tudatos tervezésnek milyen fokára emeli a politikai elkötelezettségben, a szaktu-dásban, tömegmozgalomban, történeti ismeretekben és modern kibernetikában rejlő erőt?

UJLAKI Péter:

Az előadásban hallottunk az MKP községi politikájáról adalékokat, így a Szociáldemokrata Párt ismertetésével bizonyos vonatkozásokban láthatjuk a két munkáspárt községi életét, ill. fővárosi politikáját.

A főváros felszabadulását követően azonnal megindult a városi közigazgatás újjászervezése. Kinevezték az ideiglenes polgármestert, dr. Csorba Jánost, és a két alpolgármestert, Bechtler Péter és Jámbor Alajos személyében.

A koalíciós pártok megkezdték a minőségileg megújult törvényhatóság megszervezését, amelynek alakuló ülésére május 16-án került sor. A pártok már ezt megelőzően létrehozták városi csoportjaikat, kijelölték a törvényhatóságba delegált tagjaikat. A közgyűlésbe a nagyobb pártok, - így az SZDP is 30-30 tagot küldtek, míg a Szabad Szakszervezetek 22 tagot delegáltak, akik közül 11 az SZDP, 11 pedig az MKP tagja volt. Ezek szerint a munkáspártok a közgyűlésben többséget szereztek.

A pártok közül különösen a Szociáldemokrata Párt foglalkozott intenzíven a városi politikával, amit - mint mondták - a Párt történelmi hagyományai indokoltak. Ugyanis a koalíciós pártok közül egyedül az SZDP-nak volt a felszabadulás előtt városi csoportja már az 1920-as évektől. Így a Szociáldemokrata Párt tapasztalására, múltjára hivatkozva vezető pozíciót akart biztosítani magának a Városházán. Hogy a Városházának ill. a községi politikának milyen jelentőséget tulajdonítottak, bizonyítja az, hogy márc. 20-án megalakult Fővárosi Frakció 7 tagu intézőbizottságába az elnök Szakasits Árpádon kívül többek között Kéthly Annát, Ries Istvánt és Bán Antalt is beválasztották. A Fővárosi Frakció 18 tagból alakult meg, majd a taglétszáma 30-ra, a községi választások után pedig 51-re emelkedett. Rajtuk kívül még 26 póttag is tartozott a frakcióhoz.

A frakció minél előbb igyekezett megszervezni saját községpolitikai programját. Ennek kidolgozására 3 tagu előkészítő bizottságot jelöltek ki, Bechtler Péter, dr. Révész Mihály és Tolnai György személyében. A bizottság összetétele 1946-ban átalakult, ugyanis ekkor Révész mellé Pollákné Stern Szerén és dr. Hárs Sándor városi tanácsstagok kerültek be a bizottságba. A bizottság feladata az volt, hogy eleget tegyen az SZDP célkitűzésének, miszerint - idézem - "Mindazon kérdések, amelyek az ember életével összefüggnek, elsősorban a községi élet keretében zajlanak le." Ebből következően elmondhatjuk, hogy a párt községpolitikája, a Szociáldemokrata Párt általános politikai programjának jelentős gyakorlati részét képezte, mivel ez a politika a legszélesebb tömegeket érintette, és a legszélesebb tömegekre gyakorolt hatást.

Ennek megfelelően a községi politikát 11 fő csoportra osztották fel, nevezetesen: községi alkotmány, községi önkormányzat, közüzemek kérdése, városrendezés, közjog, pénzügy, szociálpolitika, közéletelmzés, közegészségügy, közoktatás és idegenforgalom.

A háromtagú bizottság 1946 májusára dolgozta ki a Szociáldemokrata Párt felszabadulás utáni községpolitikáját. Az első részben összefoglalta az elmúlt 1 év városi politikai eredményeit. Megállapította, hogy a Párt tevékeny közreműködésével sikerült megindítani az újjáépítést, bár komoly nehézségeket okozott az építőanyagok és a pénz hiánya, valamint a nem megfelelő adópolitika. Ugyancsak sikerült megszervezni az anya- és csecsemővédelmet, amit mutat az, hogy a felszabadulást követően a csecsemőhalandóság elérte az 50 %-ot, és ez a szám Budapest tisztiorvosának 1946. márciusi jelentése szerint 13 %-ra csökkent. Felállítottak 22 anya- és csecsemővédelmi állomást és létrehozták az Anya- és Kisdedvédelmi Intézetet. Viszonylag rövid időn belül helyreállították Budapest közlekedését, gáz-, víz- és villanyszolgáltatását, megindították a gyermeknyaraltatást Budapest telepein. Rendelkezésre bocsátották a felszabadulás előtti kórházi ágyak 90 %-át, a Köztisztasági Hivatal pedig elszállított a városból 445 ezer m³ szemetet, és 188 ezer m³ törmelékét.

A következő részben ismertették a Szociáldemokrata Párt programját, amelyben felismerhető, hogy sok vonatkozásban követték az osztrák szociáldemokraták bécsi községpolitikájának példáját. Elhatározták, hogy a következő 10 évben 60 ezer lakást kell építeni, mégpedig elsősorban a dolgozók számára készülő kislakást, biztosítani kell a jó közellátást, érte ezen az élelmiszerellátást, községüzemi cikket és tüzelőt, le kell törni a fekete-

piacot, modern és ingyenes közoktatást kell létrehozni 8 osztályos általános iskolával, valamint ingyenes tanszerekkel és tankönyvekkel, a közüzemektől meg kell követelni, hogy lássák el magukat, de a lakosság kárára hasznot nem húzhatnak. Biztosítani kell a jó és olcsó közlekedést, gyorsvasut, pontosabban földalatti vasut felépítésével, végül biztosítani kell, hogy a községi alkalmazottak munkafeltételei ne maradjanak el a magángazdaság munkafeltételei mögött.

A Szociáldemokrata Párt Fővárosi Frakciója - a szerinte nem megfelelő adópolitika miatt - új adórendszert akart bevezetni. Követelte, hogy vessenek ki luxus adókat pl. a telekérték emelkedésre, az autóra, az éttermekre, a háztartási alkalmazottak után stb., amely adók progresszívek lennének. Ezt a követelésüket összekötötték a fővárosi autonómia kiszélesítésével, mert - véleményük szerint - ez a demokrácia alapelve. Ugyanis megengedhetetlennek tartották azt, hogy a kormányzat beleszólhasson a főváros ügyeibe akár gazdasági, akár társadalmi vonatkozásban.

Az autonómia kérdésében messzemenő támogatást kaptak az új fővárosi törvény előkészítésére kiküldött bizottságtól, amelyet a közgyűlés 1946 májusában küldött ki. A bizottságban a frakció részéről dr. Révész Mihály és dr. Farkas Zoltán vett részt. Egyébként 11 tagból állt. A bizottság fokozottan érvényesíttetni akarta a fővárosnak a kormánytól való függetlenségét, idézem: "A főváros közigazgatásába állami szervet beiktatni nem lehet." Ugyancsak ezt a célt szolgálták azok a határozatok is, miszerint annak ellenére, hogy a főváros közigazgatása a Kormányhatóság felügyelete alatt áll, határozatai ellen panasszal lehet fordulni a Közigazgatási Birósághoz; hogy a költségvetést a belügyminiszter csak az egyensúly szempontjából vizsgálhatja és ez ellen szintén fellebbezéssel lehet élni; hogy a kormány a képviselő testületet nem oszlathatja fel. Hasonlóan egyetértés alakult ki a frakció és a bizottság között még egy sor más kérdésben is. Elég itt utalni pl. a községi üzemek önfenntartó jellegére, a főpolgármesteri állás megszüntetésére.

A törvénytervezet előkészítésénél a Szociáldemokrata Párt még felvetette, hogy szükség lenne a főváros számára külföldi kölcsön felvételére. A kölcsön összegét kb. 50 ezer dollárban állapították meg, amelyet az Egyesült Államoktól, Svájctól vagy Svédországtól vennének fel.

A Fővárosi Frakció programjának teljesítése érdekében saját kebeléből hét munkaközösséget hozott létre a munka különböző irányzataira. A munkaközösségek 1947-re elkészítették a Szociáldemokrata Párt új községpolitikai programját, amely az előzővel szemben nem 11, hanem 12 fejezetet tartalmazott és néhány pontban eltért tőle. Így részletesebben foglalkozott a főváros pénzügyeivel, és fokozottabb pénzügyi önállóságra törekedett, amit bizonyít, hogy a főváros által kezelt állami adókból is legalább 25 %-ban kívánt részesedni. Ezenkívül állást foglalt, hogy bizonyos adók, pl. a házadó, a községi fogyasztási adó, a városi vám stb. a fővárost önállóan illessék meg, az államtól teljesen függetlenül. A program a községi élet egyéb területein is nagyobb autonómiát követelt, mint eddig volt. A Szociáldemokrata Párt az autonómia erőteljes követelésével szinte szembe akarta állítani a várost az állammal, és a városi közigazgatásban való vezető szerep megszerzésével és ezzel együtt politikai irányvonalának elfogadtatásával be akarta bizonyítani általános politikájának helyességét. Ez a koncepció a felszabadulás előtt helyes volt, mert így legalább az ország egyes helyein, de elsősorban Budapesten el lehetett érni bizonyos eredményeket, de a felszabadulás után már egyértelműen helytelen, éppen az egységes politikai irány és az ország egységének megbontása miatt.

Ugyancsak különbség a két program között, hogy az utóbbi külön fejezetet szentelt a közlekedésnek. És ez már önmagában cáfolata a tegnapi hozzászóló Nagy Ervin elvtárs állításának, mert nem fogadható el az, hogy a közlekedés fejlesztése 40 évig stagnált. Az, hogy a közlekedés jelentős fejlesztésének anyagi feltételei ekkor nem voltak meg, más lapra tartozik, de a terve igenis felvetődött. A program ugyanis követelte a munkáslakta peremkerületek és környéki városok bekapcsolását a városi közlekedésbe, valamint a földalatti gyorsvasut mielőbbi megépítését a Keleti pályaudvarról a Széll Kálmán térig, a mai Moszkva térig, ami tulajdonképpen a mostani metrónak az elődje lett volna. Ez a program nagyobb teret biztosított a közművelődési politika taglalására, és tervbe vette a Fővárosi Könyvtár, a Népművelési Központ fejlesztését, és kerületi kulturházak létesítését. A program fontos követelése, hogy a közigazgatási állásokat megfelelő szakképzettség nélkül is be lehessen tölteni, ha az érdekeltek addigi politikai szereplésük alapján ezen állások betöltésére rátermettséget szereztek. Ezzel azt igyekeztek elérni, hogy a nép jobban részt tudjon venni a közigazgatásban, és a politikailag nem megfelelő embereket kirekeszthessék onnan.

A programhoz hasonló elképzeléseket tartalmazott a frakció által elkészített fővárosi hároméves terv is, amely három év alatt 718 millió forint beruházást írt elő a programokban ábrázolt területekre.

A frakció tagjai a községpolitikai célokért, ill. a program különböző pontjainak elfogadtatásáért 1945 augusztusa és 1947 augusztusa között a közgyűlésben több hozzászólást tartottak. Benyújtottak 41 önálló indítványt és 15 interpellációt. Indítványozták pl., hogy a főváros lakosai által befizetett közmunkaváltság teljes egészében a fővárost illesse meg; hogy a munkanélküliség csökkentése érdekében szélesítsék az építőipar tevékenységét és vegyenek irányt a kislakások építésére, hogy csökkentsék a lakbéreket stb. Interpelláltak pl. a közlekedés megjavítása, a tejjelátás megfelelő biztosítása, az üzérkedések megszüntetése miatt.

A Fővárosi Frakció munkája során szoros kapcsolatot tartott fenn a főváros minden közigazgatási szervével, intézményével, üzemével. Ezekbe a szervekbe, intézményekbe, üzemekbe mindenhol delegálta a párt tagjait, a pártközi értekezletek határozatainak megfelelően. Az így delegáltak számára időközönként értekezleteket hívott össze, amelyeken a frakció tagjai beszámoltak a Városházán folyó munkáról. Meghallgatták az érdekelteket is, hogy a saját területükön milyen problémák, panaszok vannak. Ezekután megbeszéltek az irányvonalat, amelyet a frakció a következőkben képviselni fog a közgyűlésben. Együtt megállapodtak abban is, hogy hol, milyen tisztséget fog a Párt magának követelni.

Hasonló céllal rendezett ún. községpolitikai pártnapokat a frakció a kerületi pártszervezetek részére. A pártnapi előadók tapasztalatakról jelentést küldtek a Frakció Intézőbizottságának, amely azután megtárgyalta a felmerült kérdéseket és esetleg indítvány vagy interpelláció formájában a közgyűlés elé vitte.

A frakció és a pártszervezetek kapcsolata szoros volt, amennyiben a frakció titkárságának felkérésére a helyi titkárok beküldtek jelentést a pártnapról, hogy milyen volt az előadó, az előadás, milyen problémák merültek fel és kerültek napirendre.

A frakció és a helyi pártszervezetek kapcsolatának állandósítása érdekében a Frakció Intézőbizottsága 1946 őszén elhatározta, hogy állandó kontaktust létesít a Fővárosi Titkársággal, és annak képviselőit ezentul minden frakció-ülésre meghívja. A javaslatot a Fővárosi Titkárság elfogadta. Közösen állapodtak meg abban, hogy a továbbiakban a kerületi pártszervezetek a helyi várospolitikáról értesítik a frakciót, de a helyi ügyeket maguk intézik majd el. Ez alól kivételt képeznek a személyi és közérdekű jellegű kérdések, nevezetesen a községi üzemek, intézmények és városházi ügyosztályok problémái, amelyek ezután is a frakció hatáskörébe tartoznak, bár a frakció ezekben az ügyekben ki fogja kérni a kerületi pártszervezetek írásos ajánlását, és ennek értelmében fog állást foglalni.

A frakció tevékenységéről végezetül elmondhatjuk, hogy alapjában véve helyes volt, célkitűzéseinek többsége a demokratikus átalakulás irányába mutatott. Ugyanakkor nem kétséges, hogy néhány olyan pontot is tartalmazott - gondolok itt elsősorban pl. a fokozott autonómiára -, amelyek - bár a multban pozitívek voltak -, a felszabadulás után már elvesztették haladó jellegüket. Ezeknél a pontoknál a Szociáldemokrata Párt nem tudott, illetőleg nem akart alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz, mert felülvizsgálatuk és korrigálásuk az esetleges vezető szerep elvesztését eredményezhette volna.

NAGY Lajos:

Ságvári Ágnes gondolatébresztő és az ujkori, legujabbkori várostörténet szempontjából utóőő jelentőségő tanulmányához ill. referátumához szeretnék egy-két megjegyzést hozzáfűzni. Nem olyanként, mint aki a várostörténet ezzel a korszakával behatóan és aktívan foglalkozik, inkább a város korábbi történetének kutatása során szerzett tapasztalataim és a referátum nyomán felmerülő gondolatok alapján.

Lényeges kérdéseket érintett Ságvári Ágnes, és ami engem különösen megragadott és problematikus, nemcsak a város történetének ebben a korszakában, hanem a korábbi korszakaiban is, a tanulmánynak vagy referátumnak a címe: a várospolitika, és az ami többször fölmerült előadásokban, hozzászólásokban, az autonómiának a kérdése (az autonómiát nevezhetjük önkormányzatnak, bár gyakorlatilag van különbség a kettő között). A várospolitikának és az autonómiának a kérdése szinte össze is kapcsolható egymással. De az, hogy volt-e, vagy mikor volt várospolitika egy városban, és hogy mikor van egy városnak önkor-

mányzata vagy autonómiaja, eléggé kritikus. Amikor 1703-ban Buda és Pest, mint szabad királyi városok kiváltságlevelet kaptak, elképzelhető lett volna, hogy ennek a két városnak a kiváltságlevelével birtokában valóban meg lett volna az autonómiaja, az önkormányzata, és ennek alapján megcsinálhatta volna a maga várospolitikáját. Végigkutatva a XVIII., XIX. századi budai és pesti várostörténetet, az önkormányzatnak egyre kevesebb nyomát találja az ember a város életében, és egyre kevésbé, ahogy az évek haladnak előre, mert a XVIII. század közepén sem talál tulajdonképpen várospolitikát olyan értelemben, hogy a város igazgatására, a város fejlesztésére, a város gazdasági irányítására átfogó program lett volna. A város vezető testületének, a választó testületének, a választott polgárságnak tulajdonképpen nem javaslatai, hanem sérelmei és követelései voltak a felsőbb hatóságoktól, az államtól. Ugyhogy a XVIII., XIX. században ha várospolitikáról beszélünk, akkor csak állami várospolitikáról lehet beszélni, az ami a XVIII., XIX. században a Helytartó Tanácsnál, ill. a Kamaránál, tehát a későbbi - vulgárisan mondva - a Belügyminisztériumnál és a Pénzügyminisztériumnál megtalálható. Ennek nyomai szinte akármilyen fővárosi törvény, vagy a feudalizmus elmúlása ellenére, meg voltak a polgári korszakban, és ahogy Ságvári Ágnesnek az előadásából is tudjuk, megvan tulajdonképpen a szocialista korszakunkban is.

A másik kérdés, hogy van állami várospolitika és állami várospolitikárais szükség van, és tulajdonképpen, hogy ha a magyarországi városok fejlődni tudtak a XVIII., XIX. században, és nem ilyen bezárkózó, önmagukat kormányzó, önmagukat elpocsékoló testületek lettek, az tulajdonképpen az állami várospolitikának, az állami ellenőrzésnek a következménye volt. Az állami várospolitika olyan értelemben, mint ahogy ma is létezik, tulajdonképpen a várostervezésről, a városfejlesztéséről, teljesen jogos és helyes politika, állami várospolitikának nevezném ezt. Van viszont egy másik, magára a városra tartozó várospolitika, ami tulajdonképpen kettős kérdés. Az egyik a hatalmi kérdés, ami a XVIII., XIX., vagy a XX. században is nagyon lényeges része volt, hogy ki irányítsa a várost, maga a választás a város vezető testületeit hogyan és miként válasszák meg. A másik része a városi várospolitikának a politika szónak az eredeti értelme, a város ügyeivel, a közügyeivel való aktív foglalkozás. Hisz éppen ez tulajdonképpen az, amire Ságvári Ágnes is utalt, hogy az 1960-as években, sőt inkább az elmúlt években a várospolitikának a jelentősége, a város ügyeivel való aktív foglalkozás és a város ügyeivel való foglalkozás nemcsak aktív testületeken keresztül, hanem a város lakosságának az aktív részvétele a város ügyeinek az intézésében, javaslatai alapján, és egyéb módon, ez tulajdonképpen az 1960-as években egyre inkább érvényesül. Azt hiszem, hogy a várospolitikának és az autonómiának a kérdését a következő években alaposan meg kellene vizsgálni, nemcsak ebben a szocialista korszakban, hanem ennek a gyökereit megkeresve az új korban, a XVIII., XIX. században és az 1945 előtti időszakban is.

Ságvári Ágnes említette, hogy a várostörténet periodizációja nem kötelezően azonos, nem szükségszerűen azonos az országos történet periodizációjával. Ezt az eddigi gyakorlat is mutatja, hiszen maga 1686 a feudalizmuson belül Buda felszabadulása, ez egy természetes határ a várostörténet szempontjából. Ugyanilyen természetes határ tulajdonképpen 1945 is, annak ellenére, hogy a polgári viszonyok még 1948-1950-ig, amit nagyon helyesen nevez a várospolitikában átmeneti időszaknak. Tulajdonképpen az 1950 teljes mértékben helyeselhető, hiszen egy olyasvalami történt itt a város életében, ami nem véletlen, hogy összeesett egyrészt a tanácsrendszernek a megteremtése, másrészt a Nagy-Budapestnek a megvalósulása, így az 1950-es periódushatár mindenképpen indokolt. A probléma tulajdonképpen itt kezdődik, az 1950-es periódushatár után. Vitatható az 1960-as periódushatár. Az ilyen mértékben mi elfogadjuk az 1950-es periódushatárt, nemcsak abból a szempontból, illetve abból a szempontból, hogy a tanácsi rendszer és a Nagy-Budapest megteremtése, de ugyanakkor az, ami 1948-49-ben történt Magyarországon, előzménye volt tulajdonképpen a tanácsrendszernek és Nagy-Budapest megvalósíthatóságának. Az 1960-ban is van valami, de tulajdonképpen, hogy 1960-at mi határnak vehetjük, ahhoz szükségé volt 1957-re is, és inkább 1957-nél érzem ezt a határt, és továbbmenve a másik, a végső határ, ami a referátumban szerepelt, az 1971-es határ, az új tanácstörvénynek a határa, - én nem tudom, megkockáztathatom-e azt a föltevést, hogy 1968, az új gazdaságirányítási rendszernek a bevezetése tulajdonképpen nem természetesebb határ-e a város esetében és ennek az új gazdaságirányítási rendszernek tulajdonképpen a következménye városi vonalon az 1971-es tanácstörvény. Ez vitatható kérdés, én is vitakérdésként és nem végső lezárásként vetem fel ezt a problémát.

Egy másik dolog, ami szerepelt szintén az előadásban, és a hozzászólásokban, sőt más előadásokban is: Nagy-Budapest és az agglomeráció problémája. Nagyon hasznos és

nagyon fontos lenne (annak ellenére, hogy mindenki tud róla, mindenki tud a Harrer-féle tervről, tud a Szendy-féle tervről, tud az 1937-es építési törvényről, tud arról, hogy a városfejlesztési tervben az agglomerációról is szó van) alapos történeti kutatásokat végezni ezen a területen, mert az, hogy 70 évvel ezelőtt kitalálták ezt a Nagy-Budapestet és utána 50 évvel megvalósult, és a mai napig is nyűglődünk annak a problémáival, amit az 1950-ben megvalósult Budapest jelent, de nem igen foglalkozunk ezekkel a problémákkal. Ismerve pontosan az első, Harrer-féle Nagy-Budapest tervet és a megvalósulása közti időszakot, ugyanakkor ismerve már ennek a témának a problémáit, ennek a bizonyos agglomerációnak a problémáival ha a történészek alaposabban most elkezdénének foglalkozni, azt hiszem, nagyon célravezető lenne tervezési szempontból is és a megvalósítás szempontjából is.

Itt szeretném - sajnos a két Szekció Ülésnek, illetve az egész mostani ülésünkön nincs alkalom arra, hogy együttesen a két Szekció tárgyaljon - felvetni az ujkori várostörténet problémáját. Van a Magyar Tudományos Akadémiának egy Várostarténeti Albizottsága, ebből szinte az következik, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szíven viseli a magyar várostörténeti kutatásokat. Valóban szíven is viseli, de az elmúlt 10 esztendőben, kb. azóta működik ez az Albizottság, szinte minden figyelmét (ünnepi alkalmakon kívül) a középkori várostörténet kutatására és irányítására fordította. Azt hiszem, hogy ennek az ülésnek az előadásai, probléma felvetései igen nagy mértékben hivatják fel a figyelmet arra, hogy az új és legújabbkori várostörténettel (nemcsak 1945-ig, hanem az 1945 utánival, napjainkkal) és a városnak a jövőjével való foglalkozáshoz nagyon nagy mértékben hozzásegítene az, ha az ujkori és legújabbkori várostörténeti kutatómunka szervezett keretekben folyna. A fővárosnak megvannak ugyan az intézményei arra, hogy a várostörténetet műveljék (a levéltárban, könyvtárban, muzeumban), de nincs az ujkori, legújabbkori várostörténet írásnak programja, nem jelöltük ki azokat a problémákat, amikkel foglalkoznunk kell.

A másik, a szakember hiány kérdése. Nagyon sok jól képzett történész van ebben az országban, nagyon sok jól képzett szakember van a fővárosban, a három tudományos intézményben is. A Budapesti Történeti Múzeum 1956-1971-ig 8 kötetet jelentetett meg a Tanulmányok Budapest múltjából c. évkönyvben. Az 1686-1848-ig terjedő időszakra ebben a 8 kötetben 32 kutató dolgozott. Ugy néz ki, mint hogyha ezzel a korszakkal foglalkozó 32 várostörténész lenne Magyarországon. Egy kezemen meg tudom számolni azonban azokat, akik a 32-ből aktívan várostörténettel foglalkoznak. Ugyanez vonatkozik a város történetének a következő korszakára, 1849-1945-ig terjedő korszakára, elvéve lehet csak találni valakit, aki teljes figyelemmel a város történetének a legújabb korszakával foglalkozik, napjainkkal is. Én azt hiszem, hogy a kutatások, a forrás-kiadásoknak a folytatása és egy alapos probléma felvetés előrelendíthetné ezt a munkát, és hogyha ennek a konferenciának meg lesz ez a haszna, akkor nem volt hiábavaló megrendezni.

SÁGVÁRI Ágnes válasza a hozzászólásokra:

Engedtessek meg a Szociáldemokrata Párt községi politikájához kapcsolódva egy metodikai megjegyzést tennem. Ha az 1945 utáni politikai pártoknak a községpolitikáját, vagy községpolitikai programját vitatjuk, akkor a pártoknak két vetületét kell minden esetben megnéznünk. A mozgalmi és az igazgatási vetületét. Elsősorban vonatkozik ez a munkaspártokra. Tehát ha a Szociáldemokrata Pártnak a városi, fővárosi frakciójáról szólnak, akkor - mint azt Ujlaki Péter nagyon helyesen tette - ezt el kell határolnunk a Szociáldemokrata Pártban éppen a párt történeti hagyománya és felépítése következtében a városi, országosan pedig a parlamenti frakció tevékenységétől, amely élesen elvált a mozgalmi vonaltól. És ilyen értelemben, hogyha negatívabb képet kapunk a Szociáldemokrata Párt törvényhatósági frakciójának a munkájáról, mint a Szociáldemokrata Párt egészéről, az részben a Szociáldemokrata Pártnak a városi, és éppen ezért kötött konzervatív hagyományaiából adódik, részben pedig a Szociáldemokrata Párt 1945 utáni életéhez kapcsolódik, amennyiben ezidőben olyan rétegek - elsősorban a közigazgatásból - csapódtak a Szociáldemokrata Párt-hoz, amelyek a Pártot sok vonatkozásban jobbra vitték. Viszont a teljes képhez tartozik az is, hogy a Szociáldemokrata Párt egészének a mozgalmi vonala, kapcsolódva a Kommunista

Pártnak a mozgalmi vonalához baloldali irányvételt képviselt és időnként befolyást gyakorolt a párt közszéppolitikai tevékenységére is. Engedtessek meg azért egy megjegyzés az autonómia-problémával, a fővárosi törvény-problémával és a főváros jövedelmének a problémájával kapcsolatban.

Nagyon nehéz külön megítélni, méginkább elítélni a Szociáldemokrata Párt frakciónak autonómia programját. Figyelembe kell venni, amit jeleztem, hogy tudniillik 1945-ben a két munkáspárt egységes választási felhívása is az autonómia igényével lépett fel. Ezért általában, és elvontan nem népi demokráciaellenes platform az autonómia jelszava. Jogosult Ujlaki Péternek az a felvetése, hogy 1946-ban, amikor ez politikai harc kérdése volt, ugyanezek a kérdések és ugyanezeknek a kérdéseknek az exponálása adott esetben egy központi kormányzattal való szembenállást fejezett ki. De az is nyilvánvaló, hogy a politikai pártharcoknak ebben a hallatlanul felgyorsult ütemében, amikor az egész önkormányzati kérdés 1946-ban előtérben volt, az önkormányzati kérdés azért került 1946-ban előtérbe, mert az tulajdonképpen a régi államapparátus mindenáron való stabilizálásának a politikáját jelentette, elsősorban egy kiszegapárti háttérrel. Nyilvánvaló, hogy akkor ugyanazoknak a kérdéseknek a felvetése egy más hangvételt, vagy más politikai töltést kapott. Történeti szempontból azonban legfeljebb annyit mondhatok a Szociáldemokrata Pártra, hogy nem értette meg, hogy milyen politikai szituációban fejezi ki ugyanazokat a fővárosi érdekeket, amelyeket ő a Horthy-korszakban pozitíven, 1945-ben a Kommunista Párttal együtt progresszíven képvisel. Egyszerűen azért nem értette meg, mert az országos politikától a Szociáldemokrata Pártnak ez az igazgatáscentrikus vonala sok vonatkozásban távol esett.

Nagy Lajos kérdésfelvetésére válaszolva én is újabb kérdéseket tudok csak felsorakoztatni. Mindenesetre örülök, ha referátumommal annyit elértem, hogy a várospolitika periodizációjának a problémáját napirendre tűzzük, hiszen ez az első alkalom erre. Igazság szerint azt hiszem, hogyha az utódaink várospolitikai periodizációt fognak készíteni, akkor ilyen rövid kis periódusokkal nem fognak foglalkozni. Tehát nyilvánvaló, hogy ahogy mi periodizálunk, az már eleve sok szempontból túlhaladott, vagy túlhaladott lesz. Nyilvánvaló az is, hogy az öt év 1945-1950-ig még, ha nagyon rövid időszak is, átmeneti jellegénél és sajátos társadalmi tartalmánál fogva periódushatár volt, és periódushatár marad. Hogy az-e 1950-1960? Nyilvánvaló, hogy van ebben mesterkélttség. Valahol meg akartam ezt a határt vonni, és mondjuk, nem mondhatnám azt, hogy teljesen voluntarista módon tettem azt. Miután a múltban a csak állami szinten megvalósult és Budapestre bontott tervezés és az ugynevezett - Nagy Lajos kifejezésével - "állami várospolitika" határozta meg a város életét, az 1960-as esztendőöt közbeeső, de vitatható periódushatárnak tekintettem, mint egy olyan kitérés kísérletet, és nem sikertelen és államilag támogatott kitérés kísérletet, amely tulajdonképpen egy fővároscentrikus várospolitika hatékonyabb, vagy hatásosabb előrehaladását jelzi. Periódushatár - a vitában alakult terminológiával kifejezve - a "fővárosi várospolitikának" és az állami várospolitikának egy nagyon szerencsés érintkezési pontján. Szerintem tehát ideiglenes határnak az 1960-at meg lehetne tartani.

Nem akarom megkerülni azt a kérdést sem, hogy legyen-e 1957, vagy lehet-e 1957 periódushatár? Én azt mondtam a bevezetőben, és ez vonatkozik a 68-ra is, hogy metodológiai probléma, hogy eseményekhez, vagy eseményeknek várospolitikai lecsapolódásához, vagy közigazgatási lecsapolódásához kapcsoljuk-e a periódust, és ezért mondtam, hogy a jelenleg 60-nál kezdődő periódust tulajdonképpen az MSZMP-vel, a konszolidációval, esetleg 1957-tel kellene kezdeni, vagy az MSZMP megalakulásával, amely egyáltalán egy politikai megújulást jelentett az egész politikai életben és az igazgatásnak a lakossággal való viszonyának a kérdésében. Hogy ezt ott periodizáljuk-e, ahol ez gazdaságilag lecsapódik, vagy ott, ahol keletkezik, azt hiszem, hogy ez egy olyan metodológiai probléma, amivel érdemes foglalkozni, amiről érdemes beszélni, és ugyanez vonatkozik az új gazdasági mechanizmusnak a kérdésére is.

Egy biztos, hogy tíz év múlva világosabban látható lesz: 1968-cal, a gazdaságirányítás reformjával periodizáljunk-e, vagy pedig - mondjuk városi viszonylatban - azzal periodizáljunk, hogy az 1968-at hogyan sikerült igazgatásilag egy kicsit világosabbá, vagy a város hatáskörében hatékonyabbá tenni. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági mechanizmusnak a reformja és az átalakítása nem elsődlegesen, mint az állami mechanizmus átalakításának, vagy korrekciójának az igénye jelentkezett. Azonban, ha figyelemmel kísérjük ezt az egész vitát, akkor Nyers elvtársnak a zárócíkke utal arra, hogy ez olyan társadalmi strukturális változásokat fog előidézni, és olyan igazgatási strukturális változásokat, amelyeknek a lecsapódása további évtizedeknek a munkáját előre meghatározza. Tehát ilyen értelemben én elfogadom; a gazdasági reformokat igazgatásilag a tanácstörvény realizálta.

Mindjárt csatlakozom az előző előadás zárszavához. Magam is inkább közigazgatási periódushatár "párti" lennék, mert a probléma abban áll, hogy a közigazgatás, mint felépítmény jóval mindig utána kullog a társadalmi és települési realitásoknak. Ugyanez áll Nagy-Budapest vonatkozásában, s a fővárosi törvény vonatkozásában. Meggyőződésem, hogy végsősoron ugyanez fog állni a budapesti agglomeráció vonatkozásában is. Tény, egy valószínűséggel állunk szemben. - Viszont, hogy amíg ezt közigazgatásilag nem tudjuk rögzíteni, amíg ez ilyen vita tárgya, hogy most beszélgetünk a Pest megyével és szót értünk, beruházunk-e Pest megyébe, vagy ők ruháznak be nálunk, addig ez rendkívül problematikus, addig fennáll az, amiről Nagy Lajos beszélt, hogy akkor itt csak az ugynevezett állami várospolitika az, amelyik meghatározó lehet, amely ellen viszont hat a jelenlegi politikai mechanizmus, amely nagyon helyesen, nagyon okosan a területi tervezés elemeit bontakoztatja ki. Történetileg az én tapasztalataim elég rosszak, én közigazgatás rendezés párti lennék, tudniillik gyakorlatilag Nagy-Budapesttel kapcsolatban rengeteg jó terv, kívánság, igény merült fel, de realizálása csak közigazgatási úton volt megvalósítható. Annak ellenére pl. 1945 után, hogy a munkáspártok támogatták Nagy-Budapestnek a létrehozását, sőt egy sor szervezeti intézkedés is nagy-budapesti vonatkozásban zajlott le mozgalmi vonalon, mégis megoldást csak a közigazgatási rendezés hozott. Pl. Pest megye, ennek mindig ellene volt és amíg a Pest megyének az ellenállását nem törték le, addig a Nagy-Budapest megvalósítását nem is lehetett realizálni.

Végül egy szervezeti kérdés. Ezt a gondolatot már 1971-ben felvetetem, amit most már Nagy Lajos sokkal határozottabban és világosabban követel, hogy a várostörténeti munkának a koordinációja mindenképpen megérett. Az MTA Várostörténeti Albizottsága tényleg középkor központu, ha nem azt mondom, hogy csak középkoros, noha nagyon jelentős eredményeket mutathat fel. Van egy kiváló urbanisztikai társaságunk, kiváló, amivel azonban az együttműködést nem tudjuk jól megoldani. Folyik szociológiai kutatás a maga útján és ezzel párhuzamosan ugyan, ha nem közvetlenül szociológiai, de várostörténeti problémákat feszegetünk. Egész biztos, hogy egy sor érintkező kérdésben más a nézetünk, más a véleményünk, és nincs mód, miután teljesen külön fórumokon tárgyalódnak mindezek a kérdések, hogy vitába bonyolódjunk, vitába szálljunk, arról nem is szólva, hogy a dokumentumtárat sem használjuk ki jól. Igaz, hogy egy ilyen nagyvárosu országban ez mindig nagyon problematikus kérdés. De gyakorlatilag az történt, hogy egyvárosu ország volt, a többi városban ma egy nagyon egészséges lokálpatriotizmus következtében erőteljesebb, határozottabb és jobban összehangolt várostörténeti kutatás folyik, mint a fővárosban. És gyakorlatilag ma ott tartunk, például, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen modern várostörténeti tanszék, de még szeminárium sincs. Tehát gyakorlatilag ha nem vitázunk, nemcsak, hogy elmaradtunk a vidéki városok és a vidéki megyeközpontok között, hanem elmaradunk a saját napi politikai igényeink mögött, elmaradunk amögött a nemzetközi összehasonlítás mögött, amely pl. az összes társadalomtudományoknak a terén jelentkezik, és amelyeknek az eredményeit hasznosíthatnánk. Én is úgy gondolom, hogy ennek a konferenciának a megszervezése és a vitái nyilvánvaló, hogy az ilyen kérdéseknek a határozottabb megfogalmazására is készítenni fognak minket.

A MŰVELŐDÉS ÉS A KULTURÁLIS ÉLET VÁLTOZÁSAI BUDAPESTEN(1945-1973)

Budapest szerepe az ország politikai, gazdasági, kulturális életében a felszabadulás után tovább növekedett.

1949-ben az ország lakosságának 17, 3%-a élt Budapesten, 1970 elején már 19, 7, de az agglomeráció lakosságát is beleszámítva az ország népességének 24-25 %-a él a fővárosban és közvetlen környéken. A fővárosi munkaalkalmak vonzása ennél is szélesebb: több mint 400 településről 160 000-en utaznak budapesti munkahelyekre.

A felszabadulást követő politikai harcokban, majd a szocialista fejlődés során Budapest kulcsszerepet játszott mint a munkásosztály földrajzi értelemben vett legnagyobb tömörülése. A főváros kulturális intézményei a szocialista kulturális fejlődés legfontosabb műhelyei.

A demokratikus közoktatás megalapozása és a közművelődés széles körű kibontakozása nagymértékben hozzájárult az általános műveltség emeléséhez. Mindebben meghatározó szerepet játszottak a kultúra dinamikus elemei, a párt és az állam kulturális politikája, s a főváros különböző művelődési (közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti) intézményei, a tömegkommunikációs eszközök, a társadalmi szervezetek kulturális tevékenysége.

A főváros lakosságának művelődése, a műveltség szerkezetének, tartalmának, minőségének és arányainak átalakulása szoros összefüggésben volt és van a társadalom politikai, gazdasági változásaival, az ipari műszaki fejlődés ütemével, a társadalom átstrukturálásával, a nagyarányú társadalmi mobilitással, az urbanizáció alakulásával, az életmód változásával.

A fentiekből következik azonban, hogy a főváros kulturális fejlődése történetének felvázolása rendkívül nehéz feladat. Ha a kulturát a tudományos, technikai, művészi, filozófiai, erkölcsi, stb. javak, értékek, művek, jelenségek összességének tekintjük, akkor meg kell állapítanunk, hogy a művelődéstörténeti és történeti szociológiai kutatások visszamaradottsága miatt ma még hiányoznak olyan vizsgálatok, szintetizáló kutatási eredmények, amelyek teljes mélységükben feltárnák a magyar kulturális élet felszabadulás utáni alakulását, s ezen belül megrajzolnák a főváros kulturális életének sajátos vonásait.

Budapest, az ország fővárosa, méreteivel, városképével, urbanizációs viszonyainak fejlődésével az elmúlt száz évben méltán sorolt be a világ nagyvárosai közé és történelmének tragikus megrázkódtatásai ellenére lépést tartott velük. Saját életünk, munkánk szükségletei és a jövőről alkotott képzetünkkel való egybevetés azonban azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy az örökség, amellyel gazdálkodnunk kellett és kell még ma is, terhes örökség, mert a számos vonásában kétségtelenül világvárosi viszonyok mellett nemcsak a múlt század végi friss és jóétvágyu kapitalizmus telekuzsorájának következtében kialakult szűk és egészségtelen lakás- és utcaszerkezet, másik oldalról nemcsak az építőművészeink által elkeseredetten szidott talmi pompa maradt ránk örökül, hanem az a társadalmi tudat is, amelyet a felszabadulás előtti kompromisszumos, konzerválódott feudális-kapitalista társadalmi szerkezet formált.

Az ország egészéhez képest fejlettebb művelődési viszonyok, a lakosság magasabb iskolázottsága, a társadalom átformálására szervezkedő és tanuló öntudatos munkások mellett örököltük a "hábetler-sorsot" is, a budapesti bérkaszárnnyák népének életmódját, amelyet egy a harmincas évek végén megjelent szociográfiai leírás kulturális tekintetben így jellemez: "Szórakozni keveset járnak. Kocsmába csak az izákosok, moziba pedig csak leány, asszony, egészen szóba sem kerül közöttük. Aki rendszeresen olvas - kevés akad ilyen - azt békétlennek, nyugtalan vérűnek és kissé megzavarodottnak tartják. Leginkább a napilapok érdeklik őket, de azt is inkább csak az "izgágák" járatnak, számonként is kevesen vásárolnak, hanem ha van egy kávéra való pénzük, beülnek a kávémerésbe, ott olvasgatnak, vagy vesznek két-három Leventét és átböngésztetik a lapokat. A

rádiót általában kedvelik, de még minden tizenegyedik lakásra sem jut egy-egy készülék. Azok is nagyrészt régimódi szerkezetek és tulajdonosaik az orvhallgatók közé tartoznak.¹

A nagyváros talaján kiserkent kultúra igazi értékei nem jutottak el a város lakóinak nagy többségéhez. A magyar irodalom történetének egyik legszínvonalasabb folyóiratát, a Nyugatot - mely egy egész irodalomtörténeti korszakot fémjelez - 1929-ben 1700 példányban nyomták, s ennek egyharmadát nem tudták eladni. "A végzetes álsikerek, az "országgyarapítás", a hadipar fellendülés árnyékában a polgári baloldal eddigi mérsékelt hatóköre is összezsugorodott. Ha a Századunknak, a Huszadik Század korlátozottabb és szerényebb, mégis igen színvonalas utódjának a 20-as évek végén 5-600 előfizetője volt, 1938 után meg kellett szünnie, s nemcsak a hivatalos tilalom miatt."² A "nagyvárosi kultúra" a felszabadulásig ellenzékben volt a fővárosban is.

Az iparosodás, a városiasodás, a magyarországi társadalomfejlődés közismerten meg-megtorpanó, ellentmondásos utja sajátos feszültségeket keltett a főváros életében magában és az ország egészével való kapcsolódásában egyaránt. Az ipar, a kereskedelem, a közigazgatás, a kulturális intézmények egyoldalú koncentrációja a főváros urbanizációs fokát ugyan megemelte, de a vidéki viszonyok mozdulatlanosága a gazdasági, politikai fejlődés gátlójává, s az ideológiai szférában a város és a falu ellentétének forrásává vált, és ezzel visszafogta a város kulturális fejlődését is, de partnerek, szövetségesek híján különösen csökkentette a kultúra országos kisugározódásának lehetőségeit.

Igy és csak így alakulhatott ki az a helyzet Magyarországon, hogy a két világháború között provinciális konzervatív erők tagadni tudták és minden erővel korlátozták is a főváros kulturális hatását az ország életére. Ez a helyzet vezethetett másik oldalról a demokratikus mozgalmak és a magyar kulturális élet tragikus megosztottságához, a "városellenességhez" egyrészt s egy olyan magatartáshoz másrészt, melyet Lukács György képepen jellemezett: "A földkérdést úgy kezelik, mintha a Mars lakhatóságának egy új hipotézise merülne fel, ahol kizárólag a tudományos pontosság ellenőrzése a fontos; legfeljebb annak elutasítása, hogy a még nem precizizozott eredményeket jogosulatlanul használják fel valamely világnézeti propaganda érdekében."³

Ezeknek az ellentéteknek a feloldódási folyamata csak a munkásmozgalom s később a szocialista építés talaján indulhatott meg, de nem fejeződött be máig sem teljesen, részben mert az elmúlt negyedszázad alatt - a nagyváros fejlődés ellenére - még nem sikerült a vidék, különösen a falvak (de gondoljunk a tanyákra is) gazdasági, kulturális, oktatási stb. infrastrukturájának elmaradottságát felszámolni, részben mert a társadalmi tudatban szívesen átörökítődnek, "tradicionálizálódnak" érzelmi-intellektuális elemek, magatartásmódok⁴.

Természetesen elhamarkodott átlalánosítás a nagyváros kulturális viszonyait különböző vonásokat egybeesve, pontosabban bizonyos vonásokról megfigyelve, egyértelműen értékékként feltüntetni. Lehetséges, hogy a lokálpatriotizmus jószándéku és hasznos tettekre is ösztönözhet, de a "nagyvárosi sovinizmus", mint minden tulhajtott partikuláris tendencia, árt az egésznek, következésképpen annak a résznek is, melynek érdekeit képviselni véli. A magyar történelemben kialakult helyzet következtében a feudális jellegű, konzervatív, ellenforradalmi hatalmi erőviszonyok (és társadalmi mentalitás) vidéken mindig jobban megszilárdulhattak, mint az erősebb munkásmozgalmat, polgári demokratikus törekvéseket koncentráló és a világ fejlődési tendenciával több és közvetlenebb csatornákon át érintkező és jobban lépést tartó fővárosban. (A nagyváros, mint "kommunikációs tér", nemcsak strukturáltabb és intenzívebb, mint a hagyományos települések, hanem internacionálisabb is.) Ezért az ellenforradalom "bűnös" jellemzője ellen valóban védeni kellett Budapestet. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy nagyvárosi kulturánkat illuzórikus, differenciálatlan és történelmietlen értékékként fogjuk föl.

¹ Kőrmendi Zoltán: Budapesti bérkaszánya. - Szép Szó, 1937. 4. köt. 2. füz. 170. old.

² Hajdu Tibor: A két világháború közötti magyar történelem amerikai forrásaiból. - Valóság, 1973. 10. sz. 83. old.

³ Lukács György: Irástudók felelőssége. Bp. Szikra, 1945. 80. old.

⁴ A kérdésre vonatkozóan ld.

Berendi T. Iván: Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történelmiség. - Társadalmi Szemle, 1973. 3. sz. 48-59 old. Bakos István: Budapest vagy a "vidék"? Fiataldiplomások elhelyezkedése. - Tiszatáj, 1973. 5. sz. és Látóhatár 1973. június. Szépe György: A vidéki városok szellemi urbanizációjáról, Kecskemét példáján. - Valóság 1972. 3. sz.

Az ilyen felfogásban ugyanis csak egy fejlődésitendenciában korlátozott, de gazdaságilag és kulturálisan viszonylag preferált helyzetben lévő réteg ideológiája tükröződött (mutatis mutandis tükröződik), mely saját viszonylagosan jobb helyzetét a ténylegesnél szélesebb körre vetítette rá, s megelégedezett arról, hogy színvonalas kulturális törekvéseihez szélesebb tömegbázisra szert tenni nem tudott.

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán létrejött-e, van-e, beszélhetünk-e "budapesti kulturáról". Kétségtelenül beszélhetünk, de az is nyilvánvaló, hogy a kultúra rendkívül differenciált, melynek szövevényét nehéz felfejteni. Nehéz, mert a főzős lakossága társadalmilag rétegzett (az elmúlt negyedszázadban pedig gyökeresen átrétegződött), következésképpen rétegzett kulturálisan is, s tegyük hozzá, hogy az azonos, vagy rokonságot mutató kulturális rétegek (éppen az átrétegződés következtében) nem mindenben és nem föltétlenül esnek egybe a társadalmi rétegződéssel. (E helyütt korántsem csak a szubkulturális jelenségekre, hanem sokkal szélesebben értelmezve, az egyes rétegek differenciált kulturális magatartás-rendszerére gondolok. A skála rendkívül széles a munkájukkal teljes mértékben azonosulni tudóktól a szabad idejükben értelmes kompenzációs tevékenységet leelő rétegekig, s azokig, akiket életmódjuk és személyiség-tulajdonságaik az alkotás elemeit nélkülöző egvoidalu, s többnyire válogatlan, de inkább értékben lefelé szelektáló "kulturalfogyasztásra" készítet. S ha a társadalmi rétegződés erőteljesen meg is határozza a művelődési szint bizonyos mutatóit, mindenképp az iskolázottságát, a kulturális magatartás ennél bonyolultabb összefüggések eredője.)

Természetesen nincsen tértől, időtől, történelemtől független kultúra, s egy oly nagyméretű és a nemzeti történelemben oly nagy szerepet játszó városnak, mint Budapest, egy viszonylag kis helyen koncentrálódó, azonos nyelvet beszélő társadalomnak van sajátos kulturája (folklorja is van, s nemcsak a viccek), de a kultúrában keresztül-kasul szövdnek különböző vonások. Még sok kérdésre kellene fényt deríteni ahhoz, hogy pontosabban megismerjük a budapesti "réteggkulturákat" és kölcsönhatásukat történelmi alakulásukban.

Kétségtelen, hogy az esztétikai fogékonyság szintjéről is szó van, de az életmódról, az értékorientációról is, mely a művészettel kapcsolatos magatartást és befogadási szintet, az izlést is meghatározza. A társadalmi tudatnak ez a szférája több áttétellel követi a társadalmi élet más (gazdasági, politikai stb.) szféráinak fejlődését, bár kölcsönhatásban is van velük.

Napjainkban lényegesen nagyobb a valódi irodalmat, művészetet értők, igénylők tábora, mint a felszabadulás előtt, s ez a hazánkban végbement "világtörténelmi felgyorsulásnak", a szocialista kulturális forradalomnak köszönhető. Politikának, alkotóknak, terjesztőknek és "befogadóknak" egyaránt, a kulturális élet hivatásos intézményeinek és a közművelődésnek, az érdeklődő, tanuló és alkotni is vágyó embereknek és mozgalmaiknak és intézményeiknek köszönhető.

A felszabadulás óta eltelt negyedszázad alatt hazánk mélyreható politikai és gazdasági fejlődésen ment át, s ez a társadalom nagyarányu átrétegződésével járt együtt. Forradalmi átalakulás ment végbe a kulturális életben is.

A koalíciós időszak legnagyobb horderejű művelődéspolitikai intézkedése az egyseges nyolc osztályos általános iskola bevezetését elrendelő kormányrendelet volt még 1945-ben.

E korszak egyik nagydrámaian kiéleződött politikai harca volt az iskolák államosításért folyó küzdelem. E jellegzetesen polgári demokratikus intézkedéssel Magyarország évtizedekkel elmaradt az európai országoktól. Ortutay Gyulát idézem:⁵ "1948 nyarán győzedelmesen befejeződött tehát a nagy történelmi per: megtörtént az iskolák államosítása, sőt továbblépve a munkás-paraszti hatalom megteremtésével a dolgozók kezébe kerültek az oktatási és művelődési intézmények. Ezt az eredményt a nép kulturális felemelkedésében elért minden sikerünk forrásának tekintjük. Éppen ezért felháborít, hogy a legutóbbi hónapokban több olyan cikk jelent meg, amelyek szerint a felszabadulás utáni első években nem lett volna kezdettől fogva határozottan végiggondolt művelődéspolitikai tervünk, amellyel a koalíció pártjai, minden haladó erő egyetértett. Ez a művelődéspolitikai koncepció nem egyes emberek ötleteire épült, hanem számos előzmény és hosszas vita után valóban közösen kialakított terv volt, és egyik első nagy harca éppen az iskolák államosítása körül zajlott."

⁵Ortutay Gyula visszaemlékezése az iskolák államosítására. - Az első évek (1945-1948). A Népszabadság interjuszorozata. Bp. Kossuth K. 1970.

Széll Jenő írja a budapesti koalíciós Törvényhatósági Bizottság kommunista frakciójának tevékenységéről:⁶ "A szoros értelemben vett újjáépítési tennivalókon kívül ezekben az években a Fővárosi Törvényhatósági Bizottság napirendjén számos olyan kérdés is szerepelt, amelyek már a szocialista jövőt építették, amelyek megvalósulása nélkül fővárosunk mai életét el sem képzelhetnénk. Az ingyenes oktatás bevezetését, a nyolcosztályos általános iskolára való áttérést állami törvény mondta ki, de megvalósításukban a főváros volt az uttörő. A közoktatás demokratizálásának e két nagy jelentőségű lépése sem valósult meg harc nélkül: többször is vissza kellett például utasítanunk az általános iskola rendszerével szembeni nyílt, vagy burkolt reakciós támadásokat ...

Az újjáépítés országos sikerei és a földosztás nélkül Budapest gyors felemelkedését sem lehetett volna elképzelni, de mégis: Budapest járt az élen, Bizonyára része volt ebben annak is, hogy - a politikai összecsapások ellenére is - a koalíció eredményesebben működött a fővárosban, mint országos viszonylatban. Ennek alapja a közgyűlés két munkáspárti frakciójának jó együttműködése volt, de itt feltétlenül el kell ismerni a demokratikus érzelmű kizsákdapárti baloldali érdemeit is. A haladó és reakciós kizsákdák aránya nyilván előnyösebben alakult ki a Fővárosi Törvényhatósági Bizottságban, mint az országgyűlésen és a minisztériumokban."

Az egységes kötelező nyolcosztályos általános iskolai rendszer tényleges megteremtéséhez rendkívüli erőfeszítésekre volt szükség, pedagógushiánnyal és tanteremhiánnyal egyaránt meg kellett küzdeni. Növelni kellett a pedagógusok számát. A nagyfokú tanteremhiány miatt a legtöbb iskolában be kellett vezetni a kétnégyzetes oktatást.⁷

1946-ban 152 népiskola és 60 polgári iskola működött Budapesten 1 800 tanteremmel, 1950-ben (a polgári iskolák közben megszűntek) 273 nyolcosztályos általános iskolában 2 940 tanteremben folyt oktatás, 1969-ben pedig 311 iskolában 3 623 tanterem állt rendelkezésre. Ez idő alatt vonult végig az általános iskolákon a viszonylag magas demográfiai hullám: a tanulók száma 1951-ben 152 000, 1962-ben 215 000 volt, de 1970-re e létszám már 140 000 főre csökkent.

Budapesten iskolázottsági színvonalára ma az a jellemző, hogy a tanköteles koruk beiskolázása teljes. Budapesten a tanulók 95-97 %-a szerez általános iskolai végzettséget. S több mint 50 %-uk középiskolában folytatja tanulmányait. Az 1968-1972-es évek átlagában a 19. életévüket elért budapesti fiatalok 31-33 %-a érettségizett.

Az 1971-1972-es tanévben 119 középiskola volt Budapesten 1 644 tanteremmel, ahol 60 833 diák tanult.

A felszabadulás óta valósult meg az állami szakmunkásképzés rendszere. A szakmunkástanulók száma az 1971-72. tanévben meghaladta a 45 000 főt. A szakmunkásképzést szolgálják a szakközépiskolák is. A középiskolai tanulóknak több mint a fele jár szakközépiskolába.

A felszabadulás óta a meglévő egyetemek és főiskolák nagyarányú fejlesztése mellett új felsőoktatási intézmények is létesültek: a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Kertészeti és Szőlészeti Egyetem, önálló egyetemmé szerveződött a Semmelweis Orvostudományi Egyetem. A felszabadulás után alakult a budapesti Agrártudományi Egyetem, mely 1969-ben a Gödöllői Agrártudományi Egyetembe olvadt. 1965-ben egyetemmé lépett elő az Állatorvosi Főiskola és egyetemi rangúvá fejlődtek a művészeti főiskolák és a Zeneakadémia. Felsőfokú technikumból alakultak főiskolák a Bánki Donát Gépipari Főiskola és a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola. Fővárosunk új főiskolái közé tartozik 1971 óta a Külkereskedelmi Főiskola is.

A felsőoktatási intézmények hallgatóinak száma 1971-1972-ben 43 320, ebből nap-pali tagozaton 27 074-en, esti tagozaton 7 095-en, levelező tagozaton 9 151-en tanultak. A nőhallgatók száma 11 607.

A felszabadulás előtti műveltségi állapotok közvetlen és közvetett hatása ennek ellenére még sokáig nyomon követhető a fővárosi lakosság iskolázottsági fokának szerkezetében.

1960-ban a 15 évnél idősebb népesség 46,2%-a nem végezte el az általános iskolát. Ezen belül kerekben 15 000 volt azoknak a száma, akik iskolát egyáltalán nem végeztek; az 1-5 osztályt jártak száma megközelítette a 190 000-et; 1970-ben a fenti arány 31,9-re

⁶Széll Jenő: A koalíciós Törvényhatósági Bizottságban. - Budapest, 1973. 2. sz. 30-33. old.

⁷Hantos János: A felnőttek tanulása. - Budapest, 1973. 6. sz. 1-5 old.

csökkent. Figyelemre méltó azonban, hogy az iskolázatlanok száma közel 9 000, az 1-5. osztályos végzettséggel rendelkezők száma pedig kerekén 140 000 volt. Igaz, döntő többségük az idősebbek közé tartozik, 40 év alatt mintegy 2 000 az iskolába nem jártak és 17 000 az 1-5. osztályt végzetek száma. A 30 éven aluliak korosztályában a százalékarányok minimálisak.

A fővárosi lakosság műveltség szintjének fejlődését jelzi egy másik összehasonlítás. 1960-ban a 20-29 éveseknek kerekén 32 %-a végzett középiskolát, 1970-ben ez az arány már közel 47 %.

A 15 évnél idősebb fővárosi lakosság megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség szerint

Általános iskola osztály	1960	1970	
	Budapest	Budapest	Országos
0	1,1	0,6	0,9
1-5	13,0	8,4	10,2
6-7	32,1	22,9	27,5
0-7	46,2	31,9	38,6
8	35,2	41,3	43,3
Érettségi	12,8	19,0	13,8
Felsőfoku	5,8	7,8	5,3

Az adatokból kitűnik, hogy 1960 óta lényegesen fejlődött az iskolázottság, valamint az is, hogy az országos átlaghoz képest a budapesti lakosság iskolai végzettsége magasabb.

A 15 évesnél idősebb népesség általános iskolai végzettsége Budapesten korcsoportonként:

Korcsoport	1960		1970	
	Általános iskola osztály			
	0 - 7	8	0 - 7	8
15 - 19	14,1	74,8	5,7	81,5
20 - 24	21,9	46,3	3,7	49,5
25 - 29	31,0	41,8	7,2	49,9
30 - 39	40,2	36,0	18,9	44,3
40 - 59	56,8	27,6	41,6	33,6
60 -	64,8	22,5	60,5	25,5
Összesen	46,2	35,2	31,9	41,3

Nyilvánvaló a fejlődés dinamikája. Míg 1960-ban a 20-29 évesek korosztályának 26,7 %-a nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel (számuk kerekén 64 000 volt), tíz évvel később, 1970-ben ez az arány csupán 5,4 %, abszolút számuk pedig nem egészen 17 000 volt. Egy évtized alatt tehát egy azonos koru réteg műveltségében lényeges változás történt. E korosztályból több, mint 16 000 dolgozó fejezte be az általános iskolát. Tömegesen szereztek középiskolai végzettséget: 1960-ban e korosztály 29,4 %-ának 1970-ben már 36,8 %-ában volt érettségije. Ez mintegy 22 000 fős növekedést jelent.

A dolgozók iskoláinak felbecsülhetetlen szerepe volt a hazánkban végbemenő kulturális forradalomban. 1945 óta Budapesten kerekén 75 000 dolgozó szerzett általános iskolai végzettséget, és megközelítően 125 000-en érettségiztek a dolgozók középiskoláiban.

1945 óta minden iskolatípusban jelentős a mennyiségi fejlődés, de még mindig nagy - a fővárosban is - az alacsony iskolai végzettségűek száma. Ezért figyelemztető jelenség, hogy a korábbi évek fellendülése után 1965-től kezdve a felnőttoktatás visszaesett, különösen az általános iskolában.⁸

Budapesten az 1964-65-ös tanévben még 14 000 dolgozó iratkozott be az általános iskolába. Az 1971-72-es tanévben alig több, mint 4 200. Az 1964-65-ös tanévben 6 542 dolgozó jutott nyolcadikos bizonyítványhoz, az elmúlt esztendő végén csak 1842 volt a számuk.

A középiskolákba 1964-65-ben 67 500 dolgozó iratkozott be, az 1972-73-as iskolaév kezdetén 45 178. Sikerrel érettségizett a csúcsonk számítva 1966-67. esztendőben 9 898 hallgató, az elmúlt év végén pedig 6 706. Miközben a méretek csökkentek, egyidejűleg nagyfokú fiatalodás is végbement a dolgozók iskoláiban.

Köpeczi Béla tanulmányban elemzi e jelenségek összefüggését a műveltség társadalmi presztízisével; abból indul ki, hogy az alacsony iskolai végzettség okát a család és a környezeti viszonylagos igénytelenségében, továbbá a jövedelem és a képzettség közötti ellentmondások viszonyában kell keresnünk.⁹ "A kultúra presztízise rétegenként különbözőképpen érvényesül. A munkások és parasztok gyermekei, ha továbbtanulnak, elsősorban a szakmunkásképzésben vesznek részt, ahol a tanulók 80 %-át teszik ki. A középiskolákban a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya 50 % körül mozog, de lényeges eltérés van iskolatípusok szerint: jóval kisebb az arány a gimnáziumban, mint a szakközépiskolában. Csökken a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya az egyetemeken... Az iskolán kívüli művelődési tendenciái mindezzel összefüggnek. A műveltség társadalmi tekintélyét sem a tömegközlelési eszközök, sem az oktatás nem képes önmagában erősíteni. Amíg az általános műveltség, a szakképzettség és a jövedelem nem kerülnek egymással az eddiginél szorosabb és észszerűbb viszonyba, addig a kultúra társadalmi tekintélye nem növelhető."

A felszabadulás utáni politikai harcoknak szerves része volt a művelődési mozgalom is. Történetírásunk, a közművelődés történetét, illetve a kulturális politika történeti alakulását vizsgáló tanulmányok, feldolgozások sajátos módon mostohán bánnak az 1945-1948 közötti korszak tömegművelődésének, kulturális mozgalmainak történetével. Lényegileg megelégednek az úgynevezett "szabad művelődési korszak" nem tulságosan elmélyült bírálatával és annak sommás megállapításával, hogy a különböző társadalmi szervezetekben, tömegszervezetekben kulturális tevékenység is volt.

Kétségtelen, hogy a fordulat éve után került napirendre a kulturális élet új szervezetének kialakítása, a kulturális intézmények állami erővel történő fejlesztése. Minde mellett hiba lenne nem látni, s a szocialista kulturális forradalom történetéből kiiktatni azokat a fejezeteket, amelyek a felszabadulástól a hatalom teljes megragadásáig folytatott szakaszban íródtak. Kétségtelen, hogy ebben a szakaszban "koalíciós kulturpolitika" volt, tevékenykedtek reakciós kulturális szervezetek is, a hivatalos kulturális politikára befolyással voltak polgári, kispolgári áramlatok is, de harc is folyt; jelen volt és mind nagyobb befolyásra tett szert azoknak a táborra, akik a szocialista átalakulásért a kulturális területen küzdöttek. A kulturális forradalom korántsem csak a kifejezetten kulturális intézményekben és tevékenységükön mérhető, hanem abban a kulturális mozgalomban, amely a társadalmi-politikai szervezetekben zajlott, s amelynek dinamikája az informális csoportokra is kiterjedt.

Azok, akik az ötvenes évek elején a kulturális politikai intézkedések azonnali eredményességében bízva illuzórikusan úgy ítélték meg, hogy néhány év alatt meg lehet teremteni, ki lehet alakítani az egyértelműen szocialista kulturális modellt Magyarországon, nemcsak a jelent és a jövőt ítélték meg tévesen, hanem visszamenőleg is szűkkeblűek voltak. Mindez természetesen összefüggött a hazai társadalmipolitikai fejlődés jellegének megítélésével, a politikában jelentkező torzulásokkal. A szocialista kulturális forradalom kezdetét 1949-1950-re tették, mondván, hogy csak ekkorérett meg a szocialista kulturális élet kibontakozásának lehetősége. Ez a felfogás viszonylag sokáig kinyilatkoztatásszerűen érvényben maradt, s csak 1957 után kezdődhetett meg a kulturális örökség teljesebb feltárása és szocialista kulturánkba való integrálása, pl. az irodalomtörténetben, viszont a tömegkulturális mozgalmaknak, a társadalom-politikai harcok kulturális oldalának alapos feltárásával is adósak vagyunk.

⁸ Hantos János im.

⁹ Köpeczi Béla: Társadalom, műveltség, értelmiség. - Népművelés, 1972. 12. sz. 3-6. old.

E korszak kulturális történetének legfontosabb vonásai: a marxizmus tömeges méretű terjesztése, a közoktatás demokratizálása érdekében tett erőfeszítések és a művelődési mozgalmak széles körű aktivitása. Ez a kulturális aktivitás szerves közösségekre épült, s maga is hozzájárult a közösségi-mozgalmi megerősödéséhez. A párt- és tömegszervezetek, az ifjúsági mozgalom tevékenységét, mindennapi életét, a politikai cselekvést átszötte a kulturális megújulás lendülete: a demokratikus kulturális örökség magabiztos vállalása, s a szocialista kulturális értékek lelkes terjesztésének igénye. Közművelődésünk számára rendkívül tanulságos, hogy e közösségi-mozgalmi jellegű kulturális aktivitás milyen erős művelődési motivációkkal rendelkezett, s a kulturális értékek, a kulturális magatartás tekintetében mennyiben és milyen tartósan befolyásolta az embereket.

A felszabadulás után a párt és a baloldali politikai szervezetek sokszor vitték az utcára a tömegeket. Ez a politikai dinamizmus az utca uralmát mindvégig nem engedte ki a kezéből.¹⁰ Losonczi Ágnes¹¹ szerint e korszak kulturális befolyása később sem enyhézt el. Zenei izlésszociológiai vizsgálatban pozitív korrelációt talált a népdal és a komoly zene között, mivel a népdal élményszerű ismerete, a kis formákban is tökéletes, nemes zene átélése fogékonyra tesz a komoly zene befogadására.

Losonczi Ágnes szerint: "A munkásoknak azoknál a rétegeinél találunk intenzívebb művészeti érdeklődést, akiket a kulturális forradalom első, illetve második szakasza is valamilyen módon érintett és bekapcsolt az érdeklődés áramába, és akikenél a külső kényszer megszűnésével a kulturális fejlődés belső kényszerre, belső szükségletté vált. Tehát azoknál, akikben társadalmi értékékként maradt meg a művészet. A MÁVAG munkásvizsgálata jellegzetes példája ennek és világosan megmutatja, hogy a zenei megértés minőségileg ott lépett fel új fokra, ahol a művészet célja összetetallokozott a társadalmat átható mozgalommal és így kölcsönösen erősítették egymást."

Természetesen nem szeretném azt sugallni, hogy a korabeli művelődési mozgalom befolyását a ténylegesnél többre becsüljük. De becsüljük annyira, amennyire megérdemli.

A felszabadulás utáni tömegkulturális mozgalom korántsem korlátozódott csak az ifjúsági mozgalmakra. 1945-ben a Szabad Nép¹² hirt adott arról, hogy pártközi értekezletet tartottak a Munkás Kulturszövetség ügyében: a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, valamint a szakszervezet elismeri a szövetség munkájának jelentőségét. A beszámoló Kómlóssy József, a Munkás Kulturszövetség ügyvezető főtájkára tartotta, s az értekezleten részt vett: Szakasits Árpád, Révai József, Orbán László, Justus Pál, Lukács György, Kassák Lajos, Hont Ferenc, s a Szakszervezeti Tanács képviselőjében Keleti Márton és Vértés György.

A felszabadulás után gyökeresen megváltozott a munkás kulturális mozgalom helyzete is. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, a munkásegység jegyében, együtt, mint közös kulturális szervezetüket alakították meg a Munkás Kulturszövetséget.¹³ Ami persze nem jelenti azt, hogy a két párt politikai viszonyának problémái ne tükröződtek volna e szövetségen belül is. A két munkáspárt hivatalos támogatása ellenére kezdetben csupán szerény körülmények és szerény anyagi eszközök álltak a Munkás Kulturszövetség rendelkezésére. 1946 telén azonban már saját székháza volt a Képiró utcában. 1947 őszén átalakult Dolgozók Kulturszövetségévé.

A Munkás Kulturszövetség első nagyobb nyilvános feladata a munkáskultura népnepélyének megrendezése volt 1945-ben, az első szabad május elsején. A Városligetben 30 szabadtéri színpadon szórakoztatták az üzemi és pártszervezeti kulturcsoportok a közönséget. A szövetség szakosztályai közül elsőnek a zenei szakosztály ért el kiváló eredményeket. Munkás Dalos- és Karnagyképző Iskolája rövid idő alatt rangos zenepedagógiai intézménnyé vált. Tanárai: Jemnitz Sándor, Szervánszky Endre, Gát József, Ujj József, Kozma Erzsébet; munkatársaik új tanítási módszereket honosítottak meg. Zongora- és hegedűjátékot is tanulhattak a jelentkező munkások az iskolában, de a legjelentősebb munkát a

¹⁰ Ságvári Ágnes: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten, 1945-1947. Bp. Kossuth K. 1964. 302-303. old.

¹¹ Losonczi Ágnes: A zene életének szociológiája Kinek, mikor milyen zene kell?

¹² Pártközi értekezlet a Munkás Kulturszövetség ügyében. - Szabad Nép, 1945. 233. sz.

¹³ Munkáskulturánk a felszabadulás után. - Új Szántás, 1948. aug-szept. 502-504. old.

a karnagyképző tanfolyam végezte. Korabeli értékelések szerint hallgatóik versenyképesek voltak a Zeneakadémia növendékeivel, és felszabadulás utáni kóruskulturánk fellendítésében nagy szerepet játszottak. Sokan közülük máig is az üzemi, szakszervezeti és más kórusok kitérő karnagjai.

A képzőművészeti szakosztály központi festőiskolát szervezett üzemi munkások számára. Ennek vezetői Kmetty János, Schalk László és Bán Béla voltak. A festőiskola keretében művészettörténeti előadás-sorozatokat is tartottak. A központi iskola mellett sok üzemben is alakult festőiskola központi irányítással.

Az üzemi színjátszócsoporthoz legjobbjából alakult a Munkás Kulturszövetség központi színjátszó csoportja. A csoport tagjai közül később többen a fővárosi színházak művészeivé váltak.

A Munkás Kulturszövetség eredményes munkája nyomán született meg már 1946-ban az az elhatározás, hogy a kollektív szerződések keretében előírják az üzemi kulturothonok felállítását. "A legalább 50 munkavállalót foglalkoztató munkáltató tartozik üzemi alkalmazottai részére olyan helyiségről gondoskodni, amelyet az üzem alkalmazottai önképzés, szakmai továbbképzés, társas összejövetelek stb. céljára használhatnak. Ezen helyiség fenntartási és rendbentartási költségei a munkáltatót terhelik." 1945-ben 60, 146-ban 115, 1947-ben 320, 1948 nyarán már 700 üzemi kulturothon volt.

1948. június 1-én mondta ki megszűnését a Dolgozók Kulturszövetsége, akkor alakult meg a Szakszervezeti Tanács Kulturális Osztálya mint az üzemi és szakszervezeti kulturális munka legfőbb irányító szerve.

Az ifjúsági szervezetek és a kulturocsoportok tevékenységén kívül a különböző politikai akciók is tartalmaztak kulturális vonásokat, így a falujáró-mozgalom, vagy az 1946 tavaszán az MKP VIII. kerületi szervezete által kezdeményezett "Munkások a tudósokért, tudósok a munkásokért" mozgalom.¹⁴

A munkások áldozatvállalása ezen akcióban példamutató volt. A tudósok véleményét fogalmazta meg dr. Ruzsnyák István egyetemi tanár, amikor a következőket mondta: "A szervezett munkások voltak az elsők, akik megértették a tudományos munka jelentőségét az ország felépítése szempontjából és gyors, igen hathatós segítséget nyújtottak a tudósoknak, akik nem fogják elfelejteni soha, hogy a dolgozóknak köszönhető a kutatómunka megindulása, a könyvtárak működése."

A jelenlegi dolgozók iskolájának elődjét az akció szervezte meg 27 helyen. Az akció segítségével sok gyári munkás került a Műgyetemre az előkészítő tanfolyamok elvégzése után. Ilyen előzmények után, a kommunista párt sürgetésére a kormány határozatot hozott 1947. október 10-én az egyetemek esti tagozatainak felállításáról.

A munkaoktatás másik ága a dolgozók körében megkezdett tudományos ismeretterjesztés volt. Az akció keretében jelent meg 1946. december 1-én az Élet és Tudomány első száma. A lap terjesztésében az üzemi bizottságok is tevékenyen közreműködtek és a szakszervezetek felhívták a munkások figyelmét az Élet és Tudomány olvasásának fontosságára. Példányszáma rohamosan emelkedett az akkori papírhány ellenére is. A lap első száma 17 000 példányban jelent meg és még az adott időszakban 80 000 példányra emelkedett. (Jelenleg 150 000 pld.) Az üzemekben az akció aktivistái terjesztették.

A fordulat éve után mód nyílt a kulturális élet további fejlődésének megteremtésére. Társadalmi tulajdonba kerültek a kulturális élet intézményei. Az ötvenes évek első felének korszaka részben eredményesen folytatta a kulturális fejlesztés politikáját, részben azonban túl is feszítette. A színházak, mozik látogatottsága, a könyvforgalom növekedett, a továbbképzés szinte kötelezővé vált mindenki számára, az üzemi és a területi művelődési otthonok száma gyarapodott, fejlődött a közművelődési könyvtári hálózat. A politikai torzulások, s a kulturális politika egyoldalúságai azonban bizonytalanságot szültek és feszültséget hoztak létre a kulturális életben is.

Az a kettősség, mely 1948-49-től a kulturális politikát (és következményeit) jellemezte, nemcsak a kulturális alkotások tekintetében okozott problémákat, hanem a tömegkulturális mozgalomban is. Az ötvenes évek légköre, módszerei, jelenségei fékeztek a kulturális élet fejlődését a befogadás szférájában is. A "számszerű eredmények" ellenére valószínűleg visszavetették az aktivitáson alapuló, a kreativitást serkentő művelődési tevékenységet is: az erőltetett módszerek, a sematikus tartalom, a "kötelező lelkesedés" elvette a művelődési mozgalmak lendületét.

¹⁴ Molnár István: Adalékok a "Munkások a tudományért, tudósok a munkásokért" akció történetéhez. (1946 tavasza - 1947 augusztus.) - Párttörténeti Közlemények, 1963. 4. sz.

Marosán György¹⁵ megítélése szerint: "Nemcsak a munkáspárti, hanem a párton-kivüli munkások, parasztok és értelmiségiek döntő többsége is bizott az egyesült pártban és vezetésben. És talán ez teszi a legmegbocsáthatalanabbá a személyi kultusz idején Rákosi-ék által a pártban és a közéletben alkalmazott antidemokratikus módszereket, mert ezzel gátolták a szocialista fejlődést, lassították ütemét.

Csak néhány példa erre: minden átmenet nélkül átalakították a régi szakszervezeti formákat, és átálltunk az iparági szervezkedésre. A történelmi hűség arra kötelez, hogy megmondjam, voltak, akik már akkor opponáltak ezt, félték attól, hogy így szétvertünk egy osztálymozgalmat. De akik ezt kifogásolták, azokat szindikalistáknak bélyegezték. Ennél még nagyobb baj volt, hogy lényegében likvidálták az üzemi bizottságokat. Ez lett a sorsuk a munkás sport- és kulturális intézményeknek is. A vakfegyelem követelése, az intrika és a gyanúsítgatások léggömbök szükségképpen teret adott a különböző kis- és nagypolgári karri-eristáknak. Mindez békítőan hatott a szellemi életre is."

A "stílus" okozta a legnagyobb károkat, mert egyszerre kicsikelt meg két olyan vonása a kibontakozó szocialista kulturális életnek, amelyre pedig az országnak mérhetetlenül nagy szüksége lett volna: az illuziómentes racionális gondolkodásra, "a konkrét helyzet konkrét elemzésére" és a forradalmi lelkesedésre. Mindkettő áldozatul esett a dogmáknak kijáró ütemes tapsnak. A szocialista kulturális forradalom értékeit teremtő, hordozó, terjesztő, zömmel fiatal aktív értelmiségi réteg, mely a felszabadulás utáni politikai harcokban egyértelműen állt a szocialista átalakulás szolgálatába, s mely a párt- és ifjusági szervezetekben, a népi kollégiumokban nemcsak forradalmi plebejus demokratikus elkötelezettséget, marxista világnézetet tanult, hanem aktív kulturális magatartást, közösségi életformát is kifejlesztett, ez a réteg az új helyzetben megtorpant, elbizonytalanodott, szét-szóródott, fesszengett az új keretek között. Nagy részük fegyelmezetten tette továbbra is amit kellett, miközben nosztalgiával emlékezett, vagy "önkritikusan" feledni is próbálta a korábbi atmoszférát.

Muharay Elemér¹⁶, a haladó közművelődési törekvések egyik kimagasló személyiségének megítélése szerint: "Főleg a hagyományok teljes mellőzésének tudható be az is, hogy a nevelés gondolatától szinte az egész nagy népművelési apparátus idegenkedett, és az oktatást kiáltotta ki egyedül üdvözítő művelődési formának. A kormányzatnak ugyan legfőbb célja volt, hogy népünketa szocializmust tudatosan építő társadalommá nevelje, alakítsa át, ugyanakkor azonban az új pedagógus-generáció minden alapos művészeti kultúra, néprajz, népismeret nélkül került ki a gyakorlati életbe, és minden népművelő tudnivaló nélkül lett kisebb részükből botcsinálta népművelő, nagy többségükből pedig érdektelen szemlélő."

Az ötvenes évek második felében megkezdődött a művelődéspolitikai torzulások felszámolása, s határozott törekvés jelentkezik a korszerűbb, hatékonyabb közművelődési tevékenység kibontakoztatására. A kulturális igények felkeltésében ebben az időben már jelentős szerepet töltött be a tudományos ismeretterjesztés.

Budapest kulturális kínálata - színházak, mozik, muzeumok - gazdag és sokrétű. Az igényes közönség száma a felszabadulás óta a kulturális színvonal általános emelkedése következtében megnőtt. Sokak számára csak a felszabadulás után nyílt anyagi és "erkölcsi" lehetőség arra, hogy színházba, operába menjenek. Erre a kommunista kulturális politika a kezdetektől fogva törekedett azokban a kulturális intézményekben, amelyeket befolyásolni tudott már a népi demokrácia első szakaszában.

A budapesti muzeumok a kulturális értékek megőrzésének, a tudományos feltárá-
nak a kulturterjesztésnek, a közművelődésnek rendkívül fontos intézményei. A muze-
umok "tematikai skálája" széles körű, s a kiállítások korszerű megrendezése mellett szer-
vezett tárlatvezetésekkel, muzeumbaráti körök szervezésével stb. törekednek vonzóerejük
fokozására. A Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Ga-
léria, az Iparművészeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Budapesti Történelmi Múzeum, a
Hadtörténelmi Múzeum, s az általuk gondozott különgyűjtemények, műemlékek az egyetemes
és a nemzeti kultúra kincsei mellett a főváros történelmének is felbecsülhetetlen értékeit
gondozzák, óvják és teszik közkincssé. Ugyanez vonatkozik a Magyar Munkásmozgalmi Mu-
zeumra, a Mezőgazdasági Múzeumra, a Magyar Vendéglátóipari Múzeumra, a Semmelweis

¹⁵ Marosán György visszaemlékezése. = Interjúk a munkáségyeségről (1945-1948).
Bp. Kossuth K. 1973. 183-184. old.

¹⁶ Muharay Elemér: Vázlatos tanulmány megelőző népművelésünkről. (Kézirat 1957.)
Népművelési Intézet adattár NI 1579.

Orvostörténeti Múzeumra, a Műszaki Múzeumra, a Közlekedési Múzeumra, a Postamúzeumra, a Színháztörténeti Múzeumra, a Petőfi Irodalmi Múzeumra, s a többiekre, sőt az egyes kerületek, városrészek szaporodó helytörténeti kiállításaira is.

1971-ben a fővárosi múzeumok száma 35, állandó és időszakos kiállítások száma 213; a kiállítási intézmények száma 10, a kiállítások száma 87 volt.

A budapesti múzeumok és kiállítási intézmények látogatóinak száma 1971-ben közel 2,9 millió volt, s ez 1968-hoz képest 15 %-os emelkedés. A budapesti Történeti Múzeum "Fővárosunk ezer éve" című várostörténeti kiállítását több mint 850 000 ember látta.

A színházak 1949-ben bekövetkezett államosítása óta jelentős anyagi és erkölcsi támogatásban részesülnek. Az 1950-es évek elején a városban 12 színház működött, azóta számuk 19-re emelkedett. Budapesten két állandó opera és 17 prózai és zenés színház tart rendszeresen előadást. Számos varieté, műsoros szórakozóhely, cirkusz stb. is. szolgálja a lakosság szórakoztatását.

A budapesti színházak összefoglaló adatai:

	<u>1965</u>	<u>1971</u>
Színházak száma	16	19
Befogadóképessége	11 858	12 714
Egy előadásra jutó látogatók száma		
Budapesten	628	562
Budapesti színházak vidéki előadásain	295	304

A főváros - és egyben az egész ország - zenei életének szervezője az Országos Filharmónia. A legnagyobb látogatottságra számot tartó komolyzenei hangversenyeket a Zenakadémia mellett az Erkel Színházban rendezik. A nyári idényben szabadtéri hangversenyeket tartanak a főváros több pontján: a Károlyi-kertben, illetve a Pest Megyei Tanács székházának udvarán, a Kiscelli Kastélyban, a Halászbástyánál stb. Nemzetközi hírű zenekarok működnek Budapesten: az Állami Hangverszenyzenekar, a Magyar Rádió és Televízió szimfónikus zenekara és Filharmóniai Társulat, mely elnevezéssel az Állami Operaház zenekara koncertezik. A főváros és részben a vidék zenei életében nagy szerepet tölt be két területi zenekar, a MÁV szimfónikus és a Postás Szimfónikus Zenekar. Nemzetközi hírű kamarazenekarok a Tátrai Vilmos vezette Magyar Kamarazenekar, a Budapesti Kamaragyűttes és a Bartók Vonósnégyes. Budapesten Zeneműkiadó Vállalat működik, a magyaránny zenei "külkereskedelmet" a Nemzetközi Koncertigazgatóság szervezi. A Magyar Hanglezgyártó Vállalat ma már a nemzetközi piacokon is jelentős sikereket könyvelhet el, tanusítják díjnyertes lemezei.

Fővárosunk kulturális eseményei közül fontosságban, nemzetközi jelentőségben kiemelkednek az évente ősszel rendezett Budapesti Művészeti Hetek, amelyek keretében gazdag zenei, színházi, film- és képzőművészeti programokat, kiállításokat szerveznek. "Mult és jelen alkotásai együtt sugározzák a magyar főváros mai szellemét, ösztönző légkörét - állapították meg az 1972. évi Budapesti Művészeti Hetek megnyitóján -, azok a művek és produkciók is jól illeszkednek ebbe a körbe, amelyeket nem magyar művészek alkottak, vagy interpretálnak. Hogy egy nép, egy város mit fogad be az idegen kulturákból, ugyanugy jellemző rá, mint saját művei. Ezért üdvözljük örömmel a magyar városok és falvak, valamint a világ más tájainak, nemzeteinek művészeit Budapesten."

A felszabadulás előtti években filmszínházak a fővároson és a vidéki városokon kívül csak igen kevés nagyközségben voltak. Az évi országos nézőszám abban az időben az elsősorban üzleti érdekeket követő műsorok mellett is csak 18-23 millió között váltakozott, s ebből is 12 millió a főváros mozikra esett.

A felszabadulás után a kulturális forradalom első szakaszában gyorsan kiéptült a mozihálózat az országban (sokan ekkortájt láttak életükben először filmet a falusi művelődési otthonokban).

1948-tól 1960-ig a filmszínházak látogatottsága a fővárosban és vidéken egyaránt évről évre emelkedett, s 1960-ban elérte a 140 milliós nézőszámot - ebből 39,8 millió fővárosi, 38 millió vidéki városi és 62,8 millió községi néző volt.

1960-ban a televízió fokozatos elterjedésével megkezdődött a nézők számának csökkenése. 1960 és 1972 között a filmszínházak nézőszáma a községekben 55, 2 %-kal, a Budapesten 43, 8 %-kal, a vidéki városokban 36, 7 %-kal csökkent. A fővárosban 1960-ban átlagosan minden lakosra 22 mozi látogatás esett, 1972-ben 11, 5.

Új jelenség, s a kulturális-szórakozási szokások és igények változását jelzi, hogy a mozibajárók elégedetlenekek a filmszínházak műszaki-kényelmi viszonyaival. Az egyik felmérés szerint Budapesten a nézők 65 %-ának az a véleménye, hogy korszerűsíteni kellene a mozikat. A közönség 77 %-a elegendőnek tartja a fővárosi mozik számát, de kerületenként lényeges eltérések vannak: elsősorban egyes peremkerületek, főleg az új lakótelepek lakosága kifogásolja, hogy nincs a közelben filmszínház.

A rádió- és televíziókészülékek elterjedtségét a 100 háztartásra jutó készülékek számával jellemezhetjük. Ez a rádiókészülékekre vonatkozóan: Budapesten 85, a vidéki városokban 79 és a falvakban 69 db; televíziókészülékek: Budapesten 68, vidéki városokban 69, falvakban 54 db (1972. december 31-i adatok). Figyelemre méltó, hogy a televízió elterjedése a vidéki városokban megegyezik a fővárossal. Ebben is tükröződik, hogy a vidéki városi települések kulturális és tájékoztatási intézményrendszere a fővároséhoz mérve szegényebb, s ezért a lakosság szórakozási, politikai tájékozódási és művelődési igényeinek ki-elégítésében megnövekszik a központi tömegkommunikációs eszközök szerepe.

A olvasási kultúra fejlődése a kulturális változások egyik legérzékenyebb mutatója. Nemzetközi összehasonlító adatok jelzik, hogy e tekintetben Magyarország világviszonylatban előkelő színvonalra emelkedett, pedig az induló szint nem volt túlságosan magas.

Az olvasási kultúra fejlődésében rendkívül nagy jelentősége volt az iskolarendszer, a közművelődési könyvtárak és a könyvkiadás fejlődésének.

A könyvkiadási, könyvforgalmazási és könyvtári olvasási statisztikák a kulturális szint és a művelődési szokások fontos mutatói, ezek az adatok azonban szükségszerűen csak az átlagot mutatják. Az utóbbi tíz évben megindult kutatások, vizsgálatok már mélyebb elemzésre törekedtek. Az emberek olvasási szokásai, a könyvekhez való viszonya alapvetően jelzi és meghatározza a kulturális érdeklődési szintjüket. Ezért érthető, hogy a hazánkban eddig elvégzett művelődésszociológiai vizsgálatok jelentős része ezt a kérdést kutatta.

Az utóbbi években végzett különböző olvasásszociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a magyaránny mennyiségi fejlődés ellenére az izlés lényegesen konzervatívabbnak bizonyult.

A kulturális fejlődés eddig elért eredménye, hogy a társadalom nagyobbik fele olvasóvá vált, de még elég nagy a nem olvasók, a keveset olvasók, a rosszul olvasók száma is.

Közművelődésünknek az eddig elért eredményekre támaszkodva újabb lendületet kellene vennie mennyiségi értelemben is, de különösen minőségi értelemben; a szelektív képességek kifejlesztésére, az esztétikai érzékenység fokozására kellene törekednie. Ebben a kultúra terjesztés különböző eszközei mellett alapvető feladat hárul az iskolai irodalom- és művészetoktatásra, a lexikális ismeretek szükséges szintre szorítása mellett a korszerűbb, elmélyültebb, aktivizálóbb, hatékonyabb esztétikai nevelésre. Hasonlóképpen fontossá válik azonban a közművelődési könyvtári hálózat továbbfejlesztése is.

E téren a multhoz viszonyítva hatalmas fejlődés ellenére a jövő, de már a jelen szükségleteihez képest is elmaradás tapasztalható. Sajátos módon éppen a fővárosban. I-gaz, hogy Budapesten vannak az ország legnagyobb tudományos könyvtárai, ezek azonban elsősorban a kutatók és a főiskolai tanulmányokat folytatók műhelyei. A budapestiek kisebb arányban olvasnak könyvtári könyvet, mint vidéken. Ez részben pozitív, mert nagyobb házikönyvtárra utal, de ne felejtjük, hogy a budapesti lakosság egyharmadának nincsen könyve, vagy legfeljebb egy-két példány árválkodik a lakásokban.

Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja által feltárt helyzet szerint¹⁷ a könyvtárak gyűjteményei és szolgáltatásainak jelentős eredményei, valamint az intézményi fejlesztés között egyre nagyobb ellentmondás feszül: helyenként az állomány kihasználásához a szükséges ülőhelyet sem tudják biztosítani. Az alapvető működési feltételek korlátozottsága a tudományos és szakkönyvtárakat, valamint a közművelődési könyvtárakat egyaránt sújtja. A közművelődési könyvtárak esetében például összefüggés mutatható ki a lakosság olvasási százalékaránya és az 1 000 lakosra jutó alapte-

¹⁷ A tanácsi közművelődési könyvtárak építésének távlati terve (1976-1990). Vitaanyag. (Összeáll. Sallai István.) Kiad. az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1973.

rület között. Ahol ez túlságosan alacsony (pl. Budapesten, ahol a könyvtárral való ellátottság $8 \text{ m}^2/1\,000$ lakos), ott az olvasók száma csökken, a fővárosban 1966 és 1970 között 2,4 %-kal. A területben és lélekszámban megnövekedett főváros a könyvtárépítés vonatkozásában az ország vidéki városaihoz és az európai nagyvárosokhoz képest egyaránt elmaradt, holott Budapest egyben egy rendkívül kiterjedt agglomerációnak is központja.

Az MSZMP Budapesti Bizottságának 1961. december 18-i határozata a főváros kulturális fejlődéséről¹⁸ és a soron lévő feladatokról meghatározta, hogy könyvtárfejlesztés elsősorban a peremkerületekben, illetve az új lakótelepeken szükséges. E területek közművelődési intézményekkel való fejlesztése azonban az infrastruktúra terén szükségessé vált sokrétű fejlesztési feladatok miatt nehezen halad előre. A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1972-es jelentése a fővárosi közművelődés helyzetéről és feladatairól megállapítja: "Nem tudott megfelelő hatékonysággal kibontakozni és fejlődni a lakóterületi közművelődési tevékenység. Ez hátrányosan éreztetni hatását a fizikai dolgozók művelődésében. Neheztette a helyzetet, hogy a lakóterületi tevékenységet kifejtő közművelődési intézményrendszer a beszámolási időszakban nem sikerült jelentősebben fejleszteni. A munkás- és peremkerületek, az új lakótelepek kulturális ellátottsága hiányos. A lakásépítés kulturális járulékat (1 000 lakásonként 100 m^2) nem sikerült - a beszámolási időszakban - reálizálni."¹⁹ A könyvtárhálózat gyorsabb ütemű fejlesztésére előreláthatóan az öbödik ötéves tervben nyílik majd lehetőség.

A pedagógiai gondolkodás világszerte mind nagyobb fontosságot tulajdonít az iskola mellett a különböző iskolán kívüli oktatási és nevelési intézményeknek, szervezeteknek. Az eddigi fejlődésből Budapesten is az a tendencia rajzolódik ki, hogy az iskolán kívüli oktatás, a társadalmi-kulturális tevékenységek az intézményesülés irányába fejlődnek. Az 1960-as évek elején megkezdődött a közművelődési intézmények számára a szervezett felsőfokú (egyetemi és főiskolai) szakemberképzés (a könyvtárak számára már az ötvenes években). Egy új, sajátos pedagógiai pálya kialakulásának vagyunk tanui.

A pálya kialakulását ellentmondások terhelik, s ez az intézményesülés tekintetében nehézségeket okoz, az egyéni életutakat viszont gyakran konfliktusossá teszi. A társadalmi-kulturális tevékenységek még korántsem rendelkeznek olyan társadalmi tekintéllyel, mint a nagy hagyományú iskolarendszer. Ennek következtében maga a pálya is bizonytalanabb.²⁰

Budapesten 1971-ben 217 művelődési otthon működött, ebből tanácsai 21, szakszervezeti 168, egyéb 28. A látogatók száma 8 649 537, s körülbelül a lakosság 10-12 %-a tekinthető a művelődési otthonok közönségének, ezen belül a rendszeres látogatók száma természetesen kisebb. Jelentősen megnőtt az ifjúsági klubok száma és 1972-ben elérte a 270-et. Meggyorsult az ifjúsági szórakozóhelyek kialakítása is. A kerületi tanácsok és a KISZ összefogásának eredményeként a Budai Ifjúsági Park mellett három újabb, peremkerületi ifjúsági park jött létre.

A művelődési otthonok (akár területiek, akár üzemiak) a hatókörükbe tartozó lakosságnak (az üzem dolgozóinak) komplex művelődési lehetőséget igyekeznek nyújtani.

A közművelődés (intézményi oldalát tekintve) kulturalközvetítő társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetek és intézmények együttes munkájában valósul meg. Mindegyiküknek sajátos profilja van attól függően, hogy művelődési tevékenységük az alapvető gazdasági, politikai stb. funkciójukat egészíti-e ki, vagy egy-egy művelődési intézménytípusról (könyvtár, múzeum, mozi stb.), vagy széles körű kulturaterjesztő tevékenységet folytató, de a kialakult munkamegosztás következtében elsősorban mint "kulturális szolgáltató" szervezetekről (TIT, ORI, Filharmónia stb.) van-e szó.

Az utóbbi években erősödik a tömegkommunikációs eszközök, különösen a televízió és a rádió együttműködése a helyi funkciójú közművelődési intézményekkel. Különösen nagy hatása volt, az emberek széles körét aktivizálta és az egész lakosság figyelmét felkeltette a fővárosi kerületek közötti helyörténeti televíziós vetélkedő-sorozat.

¹⁸ A MSZMP Budapesti Bizottságának 1961. december 18-i határozata a főváros kulturális fejlődéséről és a soronlévő feladatokról. Bp. Kossuth K. 1962.

¹⁹ Budapest Főváros Tanácsának Végrehajtó Bizottsága: A főváros közművelődési helyzete és feladatai. Bp. 1972.

²⁰ Kovalcsik József - Sipos Zsuzsanna - Szász János: Művelődés és közönség. Hatvan művelődési otthon 1970-1971. Bp. NPI. 1972.

A szocialista művelődéspolitikai az amatőr művészeti tevékenységet nem tekinti kizárólagosan egyéni kedvtelésnek, hanem számol nevelő, közönségteremtő erejével, és mivel a társadalmi fejlődés elengedhetetlen feltételének tartja a kultúra demokratizálását, az aktív művelődés gyakorlatának szélesebb körű meghonosodását, ezért intézményesen is támogatja. Az amatőr művészeti mozgalomban való cselekvő részvétel az önkifejezés lehetőségével gazdagítja a művészeti nevelést, s egyúttal a közösségi életre való nevelésnek is hatékony eszköze. Ezért olyan fontos a szerepe az ifjúsági mozgalomban. Ilyen, országosan százezer emberre kiterjedő mozgalom természetesen nem képviselhet egyenletes színvonalat. A csoportok munkájának minősége, esztétikai szintje, rendszeressége meglehetősen heterogén. A mozgalomnak van "élgárdája", "derékhada" és találkozhatunk a kezdő, a felbomló, az újra alakuló csoportok sokaságával is.

A művelődési otthonok látogatóinak többségét a fiatalok alkotják. Ennek a korosztálynak természetes emberi igénye a közösség, mint a társvalasztás, a barátokkal és a világ dolgaival való ismerkedés szintere. A szaporodó ifjúsági klubok mellett speciális művelődési lehetőségek is szolgálgják az ifjúságot. De sok még a teendő, hogy az értékeesebb programok vonzását a látogató fiatalok mind nagyobb körére lehessen kiterjeszteni.

A közoktatás a közművelődés intézményeinek szervezeti kapcsolatait rendszereesebbé kellene tenni, annál is inkább, mert a közművelődési intézmények, az iskolánál nyiltabb jellegűknél fogva, a felnőttek és az ifjúság együttes foglalkoztatásából következően alkalmas szinterei és műhelyei a nevelés társadalmi méretű gyakorlatának, a nemzedékek közötti kapcsolatok erősödésének is.

Az ötvenes évek végén, majd a hatvanas években a kulturális élet stabilizálódásával együtt a legjelentősebb változást a televízió hozta. A műveltségi állapotvizsgálatok eredményei, az iskolázottsági, látogatottsági, olvasottsági, nézettségi adatok viszonylag élénk kulturális életről tanuskodnak, de a különböző szinteket, a megoldatlan problémákat is feltárják. Jelentős rétegek esnek még mindig ki a kultúra hatósugarából. A kulturális infrastruktúra fejlődése elmaradt a tényleges szükségletektől, különösen a peremkerületekben és az új lakótelepeken, de a gazdasági nehézségek mellett több más tényező is gátolja a további fejlődést: az intézményrendszer strukturális és működésbeli hiányosságai, az ujhöz alkalmazkodni nem tudó szemlélet, a koordináció zökkenői.

Hazánkban az extenzív gazdasági fejlődésről az intenzív gazdálkodásra való áttérés szakaszába léptünk, súlyos hiba lenne, ha már ma nem foglalkoznánk azzal is, hogy a tudományos műszaki haladás és a hatására bekövetkező változások milyen követelményeket állítanak fővárosunk kulturális életének fejlődése, tervszerű fejlesztése elé.

Ez azt a feladatot rója a főváros közművelődésére, hogy intézményeit és tartalmi, metodikai rendszerét szorosabban igazítsa a társadalmi fejlődés szükségleteihez.

Hozzászólások KOVALCSIK József előadásához

RUTKAI FERENC:

Hozzászólásomban egy más vonatkozásban közelíteném meg a Kovalcsik elvtárs által felvetett gondolatokat. A budapesti közművelődés néhány tendenciájáról és talán néhány feladatáról szólnék - könnyebb helyzetben, mint előadó - nem hosszabb időszak, csak az utóbbi néhány év tapasztalatait összegezve.

A budapesti munkásmozgalom hagyományainak megfelelően, a budapesti pártvezetés napi gyakorlati munkájának egyik meghatározó vonása a X. kongresszus megállapítása:

"... a közművelődés az egyéniség kibontakoztatásának, a szocialista demokrázius erősítésének, a termelési kultúra emelésének nélkülözhetetlen tényezője ..."

Elmondhatni, széleskörű tapasztalatok alapján, hogy a fővárosi közművelődési háttér munkájában eredményesen érvényesíti és közvetíti a párt politikáját, kulturális célkitűzéseit.

A fejlődés törvénye, hogy a szocializmus magasabb szintű építése emeli a közművelődés jelentőségét, állandóan alakítja belső arányait, formáinak fontossági sorrendjét. Ha ebből az alapállásból közelítjük meg az utóbbi évek tapasztalatait, nagyon vázlatosan, a következőket mondhatjuk el a közművelődés egy-egy területéről:

- Jelentős szerepet játszik és mint sajátos forma elismerést vivott ki magának az iskolai felnőttoktatás és az iskolán kívüli képzés -. Ez nincs ellentétben az előadás megál-
lapításával, az átmeneti létszámcsökkenéssel. Az új kezdeményezések révén az utóbbi
években bizonyos emelkedés tapasztalható. Gondolunk az olyan kezdeményezésekre, mint
pl. az Egyesült Izzóban a műszakhoz kötött felnőttoktatás. Ugy véljük, az érdekelttség és az
ösztönzési rendszer tökéletesítése, annak szélesebbkörű felismertetése, hogy a szakmai és
általános műveltség visszahat a műszaki színvonal alakulására, tovább növelheti e sajátos
forma hatékonyságát.

- A fővárosi dolgozók közizlése ellentmondásosan fejlődik - erre az előadás is
utalt. Az anyagi jólét emelkedésével nem volt arányos a lakosság kulturális igényének növe-
kedése, a művészi közizlésben sincs kielégítő előrehaladás. Ha a közművelődési és a tö-
megkommunikációs szervek együttműködése erősödik, akkor tömegmérésekben válik lehető-
vé egy színvonalasabb kulturális igény felkeltése.

- Az ismeretterjesztő munkánkban tartalmilag egy kedvező arányváltozás észlel-
hető, a természettudományok gyakorlati alkalmazása, a korszerű munkásműveltség gyors fej-
lesztésének elősegítése tekintetében.

- Az előadás részletesen szövege a könyvtármozgalomról, az olvasásról, ehhez csak
egy megjegyzést fűznék. A fővárosban az olvasási érdeklődés nőtt, a szórakoztató, utelíró és
tudományos fantasztikus írások felé fordult, csökkent a klasszikusok iránti igény. Megíté-
lésünk szerint ez az irodalmi igénytelenség kedvezőtlenül hat a műveltség alakulására.
Hozzátenném, a könyvkiadói politikát sem vezetheti csak a közizlés kielégítésének szándéka,
illetve könyvpropagandánk javításával együtt előzhetnek meg, hogy az irodalmi izlés és igény
alacsony szinten maradjon.

- A műkedvelő művészi együttesek tartalmi munkájában mind erőteljesebben jelent-
kezik az önálló "művészi" produkciókra való törekvés mellett az önművelés. A mozgalom
egyre jobban megtalálja sajátos helyét és formáit. A klubmozgalom, a műkedvelő művészi
együttesek megfelelő segítségével a fejlődésük meggyorsítható.

- A muzeumok munkája hatékonyabb, jobban beépült a közművelődés rendszerébe.
Nagyon pozitívnak mondható az egyre szervezettebb, igényesebb területi helytörténeti mun-
ka, amely tömegeket is meg tudott mozgatni az utóbbi években.

- A művészeti ágak szerepéről érdemes lenne szólni részletesebben is. Egyrészt
mert eltérő hatékonysággal segítik a közművelődést, másrészt a tömegkommunikációs esz-
közők szerepe rendkívül nagy a művészetek terjesztésében. Tekintsünk el attól a tisztelt
Szekciótól, hogy e kérdésekkel részletesebben foglalkozzam.

A közművelődésben kialakult új formák népszerűsége mutatja, jelentős rétegek ke-
resik önművelődésük további lehetőségeit. Az igények kielégítése azonban nem könnyű, a
fővárosi lakosság műveltségi és kulturális színvonala rendkívül heterogén. Műveltségi
szintben, iskolai végzettségben jelentős különbségek mutatkoznak - az előadás összetetten
elemezte ez irányú gondjainkat.

Az elkövetkező évek egyik legfontosabb feladata a munkások körébe végzett kulturális
munka színvonalának emelése. A fővárosi lakosság legjelentősebb társadalmi rétegét a fi-
zikai dolgozók képviselik, számuk több mint 400 ezer. Erősödő közösségi tudatuk, növekvő
műveltségük és világnézetük erős hatással van a fővárosi lakosság egészére. Ez az irány-
adó befolyásolás azonban korántsem problémamentes.

A budapesti munkások műveltségi szintje, kulturális igénye különböző, amit Ko-
valcsik elvtárs adatokkal bizonyított. A magasan képzett, művelt, a társadalmi kérdések
iránt fogékony szakmunkástól a 8 általános iskolai osztállynál alacsonyabb végzettségű dol-
gozóig minden műveltségi szint megtalálható. A helyzetet bonyolítja, hogy mintegy 55 ezer
dolgozó él munkásszálláson, 160-190 ezer a bejáró munkások száma.

A helyzet alakulása két alapvető társadalmi folyamat következménye: a termelő vi-
szonyok szocialista jellegű átalakulása és a termelőerők számottevő fejlődése - e nagyarányú
iparosítás. Az egymással kölcsönhatásban álló átalakulási folyamat hatására megváltozott a
társadalmi osztályok, rétegek aránya és egymáshoz való viszonya. Jogos az előadó felveté-
se, hogy hasznos lenne megismerni kulturális fejlődésünk differenciált alakulását.

Megítélésünk, erősíteni és szélesíteni kell azon tendenciát, hogy a munkásság növekvő társadalmi megbecsülésében a műveltségük és önművelődésük fontos értékmérő legyen. Ennek eléréséért szemléleti hibákkal is meg kell küzdenünk, amelyekkel nap mint nap találkozhatunk: az általános és szakmai műveltség merev szétválasztása, a szakmai műveltség tulbecsülése, az általános ismeretek bővítésekor az önművelődés lebecsülése, a politika és a kultúra kettéválasztása stb.

E nézetek elleni harc során kell megértetnünk, hogy a művelődéshez tartozik, a műveltséget emeli mindaz, ami a környezetet emberiesíti, a tudást gyarapítja, a jártasságot szilárdítja, ami képessé tesz a jobb gyakorlati és szellemi alkalmazkodásra az újuló környezetben. Jó alap számunkra a budapestiek műveltségének fejlődése. Egyre szélesebb körben emelik fel szavukat a szocialista kulturától, erkölcstől és izléstől idegen jelenségekkel szemben. Növekszik azoknak a száma, akik a kulturális értékekből mind többet és mélyebben kívánnak megérteni.

Ugy vélem ez nem más, mint a bennünket meghatározó új körülmények felismerése, új lehetőségeink megvalósítása. Marx szellemében a műveltséget és a művelődést úgy kell látnunk, mint a közösség és az egyén, mint az emberiség mind teljesebb szabadságának egyik útját; talán legemberibb és legtisztultabb eszközt.

A budapesti közművelődés dinamikus fejlesztése éppen ezért fontos társadalmi, politikai és kulturális kötelezettség. A tömegpolitikai munkában, minden szervezetnek fokozottabban kell építenie a közművelődésre, elősegítve, hogy sajátos eszközeivel, változatos formáival hatékonyan járuljon hozzá a lakosság szocialista magatartásának, világnézetének, erkölcsének, izlésvilágának fejlődéséhez.

A fiatal Marx utal arra, hogy "az ember a szépség törvényei szerint is alakít". A szépség a munkával kapcsolódik össze, az ember egyrészt szükségletei szerint termel, másrészt a szépség törvényei szerint - társadalmi szempontból természetesen az első az alapvető.

A közösségi társadalom és a korszerű szocialista termelés alapjai állnak, a fejlődésének lehetőségei bizonyítottak. A községi élet működését, a csoportok, a rétegek, az egyének viszonyát, a magánélet ezer szállát kell megújítani, tökélesíteni, zavartalanná tenni. A legfontosabb "termelőerőt" az emberi tudást, előrelátást, önállóságot, kezdeményező-képességet kell olyan helyzetbe emelni, hogy biztoskezü irányítója, igazi gazdája és élvezője legyen épülő szocialista társadalmunknak.

NÉMETH LAJOS:

Egy város és a képzőművészet kapcsolatáról nehéz röviden beszélni, hiszen bonyolult összefüggésláncolatról van szó, hacsak nem fonódik egy össze egy képzőművészeti iskolának a léte egy városéval, mint történt az itáliai quattrocentóban, ahol joggal lehet a festészeti iskolákat városok szerint megkülönböztetni. A modern korban azonban ilyen egyszerűre, egy város és a képzőművészete közötti egzisztenciális kapcsolatra már sokkal kevesebb példát lehet találni. Még kis városok esetében inkább, hiszen magyar viszonylatban akár Szentendre, akár Hódmezővásárhely neve egyuttal művészeti stílusigazodást is jelöl. A felejthetetlen Genthon István azonban hiába próbálta a posztnagybányai stílust képviselő, úgynevezett Gresham-kör művészetét "Budapesti iskolának" nevezni - javaslata nem gyökeredett meg, mert Budapest képzőművészeti élete már olyannyira differenciált volt, hogy nem lehetett egy stílusigazodáshoz kötni. Nincs ez másképp korunkban sem. A képzőművészet területén budapesti iskoláról nem beszélhetünk.

De hiba lenne egy város képzőművészeti kulturáját csupán egynéhány festészeti iskolára vagy megvalósult műre korlátozni. Hiszen ne feledjük el, bármennyire ellene is mond a köznapi esztétikai szóhasználatnak, az építészet és az urbanisztika is a képzőművészeti kultúra összetevői, sőt, mindenekelőtt ezek szabják meg a képzőművészeti kultúra milyenségét. Másrészt minden nagyváros megteremti azokat a monumentális középületeit, amelyek az adott társadalom szimbólumainak a vizuális-plasztikai megfogalmazói, a kor képzőművészeti igazodásának a szervezői, a város egy-egy történelmi korszakára jellemző stílusmodelljei.

Közismert tény, hogy Budapest máig is domináns városépítészeti képe a századfordulón alakult ki, ekkor épültek azok a nagy középületek, amelyek rendeltetésüknél fogva is szimbólikus-reprezentatív jelentések hordozóivá és különféle képzőművészeti ágak, műfajok összefogóivá válhattak. Az is közismert, hogy ezekre a nagy monumentumokra a korabeli magyar társadalom eszmevilága, a historizáló eklektika nyomta rá a bélyegét, és e historizáló, eklektikus stílus nyomasztó jellegén az a tény sem változtatott, hogy a szecesszió sok rangos műve épült Budapesten is. A szecesszió ugyanis e szempontból már későn érkezett, hiszen a szimbólikus-reprezentatív funkciójú középületek tulnyomó része már korábban, historizáló-eklektikus stílusban felépült, márpedig e középületeknél volt lehetőség a képzőművészeti ágak összefogására. Ezért az ilyen nagyobb szabású, stílusorientáló szecessziós középületek inkább a lassabb ütemben fejlődő vidéki városokban kerültek felállításra, mint például a marosvásárhelyi vagy a szabadkai művelődési palota.

A két világháború között sem épült annyi jelentős középület, hogy a kor felvehette volna a versenyt az uralkodó historizáló eklektikával, sőt tragikus módon a huszas években a historizmusnak, - élén a neobarokkal -, új hulláma is tetőzött. A valóban modern építészeti és képzőművészeti irányok háttérbe voltak szorítva, nagyszabású építészeti és képzőművészeti koncepció kibontakozására nem adott lehetőséget a retrográd társadalmi helyzet. Ami új mutatkozott, az megfelelően a magyar fasizmus klerikális orientációjának, a templomépítészetben figyelhető meg. Itt valóban kísérlet történt a képzőművészet ágainak az összefogására és egységes stílus kialakítására. Mindenekelőtt a városmajori templomra gondoltunk, a novecento igazodású, újklasszicista római iskolának e modell-tisztaságu termékére, amely természetesen magában hordta mind azt az ellentmondást, ami a római iskola sajátja volt. A neoklasszicista igazodású építészet és képzőművészet sem tudta azonban veszélyeztetni az uralkodó eklektikus stílust, jóllehet elszórt emlékeit a templomépítészetben tul is megtaláljuk, így például köztéri plasztikában.

A felszabadulás után egyideig úgy látszott, hogy az új társadalom meg akarja és meg tudja teremteni azokat az új középületeket, amelyek az építőművészet és a képzőművészet együttes erejével szimbólikus érvényűek és stílus szervezők lehetnek. A MÉMOSZ székház, a régi Szabad Nép székház vagy az olyan képzőművészeti csoportosulás, mint a "Közösségi művészet felé!" kiállítás ugyancsak példázta ezt, arra utalván, hogy az építészet és a képzőművészet területén is van lehetőség a szocialista szellemű átalakulásra és a forradalmi átalakulás olyan nagyszabású új művekben is tükröződni fog, amelyek meghatározóak Budapest új arcát is. A nagyszabásúnak ígérkező programot azonban megzavarta az ötvenes évek esztétikai vulgrizmusa, a marxista esztétika hibás értelemezéséből fakadóan megerősödő konzervatív, klasszicizáló irányok újjáéledése. Jól jellemzik ezt az ötvenes évek elején felállított köztéri szobrok - például a Kossuth- és Dózsa emlékek -, amelyek stílusukban inkább kötődnek a századvég historizmusához, mint az 1945 utáni új szellemhez.

A hatvanas évektől változott a helyzet és szemtanui lehetünk Budapest városképe forradalmi változásának. Mert kétségkívül a képzőművészeti kultúra módosulása leginkább e téren mutatkozik meg, és az új létesítmények ereje következtében az eklektikus-historizáló stílus kezdi elveszíteni azt a hegemoniáját, amely több, mint fél évszázadon át érintetlen volt. Mindenekelőtt az Erzsébet-hídra és a vele kapcsolatos átrendezésekre, utakra, a Déli pályaudvarra, a Metro-ra, a rendkívül sokoldalú és szellemes műemlékvédelemre, a városnegyed újjászületésére gondoljunk, de emellett olyan sikerült egyedi alkotásokra is, mint a ChemolimpeX székház vagy a mérethibái és városképileg nem valami szerencsés megoldása ellenére is impozáns Intercontinentál, Persze a nagy eredmények mellett vannak fiaskók is, mint a nem szerencsés toronyépületek, a Martinelli tér tönkretétele vagy a tabáni templom csodás terének a durva elrontása - de mégis a jó dominál, és e téren szembeötlő, hogy mit teremtett korunk és milyen koncepció alapján kívánjuk továbbfejleszteni a fővárost. Sajnálatos azonban, hogy ezek között az új épületkomplexumok között kevés olyan található amely rendeltetéséből következően is szorgalmazná az építészet és a képzőművészet együttműködését. Ilyen lenne az új Nemzeti Színház, új kortárs muzeum, reprezentatív művelődési központ, egyetemi város stb. Ezekre azonban ezideig anyagi okok miatt nem kerülhetett sor, ezért még nem születhetett meg az olyan stílusmodell reprezentáló mű, mint volt a két világháború között az említett városmajori templom, korábban az Opera vagy a Tudományos Akadémia. Ezért azok a rangos képzőművészeti monumentális művek, amelyek az elmúlt másfél évtizedben születtek, tulnyomórészt korábbi stílust tükröző épületek, belső térbe kerültek, ezért ha önmagukban rangosak is - mint például Barcsay Jenő mozaikja, Kondor Béla panorája -, nem tudtak stílusorientálóká válni, nem nyomják rá tehát bélyegüket a város képzőművészeti kulturájára.

Egy város képzőművészeti jellegének a kialakításában a városképi, építészeti együttesek mellett különösen a köztéri szobrászat játszik nagy szerepet jelképalakító képessége és a szüntelen nyilvánosságából fakadó fokozott hatása miatt. Sajnos e tekintetben nem csupán az ötvenes évek elején emelt köztéri szobrok maraszthalhatók el, hanem az elmult másfél évtizedben felállításra került művek tulnyomó részénél is hiába keresnők azt a nagyvonalú, modern koncepciót, amely az említett építészeti megoldásokat jellemzi, pedig rendeltetésük, központi helyük miatt (Lenin-émlék, Tanácsköztársaság-émlék, Centenárium-émlék, a kerületekben lévő felszabadulási emlékek stb.) ugyancsak meghatározó jelentőségűek. A képzőművészeti kultúra elmaradottsága is itt éreztetileg inkább a hatását, ez mutatkozik meg a megbízó és zsűriző fél óvatosságában és a nagyközönség reagálásában, amelyek jellemző példája volt az óbudai lakótelepen felállított Somogyi József szobor körüli ingerült vita. E téren Budapest nem csupán korunk nagy lehetőségeitől maradt el, hanem vidéki városaink is merészebbek.

Ugyancsak fontos része egy város képzőművészeti kulturájának muzeumainak, kiállítási lehetőségeinek a helyzete. A hallatlan jelentős eredmények mellett e téren sem beszélhetünk csupán pozitívumokról. Míg muzeumpolitikánk nagyvonalúsága és hozzáértése révén valóban nemzetközi szintre emelkednek a fővárosban levő muzeumaink és jó tudományos bázisra utal a kiállítások sokrétűsége és szakmai rangja, a város képzőművészeti kulturája fejlesztésének nagy akadálya, hogy nincs meg a kortárs művészet rendszeres bemutatásának a lehetősége. E téren Budapest elmaradt a vidék fejlődése mögött. De még ennél is nagyobb nehézség, hogy a kiállítási lehetőségek nem méltóak ahhoz a világvárosi szinthez, amelyet fővárosunk már más téren elért, és amelyet a megújult képzőművészetünk fejlődése is megérdemelne. Nemcsak arról a nagy hibáról van szó, hogy elszíntet lebonították a Nemzeti Szalont és anyagi okok miatt helyette még nem épült fel új kiállítási csarnok, hanem hiányoznak a kis galériák is, amelyek oly gazdag színtartalmúak a külföldi városoknak. Az üzleti jellegű, reprezentatív képcsarnokok nem helyettesíthetik őket, sőt, gyakran akadályai a valóban minőségi művészet állandó bemutatkozásának. Pedig nincs szó megoldhatatlan problémáról, helyet lehetne találni, és kis költségvetésű galériákról lévén szó, az anyagi kérdés sem mérvadó. Elég lenne csak megszabacítani a mai méltatlan helyzetéből a Gresham-udvart, a belvárosi passage-okat vagy az Erzsébet-hídtól a Szabadság-hídig terjedő belvárosi részt, - amely egyébként a legrövidebb és leghangulatosabb része a városnak -, és mindjárt új színfolttal gazdagodna a város és új fórumok jönnének létre, ahol találkozhatik a város népe saját képzőművészetével.

Janusz DURKO (Lengyelország);

Ich beabsichtige, am Beispiel des Historischen Museum von Warschau, einige Probleme gegenwärtig zu machen, die mit der Rolle der Museen in der Erforschung der Städtegeschichte im Zusammenhang bleiben. Mit der Geschichte Warschaus beschäftigen sich: Institut für Geschichte der Polnischen Akademie der Wissenschaften Institut für Geschichte der Warschauer Universität Archiv der Stadt Warschau und das Historische Museum der Hauptstadt Warschau.

Im Vergleich mit den beiden Instituten und dem Archiv sind der Forschungsbereich wie die angewandten Methoden im Historischen Museum unterschiedlich. Das ergibt sich aus den grundlegenden Funktionen der Museen, so auch des Historischen Museums, zu welchen gehört: aufzusammeln, die Sammlungen aufzubewahren, zu bearbeiten und dem Publikum zu erschliessen. Im Historischen Museum von Warschau umfassen die Aufsammlungsrichtungen hauptsächlich die sogenannten Varsaviana, zu welchen unter anderen Malerei, Skulptur, Graphik, Ikonographie, Numismatik, Kunstgewerbezeugnisse, historische Denkwürdigkeiten, Geweben, Waffen, Uniformzeug, wie auch Drucke und Dokumente gehören. Den Inhalt der Forschungsarbeiten gestalten die aus den Aufgaben des Museums erwachsenden Erfordernisse, also die Verpflichtung die Sammlungen zu bearbeiten, das Organisieren beständiger und zeitweiliger Ausstellungen, sowie Probleme des Aufbaus wissenschaftlicher Dokumentationsbasis. Dieser Arbeitsbereich, dessen Rückhalt die Sammlungen bilden, bestimmt die Forschungsbestrebungen.

Selbstverständlich ist das oben beschriebene Wirkungsfeld ausschlaggebend für die Festsetzung der Grenze zwischen einem Forschungsinstitut und einem Stadtmuseum. Wenn also in den Instituten die Forschungspläne sich um das Thema konzentrieren, so im Gegenteil im Museum, dessen Funktion für die Inangriffnahme des Themas entscheidend ist.

Für eine einwandfreie Bearbeitung der Sammlungen benötigen wir einer gut ausgebauten wissenschaftlichen Informationsgrundlage, wozu wiederum die Erforschung der Geschichtsquellen unentbehrlich ist. Besonders wichtige Aufgabe besteht darin eine beständige und systematische Ermittlung zu führen im Bereich der Dokumentation und Inventarisierung weitläufigst begriffener Antiquitäten die mit der Stadtgeschichte im Zusammenhang bleiben. Archivalische Ermittlungen und Dokumentationsarbeiten die sich auf die Stadtgeschichte von Warschau beziehen, umfassen im Historischen Museum unter anderen demographische Probleme der Stadt, Geschichte des Handwerks, der Wirtschaft, der Stadtbehörden, wie auch das politische Leben, soziale Bewegungen und nationale Befreiungskämpfe, kulturelles und wissenschaftliches Schaffen, Sittengeschichte, und nicht zuletzt die schönen Künste. Als Ergebnis dieser Arbeiten, entstand das Expositionsszenario, welches ein immer weiter zu vervollkommende Grundlage für die Präsentation der Geschichte Warschaws bildet. Die Ausstellungsbesucher können sich im Historischen Museum von Warschau mit der ganzen Stadtgeschichte bekannt machen, die ihnen von der Urfängen bis in die heutigen Tage in 60 Sälen auf einer Expositionsfläche von über 3 250 m² dargeboten wird.

1. Wie ich erwähnte, besonders wichtig auf dem Gebiet der Dokumentation ist die Aufgabe eine beständige, systematische Ermittlungs- und Registrierarbeit zu führen, um verschiedenartige warschauer Antiquitäten aus den sieben Jahrhunderten des Bestehens unserer Hauptstadt zu erfassen. Nachdem die Exposition 1955 organisiert und eröffnet wurde, entstand die Möglichkeit an detaillierte thematische Ermittlungen der Varsaviana heranzugehen, vor allem auf dem Gebiet des warschauer Handwerks, der räumlichen Entwicklung und urbanistischen Gestaltung der Stadt; des geistigen und künstlerischen Lebens. In Übereinstimmung mit den Erfordernissen einer weiteren Vervollkommnung der Exposition zur Geschichte Warschaws in der Zeitspanne vom XIV. bis zum XVII. Jahrhundert, wurden Nachforschungen in den Kirchen Masoviens durchgeführt. Sie brachten positive Resultate im Bereich der warschauer Goldschmiedekunst und Stückgiesserei.

Das Historische Museum unternahm, im Rahmen bescheidener Möglichkeiten, Ermittlungen nach Varsavianen in ausländischen Sammlungen (Dresden, Berlin, Stockholm, Uppsala, München). Die Registration erfasste ikonographische Überlieferungen und mobile Antiquitäten, nicht nur bis in heutige Tage bestehende, sondern auch vermisste oder zugrunde gegangene, die aus alten Publikationen bekannt und archivalisch belegt sind. Es betrifft vor allem die Innenausstattung etlicher warschauer Bürgerhäuser, Paläste, Kirchen, des altstädtischen Rathauses und der Königlichen Burg.

Hauptsächlich wurden zum Gegenstand der Registration Antiquitäten die mit der Geschichte Warschaws vom XIII. bis zum XX. Jahrhundert verbunden sind, also Stadtpläne und fragmentarische oder allgemeine Wiedergaben der Stadtansicht von Warschau; Ikonographie historischen, wirtschaftlich-sozialen und sittengeschichtlichen Inhalts; Porträts von Personen die mit Warschau eng verbunden waren; die Hinterlassenschaft des warschauer Handwerks und die Innungswahrzeichen; alte Werke der warschauer Malerei und Graphik und mit Warschau in thematischer Verbindung stehende Werke polnischer und ausländischer Künstler; Ikonographie und architektonische Zeichnungen einzelner Bauten; Skulpturen Gipsabgüsse und Stuckarbeiten die aus warschauer Bauten stammen; alte Sigeln, Münzen, Medaillierarbeiten und ähnliches.

Ausser Kartotheken welche die in verschiedenen Sammlungen zerstreute Varsaviana registrieren, besitzt das Historische Museum eine Zentralkartothek eigener und deponierten Sammlungen, eine Zentralkartothek der Graphik im Radierungenkabinett, sowie ein Zentrales Sachkatalog der Lichtbildaufnahmen und Negative.

Mit dem Fortschreiten der Registrier- und Dokumentationsarbeiten werden laufend Teilpublikationen über interessanteste Varsaviana-Sammlungen veröffentlicht. Die im Historischen Museum zusammengetragene Dokumentation, die eine wertvolle Grundlage für ein zukünftig zu erarbeitendes ikonographisches Kompendium von Warschau bildet, ist heutzutage für die Mitarbeiter verschiedener Forschungsinstitute zugänglich.

2. Was warschauer Realien betrifft, so hat im Wirkungsbereich des Historischen Museums die schriftliche Quellenüberlieferung eine wesentliche Bedeutung. Angesichts des Mangels an entsprechenden Quellenpublikationen, wurden den Erfordernissen des Museum angepasste archivalische Nachforschungen unentbehrlich. Es wurden vor allem Materialien in Betracht genommen welche geeignet waren für statistische Bearbeitung der Umwandlungen wirtschaftlicher, sozialer und nationaler Struktur, wie auch solche die Informationen über die städtische Organisation, Handwerk, Handel, materielle Kultur, räumliche Entwicklung und die Gestaltung der hauptstädtischen Funktionen der Stadt enthielten.

Nachdem die aufgesammelten archivalischen Materialien für die Umarbeitung des Szenars der ständigen Exposition ausgewertet waren, wurden sie für eine andere Form der Dokumentationsarbeiten nützlich. Wir machten uns zum Ziel die angehängten Quellen in Materialienmappen zu formen und mit Sachregistern versehen zugänglich zu machen, wie auch auswahlsweise zu weröffentlichen.

3. Was die räumliche Entwicklung und den Ausbau von Warschau vom XV. bis zum XX. Jahrhundert betrifft, so beschränken wir uns auf eine kritisch-systematische Zusammenfassung bisheriger Forschungen welche mit Exponaten illustriert wird. Nur einzelne Entwicklungsphasen der Stadt und einzelne Strassenzüge und Bauten werden in eigenen Forschungen berücksichtigt. Unter die bedeutenderen können folgende Arbeiten eingereicht werden: 1/ der Bewirtschaftungsplan der heutigen Stadtfläche im XIV. Jahrhundert; 2/ die Rekonstruktion der räumlichen Gliederung und der Wesensart der Bebauung Warschaus im XV. bis zum XVII. Jahrhundert; 3/ die Rekonstruktion der Besiedlung des rechten Weichselufers in Warschau; 4/ eine zusammenfassende Rekonstruktion der Raum- und Baustuktur des Warschauer Stadtkomplexes im XVII. -XVIII. Jahrhundert; 5/ eine systematische Aufsammlung der Dokumentation zur Topographie Warschaus und zur Toponomastik der Strassen vom XV. ins XIX. Jahrhundert.

4. Den Hauptgegenstand der Forschungen über die Warschauer Stadtgemeinschaft im XV. bis ins XVIII. Jahrhundert stellen die Umwandlungen der Bevölkerung und seiner beruflich-sozialen und nationalen Struktur. Teilberechnungen für das XV-XVI. Jahrhundert sind in die Exposition aufgenommen und in Veröffentlichungen dargeboten. Anhand zusammengetragener biographischer Dokumentation über Personen welchen hervorragende Rolle in der Geschichte der Stadt zufiel wird auch an Genealogien der wichtigeren bürgerlichen Familien gearbeitet. Ausserdem werden Forschungen über die Herausbildung des altstädtischen Patriziats im XV-XVII Jahrhundert betrieben, sowie über die Einwanderung und Adaptation der Ankömmlinge in neuen Verhältnissen. Grosse wissenschaftliche Bedeutung haben Arbeiten, welche zwecks Bereicherung der Exposition an der Dokumentation der Lebensverhältnisse verschiedener sozialer Gruppen der Stadtgemeinschaft im XVI. bis ins XIX. Jahrhundert geführt werden. Unter den Forschungsthemen die Jahre der nazistischen Besatzung betreffen ist auch das Thema über die Extermination der Bevölkerung Warschaus. Das Ziel dieser Forschungen ist die Zähl der Opfer fest zu stellen und eine chorologische Aufstellung der von den nazistischen Beatzungsbeörden durchgeführten Hirrichtungen auszuarbeiten.

5. Das meisst vernachlässigte Forschungsgebiet ist die Geschichte des Handwerks, der Industrie und des Handels. Darum betreibt auch das Historische Museum eigene Forschungen die zur Feststellung der zahlenmässigen und strukturelle Gliederung des Handwerks im XV. bis zum XVIII. Jahrhundert führen soll. Das Selbe gilt für die warschauer Industrie in der Epoche der Teilungen Polens wie in der Zeit der wirtschaftlichen Wiederaufbaus nach den Zerstörungen des ersten Weltkrieges. Teilergebnisse der Forschungsarbeiten wurden in die Exposition eingegliedert in Form von Diagrammen, Tabellen, Kartographischer, archivalischer und ikonographischer Dokumentation.

6. Aus der Problematik der sozialen Bewegungen ist die Arbeiterbewegung und die Teilnahme Warschhaus an der Revolution der Jahre 1905-1907 am besten dokumentiert. Es werden ständig Nachforschungen geführt nach Dokumentationsmaterialien zur Rolle Warschhaus in den nationalen Befreiungskämpfen die mit dem Ausgang des XVIII. Jahrhunderts begannen.

7. Das Historische Museum unternahm die Bearbeitung einiger Probleme aus dem Bereich der Kultur, wie zum Beispiel die Frage Höherer Studien der Angehörigen des warschauer Bürgertums im XV. -XVII. Jahrhundert, die Entwicklung des Druckwesens und des Buchhandels im XVI-XVIII. Jahrhundert. Es wurden auch Forschungen eingeleitet über die

fast unbearbeitet gebliebenen Fragen des intellektuellen Lebens des warschauer Bürgertums, seiner Mentalität und seines Gesellschaftsbewusstseins im XVI. -XVII Jahrhundert. Den Beginn, dieser Forschungen machte das Aufsammeln der Testamente und die Untersuchung ihres Inhalts. Auch alte Bibliotheksinventara und die verbliebenen Reste bürgerlicher und Büchersammlungen wurden durchforsch. Bedeutendere Ergebnisse dieser Forschungen sind erst in letzten Jahren zu notieren. Es wurden einige Studien über das warschauer Schulwesen und über die integrierende Rolle Warschaus auf dem Gebiet der Forschungen und des kulturellen Lebens veräffentlicht.

8. Im Zusammenhang mit den Wiederherstellungsarbeiten auf der Königlichen Burg in Warschau, unternahm das Historische Museum archeologische Forschungen, deren Ergebnisse jedes Jahresende auf einer speziellen wissenschaftlichen Session besprochen werden.

9. Unter den über 50 Veräffentlichungen die vom Historischen Museum von Warschau 1948-1972 herausgegeben wurden ist die Warschaubibliographie am wichtigsten. Die Arbeiten an diesem mehrbandigen Werk wurden 1952 begonnen, mit dem Ziel eine möglichst volle Veräffentlichungs-Dokumentation aufzusammeln, sowohl hinsichtlich der Texte wie auch der Ikonographie. Äusserst umfangreiches Material, aus Autopsie aufgesammelt, musste unter mehrere Bände aufgeteilt werden. Band I, der Warschaubibliographie wurde 1968 herausgegeben und enthält Einzelwerke, Sammelwerke und Werkfolgen, wie Auch Einzelerschöpfungen und Fragmente welche sie beinhalten. Band II, umfasst das erste Jahrzehnt von Warschau - der Hauptstadt Volkspolens 1944-1954. Dieser Band, über 160 Verlagsbogen an Umfang, wurde 1964 den Lesern übergeben. 1971 wurde der III. Band herausgegeben, welcher Zeitschriftenmaterial aus der Zeitspanne 1864-1903 enthält. Band IV, soll im Dezember dieses Jahres erscheinen. Es wird Zeitschriftenmaterial aus den Jahren 1904-1918 enthalten. Bald werden Arbeiten am V. Band beendet in welchem Materialien aus dem Jahrzehnt 1919-1928 zusammengefasst werden sollen.

10. Es wäre noch zu erwähnen dass eine besonders grosse wissenschaftliche und organisatorische Aktivität des Historischen Museum mit den zeitweiligen Ausstellungen verknüpft war. Die unentbehrlichen Szenar- und Dokumentationsarbeiten wurden zumeist von den Mitarbeitern des Museums verrichtet. Die zeitweiligen Ausstellungen waren sowohl eine Widerspiegelung der aktuellen gesellschaftlichen Bedürfnisse auf dem Gebiet des historischen Wissens, wie auch ein Zeugnis für den Stand der von unseren Arbeitskollektiven geführten Forschungen. Mehrmals gingen die zeitweiligen Ausstellungen den zusammenfassenden Forschungsveräffentlichungen voran oder beschleunigten die Eröffnung neuer Forschungsrichtungen. Die zeitweiligen Ausstellungen gaben die Möglichkeit den Gedankenaustausch mit anderen Forschungsstätten aufzunehmen und die Forschungsvorhaben zu vertiefen, welche die besonders dringenden Aufgaben und vernachlässigten Bereiche warschauer Geschichtsschreibung berücksichtigen sollen.

URBANIZÁCIÓ ÉS AZ ÉLETMÓD ALAKULÁSA BUDAPESTEN

Előadásom címe kicsit többet ígér, mint amit nyújtani tudok, különösen ami az életmódra vonatkozik, arra nem tudok vállalkozni, hogy a budapesti életmódot felvázoljam, inkább arra teszek kísérletet, hogy azokról a társadalmi folyamatokról beszéljek, amelyek meghatározó jellegűek az életmód alakulása szempontjából is. Ennyiben egy kicsit többet is vagyok kénytelen vállalni, mint amit az előadás címe ad, megpróbálom ezeket a folyamatokat történeti perspektívába állítani, bár nem történész részéről ez elég nagy merészség.

Az előadásban lényegileg a következőket kísérlem meg. Megpróbálom megkeresni a kapcsolatot a város növekedése, társadalmi, gazdasági funkcióinak a változása, foglalkozási és társadalmi szerkezetének a változása között, illetve elsősorban azzal foglalkozom, hogy ezek a változások miként tükröződnek a város társadalmi, ökológiai szerkezetének az átalakulásában, a különböző csoportok, rétegek, osztályok térbeli elhelyezkedése miként alakul. Itt nagyon röviden megpróbálom visszatekinteni az elmúlt 100 esztendő fejlődésére, de csupán hipotetikus értékekkel, hiszen szisztematikus adatok feldolgozva nincsenek. Igyekszem felvázolni a várost különböző időpontokban jellemző ökológiai struktúra modelleket és ennek alapján megpróbálom következtetéseket vagy tanulságokat levonni a várostervezés számára is. Éppen ezért az előadásnak a végén Fodor Lászlónak a hozzászólásától is szüntőnzve kísérletet teszek a városszerkezet várható alakulásának prognosztizálására is.

Az elemzést a három város egyesülésének az időpontjával kezdve megállapíthatjuk, hogy ebben az időpontban a város társadalmi szervezete több szempontból sajátosan torzult. A múlt század hetvenes éveiben Budapest olyan város, amelyben a középrétegekhez a "középosztályhoz" tartozók száma kisebb, mint amit a város lélekszáma alapján várhatnánk. A korabeli statisztikák, népszámlálási adatok utalnak arra, hogy Budapesten a keresőknek kiemelkedően magas százaléka fizikai munkás, részben ipari munkás, részben egyéb, fizikai munkát végző munkás, és viszonylag kicsiny a tisztviselőknek, értelmiségieknek, sőt még a kistulajdonosoknak a száma is.

Ez a sajátos társadalmi szerkezet könnyen megérthető Budapest multjából, feltehető, hogy sajátos szerkezete azzal magyarázható, hogy Budapest számos fővárosi funkciót, igazgatási, felsőoktatási és hasonló funkciót nem látott el, mert fővárossá válásában elsősorban sajátos gazdasági helyzete játszott meghatározó szerepet. Így az egyesülés időpontjában erősen proletár jellegű város Budapest, viszonylag nagy proletáriátussal, fizikai munkássággal, viszonylag gyenge középosztállyal. E tény közvetlen ökológiai következménye, hogy ez a viszonylag kis középosztály területileg is egy meglehetősen kis térben koncentrálódik. Lényegileg az akkori Belváros és a Belvárostól északra elhelyezkedő viszonylag kis terület foglalja magában ezeket a magasabb társadalmi státuszu rétegeket, illetve osztályokat. Ettől kifelé haladva (ha a város szerkezetnek koncentrikus körökkel történő leírását elfogadjuk, amit azért tehetünk meg, mert ez a modell tulajdonképpen a mai napig többé-kevésbé pontosan követi legalábbis a pesti oldal szerkezetét) a társadalmi státusz fokozatos süllyedését. A viszonylag szűk Belvárost szerény minőségű lakásállomány veszi körül, mai kifejezéssel élve "szlam" övezi a városnak a viszonylag urbanizáltabb szűk belső magját.

A városépítést követő évtizedeket Budapest lélekszámának robbanásszerű növekedése jellemzi. Ezeket az adatokat azt hiszem ismertetnem nem kell, köztudott, hogy az időszaknak vannak olyan évtizedei, amikor a főváros népessége (ha a mai Nagy-Budapest területével számolunk) 300 ezer fővel is növekedett. Ez a városnövekedési ütem majdnem az amerikai városok növekedési üteméhez hasonló. A népesség gyors növekedési üteméhez kapcsolódva, változás következik be a város társadalmi-gazdasági funkciójában is, fokozódó mértékben tölti be Budapest az ország kulturális és igazgatási központjának a szerepét, ami egyben együtt jár a társadalom "középosztályainak", egyéb tulajdonosi osztályoknak, kispolgári rétegeknek a létszámbeli növekedésével. Tehát állíthatjuk talán azt, hogy a következő évtizedek jellegzetessége, hogy az átlagos népességnövekedés mellett különösen ki-

emelkedő a "közeposztály" illetve a felső társadalmi osztályok lélekszámának a növekedése. E ténynek feltehetőleg jelentős hatása van Budapest ökológiai szerkezetének a változására és ez a tény a városfelújítási politikájának is egy fontos tényezőjévé válik. Képszerűen leírva azt mondhatnánk, hogy amíg 1873-ban a város társadalmi ökológiai szerkezetét egy meredeken lesüllyedő görbe jellemzi, (hogya ezt a görbét a társadalmi státusz és a városközponttól való távolságok függvényében ábrázoljuk), a következő években viszont a város középpontjából a magasabb társadalmi státuszu rétegek egy hulláma indult ki, a társadalmi-ökológiai strukturát kifejező görbe a központban "kidudorodik" e magasabb rétegek a városközponthoz közelebb eső, értékesebb központi területein keres helyet a maga számára. Ekkor kerül sor a Belvárost övező gyűrűnek a rekonstrukciójára, lebontására és a város mai szerkezetének a kialakítására, a Nagykörut megnyitására, az akkori Andrassy ut megnyitására. A Belvárost korábban övező, viszonylag gyenge lakásállományú és rossz kommunális felszereltségű terület nem tud ellenállni a magasabb státuszu rétegek inváziójának, s így a magasabb státuszu rétegek hulláma maga előtt sodorja a város központtól egyre távolabbra a munkásság különböző rétegeit. A spekulációs lakásépítkezések következtében ez nem vezet nagyon szélsőséges szegregációra, hiszen ebben a korban ezen a területen felépülő épületek eléggé vegyes lakásállományt tartalmaznak, éppenséggel a nagyon sűrű beépítés miatt kialakulnak olyan udvari lakások, amelyek a munkásságnak vagy egyéb fizikai dolgozóknak biztosítanak lakóhelyet. Ennek ellenére ezen a területen bizonyos népeségcsere mégis lejálik.

Érdekesen alakul ebből a szempontból Buda helyzete. (Buda szerkezetének a leírására egyébként a koncentrikus kör séma kevésbé alkalmazható, Buda tulajdonképpen egy szektorként működik a város szerkezetében). Budának a társadalmi összetétele úgy tűnik, hogy lényegesen kiegyensúlyozottabb, mint Pesté, Buda a kiegyezés korában még a kispolgárságnak, és a szakképzett munkásságnak a lakóhelye. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy Buda jobban ellen tud állni a magasabb társadalmi rétegek jurációjának a múlt századnak az utolsó évtizedeiben. Meg tudja akadályozni a városnak a tömeges rekonstrukcióját, ami valószínűleg összefügg egyébként az épületállományának viszonylagosan magasabb szintjével is. Ezért, mondjuk Budán, ha képpel szabad élnünk, a magasabb rétegeknek a hulláma, amelyik megindul a várossegysítést követően, mintegy átcsap az ott meglévő lakásállományon és az ott meglévő társadalmon, és felhuzódik a Budát övező hegyvidékre. Ekkor népesedik be a legmagasabb társadalmi státuszu rétegek, legmagasabb társadalmi osztályok által a mai Szabadság-hegy, vagy kezdődik el lassan, az inkább már a századforduló után kiteljesülő folyamat, a Rózsadomb népesedése.

A pesti oldalon a már jelzett szukcessziós folyamat azzal a következménnyel jár, hogy a társadalom különböző státuszu rétegei alacsonyabb, a közigazgatási határon belül helyet már nem is találva kiszorulnak a közigazgatási határon kívülre. Ez az az időszak, amikor a közigazgatási határon kívül létre jönnek azok az új települések, amelyek elsősorban munkás lakótelepekké válnak, gondolok például Pesterzsébetre, és Kispestre, amely településeken a népesség növekedési üteme még Budapest népesség növekedési ütemét is lényegesen meghaladja. A város körül így kialakuló új telepek (bizonyos értelemben lakótelepek ezek, a kor munkás lakótelepei) fogadják be a Budapestre irányuló munkás munkaerőnek jelentős részét. Arra vonatkozóan nem találtam adatokat, hogy vajon mennyire fogadják be a lakásépítkezés miatt a belterületekről kiszoruló munkásokat is bár ilyen irányú népesség mozgás is valószínűsíthető. Mindenképpen jellemzőjük azonban ezeknek a közigazgatási határon kívül létrejövő új községeknek, településeknek, hogy saját ipari bázissal általában kevésbé rendelkeznek, ez alól persze kivétel Ujpest és Csepel, de például Kispest, vagy Erzsébet már túlnyomórészt rezidenciális jellegű. Tehát saját iparral nem rendelkezve, ipari munkahelyet sem biztosítanak a munkásaiknak, ezek a budapesti iparba ingáznak be. Ez a folyamat egyébként a két világháború között is folytatódik, sőt azt mondhatnánk, hogy a két világháború között nemcsak a munkásrétegek, hanem különböző alsó tisztviselő rétegek is erre a sorsra jutnak, kiszorulnak a város közigazgatási határára kívülre. Könnyen belátható, hogy ennek az ökológiai folyamatnak lényeges következménye, hogy a közigazgatási határon kiszoruló rétegek kizsákmányolása fokozódik, ahogy a kor városszociológiája erre rá is mutatott. Az elővárosokban élő viszonylag szerény jövedelmű rétegek ipari adóalapot a fővárosban hoznak létre, a saját lakóhelyükön viszonylag kevésbé adóképesek, s ezzel magyarázható a közigazgatási határon kívül létrejövő új településeknek szerény infrastrukturális ellátottsága a két világháború között.

A második világháborút megelőző gyors ütemű városfejlődés számos olyan problémát hoz létre, amivel a városépítésünk az elmúlt 25 évben küszködött, és amivel még to-

vábbi 20 esztendőn át küszködni fog. Itt elsősorban a gyors expanzió korszakában spekulációs motivumokkal beépülő területek problémáiról van szó. Ebben a korszakban olyan lakásállomány jön létre, amely a kor európai színvonala alatt van, és a beépült terület jó része urbanisztikailag is korszerűtlen. A másik lényeges probléma, az akkori agglomeráció fejlődésének a koordináltsága. Súlyos társadalmi egyenlőtlenségek keletkeznek a második világháború előtti közigazgatási területen kívüli munkástelepek, és a közigazgatási határon belüli városrészek között.

1945 után alapvető társadalmi szerkezetbeli változás következik be, megváltozik a társadalom osztálystruktúrája, megváltozik a társadalom hierarchikus szerveződésének az elve, más dimenziók szerint rendeződik el a társadalom. Ezzel egyidőben a háborút követő néhány évben nagyfokú kiegyenlítődési folyamat zajlik le Budapest szerkezetében. Az 1945-1950 közötti években, a régi uralkodó osztály elveszíti korábbi helyzetét a városban, részben elmegy a városból, illetve az országból is, részben különböző adminisztratív, vagy nem adminisztratív intézkedésekkel megtörik az ökológiai helyzetének privilegizáltságát.

A következő évek jellegzetessége, hogy Budapest lélekszámbeli növekedése viszonylag lelassul. Bár ez elsősorban a 60-as évekre áll, mégis az egész korszakot a viszonylag lassu növekedés korszakának nevezhetjük, ami egyébként egyenes következménye a Budapestre vonatkozó hivatalos városszervezésnek. A viszonylag lassu növekedés azonban együtt jár a város társadalmi szerkezetének átalakulásával, amire ma is történt Fodor László hozzászólásában utalás. A 60-as években Budapesten a népesség kvalifikációs szintje lényegesen növekszik, növekszik a városnak a súlya különösképpen azokban az ágazatokban, tercier, vagy negyedik szektorba tartozó ágazatokban, amelyek a különböző félérgalléros foglalkozásokat, értelmiségieket, szakalkalmazottakat vagy különösen jól kvalifikált fizikai munkásokat igénylik. Tehát a város viszonylag lassu növekedése mellett ezeknek a rétegeknek az arányszáma nő. Az 1960-as években már adminisztratív rendszabályok bevezetése is szerepet játszik abban, hogy a nem kvalifikált munkaerő egyre kevésbé tud bevándorolni a városba, ez a munkaerő beingázik vagy távolabbi falvakból, illetve a 60-as években beköltözve az agglomerációs gyűrűbe. Vizsgálati adatok bizonyítják, hogy az agglomerációs gyűrűben egyre nő a Budapestre ingázó szerény kvalifikációjú, vagy kvalifikálatlan munkások aránya. Bár a városnak a lakossága az elmúlt két évtizedben nem növekedik lényeges ütemben, mégis viszonylag nagy a város társadalmi szerkezetének a módosulása. Ez a társadalmi szerkezet-változás szerepet játszik abban, hogy a státusz emelkedésével együtt járó igényemelkedéssel összefüggésben a spekulációs építkezések miatt létrejött szerény minőségű lakásállomány feltételei között nyomasztó lakáshiány jelentkezik. Éppen ezért a 60-as években városépítészetünk nem törekedhetett másra, mint hogy viszonylag szerény szinten, de nagy tömegben igyekezzen e lakásigényeknek eleget tenni. A nyomasztó lakásigények minél gyorsabb kielégítésének a szükséglete arra kényszerítette a városépítést, hogy a századforduló táján spekulációs lakásépítkezéssel beépített területet kikerülje, hiszen nem volt módja, nem voltak pénzügyi eszközei ennek a területnek a rekonstrukciójára, s megkereste a város területén azt az övezetet, ahol viszonylag kis szanálással tudja a legnagyobb mennyiségű lakást felépíteni. Tehát a városépítésünk nem nagyon tehetett mást, minthogy megkereste azt a helyet, ahol a legkevesebb pénzből a legtöbb lakást tudja felépíteni. Ez kényszerítette a városépítést a lakótelep gyűrű felépítésére. Ennek következtében áll elő az a helyzet, hogy a városfejlesztési eszközöknek egy az átmeneti övezeten kívül elhelyezkedő gyűrűben való koncentrációja elkerülhetetlenül együtt jár az átmeneti övezet fizikai leromlásával, illetve bizonyos értelemben az átmeneti övezetben a társadalmi státuszuk csökkenésével is. A lakótelep gyűrű fokozódó mértékben a társadalom kvalifikáltabb, fiatalabb, magasabb iskolai végzettségű rétegeit vonzotta, s így a lakótelep gyűrű társadalmi státusza magasabb a város átlagos társadalmi státuszánál. Tehát ezek után sajátosan alakul Budapest társadalmi, ökológiai szerkezetét leíró görbe.

A város társadalmi státuszát kifejező görbe egyik csúcspontját továbbra is a város középpontjában éri el, utána azonban csökken, majd a lakótelep övezetben felemelkedik, és utána ismét csökken és mélypontját továbbra is a város szélén veszi fel. Tehát a lakótelep építkezés együtt jár az átmeneti övezetnek (ez legpregnansabban a Nagykört és a Külsőkört közötti gyűrűt jelenti) fizikai leromlásával.

Milyen változások várhatók a városnak ökológiai szerkezetében a következő évtizedekben?

Bevezető hipotézisünk, hogy a lakótelep gyűrűnek ez a kiemelkedése ideiglenes jellegű. A lakótelep gyűrűben olyan lakásállomány alakult ki, amelyik fizikai minőségét tekintve "szociális lakásnak" felel meg. Az, hogy ez a szociális lakás ezekben a pillanatokban

az átlagosnál kvalifikáltabb és magasabb jövedelmű családoknak a lakóhelyei inkább, a lakáshelyzetük gyengeségére utal, de csaknem biztos, hogy 20 esztendő perspektívában gondolkodva a lakótelep gyűrűből ezek a rétegek mindenféleképpen ki fognak mozdulni. A város-tervezés számára döntő kérdés az, hogy milyen irányba mozdulnak. Ha az átlagosnál magasabb státuszu rétegek elhagyják a jelenlegi lakótelep gyűrűt, úgy vagy a város középpontja, vagy a városon kívülre mozdulhatnak. Az első esetben (a továbbiakban mint első előrejelzési alternatívára utalunk erre) a város ökológiai szerkezetét kifejező görbe a háború előttihez válik hasonlóvá, megszűnik tehát a görbe betörése a jelenlegi átmeneti övezetben, s ismét egy a város középpontjától a város széléig folyamatosan csökkenő görbe alakul ki. A második esetben viszont a görbe a központban tovább csökken, megszűnik a lakótelep-gyűrűnél tapasztalható jelenlegi kiugrás, majd a görbe a város szélén kezd emelkedni, s maximumát a jelenlegi közigazgatási határon kívül veszi fel. E második előrejelzési alternatíva tulajdonképpen a szuburbanizáció alternatívája, amikor a családhiányos övezetekbe mozdulnak.

Érdeemes elgondolkodnunk e két előrejelzési alternatíva bekövetkezésének esélyeiről és feltételeiről. Ma várostervezésünk egyértelműen az első alternatíva megvalósítására törekszik, tehát szeretné elkerülni, hogy a város népességének jelentős része kertvárosokba költözzön. E tervezési koncepció sikere azt hiszem alapvetően az átmeneti övezet felújítási politikájától függ. Abban az esetben, ha a mai lakótelep gyűrű, a mai szintű lakásállománnyal nagyon gyorsan tudna befelé haladni a Belváros felé, abban az esetben nő a második alternatíva bekövetkezésének a valószínűsége. Ha az átmeneti övezet felújítása lassabb ütemű, az átmeneti övezetben az átlagosnál színvonalasabb lakások is épüljenek, s így a felújított átmeneti övezet inkább kielégíti a magasabb státuszu társadalmi rétegeknek az igényeit is, akkor elképzelhető, hogy a magasabb státuszu rétegek a színvonalában javuló belsőbb városrészek felé áramlanak majd és átadják helyüket a mai lakótelepi lakásokban a társadalom alacsonyabb rétegei számára, valószínűleg részben lehetővé téve azt is, hogy a város közigazgatási határán ma kívül szorultaknak egy része beköltözzön. Ez utóbbi esetben valószínűleg Budapesten belül a népesség koncentrációja lényegesen fokozódik, Budapest beszívja a jelenlegi agglomeráció népességének egy részét tehát ez az alternatíva következik be, akkor elképzelhető, hogy a mai közigazgatási határon az ezredfordulóra a tervezettnél lényegesen nagyobb népességgel kell számolnunk.

Más a helyzet akkor, hogyha az átmeneti övezetnek a felújítása gyors ütemben halad előre, az átmeneti övezetet lényegileg a mai lakótelepi lakásállománynak megfelelő minőségben rekonstruálják. Ez esetben valószínű, hogy a magasabb státuszu rétegek a város belterületén igényeiknek megfelelő lakást nem találva a városon kívülre szorulnak, ez pedig a szuburbanizáció folyamatának kialakulását jelentheti. Elképzelhető tehát, hogy a mai közigazgatási határon kívül létre jönnek az északamerikai fejlődésből ismert magasabb társadalmi státuszu kertvárosok. Az, hogy a város fejlődése melyik irányba fordul, valószínűleg a következő évtizedben dől el. A hetvenes évek döntő szerepet játszhatnak Budapest jövője szempontjából. Döntő jelentőségű, hogy az elkövetkezendő tíz évben mi történik és mi történhet az átmeneti övezetben. A várható fejlődést az is befolyásolja, hogy a következő évtizedben miként alakul a személyautó ellátottság, illetve mennyire halad előre a Budapestről kivezető autószertrádák építése. Az előrejelzések szerint ez 1985-re 1,2 és 1,7 millió között becsülik a személyautó állományt, aminek, ha mondjuk nem is marad továbbra egy olyan nagy százaléka Budapesten, mint jelenleg, de valószínű, hogy a gépkocsiknak, több mint 20 százaléka Budapesten koncentrálódik, vagyis 85-re a jövedelmi gulának a felső 1/4-e, de talán 1/3-a is legalábbis Budapesten el lesz látva autóval. E tény a szuburbanizáció motorjává válhat, különösen akkor, ha egyidejűleg a városból kivezető autószertrádák megépülnek. Budapest városszerkezetének elemzése azért bizonyult számomra megtermékenyítőnek, mert úgy tűnik, hogy a múlt század nyolcvanas éve óta bizonyos párhuzam mutatható ki a városépítészetünk előtt jelentkező problémákban, s bármennyit változtak is a társadalmi és gazdasági feltételek, melyek a városépítészeti tevékenység kereteit megszabják, városépítészetünk korábbi kudarcai és sikerei mégis tanulságosak lehetnek a városfejlődés jelenlegi stratégiájának kidolgozásában.

MEZEI Gyula:

Nagy érdeklődéssel hallgattam mindkét előadást, s engedtessek meg nekem, hogy hozzászólásomban mindkét előadásra hivatkozzam. Ugyanis amikor Kovalcsik József kifejtette a kulturális élet alakulását, és a művelődésügy fejlődését Budapesten, ebben - szerintem - nagy szerepe van a - tegnapi napon elhangzott - másik témának is, mely az urbanizáció és életmód változásával foglalkozott.

E nagyon széleskörű témán belül csupán egy részterületről szeretnék beszélni, mely hozzám a legközelebb áll, a közoktatásról. Szólni szeretnék arról, hogy napjainkban Budapest kulturális életében milyen gondokkal és problémákkal küzd a közoktatás és milyen tényezőket kellett figyelembe venni ahhoz, hogy azt a megállapítást kiérdemelje, melyet Kovalcsik József használt. Idézem: "a legnagyobb fejlődés, a legszervezettebben a kulturális élet változásaiban a közoktatásban következett be".

Budapest közoktatásának az ország közoktatáspolitikáján belül sajátos feladatokat kell elvégeznie. Budapest a kulturális élet központjaként szerepel, tehát az oktatás központja is. Talán néhány számadat világosan mutatja, hogy nem csupán arról van szó, hogy a lakosság 1/5-e itt él, de arról is, hogy a középfoku oktatásban résztvevő tanulóknak 30 %-a, a nevelőotthonban elhelyezett gyerekeknek 1/3-a kap oktatást, nevelést Budapesten. Nem csak a mennyiségre utaló számok bizonyítják ezt, tartalmi problémák is. Sok esetben az ország egyes részein 5-10 évvel később jelentkeznek azok a problémák, melyekkel Budapestnek a közoktatás fejlesztése során meg kell birkóznia. Hadd említek néhányat ezek közül, melyeket a mai iskola sajátosságának foghatunk fel, s Budapesten hamarabb váltak felismerhetőkké. Ilyen mindenekelőtt az iskola funkciójának megváltozott volta napjainkban. Ha visszagondolunk iskolai élményeinkre, tudjuk, hogy mit jelentett az iskola az ember életének a megszervezésében. Ez gyökeres változáson ment keresztül. Néhány változást említek: Ma az iskola nem csupán világnézetet megőrző intézmény - mint ahogyan erről beszélni lehetett 1945 előtt - hanem a világnézetet alakító, - elsősorban alakító intézménye az ifjuságnak. E világnézeti megalapozottság kiterjed a gyermek életmódja egészének alakítására. Ha csak azokat a számokat veszem figyelembe, amelyek az urbanizáció következtében Budapesten jelentkeznek, hogy az aktív korban lévő nők 80-90 %-a kereső alkalmazásban van, és ehhez hozzátennék egy másik, reprezentatív felmérésünkkel nyert adatot, mely azt bizonyította, hogy a budapesti általános iskolák tanulóinak 17 %-ában él csupán odahaza olyan nem dolgozó felnőtt, aki a gyermek nevelésével napközben foglalkozni tud, akkor bizonyítottnak vehető ez az állítás. Az iskolára olyan funkció hárul, amely a világnézeti megalapozottságra építve a gyermek egész életvitelét tervezi, egész életszervezését befolyásolja. A másik ilyen alapvető funkciója az iskolának a közösségalkotó szerepe. Az urbanizáció egyik hatása a lakótelepek kialakulása, a grundok, szabad terek, játékterek eltűnése mind erőteljesebbé tette az ifjuság közösségi életének alakításában az intézményes szervezetek szükségességét. Ebben is elsőrendű szerep hárul az iskolára, mint közösségalkotó fórumra, mint közösségalkotó szervezetre.

A harmadik funkció - amely Budapesten elsődlegesen jelentkezik - hogy az iskola míg korábban az ismeretek fő forrásaként szerepelt, addig ma elsődlegesen az ismeretek feldolgozásának, szelektálásának, és az ismeretek alkalmazásának fórumává válik. Napjainkban a technikai forradalom, a kommunikációs forradalom időszakában ifjuságunk zöme - különösen a középiskolákban, és a felsőoktatási intézményekben tanuló ifjuságra gondolok - ismereteinek többségét nem az iskolában hallja először. Az iskolának ezen ismeretek rendszerezése, a helytelen ismeretekkel való szembeállítás és az ismeretek alkalmazására való felkészítés a fő feladata.

Következő funkció, mely az iskolára óriási feladatot ró, hogy ma az iskolát tekintethetjük a társadalmi mobilitás fő közegének. Annak az időszaknak a végéhez érkezünk, amikor nagy társadalmi rétegek mozgása, a felnőtt korban való foglalkozás változása végbement. A felszabadulás utáni forradalmi időszakban, majd később a mezőgazdaság szocialista átalakulásánál tapasztalhattuk ezt, de ma ez a folyamat lelassult. A társadalmi mobilitásra való felkészítés, annak elősegítése, hogy az egyik társadalmi rétegből a másikba

jusson az ifjúság, az iskolára hárul. Ezért nagyon lényeges, hogy az iskolában milyen módon tudnak foglalkozni a különböző társadalmi rétegek tehetséges - és én most a tehetséget nem csupán a szellemi munkára szeretném korlátozni, hanem a tehetség teljes fogalmát értem ezen - gyermekeivel, hogy azok pályairányítása, képességeiknek, a népgazdaság igényeinek és a társadalmilag elengedhetetlenül szükséges, társadalmunk szocialista demokráciáját biztosító társadalmi mobilitás elősegítője is legyen.

A következő funkció, melyet megemlíteni szeretnék ezzel összefüggésben, hogy ma tulajdonképpen a társadalom fő munkaerő utánpótlása az ifjúság. Az iskola pályairányító szerepe lehet befolyásolója annak, hogy ez a munkaerő utánpótlás megfeleljen az adott terület népgazdasági igényeinek. Ma sajnos, iskoláink a funkciót nem teljes sikerrel teljesítik. A budapesti általános iskolában végzett tanulók érdeklődésének torzulásai, pályaelképzelései ellent mondanak Budapest gazdasági életéből fakadó munkaerő igényeknek. Mindebből következik, hogy Budapest közoktatása csak úgy tud megfelelni feladatainak, ha ezeket a funkciókat számitásba veszi s jó néhány olyan feladatot magára vállal, mely az országban még nem kialakult, vagy kísérleti stádiumban van, vagy csak a jövőben alakul ki.

Néhány ilyet ebből hadd említsek meg, szinte csak felsorolásszerűen. Így pl. Budapesten meg kell oldani, ez törvénytörően jelentkezik, az ifjúság egésznapos nevelésének problémáját. Ez különböző életkorokban mást-mást jelent. 3-6 éves korig, az óvodáskorú gyerekek elhelyezése ad legtöbb munkát. Ma az óvodáskorú népesség 80 %-a jár óvodába, ugyanakkor több mint 6 ezer gyereket utasítottunk el. Ez tényszerűen bizonyítja, hogy a 80 %, mely nemzetközi viszonylatban igen magas százalékarány, sem kielégítő, és ahhoz, hogy a népgazdaság a budapesti igényeket kielégítse, megközelítően 100 %-ra kell emelnünk pl. az óvodáskorú gyermekek egésznapos foglalkozását. (Budapesten ismeretlen fogalomként jelentkezik a félnapos óvodai elfoglaltság, amely az ország egyes részein, de különösen külföldön eléggé általános.)

Az egésznapos foglalkoztatás az általános iskolában megoldatlan probléma volt hosszú évekig. A 6 éves korig óvodában lévő gyerekek közül nagyon sok került ugy általános iskolába, hogy nyakába kapta a madzagon lógó lakáskulcsot, s a tanítás végén naponta teljes, "önálló életbe" kezdett. Ezért biztosítottuk Budapesten, hogy az általános iskolai tanulók 44 %-a iskolaotthonos, vagy napközis elfoglaltságban vesz részt (az alsótagozatos gyerekek 65 %-a). Terveink szerint ezt a közeljövőben mintegy 60-70 %-ra kell fejlesztenünk. Ezen belül olyan új formákat kellett kikísérleteznünk, és ma már általánosságban bevezetnünk, vagy megkezdeni az általános bevezetését, mint az iskolaotthonos oktatás az általános iskola alsó tagozatában, vagy mint a szaktantermi kabinet rendszerű oktatás a felső tagozatban, és délután ezen tanulók klubszerű foglalkoztatása. Az iskolának magára kell vállalnia azt a funkciót, hogy a gyermek egész napját megtervezze és egész napjának eltöltésére befolyással legyen.

Magára kellett vállalnia az iskolának továbbá azt a funkciót is (hamarabb, mint másutt), amit az u. n. korrekciós tevékenység jelent. Hadd említsem meg azt a nagy problémát, ami szintén az urbanizációval és az életmóddal függ össze, hogy Budapesten igen magas a koraszülések száma (az országos átlagnál magasabb). Ebből következően - valószínűleg ismerik azt a statisztikai adatot, hogy - a koraszülötteknek mintegy 1/3-a problémás gyerekek. Ezért van az iskolai korrekciónak olyan nagy jelentősége, hogy a gyerekek ne maradjanak le, s az általános iskolák elvégzését biztosítsák minden egyes gyerek számára. A budapesti általános iskolák ezt a funkciójukat mind eredményesebben teljesítik. Míg országosan az általános iskolai bukási arány az elmúlt esztendőben 7,8 %-os, azelőttiesztendőben 11 % volt, Budapesten ez az arány az elmúlt esztendőben 0,6 %, az előtti esztendőben 1,1 % volt. Valljuk, hogy a korrekciós tevékenység következményeképpen sikerült kiküszöbölni a buktatást, és elérni azt a számot, amelyet Kovalcsik elvtárs előadásában említett, hogy az általános iskolai koru tanulók 90-96 %-a időben elvégzi az általános iskola 8 osztályát. A korrekció azonban nem csupán csak az iskolakezdesnél szükséges, hanem az iskolai oktatás egész folyamatában. Meg kell szabadulnunk attól a feudális pedagógiai elképzeléstől, mely az iskolai eredménytelenség ellen egyetlen eszközt ismer, a buktást. Nyilvánvalóan a lemaradás időbeli észrevétele lehetővé teszi az időbeli korrekciót, és ezáltal megszabadíthatja az ifjúságot attól a nyomástól, amely a bukás miatt nehezedett az ifjúság vállára.

Az iskolára, és különösen a budapesti iskolákra óriási feladatként nehezedik a pályaválasztás irányításának megoldása. Szándékosan mondom a pályaválasztás irányítását, és nem pályairányítást, mert valójában, zömében pályairányítás folyik. Azaz a gyerek nem

önállóan választja meg a jövőjét meghatározó pályát és ehhez kap a felnőtől segítséget, hanem a felnőttek, mindenekelőtt a szülők, esetleg a szülők környezetének hatása, a pedagógusok befolyása, (sajnos sokkal kisebb szerepe van ebben a pedagógusok befolyásának) a döntő pálya választásában. Valójában azt kell elősegítenünk, hogy kialakuljon a gyermek képességeinek önismerete, ugyanakkor ezt összhangba tudjuk hozni a népgazdaság igényeivel. Jelentős gond számunkra az, hogy a pályaválasztás irányítása megfelelően differenciált legyen, és alkalmazkodjék a társadalmi mobilitásból fakadó feladatainkhoz. Ezért kap mind nagyobb jelentőséget a munkástanulók tanulásának segítése. Ez pedagógiai munkánk része. Ennek érdekében jelentős intézkedéseket tettünk. Pl. Budapesten két olyan kollégium működik, ahol a munkásszülők tehetséges középiskolás gyermekei élnek, tanulnak, akiket elősorban a felsőfoku továbbtanulásra akarunk felkészíteni. A Fővárosi Tanácsa a Szakszervezetek Budapesti Tanácsa, a KISZ Budapesti Bizottsága és a különböző egyetemek közösen szervezik, a munkástanulók továbbtanulását elősegítő egyéni, vagy csoportos foglalkozásra előkészítő szakköröket. Budapesten évente 4 millió forint ösztöndíjat adunk ki olyan középiskolás tanulóknak, akiknek továbbtanulásában esetleg szerepet játszhat szüleik anyagi helyzete, éppen ezért, hogy ez az anyagi helyzet ne akadályozza továbbtanulásukat. Jelentős kedvezményeket nyújtunk a munkás szülők gyermekeinek kulturálódásukhoz kedvezményes színház és mozijegyek biztosításával, a könyvtárhálózat fejlesztésével, stb.

A mai középiskoláknak igen nagy jelentőségük van a közösségalkotásban. Ha mi az ifjúság túlterhelése ellen tényleges harcot akarunk folytatni, akkor mindenekelőtt azzal a nézetrel kell szembeállni - és szállunk szembe -, hogy az iskola maga képes minden használható ismeretre megtanítani az ifjúságot. Az iskolának nemcsak ez a kötelessége, hanem az is, hogy az ifjúságot rávegye, más forrásokból, mindenekelőtt a közművelődés forrásaiból milyen módon tudja megszerezni a műveltségéhez elengedhetetlenül szükséges ismereteket, melyeket az iskola nem nyújthat. Ezért az iskola nevelőtevékenysége és a közművelődés szoros összefüggésben jelentkezik, és az iskola nevelőmunkájának hatékonysága csak akkor bontakozhat ki igazán, ha ez még szorosabbá válik, de nem csupán iskolán belül, hanem az iskola és színházak, iskola és más művészeti intézmények, iskola és közművelődési intézmények kapcsolatában is.

Mi büszkék vagyunk arra, hogy a Fővárosi Tanács a maga művészeti, közművelődési intézményeit arra buzdítja, hogy ugyanilyen aktívan keresse a kapcsolatot az iskolába járó ifjúsággal, és velük úgy foglalkozzék, hogy a diákok olyan felkészültséggel hagyják el az iskolát, mint akik a közművelődésre készek, az önművelődésre pedig képesek. Ennek a tevékenységnek az ösztönzésére a Fővárosi Tanács évente jelentős összegű díjban - 50 ezer forint díjban - részesíti azt a művészeti intézményt, amely az ifjúsággal a legjobb szerzetesi kapcsolatot tudja kialakítani. Hangsúlyozni szeretném, ha az iskola betölti ezt a közművelő, és közművelésre előkészítő funkcióját, csak abban az esetben tudunk ténylegesen beszélni az iskola nyomasztó, lexikális túlterhelésének megszüntetéséről.

Engedtesék meg, hogy valamit az urbanizáció és életmód előadáshoz is hozzáfűzzek, amely előadást Szelényi Iván tartott.

Különös érdeklődéssel hallgattam ezt az előadást, mert az urbanizáció és életmód alakulása elválaszthatatlan éppen a közoktatás, az ifjúság nevelésében jelentkező - hogy így fogalmazzam - sajátos budapesti feladatokról. Nagyon érdekes volt számomra ez az előadás, tényleg nagyon sok érdekes gondolatot adott. Azt nem tagadom, hogy ezzel együtt hiányérzetem támadt, Szelényi Iván ugyan a bevezetőjében mondta, hogy ő nem arra ad választ, mit előadásának a címe ígér, én mégis szerettem volna a cím ígérte tartalmat is hallani. Amit elmondott, hangsúlyozom, abban sok érdekes és nagyon sok eredeti gondolat van, de sok kérdőjel is.

Nem vagyok a településszociológia ismerője, azonban ismerem a budapesti közoktatást, és mint ilyen elengedhetetlenül szükséges, hogy bizonyos mértékig foglalkozzam, tudomást vegyek mind az urbanizáció és életmód változásairól, mind a településhelyzet alakulásáról Budapesten. Bennem kérdőjelként maradt, hogy pl. a felszabadulás előtti időszakról beszélve, lényegében Szelényi Iván két osztályról beszélt, a proletáriátusról és a középosztályról. Melyik osztályt nevezi középosztálynak? Vajon ennek elhelyezkedését milyen mélységig, és milyen módon gondolja, mert nyilvánvalóan ebben az esetben nem teljes képét akarta adni a felszabadulás előtti Budapest település strukturájának, mert ezzel a terminológiával ezt semmiképpen nem adhatta.

Számomra probléma továbbá az is, hogy lehetséges-e a lakótelepekről, melyek Budapesten kialakultak, egységesen beszélni? Vajon azonos-e a Mogyoródi uti, Kerepesi uti, Nagy Lajos király uti, Fűredi uti lakótelep a csepeli városközponti, pesterzsébeti, kelen-

földi, lágymányosi, óbuda lakótelepekkel? Azonos-e a települési struktúrája, azonos elveket, azonos tendenciákat lehet-e ezekből levonni és ezek alapján fogalmazni? Nyilvánvalóan a magam tapasztalatai alapján - és mégegyszer elnézést kérek, hogy belekontárkodom a nálam sokkal több ismerettel rendelkező Szelényi Iván kutatási területébe, - de én az előadást hallottam - azt kell mondanom, hogy ezekről mint egységes struktúrájú településekről nem lehet beszélni. Magam a közoktatás tapasztalatai alapján tudom ezt bizonyítani. Pedagógiai ellenőrző munkánk igazolva, hogy pl. a Mogyoródi uti lakótelep iskolába járó gyerekekkel más módon kell foglalkozni, mint a lágymányosiakkal, vagy szélesebb értelemben másfajta tevékenységet kíván az állami lakótelepek és az OTP öröklakásos lakótelep iskoláinak mikro környezetete. Ha ezt az iskolai munkában nem vennénk figyelembe, hihetetlenül súlyos hibát követnénk el.

Az előadással kapcsolatosan további problémát jelent számomra, hogy korszakolása nem történt meg. Nem lehet a lakótelepek fejlődéséről, a lakótelepek kialakulásáról, ottani struktúráról, lakásokról beszélni bizonyos korszakolás nélkül. Egészen más körülmények vannak, más települési viszonyok pl. az 50-56 között kialakult lakótelepeken, más az 57-58-ban elfoglalt lakásoknál, vagy a 60-as években, vagy éppen a IV. ötéves tervben létesített lakótelepeknél.

Gondoljanak az 1971-es lakástörvényre, mely alapvetően befolyásolja a lakáskiutalás rendszerét. Valószínűleg ismert - és Szelényi Iván előtt is ismert - hogy 1 500 Ft-on felüli egy főre jutó jövedelem esetén állami lakásban nem részesíthető senki, 2 500 Ft-nál nagyobb jövedelem esetén állami-szövetkezeti, tehát tanácsi elosztású szövetkezetiben sem részesíthető senki. Tehát nyilvánvalóan a lakótelepek struktúráját alapvetően befolyásolja és meghatározza, hogy tulajdonképpen ezekre a lakótelepekre ki kerül.

Számomra az is problémát jelent (és azt mondanám, hogy bár igaz lenne), hogy a lakótelepeken kialakult valami státusz-szimbólum. Ez esetben mondhatnám, hogy a lakótelepeken kialakul valamifajta közösség. Sajnos ilyen közösségi életről a lakótelepeken ma még beszélni nem lehet. Ma a budapesti közművelődésnek legnagyobb gondja - Kovalcsik József idézte a Fővárosi Tanács elé terjesztett jelentésünket, melyet mi fogalmaztunk, hogy a lakótelepeknek kulturális ellátottsága nem kialakult, és ennél fogva nem tudunk hozzájárulni ahhoz, hogy valamifajta közösség kialakuljon ezeken a lakótelepeken. Kétségtelen tény az, azt is figyelembe kell venni, hogyan alakult a lakótelepekre költözöttek szociális összetétele. E kérdésre adandó válasznál még jobban szükség van a korszakolásra. Ugyanis más volt a helyzet néhány évvel ezelőtt, s megint más ma. Csak egy példát mondom: 1970-ben a lakást kaptak 72 %-a effektív fizikai munkát végző dolgozó volt. Ha ezt a számot általánosítanám az összes lakótelepre, nem lenne igaz. Ez egy átlagszám, mely más időszakban más volt, s lakótelepenként is változó. Valószínűleg ez a tény is összefügg a lakótelepeken lévő mozgással. Pl. a lágymányosi lakótelep, ahol a nem fizikai dolgozó lakók aránya a legmagasabb a lakótelepek közül, a lakótelep kialakulásától számított 4 esztendő alatt 43 % cserélt lakást. Ezt tovább követni nehezen tudtam, és nyilvánvalóan Szelényi Iván tudja ennek tovább követését, hiszen ő foglalkozott ezzel, de az Üllői uti lakótelepről, az u.n. József Attila lakótelepről, ahol sokkal magasabb a munkások aránya, onnan már csak 31 % mozgott. Ezek az adatok az állami lakásokra vonatkoznak. Még érdekesebb a kép, ha a tanácsi kiutalási szövetkezeti lakásokat vizsgáljuk. Az Üllői uti lakótelepen a 6-7 évvel ezelőtt kapott szövetkezeti lakásokat 3,9 % cserélte el, az Árpádhidnál kialakuló lakótelepen lévő szövetkezeti lakásokat 4,3 % cserélte el. Nyilvánvaló, hogy aki többet fizetett a lakásért (tehát nem ingyen kapta, mint állami lakást) annak a lakótelephez való kötöttsége nagyobb, köztűtük a lakáscsere sokkal lassabb és más tendenciát mutató folyamat.

Mi azt tapasztaljuk, hogy a lakótelepekre kerülők nagyon sokfélék. Sokszor életformát kell váltaniuk, s ez nem megy minden konfliktus nélkül. A kiutalt lakások egy része a szanált lakások pótlására szolgál. S olyan emberek kerülnek lakótelepekre, akik sok esetben kertés házban laktak, most bekerülnek köregetegbe, ahol nagyon magányosnak érzik magukat. Nagyon sok esetben teljes komfort nélküli lakásokból kerültek be komfortos lakásokba. Sajnos olyan jelenségekkel is találkoztunk, melyek ellentétes tendenciát mutatnak az előadásban elhangzottakkal, - pl. olyan családok cserélik el a lakásukat, amelyek a komfortot túl gyorsan kapták, és nem tudják megszokni, vagy az óbudaiak, a pesterzsébetiek, akik Ujpalotán kaptak lakást mindent elkövetnek, hogy visszakerüljenek Obudára vagy Pesterzsébetre. Komoly figyelmeztetésnek tartjuk ezt a főváros számára, hogy a lakáskiutalásnál ezeket a helyi kötöttségeket mindinkább vegyük figyelembe. Valószínűleg Önök előtt ismert is, hogy - az előadásban említett - átmeneti övezet rekonstrukciója megkezdődött. Folyik a VIII., a

IX. kerületben és így tovább. E lakótelepek lakáselosztására, mivel tanácsi lakásokról van szó, a 71-es lakástörvény az irányadó, tehát szociális összetételét ennek megfelelően várhatjuk, és kell hogy felkészüljünk az itt végzett művelődésügyi munkára.

Mégegyszer elnézésüket kérem, hogy a művelődés kapcsán erre a területre is kitértem. Úgy vélem azonban, hogy a művelődésügy egészét vizsgálni, s a művelődésügy közvetelményeit megérteni, feltételeit megteremteni az urbanizáció és az életmód változás áttekintése nélkül lehetetlen. Ezért kellett ezzel is foglalkoznom.

LÉTAY Miklós:

Szelényi Iván előadásának méltatása kétségtelenül hálás dolog lenne, azonban hasznosabbnak véljük, ha az imént felsorakoztatott megfigyelések mellett néhány más jellegű gondolatot is felvetünk. Ennek azért látjuk szükségét, mert a címben jelzett "életmód"-ról szinte alig, helyesebben csak közvetve esett szó. A fogalommal kapcsolatban uralkodó bizonytalanság és a téma Budapest tekintetében való kidolgozatlansága ugyancsak arra figyelmeztet, hogy a kutatás lehetőségeit és problémáit fontolóra kell venni.

Az eddigi kutatási gyakorlatból az máris nyilvánvaló, hogy az "életmód" terminus magába foglalja a mindennapi élet egészét, annak minden résztvevőjét, anyagi és szellemi összeállítását, cselekvés sorozatát, kapcsolat rendszerét, stb. A rendkívül összetett tartalomtól a társadalomtudományok egyes ágai, mint például a pszichológia, néprajz, szociológia csak bizonyos részek vizsgálatát vállalják, természetesen saját szempontjaik szerint.

Budapest társadalmá bármelyik jellegű megközelítés számára bő anyagot nyújt, nemcsak két milliós nagyságrendje és rendkívüli színessége következtében, hanem azért is mert a fővárosi lakosság elmúlt száz évben folytatott életmódjának elemzése eddig gyermekcipőben járt. A feldolgozásra váró témák sorravételére most nincs mód, de legyen szabad néhány példát említeni.

Óbuda törzsökös lakóinak jelentős része a 19. században mezőgazdasági termelés-sel foglalkozott. Erre épült az a parasztpolgári kultúra és életmód, mely néhány lényegtelen mozzanattól eltekintve, meglepően szilárdnak és mozdulatlanak bizonyult Pest-Buda közelsége, dinamikus fejlődése ellenére. Azonban a termelés hagyományos rendje az 1886-1887. évi filoxéra vész következtében súlyos törést szenvedett, s ez változások sorozatát indította el. Akik kényszerűségből - mert például elszegényedtek - vagy önként - mert például biztosabb megélhetést akartak - hátat fordítottak e mezőgazdasági tevékenységnek, gyári munkások lettek. Életmódbeli változásaik vázolósa most messzire vezetne, így csupán egy részletet ragadok ki. A szőlőművesből lett munkások nem szakadtak el a földtől, konyha- vagy gyümölcsöskert formájában valamennyi területet továbbra is megtartottak és megműveltek. Ennek következtében ferasztó életvitel alakult ki, hiszen a szabadidőt is munka töltötte ki, ami újabb következmények eredője lett; pl. a művelődésre, a családi gyermeknevelésre fordítható idő csökkent. A különböző jellegű témák láncszerű kapcsolódása egyébként általánosságban arra figyelmeztet, hogy az életmód bonyolult rendszere csak több dimenziós elemzéssel ismerhető meg.

A budapesti életmód kutatás számára fontos mérőföldkő a felszabadulás. A történelmi fordulat, az új társadalmi berendezkedés nagy tömegeket hozott mozgásba. Az 1940-es évek végétől, Magyarország minden részéből emberek ezrei indultak el Budapestre. Migrációjuk utja-módja sokféle lehetett. Azonban a lényeg az, hogy a korábban falun élő, mezőgazdasági termeléssel foglalkozó paraszt a fővárosba költözött, s életmódja a lakó- és munkahely csere, illetve annak hatásai következtében jelentősen megváltozott. Más munkaeszközökkel dolgozva újfajta termelési tapasztalatokra tett szert. A város tárgyi valóságának elfogadása gyakran megelőzte a tudat fejlődését s ez ellentmondásokat szült. Gondolok itt például az izlésbeli és kulturális átalakulás lassúságára, torz mozzanataira, a szülőfaluhoz való kötődésekre vagy a családi élet konyha centrikusságára, stb. Ezzel a problémakörrel kapcsolatban még annyit szeretnék megjegyezni, hogy a népi kultúra és az azokat hordozó etnikumok városokba való behatolása, beépülése világjelenség. Kutatása - az u.n. akkulturációs kutatás - elsősorban az angol nyelvterületen több évtizedes hagyományokra tekinthet vissza. Megismerésük egyszerre hathat ösztönzőleg és segítőleg, mivel biztosra

vehető, hogy számos külföldi tanulság eredménnyel hasznosítható a magyar viszonyok között is.

A napjainkban folyó városrész rekonstrukciók szintén komoly feladatok forrásai, hiszen az 1950-ben Budapesthez csatolt területeken körülbelül 40 000 lakást szanálnak a következő tíz évben. A lakásvizonyok változása, a város más pontjára való költözés és ezáltal a munkahelytől való távolság megváltozása, a baráti, szomszédai kapcsolatok esetleges módosulása, az egyén mozgásvilágának átalakulása, mind-mind az életmód kutatás keretei közé illenek.

Tisztában vagyok azzal, hogy nem a várostörténet legfontosabb kérdéseit vettem fel. Mindössze arra kívántam rámutatni, hogy a teljes ismeretanyag kialakításához az érdeklődésük miatt hálásabb témák mellett vállalkozni kell a mindennapok legegyszerűbb, beidegződött, automatikusan működő összetevőinek elemzésére is. Ez kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy a város funkciói tökéletesedjenek, a város fejlesztése pedig még precízebb legyen.

KÖRMÖCZI Katalin:

Engedjék meg, hogy hozzászólásomat egy szubjektív megjegyzéssel kezdjem: nem vagyok az 1945 utáni időszak kutatója, érdeklődésem inkább a század eleji lakótelepek építésére, különösen a Wekerle-telep történetére irányul. Mégis úgy érzem, hogy a Wekerle-telep sajátos problémáival, - bár alapjában nem hasonlítható össze terjedelmét, felszereltségét, lakásainak színvonalát tekintve a mai modern lakótelepekkel, - érdekes topográfiai és társadalmi összehasonlításokra ad alkalmat. Az összehasonlítás alapja, hogy mindkét esetben lakótelepről van szó, tehát egy olyan várostopográfiai jelenségről, amely a modern kapitalista várossal jelenik meg, amely az évtizedek során sajátos fejlődésen megy át. A lakótelep korábban valamely réteg elkülönítését, esetleg egyenesen kikülönítését jelentette, különösen, ha az első világháború után létesített Mária-Valériára vagy hasonló telepekre gondolunk. A városfejlődés aztán, főként az elmúlt évtizedekben az esetek többségében a lakótelepet a modern város egyik alkotóelemévé tette.

A századfordulón a XX. század elején létesített lakótelepek a városi lakásnyomor enyhítését célozták. Az alap gondolat a szociális segítség ugyan, de a társadalom meghatározott rétegei számára csupán. Állami, városi, vállalati telepek ezek, vagy munkások, vagy tisztviselők részére, esetleg egy meghatározott gyár, üzem dolgozói részére. Első és legszembetűnőbb sajátosságuk tehát, hogy a telepeken való lakáshoz jutás munkahelyi kötöttséget jelent. A lakók társadalmi hovatartozás szerinti homogenitása eleve adott. Vasutasok, Máv-gépgyáriak lakják, vagy a Ganz Művek dolgozói, másokat a városi tisztviselők. Így a homogenitásból adódóan kézenfekvő lenne, hogy a telepeken kialakult életmódot az ottlakók társadalmi hovatartozása, gazdasági helyzete, szemlélete határozza meg. A felsorolt tényezők érvényesülését azonban megzavarja és befolyásolja az a tény, hogy a telepek létesítését indítványozó szociális gondolat nem tisztán mint szociális segítség érvényesül, állami, városi, üzemi és politikai érdekek színezik azt át. A telep az állam, a város vagy az üzem tulajdona, s a tulajdonos a tulajdonjog alapján meghatározza a bérleti feltételeket. Így egy meghatározott osztály, réteg vagy gyári munkásközösségek csupán a tulajdonos által megválogatott csoportja kerülhet a telepre.

Nézzük konkrétan ezt a Wekerle állami munkáslakótelep esetében. A telep létesítésétől, 1909-től a Horthy-korszak végéig, lakóinak mintegy háromnegyedét állami munkások és alkalmazottak adták: Máv-gépgyári, északi főműhelyi, dohánygyári, nyomdai munkások és postai alkalmazottak. A lakók többi része magángyarak munkásaiból és a telepi alkalmazottakból tevődött össze. Munkáslakótelep tehát. Akadnak nézetek, amelyek szerint a munkásarisztokrácia lakta a Wekerle-telepet. Ezen nézetek alapját képezheti az a tény, hogy a pénzügyminisztérium által kiadott bérleti feltételek politikai kitételeket is tartalmaztak. Vagy alapul szolgálhat az, hogy itt jobb körülmények között éltek a munkások, mint a főváros egyéb munkáslakta területein, a peremkerületeken és a nyomortelepeken. Ám ez az utóbbi már a telepadata viszonyokból következik.

A Wekerle-kormány munkáslakótelepet létesített abban az értelemben, hogy munkásokkal telepítette azt be, de nem titkolt alapkonceptiója volt a telep létesítésekor, hogy a munkásarculatot átformálja, egy tőle idegen életmódot illetve annak kereteit adja a telep vi-

szonyaival. A Wekerle telep ugyanis valamiféle átmeneti életmódot nyújtott: földrajzi fekvésével, (nagyváros tövében, de annak határain kívül) elrendezési tervével, utca-, úthálózatával, város és nem telep jellegével, kertes házaival, a lakások belső elrendezésével, komfortszinvalával, - a legszegényebb kispolgári élet hangulatát sugalló kisvárosi jellegével.

A telepnek városközpontja épült, Kós Károly tervei szerint, sugár és körutjai, a főtéren emeletes házakkal, parkkal. Házaik kettő, négy, hat és nyolc lakásosak, egy, két szobásak, általában fürdőszoba nélküliek, földszintesek. Építésénél az olcsósági szempont dominált inkább, mint a korabeli színvonal; homoktégglából épült, lakásai komfort nélküliek.

Ma a lakótelep a legmagasabb építési és komfort szintet jelenti, a modern nagyváros része, és a modern nagyvárosi életformát képviseli, abban az értelemben, hogy teljes komfortot ad, és nagytömegű lakásszükségletet elégít ki magas színvonalon.

De alvóváros csupán. Külső területeken fekszik általában, a városi élet lüktetésén, zaján, de kulturáján is kívül. A kulturcentrum távol esik, s a telepeken általában nem létesült.

A Wekerle-telep külsőségekben megnyilvánuló kisvárosi jellegét emeltük ki eddig, s kárhoztattuk, de ezek a külsőségek valamiféle városias társadalmi életkereteit jelentették. A Wekerle-telepi lakóknak volt társasköre, sportklubja, hetilapja, filmszínháza, s volt, - ha szegényes is - könyvtára, iskolái, óvodái, és ezek a telep épülésével párhuzamosan készültek. De az is igaz, hogy a tervekben szereplő munkásotthon, polgári iskola és népfürdő sohasem épült fel. Hogy kulturális intézményei, klubjai, társasköre, milyen politikai szellemet voltak hivatva táplálni, az nyilvánvaló. S ha tartalmukban ezek elfogadhatatlanok is számunkra, az új lakótelepek épülésekor nem árt arra gondolnunk, hogy ne csupán a lakásokban adjunk otthont a lakóknak, hanem környezetükben, a telep egészén is. Teremtünk valóban modern nagyvárosi életmódot, illetve adjuk meg annak kereteit.

A Wekerle-telepi akcióval az állami kiragadott a munkásosztályegészéből egy csoportot, amelyet érdekeltté, kötötté tett munkahelyi, mozgalmi vonatkozásban egy lakással, amellyel és amelynek környezetével életmódját kívánta erőszakosan módosítani, a maga érdekei szerint. A munkás gondolkodásmódját akarta átformálni. Hozzátehetjük, nem sok sikerrel. Ezért a felemás keretek, és ezért a felemás életmód a Wekerle-telepen.

SZELÉNYI Iván válasza a hozzászólásokra:

Köszönöm Mezei Gyula hozzászólását, valóban sokban pontosította az általam elmondottakat. Terjedelmi okok miatt a lakótelepek differenciáltságának a kérdésére nem tértem ki előadásomban, ezért a következőkben mindenekelőtt erre a kérdésre térnék ki.

A lakótelepek lakásállományukat, urbanisztikai szerkezetüket és társadalmi összetételüket tekintve jelentős mértékben különböznek egymástól. Valóban éles különbség van mondjuk a Lágymányosi lakótelep és Csepel-Csillagtelep társadalmi összetétele között. Az előadásban utaltam arra, hogy a lakótelepnek a városközponttól való távolsága, s a lakótelep társadalmi összetétele között feltehetőleg szoros kapcsolat mutatható ki. Sajnos egész Budapestre vonatkozó ökológiai felmérést idáig nem végezhetünk, adataink csak néhány lakótelep társadalmi szerkezetéről állnak rendelkezésre. 1963-ban a BUVÁTI végzett vizsgálatot a Lágymányosi, az Üllői uti és az Árpádhídi lakótelepeken, ezt követte az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a BUVÁTI közös felmérése a Lágymányosi lakótelepen, majd a BUVÁTI vizsgálata az Üllői uti lakótelepen. Az ország más lakótelepein is végeztünk felméréseket, a debreceni Új Élet park nevű lakótelepen, a szegedi Odessa lakótelepen, majd Pécsen az Uránvárosban. E vidéki lakótelep felméréseket követte Pécs és Szeged teljes társadalmi ökológiai szerkezetére vonatkozóan a vizsgálat. E vizsgálatokból is egyértelműen megállapítható, hogy a lakótelep maga differenciált alakulat, bár a lakótelep övezet ennek ellenére különbözik például a lakótelepen túl elhelyezkedő családiházak területek összetételétől, vagy különbözik a Belváros és a lakótelep között kialakult átmeneti övezetnek az összetételétől. Hadd mutassak be erre vonatkozó adatokat, amelyek körülbelül jelzik azt, hogy mondjuk mennyire tekinthetők megalapozottnak az előadásomban kifejtett állítások.

Nézzünk meg például több BUVÁTI vizsgálatnak az összefoglaló értékelését, amelyik bemutatja a Lenin körut, a külső Erzsébetváros, a belső Ferencváros társadalmi összetételét. Ezeket az adatokat egybevetjük a budapesti átlaggal, valamint az Üllői uti la-

kötelep adataival. Egyetértek, egyébként Mezey Gyulával abban, hogy az Üllői uti lakótelepen más lakótelepekhez viszonyítva aránylag magas a munkások aránya bár akadnak az országban, illetve Budapesten még inkább "munkás lakótelepek", gondolok a pécsi Uránvárosra, a Lakatos uti lakótelepre, vagy Csepel-Csillagtelepi lakótelepre. Vizsgáljuk meg az egyes városrészek szerkezetét a családfók iskolai végzettsége szerint. 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a Lenin körúton 19%, a külső Erzsébetvárosban 39%, a belső Ferencvárosban 22%, a budapesti átlag 48%. Ez utóbbi adat jelzi, hogy a legalacsonyabb iskolai végzettségűek a családház gyűrűben laknak. Az Üllői uti lakótelepen a 8 általánosnál alacsonyabb végzettségűek aránya 21%, vagyis a lakótelep népessége iskolai végzettség tekintetében hasonló összetételű, mint a belső városrészek, és ami az előadásban kifejtettek szempontjából perdöntő jelentőségű, a lakótelepen az iskolai végzettség már magasabb, mint a külső Erzsébetvárosban. Egyetemi és főiskolai végzettségűek arányánál hasonló megoszlást kapunk, ezek az értékek a korábbi sorrendben: 24%, 8%, ill. 18%, ill. 7%, ill. 17% - vagyis a lakótelepi érték legközelebb a belső Ferencvároshoz áll és közelebb esik a Belvároshoz, mint a külső Erzsébetvároshoz, vagy a budapesti átlaghoz. Az adatok annál is figyelemreméltóak, mert mint jeleztem az Üllői uti lakótelep a fővárosi lakótelepek között a viszonylag alacsonyabb státuszuk közé tartozik.

Hasonló adatokat kapunk a foglalkozási szerkezet vizsgálatánál, bár a megoszlások kevésbé szélsőségesek. Az iskolai végzettség és a foglalkozás összevetésénél óvatosan kell eljárunk, hiszen a lakótelepi népesség legfőbb sajátossága, hogy viszonylag fiatal népesség. Bár nem annyira fiatal, mint gondolnánk, mert az átlagos családfő életkor a 35 év körül van, a lakótelepre kerülés időpontjában. Ebből következik, hogy a népesség életkoránál fogva már eleve magasabb iskolai végzettségű egy-egy foglalkozási kategórián belül is magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik. Önmagában a fizikai-szellemi megoszlás nem nagyon sokat mond, részletesebb foglalkozási kategóriákkal kell dolgoznunk. A fizikai-szellemi megoszlást tekintve, például az Üllői uti lakótelep és a budapesti átlag nem nagyon különbözik egymástól, bár a fizikai dolgozók aránya az Üllői uti lakótelepen - még egyszer hangsúlyozom - más lakótelepekhez, például Óbudához, Kelenföldhöz, vagy Lágymányoshoz viszonyítva magas. A fizikai dolgozók arányszáma az Üllői uti lakótelepen 62%, a budapesti átlag viszont 67%. Bontsuk azonban tovább a fizikai dolgozók kategóriáját az irányító beosztásban lévő fizikai dolgozókra, művezetőkre, szakmunkásokra, betanított- és segédmunkásokra. Ebben az esetben már jobban kirajzolódik a lakótelep társadalmi arculata. Az Üllői uti lakótelepen például segédmunkás családfőt már csak 3%-ot találunk, míg budapesti átlagban 11% ez. Bár adatokkal bizonyítani egyelőre nem tudom, de valószínűnek tartom, hogy lényeges különbségek vannak a lakótelepi arányszám tekintetében a szak- és betanított munkások egyes konkrétabb foglalkozási kategóriái között, méghozzá abban az értelemben, hogy a lakótelepeken elsősorban a munkásság kvalifikáltabb csoportjai találhatóak meg.

A vezető állásúak és értelmiségiek lakótelepi aránya meghaladja a városi átlagot. A város teljes szerkezetére vizsgálatok hiányában budapesti adatokat nem tudok bemutatni, s ezért Pécsen és Szegeden végzett felméréseinkre kell támaszkodnunk.

A két város egyes városrészeinek társadalmi szerkezetét a következő táblázat tartalmazza:

A családfók százalékos megoszlása összevont foglalkozási csoportjuk szerint, övezetenként Pécsen és Szegeden

	Értelmiségi	Egyéb szellemi	Szakképzett fizikai	Szakképzetlen fizikai
Új lakótelep	22,5	28,3	30,2	18,0
Belváros	17,2	30,8	20,5	31,5
Átmeneti I. x/	14,7	25,2	19,6	40,5
Átmeneti II.	5,2	17,2	25,4	51,2
Ipari lakóterület	2,5	14,0	27,4	55,1
Családházias terület	4,0	11,4	20,7	53,9

x/ Átmeneti övezet I-el jelöltük az átmeneti övezetnek azt a részét, ahol valamilyen fejlődés (a vidéki városokban ez elsősorban társadalmi építkezést jelent) megfigyelhető megkülönböztetve az egyértelműen leromló "átmeneti II"-től.

A bemutatott adatok egyértelműen bizonyítják a lakótelep övezet viszonylag magas társadalmi státuszát és alátámasztják azt, amit előadásomban a városszerkezet újabb változásairól elmondtam.

Igaza volt Mezei Gyulának hozzászólásában, hogy magát a lakótelepeket építési korzakonként is meg kell különböztetni, hiszen az elmúlt husz esztendőben az épülőlakások minősége alaposan megváltozott. Másoldalról igaz az is, hogy a hatvanas évek lakótelepei már meglehetősen homogének s lakótelep építkezésünk zöme a múlt évtizedre esett. Azzal megint teljesen egyetértek, hogy ha valaki gyakorlati feladattal például a különböző lakótelepeken lévő iskolák kérdéseivel foglalkozik, akkor a részletek fontosabbak a számára, munkája ott kezdődik, ahol az én előadásom végződött.

Feltehető az, hogy az 1971-es lakástörvény változásokat hoz be az állami kivitelezésű és tanácsi elosztású lakások lakóinak az összetételében. Az 1971-es lakástörvény rendkívül fontos eleme, hogy szociálpolitikai megfontolásokból jövedelmi határokat jelöl ki, tehát elvileg előrevetíti egy olyan szociális lakásgazdálkodás elosztását, amiben a nagy állami szubvenciót tartalmazó lakásokat az alacsonyabb jövedelműek kapják meg.

Más kérdés az, hogy mivel bérlakáshoz kizárólag tanácsi kiutalással lehet hozzájutni (mivel nincs piaci értékesítésű bérlakás) ezért az igényjogosultság határát jelző jövedelmi szintnek viszonylag magasnak kell lennie (ahhoz ugyanis nagyon magas jövedelem kell, hogy elvárhassuk valakitől, hogy maga építsen magának lakást). Így például a budapesti Tanács 1 500 illetve 2 500 Ft-ban rögzítette - nagyon reálisan - a bér illetve szövetkezeti lakásra igényjogosultnak 1 főre jutó jövedelmének határát. De ne feledkezzünk meg arról, hogy Magyarországon ennél alacsonyabb azoknak a családoknak az arányszáma, melyekben az 1 főre jutó jövedelem 2 500 Ft. felett van ugyancsak elhanyagolható. Ha azt mondom, hogy 2 500 Ft-os jövedelemmel még hozzá lehet jutni a szövetkezeti, állami kivitelezésű és tanácsi elosztású lakáshoz, akkor ezzel a társadalom tulnyomó része számára lehetőséget nyitott, hogy ehhez hozzájusson. Ezt nem kritikai élel mondom, hiszen valóban képtelenség egy 2 500 Ft-os egy főre jutó keresetű családtól azt elvárni, hogy 700 ezer Ft készpénzért OTP öröklakást vásároljon magának.

Végül még valamit a lakáselosztás kérdésével kapcsolatban. A lakótelepi társadalmi összetétel nem pusztán a lakáselosztás és különösen nem a tanácsi lakáselosztás következménye. Tudomásom szerint Budapesten az állami erőből épülő lakásoknak csak mintegy 50 %-át tudja a Tanács elosztani az igényjogosultak listájáról, a másik felét az újonnan épülő lakásoknak fel kell használnia egyéb célokra. A tanácsok tehát viszonylag kevés lakás elosztásáról döntenek valóban saját belátásuk szerint. Ezen túl figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a lakáselosztási politika nem határozza meg a lakásban ténylegesen maradó szerkezetét, hiszen a lakáscserékkel bizonyos spontán mozgás is zajlik a lakásrendszerben. Ennek volumenét nehéz megbecsülni, nagyon ellentétes adataink vannak. Az 1963-as BUVÁTI vizsgálat, melyet Fodor László vezetett, riasztóan magas adatokat mutatott, a vizsgálat szerint az új lakótelepekről a népesség 40 %-a hamarosan elköltözik. Ezt az adatot erősen túlzottnak vélem, s azt hiszem módszertani hiba miatt torzított. A szóbanforgó BUVÁTI felmérésben ugyanis postai uton küldték ki a kérdőíveket. A kérdőív elsősorban a lakásváltoztatás kérdésével foglalkozott. A kiküldött kérdőíveknek kevesebb mint a fele érkezett vissza. Hajlamos vagyok feltételezni, hogy azért találtak olyan nagyon magas mobilitási szintet a lakótelepeken, mert a kérdőíveket főként azok küldték vissza, akik csere utján kerültek a lakótelepre, mert úgy gondolták, a kérdőív rájuk vonatkozik. A mi lakótelep vizsgálatunk alapján a beköltözést követő 4-5 éven belül továbbköltözők arányát 15-20 %-ra becsülnénk.

Egyetértek azonban Mezei Gyulával abban, hogy valóban elsősorban az alacsonyabb jövedelmű rétegek költöznek el a lakótelepről, részben mert életformájuk a régi városrészekhez köti őket, részben mert nem nagyon tudják megfizetni ezeket az egyébként képtelenül olcsó lakásokat sem. Nem a komforttól való visszariadás viszi vissza őket a régebbi lakásokba, hanem az, hogy 1 000-1 200 Ft-os havi fenntartási költséget 600 Ft-os egy főre jutó jövedelemből nem tudnak kifizetni.

Előadásomban egyáltalán nem állítottam, hogy ma a magasabb társadalmi státuszu és kvalifikáltabb rétegek költöznek el a lakótelepről. Ellenkezőleg, tézisem éppen az, hogy jelenleg a lakótelep az átlagosnál kvalifikáltabb rétegeket fogadja. Ezeknek a rétegeknek a kiáramlásáról prognózisként beszéltem, melynek bekövetkezésével 20-25 éves távlatban lehet számolni.

Szeretném hangsúlyozni, hogy égetően szükség lenne egy budapesti reprezentatív felmérésre, annak érdekében, hogy végre pontos leírást adhassunk a város ökológiai szer-

kezetéről. Elég furcsa, hogy Budapest ökológiai szerkezetéről utoljára 1939-ben egy angol tollából jelent meg pontos elemzés.

Mezei Gyula hozzászólásában kifogásolta, hogy előadásomban használtam a "középosztály" fogalmát. E fogalom elméletileg valóban nem tartható, én azonban csak az empirikus leírás szintjén operáltam vele, egy olyan összefoglaló rétegződési terminust keresve, amelyik magába foglalja a háboru előtti magyar társadalom középső rétegeit (kispolgárságot, kiskereskedőket, tisztviselőket stb.). Elismerem azonban, helyesebb lenne, ha a háboru előtti társadalmi-ökológiai szerkezet vizsgálatánál is részletesebb és pontosabb rétegződési fogalmakkal dolgoznánk, ehhez azonban tekintettel a rendelkezésre álló adatok korlátozott voltára még sok további kutatómunkára van szükség.

A BUDAPESTI HAZAFISÁG ÉS A KÖZIGAZGATÁS DEMOKRATIZMUSA

Az a pesti lokálpatriotizmus, amelynek megható példáit láthatjuk éppen most is, a centenáriumi évében, vagy nem-alkalomszerű, folyamatos megnyilatkozását a tizezreket felsorakoztató honismereti mozgalomban, méretében és minőségében is újkeletű jelenség: az utolsó tiz-tizenöt évben alakult ki. És nagy, figyelemre méltó jelenség, ha egyfelől az előtörténetére gondolunk, másfelől arra a tényre, hogy Budapest igazában ma is pionírváros, ma is több itt a jövevény, mint a bennszülött vagy éppen őslakos.

A számba vehető kiváltó okok közül egy nehezen mérhető, mégis jól kitapintható tényezőt tartok a legfontosabbnak: a pesti ember közérzetének alakulását 1958-60 óta.

Mintegy három évvel ezelőtt új műszó röppent föl és vált igen gyorsan "slágerrá" a nyugati politikai irodalomban: "az élet minősége". A sokáig egyoldaluan vizsgált életszinvonallal, pontosabban: fogyasztási kultusszal szemben "az élet minősége" figyelembe vesz egy sor egyéb létfontosságú közérzeti tényezőt. Mármost a mi várospolitikánkat vizsgálván, megállapíthatjuk, hogy mielőtt ezt a műszót Galbraith leírta volna, minket a szocialista emberségünk, józan eszünk (vagy - különös módon - olykor akár a szegénységünk) elég régen rávezetett, hogy az élet minőségével, annak tényezőivel törődjünk, erőnkön felül is törődjünk.

Pár évvel ezelőtt egy olasz kereszténydemokrata politikus kalauzoltam Budapesten. Meglepetéssel tapasztalta, hogy a város templomai, többnyire frissen renovált állapotban, szinte kivirítanak a környezetükből. Kiszámította, hogy ez a mi kommunista-ateista rendszerünk pár év alatt a sokszorosát fordította templomokra annak, amit az ugynevezett keresztény kurzus negyed század alatt. Valamiképpen le akarta tromfolni ezt a tényt. "Én, kérem, a háboruban ugyancsak sokat szenvedett Cassinonak a szenátora vagyok. Lám, a cassinoi püspök kijelentette, amíg a lakásokat nem építik föl, addig a templomok maradjanak csak romokban!" Nem értette, egyszerűen ésszerűtlennek tartotta a mi eljárásunkat, valamiféle trükköt, taktikát vagy mit gyanított mögötte. Mit válaszolhattam? "A gesztus szép, de püspöknek kell lenni hozzá!" És megpróbáltam megmagyarázni: ezek a templomok nemcsak a hívőket szolgálják; ezek minékünk nagyapáinkat, dédapáinkat, városunk multját jelentik, az otthonlétünkhöz tartoznak, akkor is, ha nem mindannyian igényeljük a rendeltetés-szerű" használatukat. Az otthont mindenekelelt az különbözteti meg a világon bármely más helytől, hogy ott az ember nem egyszerűen a térben, hanem az időben is él: saját emlékeiben, és a személyes időn előre-vissza messze tulnyuló folyamatosságban. Ott, és egyedül ott van elevenen és személyhez szólóan jelen a történelem. Tehát nem holmi tulhajtott hagyománytisztelet, ha anyagi erőnkhez mérten - aki ezt nem érti, annak szemében talán ésszerűtlen is - sokat költünk a műemlékeinkre, arra a kevésre, ami ennek a városnak hanyattatásai során megmaradt. Bármilyen paradoxul hangzik: sok egyéb közt ez teszi, hogy Budapest, amely ma még nem tud minden lakójának lakást adni, otthont igenis tud adni. Márpedig az otthon-élmény az élet ugynevezett minőségének egyik legfontosabb eleme. Való igaz, hideg racionalizmussal nem minden megokolható, amit az utóbbi egy-másfél évtizedben a városért tettünk. Súlyos közlekedési gondjaink vannak, de fölépítettük a Libegőt. Nincsenek egymásra lícitáló vállalataink, mégis teleraktuk a várost szines reklám-fényekkel. Nincs vízienergiával termelt olcsó villanyáramunk, mégis több ezer megawattal világítjuk ki a Lánchidat, a Duna két partjának középületeit. Mintha csak a költő diktálná: "... Játsszani is engedj szép, komoly fiadat". Magyarázzam-e, mit jelent nekünk ez a "luxus"? Mit jelent, akár naponta is, átmenni a Lánchidon? Mit jelentett mostanában, hogy egyszerűen csak fölfedeztük a Batthyány-teret?

Szándékosan hozom ezeket a szorosan vett "várospolitikai" példákat. Jól tudom, hogy az "élet minőségéhez", egyszerűbben: a pesti ember közérzetéhez föl sem sorolhatóan sok egyéb is hozzátartozik, az általános politikai stabilitástól, az egzisztenciális biztonság-tól a fanyar pesti plebejus humorig, és a sok plusz mellett jócskán sorolhatnám szükségességünk minuszait is. A lényeg mégis az, hogy az emberek általában szeretnek itt élni, és ez,

bárhogy vizsgálom, mindenekelőtt ez a hirtelen és széles körben megnyilatkozó, ujkeletű pesti lokálpatriotizmus alapja. Amely lokálpatriotizmusban, szerintem, sokkal nagyobb erőtartalmúak rejlének, mint amennyit belőlük eddig hasznosra fordítottunk.

Miért mondom ezt?

Sokat problémázunk a nagyvárosi demokratizmus körül. Magam is leirtam már, hogy egy falu, pláne egy kisközség társadalmában, a szűkebb és áttekinthetőbb világban a lakossági részvétel a közügyekben mennyivel egyszerűbb, mint a fővárosban. Biztos ez is megvalósíthatatlan? Aki az utóbbi tíz év városrendezési munkáját figyeli s összeveti az 1980-85-ig előre néző tervekkel, az előtt máris kibontakozik az a szerkezeti változás, amelynek során az egyközpontú és hatalmas perifériájú Budapestből policentrikus város, a kétmillió metropolison belül az önmagukban teljes, harmonikus, "ember-méretű" lakóterületek füzere alakul ki. Nem nehéz megjósolni, hogy egy ilyen mélységű strukturális változást belátható időn belül törvényszerűen megfelelő közigazgatási változások kísérnek. Mármost függetlenül attól, hogy miféle területi és szintbeli fórumok válnak szükségessé, egy bizonyos: a tendencia, hogy a lakosságot közvetlenül érintő ügyek intézését az érdekeltekhez minél jobban közelítsük, megmarad. Ám a hatáskörök ugynevezett "lejjebb vitele" még nem jelent demokratizálást. Csupán decentralizálás. Ami jó feltétele a demokratizálásnak, de önmagában nemcsak nem elég, hanem, minek tagadjuk, bizonyos kockázatot is hordoz, ha nem jár együtt a demokratikus ellenőrzéssel. Nyilvánvaló, hogy erősíteniük kell a helyi választott szervek hatékony működését a hivatalok hatáskörével párhuzamosan. És azt hiszem, még itt sem állhatunk meg. Tovább léphetnénk és tovább is kellene lépünk.

Épp ennek kapcsán tenném föl a kérdést: meglegedhetünk-e vele, hogy a lokálpatriotizmus erejét csupán - egyébként csöppet sem lebecsülendő - alkalmi társadalmi munkákra és műkedvelő történelemkutatásra fordítsuk, ne állítsuk-e sokkal határozottabban a közéleti nevelés, nevelődés, tevékenység szolgálatába? Mondjuk: mint a helyi választott tanácsok hatékonyabb munkájának mozgalmi bázisát. Nem új dolog, amit mondok. A kommunisták vezette helyi népfrentbizottságok aktivistáinak és a tanácstagoknak jó eredményű együttműködésére látunk városunkban már nem egy példát. Meglévő kezdeményt kellene tovább kibontakoztatnunk. Esetleg valamiképpen intézményesítenünk.

ZÁRÓULÉS

A VÁROSTÖRTÉNETI MUZEOLÓGIA NÉHÁNY FŐBB KÉRDÉSE

A nyugati polgári kulturszociológia a legutóbbi években több oldalról igyekszik bizonyítani, hogy az urbanizáció korában, különösen századunk második felében a muzeumi történeti várostörténeti kiállítások idejét múlták, a tömegek nem igénylik.

Elég Dr. Riesman a "Magányos tömeg" c. könyvére hivatkoznunk, amely Amerikában, majd Európában is sajátos szociológiai bestseller lett (példányszáma meghaladta a fél-milliót). Riesman az idézett könyvében hosszan fejtegetve bizonygatja, hogy a mai városok embereinél az egyének öntudatának és a valóságos társadalmi helyzetének kettészakadását észlelhetjük. Éppen ezért a város embere, a homo urbanicus elidegenedik, érzéketlen lesz a város történetével, a város történeti emlékeivel szemben.

Csak azt tartja célravezetőnek, ha összhangba hozza az érték koncentrációit vagyis a maga anyagi alapján lehetséges modern életkörülmény megteremtését, a maga reális szerep-strukturájával. A homo urbanicus kulturigénye ezen a küszöbön túl nem terjed. Riesman mintegy 15 éves látogatói statisztikai felmérésekkel bizonyítja "a muzeumi kiállítások megsemmisítő kritikáját jelentő érdektelenséget".

Riesman mellett még sorolhatnánk számos polgári szociológust, akik hasonló nézeteket vallanak, mint például R.K. Goldson: "Hogyan gondolkodnak a college-beli diákok" (New-York, 1960). M. Selman: "Az elidegenedés jelentőségéről" (American Sociological Review 24. kötet 6.sz. 1959. dec.).

Ami a polgári szociológusoknak a muzeumi látogatásokra vonatkozó statisztikai adatait illeti, azokkal vitába nem tudunk szállni, mert lehetetlen az ellenbizonyítás. Csupán azt a tényt tudjuk szembe állítani az általuk közölt - s ebben nincs jogunk kételkedni - statisztikai tényekkel, hogy nálunk a jó kiállítás igenis vonzza a tömegeket. Ne vegyük elfogultságnak, de hirtelenében más adattal nem rendelkezem: a BTM-et 1973-ban 9 hónap alatt mintegy 300.000 látogató nézte meg, Bp. lakossága 14 %-a.

Vitatkoznunk kell és lehet azonban azzal a tétellel, hogy a modern urbanizációs folyamat elidegeníti, közömbössé teszi az embereket a történeti, a várostörténeti kiállításokkal szemben. Kulturigényük nem terjedki a muzeumok tanulmányozására.

Engedjék meg, hogy előadásomban e szempontból vessek fel - távolról sem a komplexitás igényével - néhány gondolatot arról, hogy a várostörténeti muzeológia tudománya valóságban van-e, vagy pedig reneszánsza kezdődik-e?

Az urbanizáció a várostörténeti muzeológia tartalmát, feladatát és további fejlődés irányát alapvetően megváltoztatta.

1. Az urbanizáció alatt manapság általában a komplex városfejlesztést értik.

A komplex városépítés alapvető változásokat idéz elő a városkép összességében is, részleteiben is. Új ipartelepek megteremtése, az ipari rekonstrukció, a közlekedés fejlesztése, az új lakótelepek létesítése, a közművesítés rekonstrukciója és bővítése, a kommunális beruházások stb. mind-mind városrészek lebontását (szanálását) és újraépítését igénylik.

A száz évvel ezelőtt pl. az önálló városnak, Óbudának - melynek 1874. okt. 25-i tényleges egyesülése Budával és Pesttel teremtette meg az ország fővárosát, Budapestet - az új, modern lakótelepek építése céljából történő szanálása már eddig 55 utcát a hozzátartozó épületekkel együtt teljesen megszüntetett, kitérőlt a régi városképből.

Korunk modern városfejlesztése elkerülhetetlen törvényszerűség, de szabadon már itt megemlíteni, - a későbbiekben részletesebben kitérünk rá - hogy az urbanizáció idézett értelmezése végzetesen egyoldalú. A komplex városfejlesztésen ugyanis feltétlenül értenünk kell a város történelmének három és kétdimenziós megőrkítését is. Azt hiszem, az urbanizáció fogalmkörének ilyen irányú kiterjesztése elméletileg nem váltana ki nagyobb vitát. A problémát a várospolitika gazdaságossági törekvései és az előbb említett elmélet gyakorlati érvényesülésének konfrontációja okoz kisebb, illetve inkább nagyobb mértékben.

Az urbanisztika magában foglalja a város lakosság növekedését és átrendeződését, Tizezrek áramlanak a faluról - szülőföldjükéről, eredeti lakóhelyükről - a városba; a szanálások, az új lakótelepek építése következtében ugyancsak tizezrek szülőhelyüket, patriar-chális lakóhelyüket jelentő kerületekből a város más, számukra idegen kerületeibe költöznek át.

Az urbanisztika súlyos negatív ideológiai hatása, hogy az ország lakosságának nagy-ságrendileg jelentős rétegeinél a hazafiasság egyik fontos alkotóelemét: értelmileg az érzel-mileg a szülőföldi kötődöttséget vagy a lakóhely családi vonatkozásait törli. Nem válik spon-tán érzéssé Radnótinak mélytartalmu, gyönyörű megfogalmazása: "Nem térkép e táj. . . ." Felmerül tehát a kérdés: az urbanisztikának az említett negatív ideológiai hatását ellensu-lyozza-e az új, modern alkotás a fiatal generációnál? Vajjon a történelmi ismeretből szár-mazó kötődöttség hiánya nem okoz-e a szocialista hazafiasság tudatosodásában problémát nemcsak az idősebb, de a fiatal generációnál is? ! Mindezekből logikusan következik, hogy egy részét az urbanizáció alatt értett komplex városfejlesztés nemcsak az új, a modern vá-rosepítést jelenti, hanem a várostörténeti emlékeinek ugyancsak komplex megőrzése is a fo-galom szerves része. Más részét a várostörténeti muzeológia tudományos elvei, normái, igé-nyei gyökeresen megváltoztak: nem tartható tovább az, hogy a tárgyi anyag mellé egyszerűen odaállított magyarázó feliratokkal, vagy legjobb esetekben reprodukációs képekkel megfelleve ábrázoljuk a város történetét vagy annak egy-egy periódusát. Ezt a módszert éppen az urba-nizáció említett negatív ideológiai hatása is túlhaladottá tette.

Sürgetőleg merült fel muzeológiánk előtt a megoldásra váró feladat: a történeti fej-lődésnek magának, a maga teljességében és összetettségében igazi, alapvetően a tárgyak nyelvén, tehát a muzeum sajátos nyelvén is beszélő muzeológiával való kifejezése, az igazi történeti - a mi esetünkben - a várostörténeti muzeológia megteremtése.

A kiállítás történetivé csak a fejlődés dialektikus folyamatának központbaállításával válhat. A fejlődésen azonban nem csupán az időbeli egymásutániság érzékeltetését értjük, hanem lehetőleg egyazon lényeges, jellemző funkciók kielégítésére szolgáló tárgyak a funk-ció egyre fejlettebb elláthatóságát érzékeltetni képes példányainak korszakonként hangsúlyozot-tan visszatérő egymásutánjával történő bemutatását.

Más oldalról megközelítve ezt a problémát: Az eddig nagyrészt aktuálpolitikai kiál-lítások után mélyebb történeti összefüggésekre építő, tudományosan megalapozottabb, erő-teljesebben háromdimenziós történeti emlékekre támaszkodó kiállítás kell létrehozunk. A muzeológus feladata: az események és szereplői fotóinak, írásos dokumentumoknak, saj-tótudósításoknak, a helyszín tárgyainak, a gyárban, a szervezeteknél vagy résztvevőknél fel-lelhető történeti emlékeknek, rölapoknak stb. összegyűjtése, amelyekből egy-egy darab a történeti valóság egy-egy részletét tükrözi - de csak tükrözi! Minél hívebben és kifejezőb-ben, annál értékesebb. Élni, funkcióját betölteni (tehát felvilágosítani) azonban csak akkor kezd, amikor a szakember "megszólaltatja" azaz olyan környezetben, összefüggésben mu-tatja be, ahol a néző számára is érthető módon visszaadja belső lényegét. Minél több darab történeti emlék között teremtünk tényleges és logikai összefüggést, annál gazdagabb, sokol-dalubb lesz a kép, amelyről vallanak.

A várostörténeti diszciplína ilyen irányú fejlődése azt jelenti tehát, hogy a várostör-téneti emlékek komplex megőrzésének körébe tartozik: a város régészeti, néprajzi, művé-szettörténeti, ipartörténeti, az osztályok, rétegek életmódi (sok esetben a művészettörténet szempontjából semmitmondó) emlékei.

2. A várostörténeti muzeológia egyik legfontosabb kritériuma, hogy a tárgyakból, mint forrásokból képes-e levonni sajátosan történeti következtetéseket.

Ebből a szempontból rendkívüli jelentőséggel bírnak a régészeti feltárások. A vá-rosefejlesztés korszakában, mikor régi városrészeket egészen lebontanak (helytelen magyar-sággal: szanálnak) hihetetlenül megnő a régészeti ásatások lehetősége. Fel lehet tární azo-kat az óskori - római - népvándorlás - középkor stb. leleteket, amelyekre a századok fo-lyamán ráépítkeztek. Világviszonylatban, s így Budapesten is probléma azonban a régészeti leletek feltárásának, megtartásának és az új épületek tervezésének, felépítésének összehan-golása. Miben és hogyan jelentkeznek ezek a problémák?

a. A várospolitikának lényeges és teljesen érthető célkitűzése, hogy minél gyorsab-ban és olcsóbban építse fel az új gyárakat, közműveket, lakótelepeket a régi, lebontott vá-rosrészen.

b. A várostörténeti muzeológiának, mint tudománynak, a régészetnek, mint tuda-mánynak lényeges és teljesen érthető célkitűzése, hogy a régi, lebontott városrészen teljes egészében feltárja és bemutatásra megtartsa a régészeti leleteket.

c. Addig, amíg a modern építőipar korszerű gépekkel felszerelten dolgozik, a régésznek enyhén szólva, "kisipari" módszerekkel dolgoznia kell. Így szinte lehetetlen megfelelő gyorsasággal feltárni valamilyen régészeti leletet, amely pl. a közművesítés során géppel ásott árokban kerül elő, anélkül, hogy hosszabb időre ne kelljen az építkezéssel leállni. Ez pedig jelentős többletkiadást jelent az építkezésnél.

d. A szanálás utáni régészeti kutatás kétségtelenül megközelítőleg pontos képet adhat a teljes feltárás irányára. Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak megközelítőleg pontos irányt ad, mert a régész a föld mélyébe nem láthat. Eppen ezért fennáll az a helyzet is, hogy már az építkezések megkezdése után is előkerülhet, mind általában a tudomány, mind a várostörténet szempontjából jelentős régészeti lelet. Ilyen esetekben feltétlenül számolni kell az építkezés áttervezésével.

A felsorolt főbb problémák mutatják, hogy a város történeti múltjának tárgyyszerű feltárásához, megtartásához is érvényes az az elv, amit Montecuccoli mondott a háborúról, amelyhez három dolog kell: pénz, pénz és pénz. Ebben a tekintetben is meg kell teremtenünk a konvergenciát az urbanisztika és a várostörténeti muzeológia között. A várospolitikanak, sőt kormányzati szinten is szükséges olyan pénzügyi alapot biztosítani, amellyel a felsorolt problémák megoldhatók. Szabadjon ezen előadás keretében megemlítenem, hogy a Szovjetunióban és Bulgáriában sikeresen oldották meg ezt a nehéz kérdést. Mindkét szocialista országban minden építkezési beruházó szövetet kötelezték, hogy az építkezési költségvetést úgy kell megtervezniük: az összeruházás 0,003 %-át régészeti ásatásra kell biztosítani, akár kell az építkezés helyén régészeti kutatást végezni, akár nem.

Ezen kormányintézkedésnek köszönhető, hogy mindkét szocialista országban a régészeti kutatás világviszonylatban, mind mennyiségileg, mind minőségileg (gépesítést is értve alatta) messze az élvonalba került.

Szabadjon várostörténeti szempontból néhány gondolatot felvetni a régészeti leletek bemutatásának módszeréről, különös tekintettel arra, hogy a tárgyakból, mint forrásokból a szemlélő és a tudományos kutató egyaránt következtetéseket tudjon levonni.

Hazánk fővárosa egyike azon szerencsés városoknak, ahol a régészeti leletek a város történeti korszakainak kontinuitását számos helyen dokumentálni tudjuk. Budapest történetéből pregnáns példa erre az Óbudán most folyó régészeti feltárás. Közel másfélszázados hazai és nemzetközi tudományos vita folyt, hogy tulajdonképpen hol terül el a római Duna-Rajna limes rendszer egyik legjelentősebb katonai erődvárosa, az aquincumi legio tábortábor. A Fővárosi Tanácsnak az a városépítési határozata, hogy Óbudán új lakótelepet épít, megadta a választ szinte egy könyvtárnyi irodalomra, amelyben különböző elméletek alapján különböző helyeken tételezték fel a katonavárost. A feltárás tehát nemcsak ezért bir felmérhetetlen tudományos jelentőséggel mind hazai, mind nemzetközi szempontból. Az ásatások során feltárult azonban az is, hogy a római katonai városra és utjaira épültek a korai és késői magyar középkor városa és utja, sőt a kontinuitás tovább megy: ez utóbbin épült az újkori óbudai település és utcáinak jelentős része: most pedig szocialista fővárosunk egyik legnagyobb városrésze épül ugyanazon a helyen.

A várostörténeti muzeológia számára mind a tudomány szempontjából, mind a történeti múlt bemutatásának ideológiai hatása szempontjából nélkülözhetetlen ennek a kontinuitásnak világos érzékeltetése, megtartása.

A várostörténeti muzeológiának ugyancsak fontos módszertani kérdése, hogy mennyit és hogyan mutassunk be a régészeti leletekből. Sok évi tapasztalat bizonyítja, hogy az ugynevezett régészeti "csonkok" bemutatása semmitmondó a közművelődés, a tudomány és a hazafias nevelés szempontjából. E három követelmény jegyeit csakis az összefüggő, felmenő falakkal bemutatott régészeti leletek hordozzák magukban.

Valószínűleg érhet olyan szemrehányás, hogy a régészet tudományát alárendelem a várostörténeti muzeológia diszciplinájának. Ez távol áll tőlem és ha ilyen törekvésem lenne, az tudománytalan volna. Itt arról van szó, hogy a város történetét a tárgyi, tehát a háromdimenziós bemutatás, a tárgyat pedig mint történelmi forrásérték oldaláról közelítjük meg. Ebben az esetben viszont a dolgok dialektikája következtében a régészet és a várostörténeti muzeológia szervesen kapcsolódnak, sőt egybefonódnak. Ugyanis összefüggő, felmenő falakkal stb. bemutatott régészeti leleteknek szabadtéri muzeumi keretet kell adnunk, vagyis izlésesen parkosított környezetet kell számukra biztosítanunk.

A várostörténeti muzeológiának és a régészetnek ez a konvergenciája azonban egyúttal érinti a mai, modern városrendezés problémáját is. A levegőszennyezettség korszakában fontos feladat, hogy minél több "zöld folt" legyen a városokban. Ehhez segít hozzá az összefüggő régészeti leletek bemutatása a parkosított "szabadtéri muzeumokban".

Nem lehet mellékesnek tartani azt a városképi esztétikus követelményt sem, hogy a hatalmas lakótelepek, épületkolosszusok monotonosságát bontjuk meg a régészeti parkokkal és hatnak ezek az emberre nyugtatólag.

3. Érintőleg már szó volt arról, hogy a városfejlesztés megköveteli az elavult, a régi s így a korábbi várostörténeti korok épületeinek a lebontását. Ezek a "szanálások" a város történetének hozzánk közelebb eső századainak (XVII. -XVIII. -XIX. -XX. század első felének) tárgyi emlékeit semmisítik meg. Városrészek épületei, utcái tűnnek el. A muzeológusok tudományos és hivatásukból fakadó erkölcsi kötelességük ezeknek a megőrkítése. Engedjék meg, hogy tisztelettel hivatkozzam a nagy magyar gondolkodóra és a munkásmozgalm kiváló politikusára, Szabó Ervinre, aki már a századfordulón a filmet a muzeológia nélkülözhetetlen tudományos és kulturális eszközének tartotta.

E tudományos előrelátást az urbanisztika parancsoló szükségessége igazolta. A lebontásra kerülő épületeket, városrészeket, azok panorámáját filmezni és fotózni kell; tudományosan feldolgozva kell a muzeumban elhelyezni, kiállításokon felhasználni.

Vannak nézetek, s nem kis számban, amelyek szerint csak a művészeti érték épületeket kell megőrkíteni. Ezekkel a nézetekkel messzemenően nem lehet egyetérteni. Kétségtelen a művészeti érték alkatások megőrkítése nélkülözhetetlen, s szerves része a város kultur-művészettörténetének. A város történetét jelentik azonban azok a művészeti nem jegyezhető épületek is, amelyek az adott kor fejlettségéről, életmódjáról, ma már nem létező foglalkozást űzők lakásvizonyairól, nemzetiségi, társadalmi viszonylatáról stb. vallanak.

4. Az urbanizáció következtében a várostörténeti muzeológia fejlődési irányát az jelzi, hogy napjainkban egy újabb muzeumi tudományág van kibontakozóban, ami a történettudománynak egyik műfaja. Mégpedig olyan műfaja, amelynél a háromdimenziós tárgyak, mint történeti források vallanak a város történetéről. Szabadjon megemlítenem, hogy az előzőekben említett filmek, fotók bár nem háromdimenziósak, de ilyen jellegű tárgyakat, mint forrásértéket örökítenek meg. Ezért jelent a muzeumi kiállítások tartalmi és formai megoldásában reneszánszt az erőteljesebben háromdimenziós történeti (e fogalomban értjük az ipartörténeti tárgytól az életmódi tárgyig terjedő széles skálát) emlékekre támaszkodó kiállítás.

A teljességre való törekvés nélkül szabadjon felvetni néhány gondolatot: hogyan lehet a tárgy történeti forrás, konkrétan: mi az a sajátos területe a tárgy kiválasztásának, vizsgálatának, bemutatásának, hogy egy igénytelen tárgy olyant mondjon, amit képből, iratból, elbeszélő forrásból nem lehetne megtudni.

- Forrásértékű a tárgy, ha azt a saját fajtájának legáltalánosabban vett technikai-formai fejlődésében vizsgáljuk.

- Sajátos forrásértéket ad a tárgy, ha azt funkciójában, az alkalmazásában elemezzük.

Ha a két forrásértéket együttesen nézzük, akkor a tárgyat ezáltal egyrészt az őt előállító termelési technika, másrészt az őt felhasználó és nem csupán az előállító társadalom osztályviszonyaiban mint történeti terméket mutathatunk be. E módszer alkalmazásával elsősorban az utolsó 100-150 év felszaporodott, erősen differenciált s még részben közvetlenül is gyűjthető tárgyi anyagából lehet megközelíteni azt, ami egy adott korban valamely területen, valamelyik osztálynál, rétegnél a legelterjedtebb és legjelentősebb volt.

A tárgyi emlékek a társadalmi tudat szférájában is választ adnak olyan kérdésekre, melyekre eddig csakis irodalmi vonatkozásban kaptunk feleletet. Pl. a nacionalizmus ideológiai skáláját nyomon lehet követni s bemutatni a csészéken, tányérokon, a falvédőkön, a mindennapi élet ezer apró tárgyain.

5. A várostörténeti muzeológiában ki nem használt lehetőségkénti feladat a munkássors ábrázolása. A pártélet lenini normáinak helyreállítása, az MSZMP kulturpolitikája fedezte fel azt a látásmódot, amelyben a munkáshős kimozdulhatott a panoptikumszerű bemutatás konvencióiból és mint egy új, szocialista életforma drámai alakja állhatott a néző elé. Csak egy sor félreértést kellett tisztázni, lesöpörni, hogy a munkásábrázolás egyszerűbb legyen. Nemcsak a viaszbábszerű ábrázolási módot kellett megszüntetni; nemcsak a munkás pozitív hős előítéletét, hanem le kellett küzdeni azt a negatív beállítottságot is, amely a sematizmus ellenhatásaként nem mert a munkástémához nyulni, mert lejárattottnak tartotta nemcsak a problémát, hanem a muzeológiai ábrázolást is. De meg kell küzdeni egy olyan modernizáltabb előítélettel is, amely a munkásábrázolásban az általánosítás híve: eszerint a munkás éppen olyan hős, mint a többi kis ember - jól lehet a többi kisembernek lehetnek országos méretű etikai konfliktusai.

Fontos tehát, hogy kiállításaink minél szélesebb skálában, minél több tárggyal ábrázolják a munkáséletmód alakulását, negatív és pozitív fejlődését a város történetébe mélyen beleágyazva.

Előadásunkban a várostörténeti muzeológia néhány problematikáját vetettük fel, és próbáltunk azokra választ keresni. Budapest egyesítésének 100 éves történetéről készült kiállítás a most kialakulóban levő várostörténeti muzeológia disciplinájának új tartalmi módszerbeli megvalósítására törekedett.

Háromdimenziós tárgyakkal, illetve azokkal logikai összekapcsolásával igyekszik bemutatni a főváros százévestörténetét gazdaságilag, politikailag, társadalmilag, a társadalmi rétegek életmódjával. A kiállítás komplex módon igyekszik Budapest százéves történetét az ország történetébe beépíteni.

Végső konkluzióként szabadjon ismét aláhuzni:

1. a komplex városfejlesztés az adott várostörténelmi tárgyi emlékeinek feltárását és muzeológiai betekintését is jelenti.
2. A várostörténeti muzeológia disciplinája új, tudományos és népművelési lehetőségekkel rendelkezik, mert e tárgyak is beszélő forrásai az adott város történetének.

E ténykérdések felvetésével szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy fővárosunk történeti emlékeinek, és a város lakosságának egyformán a szocialista tartalmu lokálpatriotizmus, a szocialista hazafiság szolgálata legyen, mert "Nem térkép e táj!"

ZÁRSÓ

Nem vállalkozhatom arra, hogy Budapest várostörténetének akár csak legfontosabb kérdéseivel is foglalkozzam ebben a záróbeszédben. Nem vállalkozhatom egyrészt azért, mert magam a témával közelebbről nem foglalkoztam, másrészt azért sem, mert az előadók és a viták egy részén nem tudtam részt venni. Azt hiszem nem is feladatom, hogy most a várostörténet szemléleti és módszertani kérdései szempontjából szóljak, hanem inkább az, hogy magának ennek a studiónak a jelentőségét méltassam, és pedig nemcsak a történettudomány, hanem mindennapjaink szemszögéből is.

Emlékeztetni szeretnék arra, hogy 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága megvitatta a várostörténeti kutatás helyzetét és feladatait. Ezen a vitaülésen világossá vált, hogy a várostörténet komplex kutatási terület, mert a város funkciójából, funkcióiból kiindulva vizsgál egy meghatározott társadalmi egységet és elemzi ennek kapcsolatait a történeti periódus egészében. Budapest esetében ez a megközelítési módszer a résznek és az egésznek és összefüggését szem előtt tartó felfogás annál inkább szükséges és nyilvánvaló, mivel fővárosunk nemcsak politikai központ, hanem az ország lakosságának 1/4-ét foglalja magába, és a legnagyobb ipari- gazdasági, sőt kulturális centrum.

A várostörténet nem pusztán azzal foglalkozik, hogy mi történt, hanem azzal is, hogy mi fog történni. Ez persze minden történetíró célkitűzése, mondhatnám azt is, hogy álma, de a várostörténész előnyösebb helyzetben van, mint mások. Egy körülhatárolt emberi közösségnek a sorsát követi nyomon és pontosabban tudja kitapintani azokat az akaráásokat, szándékokat, terveket, amelyek a közösség tagjait, vezetőit foglalkoztatják. Nem véletlen, hogy a modern várostörténet nem válik el az urbanisztikától, annak a jelen és jövő fejlődés kérdéseivel foglalkozó ágaktól.

Budapest fejlődése - amint azt a Szekció ülések vitái megállapították - meglehetősen sajátos, hiszen, mint Hanák Péter elmondotta mint főváros nem a központi hatalom segítségével jött létre, hanem a 18. század végétől, legalábbis 1867-ig, a Habsburg hatalom ellenében erősödött meg. A haladó gondolkozásu magyar értelmiség ezt így is fogta fel, de emellett azt sem felejtette el, hogy a városiasodás a fejlődés szükségessége és egyben magasabb foka. Azért az értelmiségre hivatkozom elsősorban, mert egy tudati problémáról szeretnék beszélni.

Petőfi nem érezte magát idegenül a boldog pestiek között, és a konzervatív nemes-ség vagy a patriarchálisnak látott paraszti társadalmat visszasíró, nosztalgia állíthatta csak szembe a falusi és a városi Magyarországot, s csak a legsötétebb reakció találhatta ki a bűnös város mítoszát. Ez a bűnös város teremtette meg a modern magyar fejlődés feltételeit, s nem hiába szállt szembe már Ady Endre is azokkal, akik ezt az igazságot el akarták kerdőzni vagy éppen viszályára akarták fordítani. Erre most azért érdemes emlékeztetni, nem azért csak mert irodalomtörténettel foglalkozom, azért is érdemes emlékeztetni, mert a neoromantikának egy új irányzata a környező ártalmakra is hivatkozva hirdeti meg nemcsak a természethez, hanem a primitívebb közösségi állapotokhoz való visszatérést.

Konferenciánk nagy érdeme, hogy nagy sullyal foglalkozott nemcsak a kapitalista fejlődéssel, hanem az 1945 utáni időkkel is. Az 1867 utáni gyors ütemű fejlődés nagy eredményeket hozott, de természetesen kialakította azokat az ellentmondásokat is, amelyek általában jellemzők a kapitalista társadalmi formációra, s amelyek a városban különösen élesen jelentkeznek.

A szocialista átalakulás eredményeképpen megteremtődtek a társadalmi egyenlőség alapvető feltételei, az élet minden területén a városban is. Igaz, hogy Budapesten a népesség száma lassabban emelkedett 1945 után, mint az előző évtizedekben, de egészsége-sebb társadalmi struktúra alakult ki, nagyarányu lett a foglalkoztatottság, nőtt a munkások és alkalmazottak életszínvonala, javult a szociális egészségügyi ellátás, nőtt az iskolázottsági színvonal, s az utóbbi időben gyarapodott és korszerűsödött a lakásállomány is. Kiala-

kult Nagy-Budapest és a peremtelepülések fővárosi rangra emelkedtek a szó szoros értelmében. Ebben a fejlődésben is vannak természetesen ellentmondások, és a mi nemzedékünk és a következő nemzedékek feladata lesz, hogy a város valóban szocialista emberi közösséggé váljék. Több lakásra van szükség, szembe kell nézni a környezetvédelem problémáikával, tovább kell javítani a szociális és kulturális ellátást, és nem utolsósorban erősíteni kell a szocialista emberhez méltó magatartást. A szocialista nagyvárost kell tehát kialakítani, s nem fogadhatjuk el azt a fatalista felfogást, amely általánosnak és szükségszerűnek tartja az amerikai nagyvárosok fejlődését annak minden negatív, embert elidegenítő következményével. Mint látjuk a várostörténeti kutatás minden korról foglalkozik, s az élet minden területét érinti.

Én külön szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy milyen mértékben formálhatják a mai emberek tudatát. A fővároshoz tartozás tudata is része annak a szocialista hazafiságnak, amelyről olyan sokat szólnak. Ennek a tudatnak a tartalmához hozzátartozik a középkori Pest-Buda története, annak ismerete épp úgy, mint a mai Nagy-Budapest megszerettetése, de hozzátartozik az is, hogy ennek a nagyvárosnak, amely 2000 körül talán eléri a 3 millió lakost is, ennek a terveivel foglalkozik az egész közvélemény.

E tekintetben ne becsüljük le már - tudnillik már a tudatformálás tekintetében - ne becsüljük le azt a kultúrát sem, amelynek történetével szintén érdemes megismerkedni, és amely egyébként nemcsak pesti, hiszen az utolsó 100 esztendőben alig volt valamirevaló író, vagy művész aki nem Budapesten telepedett volna le, még akkor is, hogyha csak a faluról írt, még akkor is, hogyha elítélte a várost, és Budapestet, mint parvenü jelenséget különösen.

Ady Endre 1907-es cikkéből idézek: "Budapest gyönyörű város, és az ember meg is tudná kedvelni, ha nem élnének itt budapestiek." Ma is vannak, akik ezt mondják egyébként, tehát nemcsak Ady idejében. Ady ehhez hozzáteszi ehhez a mondáshoz: "Ezt a Wilde szerű ítéletet száz variációban hallhatjuk, holott nincs igazunk, nem kellene Budapestről kisöpörni minden budapestit, csak ki kellene cserélni őket." A kicserélés részben megtörtént. Mégpedig úgy, ahogy Ady akarta. Az alacsonyok, ahogy ő mondta, kerültek felül. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Ady programját teljes mértékben megvalósítottuk volna. Azért, hogy Budapest lakossága, ahogy Ady mondja "igézett népe legyen a kultúrának" még nagyon sokat kell tenni, s ez az eszmei kulturális tevékenység nekünk értelmiségieknek különösen nemes és köteles feladatunk.

Ez a tudományos ülészak azt hiszem további ösztönzést adhat a kutatásnak, de annak a várospolitikai munkának is, amely az emberi cselekvést szervezi. A kettő egységének szükségességét bizonyította nemzetközi vonatkozásokban is az a konferencia, amelyet több külföldi főváros képviselőjének részvételével rendeztünk meg tavaly Budapesten, és amely a mai urbanisztika címet viselte. A nemzetközi együttműködésre és az összehasonlító módszer alkalmazására úgy hiszem nagy szükség van, s az ülészakon elhangzott előadások, köztük külföldi vendégeink előadásai is erre hívták fel a figyelmet.

Mindent összevetve eredményes munkát végzett ez a konferencia, amelyet Budapest egyesítésének 100. évfordulójára hívtak össze a rendező szervező, s reméljük, hogy az itt adott ösztönzések egyrészt tudományos életünkben tovább élnek, az Akadémián és másutt segítik a komplex multidiszciplináris módszerek alkalmazását a múlt és a mai problémák feldolgozásában, másrészt a várospolitikai gyakorlatra és nem kis mértékben az emberek tudatára hathatnak, s végül hozzájárulhatnak Budapest és a külföld közötti kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez is.

E néhány gondolattal a centenáriumi tudományos ülészakot befejezettnek nyilvánítom.

ZÁRSZÓ

A magyar főváros egyesítésének centenáriuma alkalmából rendezett ülészak végéhez értünk. A centenáriumi esztendő számos eseménye mellett számunkra az itt jelenlévő várostörténészek, valamint szerte a városban munkánkat figyelmező helytörténészek számára - s bízunk benne, hogy az ülészak anyagát publikáló "Tanulmányok Budapest multjáról" következő kötetét olvasók számára is - egyik legjelentősebb esemény ez.

Bízunk benne, hogy a Hazafias Néprfront által kezdeményezett helytörténeti mozgalom; a Fővárosi Tanács által támogatott, és intézményeiben folyó fővárostörténeti kutató tevékenység, továbbá a Tudományos Akadémia Várostarténeti Bizottságában megtestesült nemzetközi tapasztalatok előreviszik az elmúlt években kibontakozott és - szerénytelenség nélkül állíthatom - konferenciákkal új szakaszához érkezett magyar várostörténeti- fővárostörténeti kutatásokat, eredményei közkinccsé tételeit.

Jelen ülészakunkon építések, közigazdászok, gazdaság- és településföldrajz tudósok, történészek és demográfusok mondták el feltételeik eredményeit, vázolták a mult törvényszerűségeit és foglalták prognózisokban össze véleményüket e tendenciák kibontakozásának várható hatásáról, tervezhető jövőjéről. A szekció-ülések vitái termékenyek voltak, a 12 előadáshoz 42-en szóltak hozzá - köztük kivétel nélkül jelenlévő külföldi kollégáink is.

Megköszönjük a különböző diszciplínák képviselőinek érdeklődését és adatfeltáráson alapuló, azokon tulmutató kezdeményezéseit. Igényeink további adatfeltáráásra, rendezésre, pontos dokumentációra sarkallnak bennünket. A tapasztalatok további kötelezettséget rónak ránk együttműködésünk továbbfejlesztésére, - hogy a város életét teljes sokoldalúságában ismerő és szervező szakemberek közötti vitákat továbbfejlesszük, munkánk kölcsönhatását termékenyebbé tegyük. A várostörténet - várospolitika - várostervezés egységét, kontinuitását kívánjuk megteremteni.

Bízunk benne, hogy sikerül a várostörténet és urbanizáció szorosan összefüggő tárgykörében összefonódott tudományágakra irányítani a korszerűség iránt annyira fogékony, városát immár magáénak tekintő fiatalok érdeklődését is. Olyan fiatal nemzedék nőtt fel az üzemekben, lakótelepeken, egyetemeken, akik a várost maguknak építik, komplexen szemlélik, jelenüket és jövőjüket egyaránt. Hozzájuk fordulunk, hogy legyenek művelői a várostörténetnek, képviseljék e hagyományokat őrző és jövőt bátran formáló diszciplínát.

Külföldi kollégáinknak külön megköszönjük, hogy hozzásegítettek bennünket Közép-Európa közös problémáinak megértéséhez, szocialista fejlődésének a városok közösségében tükröződő törvényszerűségeinek megismeréséhez és alkalmazásához.

Ez a -- hangsúlyozom - Budapest történetében első fővárostörténeti tudományos konferencia arra is kitűnő alkalom volt, hogy erőteljesen irányítsa a figyelmet az eddig meglehetősen elhanyagolt és szervezetlen új- és legújabbkori várostörténetírás kérdéseire. Az újkori várostörténeti kutatások megszervezése, a problematika kidolgozása nemcsak a főváros története, hanem általában a magyar várostörténet problematikájának a kidolgozása - egyre sürgetőbb feladat mind a történettudomány, mind a tudomány társadalmi hatékonysága szempontjából.

Ezen eredmények és feladatok jegyében a fővárosi intézmények nevében megköszönöm a Tudományos Akadémia segítségét. Köszönjük a Történelmi Társulat várostörténetet támogató, azt tömegessé tevő áldozatos tevékenységét. Köszönjük az akadémiai intézetek kritikus, nemzetközi összefüggésekre támaszkodó, helyenként erendendő provincializmusunk és korszerű metódusokat nehezen adaptáló hagyományainkat szétfeszítő közreműködését.

Külön is köszönöm Köpeczi Béla főtitkár érdeklődését, aki európai kulturájával, tudományos igényességével hivatali minőségében, de budapesti polgárként is hozzájárult diszciplínánk fejlődéséhez; bátorítást adott az újkori várostörténet műveléséhez, új szocialista hagyományaink tiszteletéhez, megértéséhez és megértetéséhez.

Ezzel a konferencia munkáját berekesztem.

25

STATISZTIKAI KIADÓ VÁLLALAT
Felelős vezető: Kecskés József igazgató
Nyomdaüzem - 170474

